जीवंती परी शांतभणे नाहीं । प्रातःस्नान ॥२५॥
ऐसा हठिया आत्मघाती । तो वर्जिजे इये ग्रंथीं ।
एरवीं कृष्णप्रेमा जयाचे चित्तीं । तो साधुमूर्ति अधिकारी ॥२६॥

मधुराद्वैताचार्य श्रीगुलाबरावमहाराज विरचित
सूक्तिरत्नावली : दशम यष्टी

प्रेमनिकुंज

....
प्रथमा वल्ली

॥ उपपत्ति-निर्णय ॥

॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥
गुरुर्ज्ञानेश्वरः श्रीमान् उमा माता शिवः पिता ॥
पतिः कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥१॥
पंचायतनमित्येतत् हृद्यास्थाप्य प्रपूज्य च ॥
नत्वा सम्यक् प्रकुर्वेहं लेखनं प्रेमवर्धनम् ॥२॥

श्रीगुरुस्तुति

ॐनमो हृत्कुसुमवनवसंता [१] । ॐनमो निजजनतारणानुसंता [२]।
ॐनमः कैवल्येन्दिराकान्ता [३] । सत्यज्ञानानन्ता आळंदिपते ॥१॥

(टीप :- १) हृदयरूपी फुलांच्या वनाला प्रफुल्लित करणारा वसंत ऋतु. २) आपल्या भक्ताचें रक्षण करण्यास नेहमी तत्पर असणारा. ३) कैवल्य हीच कोणी लक्ष्मी तिचा पति)

निगमगदित [४] ब्रह्माणिमा [५] । हरवोनि तवपदनखारुणिमा [६] ।
दे आघविया जगा महिमा । एकपणाची ॥२॥

(टीप :- ४) वेदानें वर्णन केलेली. ५) ब्रह्माची सूक्ष्म स्थिति. ६) तुझ्या चरणाच्या नखाची लाली.

पदतलरातोत्पलसौरभीं [७] । आत्मजशिरद्विरेफ [८] लोभी ।
विराजता मोक्षकदंबीं । आरूढती ॥३॥

(टीप :- ७) पायाचे तळवे हेंच कोणी लाल कमळ त्याच्या सुगंधाचे ठिकाणीं. ८) शिष्याचें शीर हाच कोणी भ्रमर.)

ते दिवास्पर्शे उजळे । कीं रातिस्पर्शे मुकुळे* ।
ऐसें नोहे फुलले । काळीं तिहीं ॥४॥

*(टीप :- *मिटून जाते.)*

ना इया कमला विस्तारू कैसा । जलाधाराविण सहसा ।
कमलावरी आपैसा । कमल वंशू ॥५॥

श्रोत्यांस प्रार्थना -

तें हृदयकमळ अधिष्ठान । पदकमला पट्टपण * ।
मग जाहलिया निंबलोण । भवजीवाचे ॥६॥

*(टीप :- *श्रेष्ठपण)*

तो निर्मळसुखसोहळा । पहावयाचिया वेळा ।
अवधान याची * सकळा । श्रवण लोभिया ॥७॥

*(टीप - * याचना करतो.)*

कां मेघाचें सुख । वृक्षवल्लीया निष्कलंक [१] ।
तेविं वक्तियाचें मुख । श्रोतृतंत्र [२] ॥८॥

(टीप :- १.निर्दोष. २.श्रोत्याचे स्वाधीन)

म्हणोनी तुह्मा ह्मणे । जे येथ अवधान देणें ।
श्रवणीं होतांचि होणें । अंतःकरणें गोविंदू ॥९॥

ग्रंथाधिकारी व अनधिकारी वर्णन

श्रीकृष्ण कथेची आवडी चित्तीं । असलिया अधिकारतापूर्ति [१] ।
मग मुक्त मुमुक्षु बद्धांप्रति । श्रवणार्थी [२] ना न म्हणे ॥१०॥

(टीप :- १ पूर्ण अधिकारप्राप्ति. २ ऐकण्याला)

''निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद् भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात्''॥

भागवत दशमस्कंध अ.१.श्लो.४

(भावार्थ :- निर्वासन लोकांकडून गायिल्या गेलेल्या, भवरोगाचे औषध असलेल्या,

कान व मन यांना गोड वाटणाऱ्या अशा उज्वलकीर्ति भगवंताच्या गुणानुवादापासून कोण बरें निवृत्त होईल? तसा निवृत्त होणारा आत्मघातीच म्हटला पाहिजे !)

श्रीधरी टीका :- अत्र लोके त्रिविधा जनाः मुक्ता मुमुक्षवो विषयिणश्च ।
तेषां मध्येऽत्र न कस्याप्यलंप्रत्यय इत्याह ।
निवृत्ततर्षैरिति । गततृष्णैर्मुक्तैरित्यर्थः ।
मुमुक्षूणामयमेवोपाय इत्याह भवौषधात् इति विषयिणां परमो विषयोऽयमेवेत्याह श्रोत्रमनोभिरामात् इति ।
अपगता शुक् यस्मात् तमात्मानं हन्तीति अपशुघ्नः तस्मात् ।
पशुघातिन इति वा ।

(टीकेचा अर्थ :- या जगांत तीन तऱ्हेचे लोक आढळतात. मुक्त, मुमुक्षु व विषयी. त्यांच्यामध्यें कोणालाहि गुणगानाच्या संबंधांत कंटाळा येणारा नाहीं, या दृष्टीने म्हणतात. निवृत्ततर्ष म्हणजे निर्वासन अर्थात् मुक्त. 'भवौषधात्' या पदानें मुमुक्षूंना हाच (भगवद्‌गुणानुवाद) उपाय आहे, असे सुचविलें आहे. 'श्रोत्रमनोभिरामात्' या पदानें विषयी लोकांना देखील गोड वाटणारा हा श्रेष्ठ विषय होय, असें दर्शविले आहे.

शोकविहीन असणाऱ्या आत्म्याचा घात करणारा तो अपशुघ्न, असें आत्मघातकीच फार तर भगवद्गुणानुवादापासून माघारे फिरतील. किंवा अपशुघ्न असे पद काढल्यास पशुघातकी असा अर्थ निघेल. आणि भगवद्‌गुणविमुख असणारा पशुघातकी समजावा असा एकूण अर्थ.)

(यष्टी१०-पान१)

भावार्थ :- पाहोनी हरिकथेचा प्रेमा । मुक्ताही चढे स्नेहगरिमा* ।
तेणें वर्णिती पुरुषोत्तमा । मुक्तिमहिमा डावलोनी ॥११॥

*(टीप :- *अत्यंत प्रेम.)*

कां ज्ञानेंहि प्राप्य स्थान । तें हें ऐश्वरचि म्हणोन ।
येथचि प्रेम ठेवितां आधीं पासोन । तरी जीवा विदेहकैवल्यभोगू ॥१२॥
आणिक जे मुमुक्षु असती । ते नाना साधनीं श्रमती ।
मग भरंवसेनी धरिती । पाय हरीचे ॥१३॥
बाळ आपुलेनी बळें । साधन करितां आंगें गळे * ।
मग मायचरणीं लोळे । विश्वास म्हणोनी ॥१४॥

*(टीप :- *थकून जातो.)*

2

''पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया ।
विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ॥''

(भागवतस्कंध १० अ.१४ श्लो.५)

(अर्थ :- हे सर्वव्यापक परमेश्वरा ! पूर्वी योगी असून देखील अनेकांनी सर्व व्यवहार तुला समर्पण करून या सर्व कर्मसमर्पणरूप भक्तीनें - (कथानुवादरूप भक्तीने) आत्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन तुझ्या श्रेष्ठ गतीचा लाभ सुखानें करून घेतला.)

श्रीधरीटीका :- भक्त्यैव ज्ञानं नान्यथेति अत्र सदाचारं प्रमाणयति । पुरेति । हे भूमन् अपरिच्छिन्न इहलोके पूर्वं योगिनोऽपि सन्तो योगैर्ज्ञानमप्राप्य प्रश्चात्त्वदर्पितेहास्त्वय्यर्पिता लौकिक्यपीहा चेष्टा यैस्ते निजकर्मलब्धया त्वदर्पितैः निजैः कर्मभिर्लब्धया । त्वय्यर्पिता इहा निजानि कर्माणि च तैर्लब्धयेत्येकं पदं वा । कथोपनीतया कथया त्वत्समीपं प्रापितया भक्त्यैव विबुध्यात्मानं ज्ञात्वा अञ्जः सुखेनैव ते परां गतिं प्राप्ताः।

*(अर्थ :- भक्तीनेंच ज्ञान मिळते येऱ्हवीं नाहीं, हें सांगण्याच्या दृष्टीनें साधूंच्या आचरणाचे प्रमाण देतात. **भूमन्** हे व्यापक परमेश्वरा. **इह** - या जगांत. **पूर्वं योगिनः अपि**- पूर्वी योगी असून देखील - योगानें ज्ञान प्राप्त न झाल्यामुळें नंतर. **त्वदर्पितेहा** - तुझ्या ठिकाणी लौकिक प्रवृत्ति देखील ज्यांनी समर्पित केली आहे असे. **निजकर्मलब्धया** - तुला अर्पण केलेल्या स्वतःच्या कर्मानें मिळालेल्या किंवा ''त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया'' एवढे एक पद देखील घेतां येईल. **कथोपनीतया** - कथानुवादानें. **त्वत्समीपं प्रापितया** - तुझी जवळीक लाभलेल्या. **भक्त्या एव** - केवळ भक्तीनेंच. **विबुद्ध्य** - आत्म्याला जाणून. अंजः=सुखाने, सहजच ते. **परां गतिं प्राप्ताः**- श्रेष्ठ गतीला प्राप्त झाले.)*

तैसे नानासाधनीं श्रमले । मग भगवंतीं मनः कर्म समर्पण केलें ।
तयाच्या योगें मधुरावले[१] । कीर्तनरंगें ॥१५॥ (श्रीधर)

(टीप :- १) रंगून गेले.)

तया मधुरभक्तीचेनी बळें । भगवद्गतीते पावले सकळे ।
ऐसें बोलिले कमळ [२]बाळे । नंदबाळातें ॥१६॥

(टीप :- २) ब्रह्मदेवानें.)

आतां विषयी जे होती । तयांचा विषय यादवपति ।
म्हणोनी तेही गा तरती । रंगती कीर्तनीं तरी ॥१७॥
सोडोनिया सकलधर्म । जरी विषय जाहला आत्माराम ।

तरी कामचि निष्काम । सहज होय ॥१८॥
कीर्तनप्रेमें धर्म भंगे । आणि अधर्म जंव न होय अंगें ।
तंव तारिजे रमारंगे । येथ संशयो नाहीं ॥१९॥
परी आवडी पाहिजे मोठी । आवडी नसतां पोटीं ।
तरी सर्वगुणसंपन्नही शेवटीं । अनधिकारी तो ॥२०॥
हिंसक आणि आत्मघाती । निंदितांहि नये देवस्फूर्ति(३) ।
महा नास्तिक दुर्मति । तो येथ निश्चिती अनधिकारी ॥२१॥

(टीप :- ३) देवाचें स्फुरण, प्रेम)

ब्राह्मणापासूनि म्लेंच्छान्त । अधिकारी सर्व मनुष्यजात ।
गुण ऐकतां प्रेमजळें भरत । नेत्र जयाचे ॥२२॥
''मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्'' ॥ (गी.अ.९)

(अर्थ :- पापयोनींत जन्मलेले किंवा मूढ असे वैश्य, स्त्रिया किंवा शूद्र कोणीहि असोत ज्यांचें माझे ठिकाणीं दृढ प्रेम आहे ते सर्व तरून जातात.)

पापयोनि मूढ । परी माझे ठायीं दृढ ।
वैश्य कां स्त्रिया शूद्र । अवघेचि तरती ॥२३॥
म्हणोनी एक प्रेम असतां । (य१०पा.२) अधिकार आहे समस्तां ।
परी धर्मातें उपेक्षतां । अधर्मवार्ता न घडावी ॥२४॥
कृष्णकाला घ्यावया पाही । महार ब्राह्मण एकेठायीं ।
जेविती परी शीतभेणें नाहीं । प्रातःस्नान ॥२५॥
ऐसा हठिया आत्मघाती । तो वर्जिजे इये ग्रंथीं ।
एरवीं कृष्णप्रेमा जयाचे चित्तीं । तो साधुमूर्ति अधिकारी ॥२६॥

श्रीकृष्ण चरित्राची सर्वजन प्रियता

सकल सौंदर्याची खाणी । तो एक माझा शार्ङ्गपाणी ।
तया पाहतां पाहणी(१) । बद्धाची हारपे ॥२७॥

(१-दृष्टि)

विषयदोष देखोनी पोळले । निर्गुणीं धांवतां कांहीं न कळले ।
ऐसे मुमुक्षु विसावले । सगुण श्रीहरि चरणीं ॥२८॥
व्यतिरेकें(२) मायाद्वेष । तेणें येऊं पाहे द्वैतविशेष ।

म्हणोनी साकार जगन्निवास । अन्वयें(३) मुक्तहि भजताती ॥२९॥

(टीप :- २) जगत् निराळे करून ब्रह्म पाहणें याला व्यतिरेक म्हणतात. ३) सर्व जगतांत परमात्माच भरला आहे असें पाहणें याला अन्वय म्हणतात.)

एवं बद्धमुमुक्षुमुक्तां । सारखी गोविंदवार्ता (४) ।
आणि प्रेमाचिया ठायीं तत्वतां । युक्ति कोणी नापेक्षी ॥३०॥

(टीप४.भगवंताची कथा.)

प्रेम हे आंधळे आहे

कां पुष्प एक गोड वाटे । तेथ तर्के काय घटे ।
नातरी कुरुप स्त्री आवडे नेटें । कामुका एका ॥३१॥
तेथ घरीची सुंदर पतिव्रता । उपेगा नयेची सर्वथा ।
कीं विष्टेमाजी कृमि असतां । नेघे चिळसी (५) ॥३२॥

(टीप :- ५) किळस.)

तांबुलाची लाल लाळ । तया नांव अमृत केवळ ।
ठेवोनिया वर्णिती रसाळ । भ्रांतकवि (६) ॥३३॥

(टीप :- ६) वेडे कवी)

एरवीं विषयीजनप्रेमवार्ता । युक्तिवांचोनि दिसे सर्वथा ।
यास उदाहरण आतां । पुत्रप्रेमाचें देखीजे ॥३४॥
पुत्रावरी ममता पूर्ण । असावया काय कारण ।
थाव (७) घेतां तर्के करून । हातां किंचिन्न सांपडे ॥३५॥

(टीप :- ७) शोध)

मनुष्यत्व (८) जात्यवच्छिन्न । म्हणोनी पुत्रावरी प्रेम पूर्ण ।
तरी मनुष्यत्व जात्यवच्छिन्न । इतरही मुलें ॥३६॥

(टीप :- ८) मनुष्य जातीचा.)

आतां स्वउदरीं जाहला । म्हणोनी पुत्रप्रेम वाढिन्नला ।
तरी याही बोला । निष्फलत्व ॥३७॥
उदरीं जन्मला तो कोण । पुत्रदेह कीं पुत्र आत्मा पूर्ण ।
प्रथमपक्षीं प्रेत निघालिया गर्भांतून । प्रेम उपजावा तयावरी ॥३८॥
द्वितीयपक्षीं आत्मा जाहला । तरी मातेचा आत्मा भिन्न कवणें केला ।
आतां देहात्मसंयोग म्हणावा जन्मला । तरी संयोगांशज्ञान(९) कवणा ॥३९॥

(टीप :- ९) देहांश व आत्मांश यांच्या जुळणीचें ज्ञान.)

संयोगांशज्ञानाविण । संयोग जन्म मानणें श्रद्धा पूर्ण ।
श्रद्धेनें ममता ठेविता जाण । तरी काष्ठादिकीं नये कां ॥४०॥
केवळ जितजन्मदर्शन[१] । जरी म्हणावे प्रेम कारण ।
तरी कीटकादिकीं प्रमाण । होवावी ममता ॥४१॥
मानुषजितजन्मदर्शन । आणि ते स्वोदरावच्छिन्न[२] ।
ऐसें ममत्वा कारण । तरी ते न घडे ॥४२॥ (य१०पा.३)
जीतजन्मावरी ममता । उपजतसे कवणिया अर्था ।
कितीही विवंचोनी[३] पाहतां । देहास दृश्यता आत्मया नाहीं ॥४३॥

(टीप -१) जिवंत पुत्र जन्मास येणें. २) आपल्या उदरातून बाहेर येणें. ३) विचार करून)

म्हणोनी जीत म्हणावया कारण । न घडे आत्मसंबंधानुमान ।
आतां श्वासोश्वासावरून । जीवत्वानुमान जरी कीजे ॥४४॥
तरी वायू भरता फुफुसी । श्वासोच्छ्वास ये गर्भज प्रेतासी ।
तथापि ममतेसी । ठाव न दिसे ॥४५॥
पुढें कार्य करील हे प्रयोजन । ममता वाढवी गहन ।
तरी बहुत पुत्र मायेस सोडोन । स्त्री-अधीन अनुभव हा ॥४६॥
आणि बहुत खंडण तर्क पाही । परी ते होती आना ठायीं ।
एवं बाध्य असतां पुत्रत्वही । पुत्रप्रेम जगातें ॥४७॥
म्हणोनी मम एवं उक्ति । कीं प्रेम कदापि नापेक्षी युक्ती ।
तो प्रेम विषयरहित भगवद्भक्ति । होतां युक्ति अपेक्षिजे कां ॥४८॥

रागद्वेष सुखदुःखास कारण

युक्तीचें मुख्य कारण । कीं कदापि भुलो नये आपण ।
परी भुलीचे मुख्य अधिष्ठान[४] । विषयवन जाणिजे ॥४९॥
रक्त मांसाची पुतळी एका । ते डाकिणी जेथ मुख्य नायिका ।
दगडा ऐशा कनककणिका[५] । सामग्रिया ॥५०॥

(टीप :- ४) स्थान ५) सुवर्णकण)

आणि जंव जंव जीवित वाढे । तंव तंव जयाते तोष जोडे ।
तया काळाचे खाद्य फुडे । प्रत्यक्ष देह हा ॥५१॥
ऐसिया देहातें आत्मा मानोनी । तोषवावया भोगरचनीं ।

कवीहि लाळेस अमृतवचनीं । संबोधिती ॥५२॥
एवं विद्यावंता महाभ्रांति । तेथ कोण देखे मूढांची शांति ।
अवघे रागद्वेषप्रांतीं । भ्रमती हे ॥५३॥
स्त्रिया बोलती मधुर वचन । पति वश व्हावा म्हणोन ।
वेश्या बोलती मधुर वचन । मिळावे धन म्हणोनिया ॥५४॥
पिता बोले मधुर वचन । सुते वृद्धपणीं द्यावे जीवन ।
पुत्र बोले मधुर वचन । वाटा मज मिळेल म्हणोनी ॥५५॥
शिष्य बोलती मधुरवाणी । कीं गुरुमहाराज कृपा करोनी ।
आमुचे धनसुत कामिनी । करोत निर्विघ्न ॥५६॥
गुरुजीचे बोलणें अति मधुर । सुरुंगीत* करोनी शिष्यघर ।
पुरणपोळिया स्वकुटुंबोदर । भरावे आदरे ॥५७॥

(टीप :- सुरूंग लावून.)

एवं राग साखरेची सुरी । खोचिता प्रतिबंध होय अवसरी ।
तंव द्वेषाचिया तिखट धारी । छेदिजे पुढिला ॥५८॥
राग विकारी होवोनी । करिती वेश्येसमान मनधरणी ।
तेचि द्वेषविकारा येऊनी । श्वान होवोनी भुंकिती ॥५९॥
एवं वेश्या आणि श्वान । या दोहों प्राणियाविण ।
ऊर्वी नाहीं विषयीजन । आळंदीवल्लभ आण वाहे ॥६०॥
रागद्वेषा वांचोनिया । कवण हेतु भुलवावया । (य :१०पा.४)
आणि रागद्वेषा तया । अधिष्ठान विषयवल्ली ॥६१॥

महात्म्यांचे आप्तत्व

ते विषयवाघाची जाळी । जीहीं जाणोनी योग्यवेळीं ।
निःशेष केली होळी । वासनेची ॥६२॥
शृंगार पालटोनी वेश । दडला शांताचिया पाठीस ।
तेथ नायिकात्व [२] जावोन स्त्रियांस । मातृत्व आले ॥६३॥

(टीप :- २) वेश्यापण.)

कां कवणही कामिनी पाहे दृष्टि । तंव विश्ववात्सल्य[३] उघडे पेटी ।
स्वदेहीं शांति सुख सृष्टि । पुत्र हा देखे ॥६४॥

(टीप :- ३) कोणतीहि स्त्री जगाकडे पाहते तेव्हां विश्ववात्सल्याची पेटीच

जणुंकाय उघडी होते. तिला स्वदेहाचे ठिकाणीं शांति, सुख मिळून सृष्टीचे ठिकाणीं पुत्रवात्सल्य प्राप्त होते.)

भुलवावया ऐसे कोणी । उरलेचि नाहीं कुंभिनी[४] ।
तेथ श्रद्धेंतहि लोक वळवोन । कोणे दृष्टीं भुलवील? ॥६५॥

(टीप :- ४) जगतांत.)

ज्या विषेंकरोनी कपटकर्ता । मारावया पातला होता ।
तें विषचि न सांपडलीया हाता । कपटबुद्धि करील काय ॥६६॥
तैसे शरीर विषयाचे बळें करोन । रागद्वेषवंत भोंदिती जन ।
त्या शरीरापरते उपदेशिता ज्ञान । भुलविण्या ज्ञान न सांपडे ॥६७॥
विष नाहीं कपटियापाशीं । तरी आधार काय न्यायमूर्तिसी ।
कीं हा मारावयासी । आला होता म्हणोनिया ॥६८॥
तैसे विषयरहित शुद्धज्ञान । जरी उपदेशिलें श्रद्धें करोन ।
तरी ते भुलवीन म्हणोन । तार्किका तर्क कवण सिद्ध करावया ॥६९॥

स्वश्रद्धेनुसार उपपत्ति

तथापि केवळचि श्रद्धा । ऐसें मी न म्हणे कोणा प्रबुद्धा ।
परी माझी एक अचल श्रद्धा । गोकुळप्रमदापतिपदीं[१] ॥७०॥

(टीप-१) गोकुळांतील स्त्रियांचा पति श्रीकृष्ण त्याच्या चरणाचे ठिकाणी.)

मग श्रद्धा अथवा युक्ति । मिया तेथचि ठेविली प्रीति ।
आणि तया आनंदें निघती । शब्द जे मुखें ॥७१॥
तया माझिया शब्दाचा । मजची उपयोगू साचा ।
कोणी वाटा ययाचा । घेवो न घेवो ॥७२॥
तिये आपुले शब्द सुसंस्थिती* । आणीतसे उपपत्ति[२] ।
लावावया भगवंतीं । प्रीत्यनुसंधान ॥७३॥

(टीप :- २) तर्कशुद्ध मांडणी करून चांगलें व्यवस्थित रचतो.)

आत्मयाचे व्यापकपण । तेचि ब्रह्म परिपूर्ण ।
सच्चिदानंदैक आनंदघन । अन्वयें पूर्ण विश्वरूप ॥७४॥

निर्गुणाचे ठायीं भक्ति-सिद्धि

''झालेनि जगें मी झांके । तरी जगत्वे कोण फांके ।
किळेवरी[३] माणिके । लोपिजे काई ॥'' (ज्ञाने. अ १४- १२३)

''सोने सोनेपणा उणें । न येतां जाहले लेणें ।
तैसें न वेचतां जग होणें । अंगें जया ॥४॥'' चांगदेवपासष्टी.
एवं ज्ञानेश्वरीं आणि चांगदेवपत्रीं । तात बोलिले शुद्धोत्तरीं ।
म्हणोनी सुरालय[४] नागालय[५] धरित्री[६] । ब्रह्मसूत्रीं गुंफिली ॥७५॥
तें ब्रह्म सच्चिदानंद । एकत्वें असे अभेद ।
तथापि वृत्तिदृष्ट्या[७] विशद [८] । पृथगिव भासे ॥७६॥

(टीप ३) तेजानें ४) स्वर्ग. ५) पाताळ. ६) मृत्युलोक. ७) अंतःकरण दृष्टीनें. ८) स्पष्ट)

बाधाभावविशिष्ट[९] सत्ता । वृत्त्यवच्छिन्न ते चित्ता ।
प्रीत्यादि वृत्त्यवच्छिन्न[१०] तत्वता । आनंदू होय ॥७७॥
एवं पंचपादिकाकारांचे मत । स्पष्टही परी अनुभवा येत । (य :१० पा.५)
तेचि विशद किंचित । कीजेल स्वयुक्ति ॥७८॥
व्यष्टि हृदयीची पृथगिव कथा । तीचि समष्टिहृदयीं वार्ता ।
कीं ब्रह्मसमष्टिवृत्तौ विश्वत्वार्था [११] । पृथगिवाविर्भवले ॥७९॥

(टीप :- ९) प्रतिबंधाचा अभाव हे ज्यामध्यें विशेष आहे म्हणजे नित्यसत्ता. १०) वृत्तीनें मर्यादित झालेलें चैतन्य.११) विश्व होण्याकरिता)

भावार्थ :- ज्याप्रमाणें व्यष्टि हृदयांत एकाच ब्रह्माचे (आत्म्याचे) सत्, चित्, आनंद असे पृथक् इव अंश प्रतीत होतात. त्याप्रमाणेंच समष्टि हृदयाचीहि गोष्ट आहे. म्हणजे ब्रह्म हेंच विश्वत्वाकरितां (विश्व होण्याकरितां) समष्टि वृत्तीमध्ये पृथक् इव आविर्भाव पावले ॥७९॥

वल्लभमत ग्राह्यांश

वस्तुचिया आंत देख । असे जे कीं अंश पंचक ।
अस्ति-भाति-प्रिय, हे त्रिक । आणि नाम-रूप द्वय ॥८०॥
त्यांत आद्य तीनहि ब्रह्म । शेष दोहीचा मायेंत उगम ।
यया दृष्टि अनुगम[१] । अवघिया पदार्थांचा कीजे ॥८१॥

(टीप :- १) विचार - संगती.)

अस्तित्वांश प्रधान गोचर । तो यावद्देहादि जडाकार ।
आणि अस्तिभातिअंशद्वयगोचर । जीव बोलिजे ॥८२॥

भावार्थ :- ज्यांत अस्तित्वांश प्रधान असून जो गोचर आहे तो सर्व देहादिकांचा जडाकार होय. आणि अस्ति व भाति (सत् व चित्) ह्या दोन अंशानें गोचर होणारा जीव

होय ॥८२)

अस्ति भाति प्रिय तिन्ही । सारिखे गोचर जया स्थानीं ।
तो परमात्मा कैवल्यदानी । व्यक्तराहणी[२] ऐसी याची ॥८३॥
(टीप :- २) व्यवस्था.)
अस्तित्व प्रधान स्थावर व्यक्ति । सदंश प्रधान जंगम व्यक्ति ।
सदानंद पूर्ण व्यक्ति । श्रीकृष्णमूर्ति कृपाळू ॥८४॥

अनुकूल परमत ग्रहण विचार

कोणी म्हणेल हें वल्लभमत । शांकरमता विपरीत ।
तरी तयाचे यथार्थ । समाधान ऐकिजे ॥८५॥
अनुकूल असतां पराचे मत । प्रमाण घ्यावया आधार बहुत ।
भगवत्पादीय गीताभाष्यांत । सांख्यकारिका प्रमाण त्रयोदशाध्यायीं ॥८६॥
अमरसिंह बौद्ध असोन । तत्कोशाचें आर्य घेती प्रमाण ।
व्यास ब्रह्मसूत्रीं योगसूत्राचे करिती खंडण ।
तिहीं भाष्य केलें योगसूत्रावरी ॥८७॥
मांडुक्यकारिका अद्वैतग्रंथ । आहे गौडपादविरचित ।
आणि सांख्यकारिकेवरी यथार्थ । भाष्यहि तयांचेचि ॥८८॥
अप्पय्या दीक्षित अद्वैती । शैव विशिष्ट श्रीकंठभाष्यावरुती ।
टीका केली यथा निगुती । आणि प्रमाणहि मानिलें तया ॥८९॥
निर्णयसिंध्वादि निबंधीं पाहां । कित्येक तंत्रासही प्रमाणता ।
चैतन्य संप्रदायी परमती तत्वता । भगवत्पादषट्पदीं प्रमाण घेतले ॥९०॥
भावार्थ :- चैतन्यसंप्रदायी खरोखर परमती असून त्यांनी हा भगवत्पाद श्रीमच्छंकराचार्य यांचा ''सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं'' हा श्लोक प्रमाण घेतला आहे.)
तात्पर्य अनुकूल असतां वचन । दोष नाहीं घ्यावया प्रमाण ।
व्यर्थ धर्मधर्मी द्वेष वाढवोन । प्रयोजन काय सिद्ध होय ॥९१॥ ,

भक्तिदृष्टीनें सर्वसंप्रदाय ऐक्यता

म्हणोनी भक्तिदृष्टीं पाहता । वल्लभादि कृष्णभजकां आम्हां ऐक्यता ।
भक्तमालेंत ऐसी कथा । कीं तात विष्णुस्वामी संप्रदायी ॥९२॥
आणि नाथसंप्रदायी आम्ही म्हणोन । तात ज्ञानेश्वरींत बोलिले आपण ।
या दोहोंचा समन्वय हाचि जाण । की भक्तिदृष्टीं ऐक्यपण दोघांचे ॥९३॥

शिवलोकींच्या ऐकोनी कथा । नाभाजी बोलिले तत्वता ।
म्हणोनी कवणे कल्पीची कथा । बोलिली तिहीं ॥९४॥ (य१०-६)
तथापि तेथ विरोधू नाहीं । भक्तिदृष्टी ऐक्यता पाहीं ।
अथवा दोन स्वरूपीं लवलाही । होवोत तात ॥९५॥
योगवासिष्ठ मुमुक्षुव्यवहार प्रकरणीं । द्वात्रिंशत व्यासाकार बोलिले
वसिष्ठमुनि । आणि जितुकीं रूपें तात धरतील आम्हां लागुनी ।
तितुकी होईल गुरुमयसृष्टि ॥९६॥
एवं कोण्याही दृष्टि पाहतां । विरोधचि निवटे कथा ।
अप्रमाण अर्वाचीन ऐतिहासिकता । व्युदसिली[१] स्वयें ॥९७॥
(टीप :- १) टाकून दिली)
जयाच्या इतिहासाची कडसणी । कांहीं परिस्थिती घेऊनी ।
अनुमानांची उभारणी । नवीचि एक ॥९८॥
(भावार्थ :- अर्वाचीन ऐतिहासिक दृष्टीनें जी इतिहासाची रचना असते त्यांत कांहीं परिस्थिति घेऊन नवीनच एखादी अनुमानाची उभारणी करतात ॥९८॥)
जो इतिहास निःशेष त्यागिला । दिव्यदृष्टीचा आश्रय केला ।
दोहीं संप्रदायीं स्थापिला । श्रीगुरु आपुला कृपाळू ॥९९॥
म्हणोनी वल्लभ आणि आम्ही । एक्याचि श्रीकृष्णप्रेमीं ।
तथापि गरिमाविशेष[२] धर्मी । शांकरमती जाहलो ॥१००॥
(टीप :- २) विशेष धर्माच्या श्रेष्ठतेनें)
(भावार्थ :- वल्लभ आणि आम्ही श्रीकृष्णप्रेमाचे ठिकाणीं एक आहोत; पण काहीं विशेषधर्माच्या श्रेष्ठतेनें आम्हीं शांकरमताचे झालो ॥१००॥

वल्लभमत खंडण

वल्लभमताचिया ठायीं । सदानंदाविर्भाव सृष्टिं पाही ।
परंतु तेथ मानिली नाहीं । माया एक ॥१०१॥
माया असलियाविण । जरी जग झालें ब्रह्म पूर्ण ।
तरी ब्रह्मगृहीं व्रतबंध कवण । केला खटाटोप जग व्हावयाचा ॥१०२॥
ब्रह्माची इच्छा म्हणाल जरी । तरी निरीच्छा इच्छा कवणे परी ।
विरुद्ध गुणाश्रय म्हणाल जरी । तरी माया शब्दें काय केलें ॥१०३॥
समानसत्तेंत विरोध । एके ठायीं मानाल प्रसिद्ध ।

तरी नित्य-अनित्यत्वाचा बोध । होवावा ब्रह्मीं ॥१०४॥
म्हणाल एकावरी शून्य देता । अभावशून्या ये दश भावता ।
तैसा ब्रह्मीं विरोध तत्वता । असंभवे[3] स्वीकारू ॥१०५॥

(टीप :- ३) असंभवरूपानें.)

(भावार्थ :- एक ह्या अंकावर जर शून्य दिलें तर अभावरूप शून्याला दशपणा येतो तसाच असंभवरूपानें ब्रह्माचे ठिकाणीं नित्यत्व व अनित्यत्व ह्यांच्या विरोधाचा स्वीकार करावा, असे म्हणाल ॥१०५॥)

तरी शून्याचा अर्थ अभाव पूर्ण । परी आकृति एकांकांशा[1]समान ।
म्हणोनी आकृत्यर्थ [2] दृश्य शून्य आपण । भावाभावरूप अनिर्वाच्य ॥१०६॥

(टीप :- १) एक + अंक + अंशासमान २) आकृति ही दृश्य व अर्थशून्य आहे)

(भावार्थ :- तर शून्याचा अर्थ पूर्ण अभाव असा आहे. पण त्या शून्याची जी आकृति आहे ती, एक जो अंक त्याच्या अंशासारखी (एका भागासारखी भावरूप) आहे; म्हणून त्या शून्याची स्वतः आकृति ही दृश्य व अर्थशून्य आहे. म्हणजे शून्य हे भावाभावरूप अनिर्वाच्य आहे ॥१०६॥)

तया एक सत्यावरी बैसविता । तेणें एकास दिधली दशत्वानेकता ।
एवं बीजगणीत रेखागणीतीहिं पाहता । अर्थू हा मिळे ॥१०७॥

(भावार्थ :- त्या शून्यास एकरूप जें सत्य त्यावर बैसविलें म्हणजे त्या एकास ते शून्य दशत्वरूप अनेकता देते - त्या एकाचे दहा करते. हाच अर्थ बीजगणित व रेखागणितांतहि मिळतो. बीजगणितांतील 'क', 'ख' इत्यादि पदार्थ चिन्हरूप भावरूप आहेत. त्यांचे अर्थ शून्यापासून वाटेल ती संख्या आहे. पण अशा त्या 'क' 'ख' इत्यादि आकृतींचा भावरूप इतर अंकाशीं योग करून अर्थनिष्पत्ति होते.
रेखागणितांतील सर्व आकृतीला मूळ ''बिंदू'' असाच भावाभाव स्वरूप आहे. दृश्य स्वरूपांत त्याला परिमाण आहे; पण वस्तुतः त्याला परिमाण नाहीं. कारण परिमाण मानल्यास तो बिंदूच होणार नाहीं. तथापि भावाभावरूप बिंदूचें कार्य रेखागणितांत प्रसिद्ध आहे.)

म्हणोनी समसत्तेंत कांहीं । एक वस्तु परस्पर विरोधी नाहीं ।
यास्तव ब्रह्मीं विरोध लवलाही । [2]विषमसत्ताक स्विकारिजे ॥१०८॥
विषमसत्ताक विरोधचि माया । मग शांकरमत कां गेले वाया ।
उगीचि झिजविली आपुली काया । [3]श्वशुर होवोनि वल्लभें ॥१०९॥

(टीप :- २) प्रातिभासिक. ३) श्रीकृष्णाला वल्लभाचार्य पुत्र मानीत असत व श्री महाराज श्रीकृष्णाला आपला पति मानत असत. त्यानुसार वल्लभांना महाराज श्वशुर म्हणतात.)

परी नवल एक जाहले येथ । स्नुषा श्वशुराचे युद्ध बहुत ।
शेखीं स्नुषा जय पावोनी निश्चित । जाहली पतिप्रिया ॥११०॥

विषमसत्ताक प्रकृत्यवच्छिन्न परमेश्वर

वाद्य जड आणि गान चेतनस्वर ।
या दोघांचें ऐक्य होवोनि आनंद उपजे (य१०-७) साचार ।
तैसें विषमसत्ताक प्रकृत्यवच्छिन्न[1] परमेश्वर । प्रेमानंद उपजवी ॥१११॥

(टीप :-१) आत्मसत्तेहून भिन्न असणारी जी प्रकृती त्या प्रकृतीनें मर्यादित झाल्यासारखा वाटणारा परमात्मा.)

विषमसत्ताक प्रकृत्यवच्छिन्न परमेश्वर प्रेमानंद उपजवी :-

दर्पण :- ब्रह्मसत्तेहून विषमसत्तेंत असणारी जी प्रकृति त्या प्रकृतीनें अवच्छिन्न- मर्यादित- झाल्यासारखा वाटणारा परमेश्वर त्या अवच्छेदानें प्रेमानंद उत्पन्न करतो)

काव्यांत विरोधाभास अलंकार । तो स्थाय्युद्रेक करी साचार ।
तेवि विषमसत्ताक विरोधहि परिकर । सत्त्वांशें उपजवी ब्रह्मप्रीति ॥११२॥

(दर्पण :- विरोधाभास अलंकार :-

विरोध :- सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः। (काव्य प्रकाश १०-१६६)
अर्थ:- वस्तुतः विरोध नसतांना विरोध दर्शविणें याला विरोधाभास अलंकार म्हणतात. उदाहरणार्थ -

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ॥
अवसरशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥)

(अर्थ :- जो हें सारें जग निर्माण करतो, पालन करतो व त्याचा संहार करतो तोच प्रसंग विशेषीं मत्स्य झाला हें आश्चर्य होय.)

(स्थाय्युद्रेक करी :- स्थायी भावाला उत्कट करतो.)

म्हणवोनी माया तमोगुण । करोनी चिदानंदाचें आवरण ।
गौणरजांश विक्षेपे पूर्ण । भासवी सदधिष्ठान जडरूपें ॥११३॥

(भावार्थ :- मायेचा तमोगुण ब्रह्माच्या चिदानंदांशाचें आवरण करतो व मायेंतील गौण रजांश म्हणजे तमोमिश्र रजोगुण विक्षेप उत्पन्न करून सदंशाला अधिष्ठान असणारे ब्रह्म जडरूपानें भासवितो ॥११३॥)

तमः करोनी आनंदावरण । रजोविक्षेपे अंतःकरणावच्छिन्न ।
सच्चिद्-द्वय अंशाधिष्ठान । भासवी भिन्न इव जीवपणें ॥११४॥

(भावार्थ :- तम आनंदाचें आवरण करतो व रज विक्षेप उत्पन्न करून सत् चित् अंशाला - अधिष्ठान असणाऱ्या ब्रह्माला - अंतःकरणानें मर्यादित करून जीवपणानें भिन्नासारखे भासवितो. (जीवांत रजांश मुख्य असतो.) ॥११४॥

मिश्रसत्त्वांत रजस्तमप्रवृत्ति । यालागीं ब्रह्मदेवैश्वर्य भासे स्थिति ।
तेथ आनंदाची अभिव्यक्ति । जीवाहोनी विशेष ॥११५॥

(भावार्थ :- ब्रह्मदेवाचे ठिकाणीं मिश्रसत्व असतें म्हणजे रज व तम यांचीहि प्रवृत्ति असते; पण सत्व विशेष असल्यामुळें ब्रह्मदेवाचें ऐश्वर्य असतें व जीवापेक्षां त्याचे ठिकाणीं आनंदाची अभिव्यक्ति जास्त असते ॥११५॥

शुद्धसत्त्वांत आवरकत्व नाहीं । आणि स्थीरत्वें विक्षेपहि नसे कांहीं ।
म्हणोनि आनंदाधिष्ठान लवलाही । जैसेचि तैसे शुद्ध भासे ॥११६॥
परी सत्त्ववृत्तिस्तव पृथगिवपण । जे आनंदाधिष्ठानीं चिन्ह ।
तेचि अनध्यस्तविवर्त सगुण । ब्रह्मश्रीकृष्ण अस्मन्मतीं ॥११७॥
ते रासपणें[१] आलिंगिले । श्रीगुरुपणें हृदयीं धरिले ।
अंतर्बाह्य सुंदर भरले । श्रीज्ञानेश्वर पदकमल ॥११८॥

(टीप :- १) रसरूपानें (गोपींच्या रासाच्या प्रेमभावानें)

तेथ ओविया कमळमाळा । अर्पोनिया वेळोवेळा ।
दोहीं करीं वाजवोनि टाळा । ज्ञानेश्वर वदनीं गावूं ॥११९॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रेमनिकुंजे उपपत्ति निर्णयो नाम प्रथमा वल्ली ॥

(सारांश)

ओवी ७४ ते ११९ -

१. आत्मा हाच व्यापकरुपानें सृदिानंदघन परिपूर्ण ब्रह्मरूप असून अन्वयानें विश्वरूप आहे.

२. तें ब्रह्म जरी एक व अभेदरूप आहे, तथापि वृत्तिदृष्टीनें पृथक् इव भासते.

३. बाधाभावविशिष्टसत्, वृत्त्यवच्छिन्न चित् व प्रीत्यादिवृत्त्यवच्छिन्न आनंद होय, असे पंचपादिकाकार पद्मपादाचार्यांचें मत आहे.

*४. अस्तित्व अंश प्रधान **स्थावर,** सृति् प्रधान **जंगम** आणि सृदिानंदपूर्ण **श्रीकृष्णमूर्ति** समजावी.*

५. हें मत वल्लभांचें असून शांकरमताला विरोधी आहे, असे कोणी म्हणतील पण तसे नाहीं. दुसऱ्याचें मत अनुकूल असल्यास ते घेण्यास पुष्कळ आधार आहेत.

६. वल्लभांच्या मताप्रमाणें जरी सृष्टि सृदिानंदाचा आविर्भाव मानला आहे तरी त्यांनी माया मानली नाहीं.

७. माया मानल्यावांचून ब्रह्माचें ठिकाणीं हें जग कसें भासतें याची उपपत्ति लागत नाहीं. निरिच्छ अशा ब्रह्माला जग उत्पन्न करण्याची इच्छा कां व्हावी?

८. एकाच सत्तेंत विरोध मानतां येत नाहीं, पण विषमसत्तेंत विरोध मानतां येतो. मायेचा व ब्रह्माचा जो विरोध आहे तो विषमसत्तेंत आहे.

९. मायेच्या तमोगुणानें ब्रह्माच्या सृदिानंदाचें आवरण होऊन, मिश्ररजाचे विक्षेपानें सदंश जडरूपाने भासतो.

१०. तमोगुणानें ब्रह्माच्या चिदानंदाचें आवरण होऊन, रजाचें विक्षेपानें अंतकरणावच्छिन्न ब्रह्माचा सच्चिदंश जीवरूपानें भासतो. मिश्रसत्त्वानें ब्रह्मदेवाचें ऐश्वर्य भासतें.

११. शुद्धसत्त्वानें आनंदाधिष्ठान ब्रह्म जसेंच्या तसेंच शुद्ध भासते.

१२. सत्त्ववृत्तीमुळें आनंदाधिष्ठानाचे ठिकाणीं जें पृथक्-इवपणाचें चिन्ह दिसते तेच आमचे मतांत अनध्यस्तविवर्त सगुण श्रीकृष्ण ब्रह्म होय.

१३. तेच रासपणानें आलिंगून श्रीगुरूरुपानें हृदयांत धारण केलें. अशा रीतीनें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे पदकमल आंत बाहेर विराजमान आहेत.)

०००

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

द्वितीया वल्ली

॥ सेव्य-निर्णय ॥

जय जय सद्गुरु निर्विकारा । जय जय सद्गुरु करुणाकरा ।
जय जय सद्गुरु दीनोद्धारा । भक्त वत्सला ॥१॥
जय जय सद्गुरु प्रेमळ आई । करुणाकर ठेवोनि डोई ।
जीवन घालोनी लवलाही । पुढें वल्लरी वाढवी तूं ॥२॥

मधुराद्वैत सेव्य प्रामाण्योपन्यास

मागां अनध्यस्तविवर्त । बोलिला ते विषयीं समस्त ।
झाले असेल आशंकित । श्रोतृमंडळ ॥३॥

कीं पावलिया संविती । काय म्हणोनिया भक्ति ।
अनध्यस्तविवर्ती । कीजे ती पां ॥४॥
अनध्यस्तविवर्त कवण । प्रकार सत्ता कवण कवण ।
अभिव्यक्ति किं लक्षण । हे असतील प्रश्न तरी समाधान आयिका ॥५॥
(य१०.८) ज्ञानें व्यतिरेकीं ब्रह्मानंद । तोचि अन्वयें भक्ति प्रसिद्ध ।
प्रीत्यादि वृत्त्यवच्छेद । एकत्वेऽपि पृथगिव भासे ॥६॥
स्थावरादीव न होय उपेक्षा शंका । अधिक होता भक्त लिंपेल द्वैत कलंका ।
म्हणोनि समसाम्य सखा । होवोनि भेटे ॥७॥

(भावार्थ :- स्थावराप्रमाणें भक्ताची उपेक्षा होऊं नये म्हणून आणि भक्तापेक्षा अधिक झाल्यास भक्ताचे ठिकाणीं द्वैत उत्पन्न होऊं नये म्हणून, भक्ताचे बरोबरीचा होऊन परमेश्वर त्याचा सखा होतो व त्याला भेटतो.॥७॥)

शिष्य उवाच :- महाराज ! युक्तीनें व अनुभवानें जरी आपण सांगत असला तरी या विषयीं एकादे प्राचीन प्रमाण आहे काय ?

मध्यस्थ उवाच :- अरे **''गुरुवाक्यावाचुनि शास्त्र । हातीं न शिवे''** असें श्रीमंतांचें वचन तुला माहित आहेच; आणि हें मधुराद्वैत वेदान्तविशेष असल्यामुळें उद्घाटकावाचून याला प्राचीन प्रमाणांची अपेक्षाहि नाहीं.

(दर्पण :- उद्‌घाटकावांचून मधुराद्वैत हें प्राचीन वेदान्ताचेंच उद्‌घाटन करून काढलें असल्यामुळें ते वेदान्तविशेष आहे. प्राचीन वेदान्ताचेंच विशेष स्वरूप आहे. म्हणून उद्‌घाटक हाच येथें प्रमाण आहे. इतर प्रमाणांची गरज नाहीं; कारण प्राचीन वेदान्ताला जें प्रमाण तेंच येथें प्रमाण.)

प्रतिवादी उवाच :- आपण म्हणतां तसे घटकाभर खरें धरिलें तरी श्रुतिस्मृतिपुराणइतिहासविरूद्ध बौद्धादिकाप्रमाणें एखादा नवीन सिद्धान्त ग्रहण करावा असें आचार्यांचें आनुवंशिक शील नाहीं.

वेदान्तांत १८२ मतें असून त्यांचा सहनशीलतेविषयीं जो प्रकार आढळतो त्यांत देखील, पूर्वी उदाहृत वाक्यांचा अर्थाभास दाखवून यथार्थ अर्थ दाखविण्याचाच प्रयत्न झालेला आहे, हें बीज आहे ; म्हणून सिद्धान्तीलाही प्राचीन प्रमाण दाखविणें अवश्य आहे.

(दर्पण :- पूर्वी उदाहृत .... बीज आहे :-
सर्व मतांना एकमेकांनी उदाहृत केलेली प्राचीन वाक्येंच प्रमाण आहेत. फक्त

ते, एकमेकांनी त्या वाक्याचा केलेला अर्थ कसा आभासयुक्त आहे, यथार्थ नाहीं, असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात.)

सिद्धान्ती उवाच :- मी आपल्या मताला पूर्वी पुष्कळ प्रमाणें दिलीं आहेत, देणार आहे व देतही आहे. त्रिपुरारहस्याच्या २० व्या अध्यायाच्या ३३/३४ श्लोकांत व त्यावरील श्रीनिवासबुधविरचित टीकेंत असेंच म्हटलें आहे.

''गंभीरस्तिमितांभोधिरिव निश्चलभासनं ।
यत्सुभक्तैरतिशयप्रीत्या कैतववर्जनात्'' ॥३३॥
स्वभावस्य स्वरसतो ज्ञात्वापि स्वाद्वयं पदम् ।
विभेदभावमाहृत्य सेव्यतेऽत्यन्ततत्परैः ॥३४॥

श्लोकांचा अर्थ व टीकेचा स्वभाषेंत अभिप्राय सांगतो. — जें आत्मतत्व योगियांनां गंभीर असें प्रतीत होतें त्याच आत्मतत्त्वाचें, जाणून भक्त अत्यंत प्रीतीनें सेवन करितात.

प्रीति म्हणजे एकसारखी त्याच तत्त्वाकडे लागून राहिलेली चित्तवृत्ति.

अशा प्रकारची प्रीति द्वैती लोकांचे ठिकाणीं उत्पन्न होणें संभवनीय नसते, कारण **''आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति''** इत्यादि श्रुतीनीं आत्मभिन्न प्रीतीला गौणत्व दाखविलें असल्यामुळें जारजारिणीची (य१०.पा.९) प्रीति जशी आपल्या सुखाचे ठिकाणीं मुख्य असून त्या परस्परांचे ठिकाणीं सुख-साधनत्वेंकरून असते. तथापि ते मुख्यप्रीतीप्रमाणें करितात म्हणून या प्रीतीला कापट्य म्हटल्या जाते. तद्वत् भोगकाम किंवा मोक्षकामावाचून आत्मभिन्न पदार्थांचे ठायीं निरपेक्ष प्रीति संभवत नसल्यामुळें खऱ्या भक्तीचे आस्वादक अद्वैतीच आहेत असें मी म्हणतों.

(दर्पण :- तद्वत्..... नसल्यामुळें :- भोगकाम किंवा मोक्ष याची अपेक्षा ज्यांत नाहीं असें प्रेम आत्म्याच्या ठिकाणींच संभवते. अनात्म पदार्थाचे ठिकाणीं संभवत नाहीं.)

शिष्य उवाच :- महाराज मला ही टीका ऐकतांच एक शंका आली आहे, तिचें समाधान टीकेचा अर्थ सांगतांनां आपण करण्याची कृपा कराल काय?

मध्यस्थ उवाच :- कृपा करणें सामर्थ्याचे अधीन आहे. आपण लडिवाळपणानें विचारण्याविषयीं मात्र शंका धरूं नये. चातकाची आर्त

पुरविण्याविषयीं मेघानें कधीं नको म्हटले आहे काय?

शिष्य उवाच :- स्वामींच्या मौनानेंच त्यांची संमति आहे असें समजून मी आपली शंका प्रकट करितो. - **वासुदेवानंद सरस्वती टेंभे स्वामी** हे आपल्या प्राकृत मननसारांत म्हणतात कीं सगुणोपासकांनां मोक्षाची इच्छा होत नाहीं व सगुणोपासकांनां भोगकाम नसतो; याविषयीं आपल्यालाही पुष्कळ कथा माहित आहे म्हणून सकामत्वास्तव द्वैतीउपासकांच्या प्रीतीचें गौणत्व श्रुतीनें दाखविले आहे असें म्हणणें युक्त होणार नाहीं.

(दर्पण :- सगुणोपासकांना ...... युक्त होणार नाहीं :- सगुणाची उपासना करणाऱ्यांना सगुण पाहिजे तेव्हां मोक्षाची इच्छा नसते, भोगाची इच्छा नसतेच; म्हणून त्या द्वैत्यांची सगुण उपासना सकाम असते, असें म्हणतां येत नाहीं.)

श्रीगुरु उवाच :- अरे ! स्वामी विद्यमान असल्यामुळें त्यांनाच जावून तुला विचारतां येतें. पुनः मोक्षकाम जरी सगुणोपासकांनां नसतो तरी समीपता मुक्तीची त्यांना इच्छा असते. असें द्वैतवाद्यांच्या ग्रंथावरून दिसून येतें.

पुनः जसे वेदान्ती दुःखरहितत्व आपल्या मोक्षाला समजतात तसे द्वैती समीपतादींनां समजतात; इतकेंच कीं वेदान्ताच्या मोक्षाची त्यांनां इच्छा होत नसल्यामुळेंच ते ज्ञानाचा अभ्यास करीत नाहींत, असा स्वामींच्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे.

पुनः सगुणोपासकांनां मोक्षकाम नसतो असें स्वामी म्हणतात तसा भोगकाम नसतो असें ते म्हणत नाहींत, कारण ते विद्यासागर असल्यामुळें त्यांनां आपला प्रभु संकटाचे समयीं धांवून येईल अशी उपासकांची समजूत ठाऊक असलीच पाहिजे, म्हणून सर्वभोगपूर्तीचे आशेनें सगुणोपासकांनां मोक्षाची इच्छा होत नाहीं असाहि स्वामींच्या वचनाचा आशय निघूं शकतो. (य :१० पा.१०) तात्पर्य, श्रुतीनें द्वैती उपासकांच्या प्रीतीला गौण म्हटलें आहे तें यथार्थच आहे.

मधुराद्वैतदर्शनाची सार्थकता

शिष्य उवाच :- उत्तम समजलो; पण प्रभू ! आपले पुढे काय म्हणणें आहे?

श्रीगुरु उवाच :- आमचे म्हणणें सध्या असूं दे, पण आम्ही त्रिपुरारहस्याच्या श्लोकाचा व टीकेचा अभिप्रायच तुला पहिले सांगतो- सर्व चैतन्य एकात्मक आहे असे जाणून देखील बलानें भेदज्ञानाचे ग्रहण करून तो सेव्यसेवकभाव कायम ठेवून भक्ति करित असतो.

शिष्य उवाच :- महाराज ! बलानें एकात्मवेत्ता भेदज्ञान ग्रहण कसे करितो?

श्रीगुरु उवाच :- ज्याप्रमाणें कित्येकाना पूर्व जन्मामुळें राज्याची वासना होते त्याप्रमाणें ज्ञानपूर्व केलेल्या भक्तीची ज्ञानानंतरही वासना राहते.

प्रतिवादी उवाच :- यावरून तर सर्व ज्ञानियांना भगवद्भक्ति केलीच पाहिजे असा सिद्धान्तीचा आग्रह नाहीं हे सिद्ध होत आहे व त्यावरून शांकरमताव्यतिरिक्त या मधुराद्वैतदर्शनाची आवश्यकता आहे, असे आम्हांला वाटत नाहीं.

सिद्धान्ती उवाच :- **शांकरमताव्यतिरिक्त असले तर त्याची खरोखरीच आवश्यकता नाहीं असे मीहि म्हणतो. परंतु शांकरमतांतच मानलेल्या भक्तीचे ते विशेष स्पष्टीकरण असल्यामुळें** पूर्वपक्षाचे म्हणणें सम्यक् वाटत नाहीं. पुनः

''अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि''॥३६॥ (गीता अ. ४)

(भावार्थ :- जरी तूं सर्व पाप्यांत महापापी असलास तरी हा सारा पापसागर तूं ज्ञानरूप नौकेनेंच तरून जाशील ॥३६॥)

या श्लोकांत ज्ञानमाहात्म्यास्तव अभ्युपगम केल्याप्रमाणें एकाद्या पापी पुरुषाला अकस्मात् ज्ञान झालें तर तेवढ्यानें ज्ञानसंपादक चित्तशुद्ध्यर्थ सर्व कर्मकांडोपदेश कोणीहि शांकरमती तिरस्कृत करण्यास इच्छित नाहीं.

(दर्पण :- अभ्युपगम म्हणजे स्वीकार.

चित्तशुद्ध्यर्थ कर्मकांडाचें आचरण न करतां एखाद्या पाप्यास ज्ञान झालें तर त्या ज्ञानानें सर्व पातकें नाहींसे होतात ह्याचा अभ्युपगम.)

तद्वत् पूर्वभूमिवर भक्ति झाल्यावाचून उत्तर भूमिकेंत ज्ञानाची प्राप्तिच होत नाहीं. ह्या मधुसूदनवाक्यावरून ज्ञानानंतर पूर्वकृत भक्तीची वासना राहणेंच सर्वांना संभवनीय आहे व म्हणूनच आमचा ज्ञानोत्तर भक्त्युपदेश सार्थकही आहे.

राज्यादि वासना असणाऱ्या जनकादींच्या ठिकाणीं पुराणावरून भक्तीचा उद्रेक दिसतो. 'भक्तिवांचून ज्ञानी' येथें उदाहरण मात्र घेतला आहे.

(दर्पण :- उदाहरणमात्र :- भक्तीवांचून ज्ञानीच राहूं शकत नाहीं. उदाहरणाकरितां म्हणून तसा येथे घेतला आहे, वस्तुतः नाहीं.)

मध्यस्थ उवाच :- पण तसे मानले तरी ते गृहीत भेदज्ञानपूर्वक

भगवत्सेवन अनादरमयच झाले पाहिजे. (य१०-११)

सिद्धान्ती उवाच :- कां? आईचे सेवन करणाऱ्या साधकाला ज्ञानी झाल्यानंतर आईला लाथा मारताना आपण कोठें पाहिले आहे काय? पुनः अत्यंत तत्परतेनें जडलेला पूर्वप्रेम एकाएकी अनादर कां उत्पन्न करील? ज्ञान जसें अज्ञानाविषयीं अनादर उत्पन्न करिते तसे ते प्रेमाविषयीं करीत नाहीं.

यद्यपि प्रेमाविषयीं वैराग्य अनादर उत्पन्न करिते. तथापि ते मिथ्या प्रेमाविषयीच (म्हणजे मिथ्या विषयप्रेमाविषयी) अनादर उत्पन्न करिते. भगवत्प्रेमाविषयीं करीत नाहीं; कारण वैराग्य दोषदर्शनानें होत असते व भगवत्प्रेमांत प्रारब्धाभिभावक गुण असल्यामुळें व दुसरा कोणता दोष नसल्यामुळें भगवत्प्रेमाविषयीं वैराग्य अनादर उत्पन्न करीत नाहीं. —यद्यपि ज्ञानानंतर द्वैताचे ठिकाणी अनादर होत असल्यामुळें, आहार्य सेव्यसेवकत्व (म्हणजे भेदभावाचे ग्रहण करून घेतलेले सेव्यसेवकत्व) द्वैताचे ठिकाणीं अनादर असला पाहिजे, परंतु प्रारब्धबलानें भोग्य-संयोगादि द्वैत, गळ्यांत येऊन पडले असतां कितीही अनादर केल्यानें जात नाहीं. तेच आहृत सेव्यसेवकभेदज्ञानपूर्वक झालेल्या भक्तीनें जर अभिभूत होते तर त्या भक्तीचे ठिकाणीं अनादर कसा राहील? [१]प्रत्युत अत्यंत आदरच राहिला पाहिजे. ह्याविषयीं तात म्हणतात कीं

(टीप :- १) उलट)

भक्ति आणि उपास्ति

''ऐसाहि[२] स्वामी भृत्यु संबंधा । लागी उठती श्रद्धा ।
तरी देवोचि नुसुधा । कामविजे ॥३८॥

(टीप :- २) अशा स्थितीत.)

देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरोनि डोंगरू ।
तैसा भक्तीचा वेव्हारू । कां न व्हावा ॥४१॥
कर्माचा हातू न लगे । ज्ञानाचेहि कांहीं न रिगे ।
ऐसीचि होतसे आंगे । उपास्ती हे'' ॥५७॥ अनुभवामृत अ.७)

येथे उपास्ती शब्दानें भक्ति दाखविली असून मधुराद्वैतभिन्न लोकांना ओळखू यावा म्हणून हा उपास्ती शब्द घातला आहे. प्रसिद्ध उपासनारूप अर्थानें त्याची योजना नाहीं कारण उपासना तर कर्मसमुति सांगतात व तात तर **''कर्माचा हातू न लगे''** अशी उपास्ती सांगतात म्हणून हा शब्द भक्त्यर्थीच आहे.

इतर ओवीचा [१]पदार्थ श्रोतृवृंदानी समजून घ्यावा.

(टीप :- [१]ओवींतील पदांचा अर्थ)

(सारांश)

(१) मधुराद्वैताला जीं पुष्कळ प्रमाणें आहेत त्यांपैकीं त्रिपुरारहस्याच्या २० व्या अध्यायांतील ''गंभीरस्तिमितांभोधिः'' हा ३३ वा श्लोक व पुढील ३४ वा श्लोक प्रमाण आहे.

(२) ''आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'' ह्या वचना प्रमाणें आत्मभिन्न प्रीती गौण असते; म्हणून द्वैत्यांच्या प्रीतींतील कापट्य नसणारे अद्वैतीच खऱ्या भक्तीचे आस्वादक आहेत.

(३) पूर्व भूमीवर भक्ति झाल्यावांचून उत्तर भूमीवर ज्ञानाची प्राप्ति होत नाहीं; म्हणून पूर्वभूमीवरील भक्तिवासना ज्ञानानंतर राहते त्याच वासनेचें बलानें भेदज्ञानाचें ग्रहण करून तो भक्त सेव्यसेवकभाव कायम ठेवून भक्ति करीत असतो.

(४) भगवत्प्रेमानें प्रारब्धाचा अभिभव होत असल्यामुळें भक्तीचे ठिकाणी अनादर होत नाहीं.)

मध्यस्थ उवाच :- आपल्या मुखांतून अधिक अधिक निरूपण ऐकावेसेच वाटते तरी आणखी कांहीं प्रमाणें असल्यास कृपा करून सांगावे. (य१०-१२)

सिद्धान्ती उवाच :- मी आपल्यास उत्तम प्रमाणसंग्रह थोडक्यांत सांगतो.

''महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते ॥६८॥
प्रत्युत ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वतः ।
विशुद्धज्ञानमुत्पन्नं यस्य तस्य महात्मनः ॥६९॥
शिवरुद्रमहादेवब्रह्मेशानादिनामसु ।
रुद्रमूर्तिषु सर्वासु शान्तिदान्त्यादिसाधने ॥७०॥
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रे रुद्राक्षे तथा भस्मावगुण्ठने ।
शिवलिंगस्य पूजायां शिवस्थानेषु सुव्रताः ॥७१॥
प्रियबुद्धिः प्रजायेत स्वभावादेव सर्वदा ।
यस्य विज्ञानिनस्तेषु प्रद्वेषो वापि जायते ।
उपेक्षा वा न स ज्ञानी पशुर्विज्ञानवञ्चकः ॥७२॥
सर्वत्र नास्ति विद्वेषः साध्यसाधनपूर्वके ।
साक्षाद्विज्ञानिनो विप्रा उपेक्षाबुद्धिरेव हि ॥७३॥

तथाऽप्युक्तेषु सर्वेषु शैवेषु द्विजपुंगवाः ।
प्रियबुद्धिः स्वतो भाति बाधिताकाररूपतः ।।७४।।

(सूतसंहिता यज्ञवैभव खंड अध्या.२)

(भावार्थ :- महापापी लोकांना ज्ञानयज्ञाचे ठिकाणीं आवड उत्पन्न होत नाहीं ।।६८।। उलटपक्षीं ह्या पापीलोकांना ज्ञानयज्ञ द्वेष्य वाटतो. परंतु ज्या कोणी महात्म्याचे ठिकाणीं शुद्धज्ञान उत्पन्न झालें आहे. ।।६९।। त्यांना शिव, रुद्र, महादेव, ईशान इत्यादि नामाचे ठिकाणीं व सर्व शंकराच्या मूर्तीचे ठिकाणीं व शम दम वगैरे साधनांच्या ठिकाणीं व दोन बोटांनी लावलेलें आडवें गंध (तीन रेघा असलेलें), रुद्राक्ष, भस्मावलेपन, शिवलिंगाची पूजा व शिवस्थानाच्या ठिकाणीं हे चांगले अनुष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणांनो ! नेहमीं या सर्वांचे ठिकाणीं स्वभावानेंच प्रियबुद्धि उत्पन्न होते. परंतु ज्या ज्ञान्याचें ठिकाणीं ह्या वर सांगितलेल्या वस्तुंबद्दल द्वेष उत्पन्न होतो किंवा उपेक्षा होते तो ज्ञानी नव्हे, तर ज्ञानाची वंचना करणारा - ज्ञानाचें ढोंग करणारा - पशू होय ।।७०-७२।। जीं साधनें पूर्वी केली असतां साध्याची प्राप्ति झाली त्या साधनांचे ठिकाणीं त्यांना द्वेष तर उत्पन्न होत नाहींच, पण हे ब्राह्मणहो ! उपेक्षा बुद्धिहि होत नाहीं ।।७३।। हे ब्राह्मणहो ! शिवासंबंधी जे सर्व प्रकार वर सांगितले त्या प्रकारांबद्दल स्फुरणरूपानें खरोखर प्रियबुद्धिच वाटते ।।७४।।)

श्लोक ७४ ची टीका :-

तत्किं शिवपूजास्तुत्यादावपि विदुष उपेक्षैव । नह्युपेक्षेत्याह ।
तथाऽपीति उक्तेषु भस्मावगुण्ठण-रुद्राक्षधारण-शिवपूजा-तन्मंत्रजपादिषु तत्प्रसादबलादेव लब्धविज्ञानस्याकृतघ्नस्य तत्र कथं प्रियबुद्धिर्नजायत इत्यर्थः । नहि शिवाद्वैतविज्ञानाविरोधः स्यात् द्वैतस्फुरणादितिचेत्तत्राह । बाधिताकारेति रज्जुरियं नायं सर्प इति रज्जुतत्त्वं साक्षात्कुर्वन्तं सर्पभ्रमनिवृत्तावपि संस्कारबलाद् दग्धपटन्यायेन बाधितसर्पावभान-अनुवृत्तिर्यथा तत्त्वावबोधं न प्रतिबध्नाति । एवं प्राक्तनसंस्कारबलादनुवर्तमानस्यापि शिवपूजादेः शिवसाक्षात्कारं प्रति न प्रतिकूलतेत्यर्थः ।।७४।।

(भावार्थ :- तर काय ! शिवपूजा, शिवस्तुति इत्यादिकांचे ठिकाणीं ज्ञान्याची उपेक्षाच असते काय? तर सांगतात- उपेक्षा नसते. वर सांगितलेले भस्मावलेपन, रुद्राक्षधारण, शिवपूजा, शिवाचा मंत्र, जप वगैरे साधनें, ज्याला या साधनांच्या बळावरच ज्ञान प्राप्ति झालेली आहे व जो कृतघ्न नाहीं, अशा त्या ज्ञान्याची वर सांगितलेल्या साधनांच्या ठिकाणीं प्रियबुद्धि काय म्हणून उत्पन्न होणार नाहीं? शिवस्वरूप व

अद्वैतज्ञान यांचा विरोध नाहीं. कोणी म्हणेल कीं, शिवस्वरूप स्फुरल्याबरोबर द्वैताचें स्फुरण होईल तर या शंकेवर उत्तर देतात. - रज्जूवर भासलेल्या सर्पाची निवृत्ति होऊन हा सर्प नाहीं, तर हा रज्जू आहे, याप्रमाणें सर्पभ्रम नाहींसा झाला असतांहि , पूर्वी हा सर्प आहे, असा जो संस्कार झाला होता त्या संस्काराच्या बलानें, ज्याप्रमाणें वस्त्र जळल्यावर सुद्धां वस्त्राचा भास कायम राहतो, त्याप्रमाणें मिथ्या ठरविलेल्या सर्पाचा भास याच दोरीवर होत होता असें चिंतन रज्जुज्ञानाची हानी करीत नाहीं. त्याप्रमाणें पूर्वी केलेल्या साधनांच्या संस्कारांच्या बळावर ज्ञानप्राप्तिनंतरहि शिवपूजादिकांच्या ठिकाणीं किंवा शिवस्वरूपाच्या साक्षात्काराच्या ठिकाणीं ज्ञानाच्या विरुद्ध असे कांहीं नाही.)

बाधिताकारतो वापि यस्य बुद्धिः स्वतो न हि ।
एष्वसौ नैव विज्ञानी भ्रान्त एव न संशयः ।।७५।।

(भावार्थ :- बाधिकाररूपानें देखील ज्याची शिवपूजादिकांचे ठिकाणीं स्वभावतःच प्रियबुद्धि राहत नाहीं तो खरोखर ज्ञानी नव्हे, तर तो भ्रमिष्ट आहे, यांत कांही संशय नाहीं ।।७५।।)

श्लोक ७५ टीका :-

शिवपूजादौ यस्य बाधिकारानुवृत्तिस्तस्य विद्यांप्रति न केवलं न प्रातिकूल्यं प्रत्युताऽऽनुकूल्यमित्याह बाधिकारतो वापीति एषु शिवपूजादिषु ।।७५।।

(भावार्थ :- ज्ञान्याला बाधिताकाररूपानें शिवपूजादिकांचे ठिकाणीं प्रतिकूल बुद्धि होत नाहीं. उलटपक्षीं प्रिय-बुद्धिच होते, असे या श्लोकांचे तात्पर्य आहे. ।।७५।।)

ह्या सर्वांचा अभिप्राय असा आहे कीं शिवकृष्णादि भगवद्विग्रहांचे ठायीं ज्ञानी पुरुषाला स्फुरणलीलारूप स्वभावानें प्रिय बुद्धिच होते, द्वेष किंवा उपेक्षा होत नाहीं; कारण ज्ञानियाला उपेक्षा तर संसाराचे ठिकाणींहि असते. द्वेष कोठेंच नसतो.

शिष्य उवाच :- भगवन् तामसवृत्तिपासून सुख दुःख होत नसल्यामुळें व सुखदुःख देणाऱ्या वृत्तीलाच प्रारब्ध उत्पन्न करीत असल्यामुळें सात्त्विक व राजसच, ज्ञानीपुरुषाचें ठिकाणीं, वृत्ति उत्पन्न होतात (य१०पा.१३) तामस होत नाहींत कारण सत्त्व हा सुखदायक आणि रज हा दुःखदायक आहे असें **विद्यारण्यस्वामी** आपल्या **जीवन्मुक्तिविवेकांत** म्हणतात. द्वेषहि दुःखदायक आहे म्हणून तो ज्ञानीपुरुषाचें ठिकाणीं अवश्य उत्पन्न झाला पाहिजे.

प्रतिवादी उवाच :- आणि तामसवृत्ति ज्ञानियाला उत्पन्न होत नाहींत हें

म्हणणें तरी कोठें सम्यक् आहे. कारण निद्रा ही तामस असून ती ज्ञानियाचे ठिकाणीं उत्पन्न होत असते. ज्ञानियाला सुषुप्ति होत असते असे तातांचेहि म्हणणें आहेच.

सिद्धान्ती उवाच :- प्रथम ज्यानीं विचारले त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर प्रथम देऊन मागाहून ज्यानी विचारले त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर मागाहून देतो.

कोणत्याही व्यर्थ वृत्तीचें नांव तमोवृत्ति आहे. रजोगुणाचें दुःखरूप कार्य रागानेंच होत असल्यामुळे व रागच भोगादि प्रयत्नांचा नियामक असल्यामुळें द्वेषाला अर्थातच व्यर्थवृत्तित्व आहे. पुनः भोगकाली जरी रजोगुणादिवृत्ति ज्ञानियाला उत्पन्न होत असल्या तरी त्या चिरकालिक आसक्ति रूपानें उत्पन्न होत नाहींत; म्हणूनच ज्ञानी पुरुषाला सर्वत्र उपेक्षा राहते व द्वेष कोठेहि उत्पन्न होत नाहीं.

आतां ज्ञानी पुरुषाला तामसवृत्ति निद्रा जशी उत्पन्न होते तसा द्वेषहि तामस असला तरी उत्पन्न व्हावा असें जे प्रतिवादीचें म्हणणें तें असंगत आहे; कारण ज्ञानियाला सात्त्विकच निद्रा उत्पन्न होते, तामस होत नाहीं.

वाचस्पतीनीं योगसूत्रावर टीका करताना जिच्यामध्यें वैकल्यादिक *(म्हणजे-इंद्रियवैकल्यादिक)* उत्पन्न होत नाहींत अशा लक्षणाची व सुखस्वरूपच मी झालों होतो अशा स्वरूपानें असणारी सात्त्विक निद्राच योगाचें साधन आहे असे सांगितले आहे, आणि सुश्रुतादि ग्रंथकारांनींहि सात्त्विकादि निद्रांचे भेद दाखविलें आहेत.

दृष्टदुःखनिवृत्ति न झालेल्या ज्ञानियाला कदाचित् तामस निद्रा येत असलीहि तथापि जीवन्मुक्तांना सात्त्विकच येते असा उदाहृत वचनाचाहि अभिप्राय सोपबृंहण *(म्हणजे त्या वचनांना पुष्टि देऊन वाढ करणारा)* निघूं शकतो.

भावार्थ रामायणांत नाथ म्हणतात :-

''जागृतीं वासिष्ठाचें श्रवण । तेचि स्वप्नीं मनन ।
तेणें सुषप्तिं समाधान । हे अगाध ज्ञान वसिष्ठांचें ॥ (य१०.१४)

(बालकांड अ. ११ ओवी ३०४)

(सारांश)

(१) ह्या मधुराद्वैतमताला सूतसंहितेचेंहि प्रमाण आहे. त्याचा अभिप्राय असा कीं, शिवकृष्णादि भगवद्विग्रहाचे ठायीं ज्ञानी पुरुषाला स्फुरणलीलारूप स्वभावानें प्रियबुद्धिच होते, द्वेष किंवा उपेक्षा होत नाहीं. कारण ज्ञान्याला तर संसाराचे ठिकाणीहि द्वेष नसतो, उपेक्षा असते.

(२) ज्ञान्याला सुखदुःख देणाऱ्या सात्त्विक व राजस वृत्ती उत्पन्न होतात. तामसवृत्ती उत्पन्न होत नाहींत.

(३) व्यर्थ वृत्तींना तामसवृत्ती म्हणतात. द्वेष ही व्यर्थवृत्ति असल्यामुळें तामसवृत्ति आहे.

दृष्टदुःख निवृत्त न झालेल्या ज्ञान्याला इंद्रियवैकल्य उत्पन्न करणारी तामस निद्रा कदाचित् येत असली तरी जीवन्मुक्तांना सात्त्विक निद्राच येते.)

ज्ञानी पुरुषाचे निद्रा व समाधीं यातील भेद

मध्यस्थ उवाच :- तर मग ज्ञानी पुरुषाच्या निद्रेंत व समाधींत कांहीं भेद नाहींच म्हणावयाचा?

सिद्धान्ती उवाच :- आहे तर. नाहीं कसा! ज्ञानियाच्या सात्त्विक निद्रेंत वृत्तींचा लय होतो *(म्हणजे वृत्तीचे अभान होते.)* आणि समाधीत निरोध होतो. *(म्हणजे प्रयत्नाने वृत्तीचे अभान होते)*

शिष्य उवाच :- तात्पर्य आपलें म्हणणें ज्ञानियांचे ठिकाणीं संसाराचाहि द्वेष रहात नाहीं तर उपेक्षा रहाते हे मला उत्तम कळले.

अनध्यस्तविवर्ताचे ठिकाणीं ज्ञान्याच्या
उपेक्षावृत्तीचे व बाधितानुवृत्तीचें खंडण

श्रीगुरु उवाच :- तसेंच हेहि कळूं दे कीं ज्या परमेश्वराच्या प्रसादानें परम ज्ञान होते त्या परमेश्वरविग्रहाचें ठिकाणीं संसाराप्रमाणें जर उपेक्षा होईल तर त्याला ज्ञानीं म्हणण्यापेक्षां कृतघ्न म्हणण्यांत कोणता प्रत्यवाय आहे? असें विद्यारण्यस्वामींचें टीकावचन वर आम्ही दिलेंच आहे.

आतां पुनःहि सूतसंहितेचाच अभिप्राय सांगतों. बाधिताकारवृत्तीनेच परमेश्वरविग्रहाचें ठिकाणीं व तृान्हिादिकांचें ठिकाणीं ज्ञानीं पुरुषाची स्वभावानेंच प्रियबुद्धि होते. ही बाधिताकारवृत्ति भजकाचीच समजावी; कारण उपासनाच भक्तिरूपानें परिवर्तित होते म्हणून. भज्य तर अनध्यस्त विवर्त आहे.

(दर्पण - भजकाचीच - पूर्वी उपासना करून नंतर ज्ञान झाल्यावर भजन करणाऱ्याची उपासना पुढें भक्ति होते. त्या भजकाची ज्ञानानंतर बाधिताकारवृत्ति असते.)

स्वामी विद्यारण्य बाधिताकारवृत्तीचा असा अर्थ करितात कीं रज्जूवर भासलेला सर्प रज्जुज्ञानानें मिथ्या आहे, असा कळला तरी सर्पाचा स्मृतीमध्यें येणारा आकार ज्याप्रमाणें बाधित असतो व तो ज्ञानहानि करीत नाहीं तद्वत् भगवद्विग्रहहि समजावा. हे **विद्यारण्यस्वामी**चें म्हणणें सम्यक् नाहीं;

कारण रज्जुसर्प अध्यस्तविवर्त आहे म्हणजे तो रज्ज्वच्छिन्नचैतन्याचे ठिकाणीं अध्यस्त आहे व त्याचें ज्ञान अंतःकरणावच्छिन्न चैतन्याचे ठिकाणीं अध्यस्त आहे; *(म्हणजे रज्जूनें मर्यादित जें चैतन्य त्याचे ठिकाणीं सर्प भ्रमानें भासतो व त्याचें ज्ञान अंतःकरणानें मर्यादित जें चैतन्य त्याचें ठिकाणीं त्या सर्पाचें ज्ञान मर्यादित भासते-)* तथापि सर्पाकार हा साक्षात् अविद्येचा *(म्हणजे जिवाच्या अविद्येचा)* परिणाम असून सर्पज्ञान अंतःकरणोपष्टब्ध *(म्हणजे अंतःकरणानें मर्यादित अशा)* अविद्येचा परिणाम आहे. रज्ज्वच्छिन्न चैतन्यज्ञानानें तुला [१] अविद्या निवृत्त झाली तरी भ्रमज संस्कारग्राहकान्तःकरणोपष्टब्ध अविद्या वृत्ति कांहीं काल विक्षेप इव राहत असल्यामुळें सर्पस्मृति होते.

(म्हणजे सर्पादिकांच्या भ्रमापासून उत्पन्न होणारा जो सर्पादिकांचा संस्कार तो ग्रहण करणारी व अंतःकरणाशीं युक्त असलेली जी अविद्येची वृत्ति, ती वृत्ति देखील, जसा सर्प भ्रमापासून उत्पन्न होणारा भयकंपादिक विक्षेप कांही काल राहतो त्याप्रमाणें, कांही काल राहते व त्यामुळें सर्पाची स्मृति होते.)

(टीप :- १) व्यावहारिक ज्ञानानें ज्या भ्रमाचा बाध होऊं शकतो तो भ्रम, तुला-अविद्या)

पुनः अध्यस्ताचे ठिकाणीं वस्तुतःच आदर उत्पन्न होणें दुर्घट असते. बहुजन्मसंस्कारानें तो आदर उत्पन्न होतों असे देखील म्हणता येत नाहीं; कारण अनादि संसार संस्कार अनंत जन्माचा सर्वानुभूत असूनहि व प्रियबुद्धीनेंच त्याचे सेवन केले असूनहि ज्ञानानंतर त्याचें ठिकाणी तात्काल अनादर उत्पन्न होतो तसा भगवद्विग्रहाचे ठिकाणींहि झाला पाहिजे; (य१०.पा.१५)

यावर विद्यारण्यस्वामीचा भक्त कदाचित् असे म्हणेल कीं यद्यपि संसाराचें प्रियबुद्धीनें सेवन केले आहे तथापि ज्ञानापूर्वी कांही कालपर्यंत त्याचे

ठायी दोषदृष्टि केली आहे आणि भगवद्विग्रहाचें ठायीं प्रियदृष्टि केली आहे म्हणून संसाराच्या ठिकाणचा अनादर ज्ञानापूर्वीच्या कांही जन्मापासून अभ्यस्त असून भगवद्विग्रहावरील आदरही तसाच ज्ञानापूर्वीच्या कांहीं जन्मापासून अभ्यस्त आहे म्हणून संसाराचें ठिकाणीं ज्ञानानंतर अनादर व भगवद्विग्रहाचे ठिकाणीं आदर असा भेद अध्यस्त विवर्त असूनहि राहतो;

(अभ्यस्त = सवयीचे, अभ्यास,सराव)

तर हें म्हणणें सम्यक् नाहीं. अध्यस्तविवर्त जर दोन्हीहि आहेत तर भगवद्विग्रहाचें ठिकाणीं ज्ञानापूर्वी आदराभ्यास तरी कशाला करावा लागतो? वस्तुमाहात्म्य कांही विशेष आहे म्हणून म्हणेल तर ते वस्तुमाहात्म्य काय अध्याससंपादित आहे कीं ब्रह्मसंपादित आहे? आद्य पक्ष घटत नाहीं कारण संसारहि अध्यास संपादित असल्यामुळें त्याचेहि ठिकाणीं भगवद्विग्रहस्थ सामर्थ्यविशेष समानत्वें करून असावयाला पाहिजे. अविद्यामहिमा म्हणेल तर सर्व अविद्यामहिम्याची शोभा ज्ञानात् [१]प्राक्च असते. ज्ञानानंतर असत नाहीं;

(१. ज्ञानपूर्व)

आणि द्वितीय पक्ष अंगीकार करील तर आमचा अनध्यस्त विवर्त मानल्यावांचून त्याची उपपत्ति जुळत नाहीं. म्हणून स्वामी विद्यारण्यानीं येथील टीकेत बाधिताकारवृत्तिविषयीं रज्जुसर्पाचें उदाहरण न घेऊन स्वर्णालंकाराचे घेतले असते तर त्यांना आपल्या अंतःकरणांतील अभिप्राय सम्यक् व्यक्त करता आला असता; कारण स्वर्णालंकार स्वर्णज्ञानानें स्वर्णभिन्न नाहीं असे कळूनहि स्वविशेषत्वानें *(म्हणजे स्वतःच्या चित्ताकर्षकत्वादि विशेषानें)* अवशिष्ट असतो; म्हणूनच तो अनध्यस्त विवर्त आहे. व तसा भगवद्विग्रहहि आहे. नाथांची **'स्वात्मसुखांत'** अशा अभिप्रायाची ओवी आहे. -

म्हणे म्या सोने पहावे दृष्टि । तरी पुढे ठेविजेल खोटी ।
परी [१]खोटी वेगळी भेटी । काय सुवर्ण [२]निढळे ॥८६॥

(टीप :- १) लगडी. २) सांपडते.)

तैसी आत्मसिद्धि देऊनि भेटी । सर्व साधना तत्काळ [३]घोटी ।
तिये आत्मसिद्धिवरी उठी । सद्गुरु भजन ॥९६॥ (स्वात्मसुख)

(टीप :- ३) तुच्छता येते.)

हें असो परंतु स्वामीचा येथें अपराध नाहीं; कारण -

सर्व प्राचीन वेदान्त्यांनीं अनध्यस्त विवर्ताचा अंगिकार केला नसल्यामुळे भक्तीची आवडी असूनहि तिचें शास्त्रीय स्वरूप त्यांना सम्यक् रीतीनें सांगता आले नाहीं. (य१० पा.१६) ह्याला हे स्वामी विद्यारण्यटीकेचे उदाहरणच सम्यक् आहे.

(सारांश)

१. बाधिताकारबुद्धीनेंच परमेश्वरविग्रहाचे ठिकाणीं व तृन्हिादिकांचे ठिकाणीं ज्ञानी पुरुषाची स्वभावानेंच प्रियबुद्धि असते. कारण उपासनाच भक्तिरूपानें परिवर्तित होते.

२. स्वामी विद्यारण्य ह्या बाधिताकार वृत्तीचा असा अर्थ करतात कीं, रज्जूवर भासलेला सर्प रज्जूज्ञानानें मिथ्या आहे असा कळला तरी, सर्पाचा स्मृतीमध्यें येणारा आकार ज्याप्रमाणें बाधित असतो, ज्ञानहानि करीत नाहीं, त्याप्रमाणें भगवद्विग्रहहि समजावा.

३. पण रज्जुसर्प हा अध्यस्तविवर्त आहे. पण परमेश्वरविग्रह अनध्यस्तविवर्त आहे.

४. अध्यस्ताचे ठिकाणीं वस्तुतःच आदर उत्पन्न होणें कठीण आहे.

५. भगवद्विग्रह अनध्यस्त असला तरच त्याचे ठिकाणीं प्रेम राहूं शकेल.

६. भगवद्विग्रह रज्जूसर्पाप्रमाणें अध्यस्त नसून सुवर्ण अलंकाराप्रमाणें अनध्यस्त आहे.

७. सुवर्ण अलंकार जसा सुवर्ण ज्ञानाने स्वर्णभिन्न नाही असे कळूनहि स्वविशेषत्वाने अवशिष्ट राहतो. तसा भगवद्विग्रहहि राहतो. याप्रमाणें ६९ पासून ७४ श्लोकांचा अभिप्राय आहे)

भक्ति लोकसंग्रहार्थ नाहीं

आतां ती भक्ति लोकसंग्रहार्थ नाहीं, हें ७५ व्या श्लोकानें सूत सांगतात व त्याचा अभिप्राय मी यथामति स्पष्ट करितों.

''लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि''

असें भगवंतांचें वचन आहे; व लोकसंग्रहाकरितां ज्ञानी कर्म करितात, हा त्याचा अभिप्राय आहे व तशी भक्तिहि लोकसंग्रहार्थ आहे, असे पूर्वपक्षानें प्राप्त झालें असतां, सिद्धान्त असा आहे कीं, भक्ति लोकसंग्रहार्थ संभवनीय नाहीं; कारण लोकांनां मार्ग नियमपूर्वक साधनाचा दाखववायाचा असतो. भक्तींतील वर्तन संगनिषेधपूर्वक उन्मत्ताप्रमाणें असतें, ह्याविषयीं या दोन [१]सात्वतश्रुति प्रमाण

आहेत.

(टीप :- १) भागवत वचन)

शृण्वन् सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
नामानि गीतानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसंगः ॥३९॥भाग.स्कं११/अ२

ह्या श्रुतीचा अभिप्राय असा आहे कीं, लोकांमध्यें प्रसिद्ध असलेलें भगवंतांचें जन्मकर्म तो ऐकून, असंग होत्साता, त्याचें गायन करितो.

ह्यांत 'असंग' जो शब्द आहे, तो अर्थातच लोकसंग्रहनिषेधपर आहे; आणि त्या निषेधालाच पुष्टि देणारा ''विलज्ज'' असा शब्द आहे.

आतां तो जरी ज्ञानानें अलिप्त असला, तरी लोकसंग्रह करतो म्हणून तो वस्तुतः असंग असतो; तस्मात् भक्ति ही लोकसंग्रहार्थच आहे, ह्या शंकेचें निराकरण पुढील श्रुति करिते.

''एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उ्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥''

(भागवतस्कंध ११ अ. २ श्लो. ४०)

श्रुत्यर्थ :- एवं पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें, श्रवणकीर्तनादि आहे व्रत ज्यांचें, अशा ह्या महात्म्यांचें चित्त द्रवीभूत झालेलें असतें. द्रवीभूत झालेल्या चित्ताचें कार्य भावी प्रयोजन स्मरून होत नसते.

प्रतिवादी उवाच :- शोक करणारा पुरुष, आपली भावी हानि समजूनच, किंवा आपल्याला भावी लाभ होणार नाहीं असें समजूनच, शोक करितो हें दिसते, त्याप्रमाणें द्रवीभूत झालेल्या चित्ताचें कार्यहि, भावी प्रयोजन स्मरूनच होत असतें, असें म्हणण्याला प्रत्यवाय नाहीं.

सिद्धान्ती उवाच :- अवश्य प्रत्यवाय आहे; कारण शोक करणाऱ्या पुरुषाला यद्यपि भावी लाभाविषयी स्मृति असते. तथापि वर्तमान (य१०-१७) हानिसंस्कारानेंच त्याचें चित्त द्रवीभूत झालेलें असतें आणि शोक करणाऱ्या पुरुषाचे हानिलाभ त्याचे स्वार्थानुसारें निश्चित असतात, तसा स्वार्थ ब्रह्मवेत्त्याला नसतो; म्हणून त्याचे ठिकाणीं तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें द्रुतचित्तत्व संभवणार नाहीं.

ज्ञानोत्तर भक्तीला लोकदया नियामक नाहीं

मध्यस्थ उवाच :- कां, ज्ञानियाचेंहि चित्त लोकदयेंनें द्रवीभूत होऊं शकेल.

सिद्धान्ती उवाच :- मुनिमहात्म्यांनी केलेला निषेध व युक्ति, ह्यावरून लोकदयेनें ज्ञानियांचे चित्त द्रवीभूत होणें संभवनीय नाहीं.

''लोकहानौ चिन्ता न कार्या निवेदितात्मलोकवेदत्वात्'' (**नारदसूत्र ६०**)

असें यांचें सूत्र असून, आत्मा, लोक व वेद भगवदर्पण केले असल्यामुळें, महात्म्यांनी लोकांच्या हानीची चिंता करूं नये असा त्याचा अर्थ आहे; व एतदनुसारीच -

''शांति क्षमा दया । त्याही नको पंढरिराया''

असें साधूवर्यांचें वचन आहे.

पुनः ब्रह्मवेत्त्याला बुडणें व तरणें मिथ्या वाटत असल्यामुळें व स्वप्रयत्नावांचून आत्मज्ञान होणें शक्य नाहीं म्हणून, अधिकारानुसार उपदेश मात्र झाल्यास करावा, इतकें तो पूर्ण जाणत असल्यामुळें, ब्रह्मवेत्याचें चित्त लोकदयेनें द्रवीभूत होणें संभवनीयच नाहीं, असें सर्वतंत्रस्वतंत्र श्रीभगवत्पूज्यपादाचार्यांनीहिं, आपल्या **सोपानपंचक**ाच्या ४ थ्या श्लोकांत-

''औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम्''

असें स्पष्ट सांगितले आहे.

(भावार्थ :- उदासीनतेची इच्छा करावी. लोकांचे ठिकाणीं कृपा किंवा दया, निष्ठुरता सोडून द्यावे.)

प्रतिवादी उवाच :- तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें, दयेचा संताचे ठिकाणीं ओलावा नसतो, असें सिद्ध होत आहे; परंतु -

''काय वाणूं आतां न पुरे हे वाणी । मस्तक चरणीं ठेवितसें ॥१॥
थोरीव सांडिली आपुली परिसें । नेणें शिवों कैसें लोखंडासी ॥२॥
जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूति । देह कष्टविती उपकारें ॥३॥
भूतांची दया हें भांडवल संतां । आपुली ममता नाहीं देहीं ॥४॥
तुका म्हणे सुख पराचिया सुखें । अमृत हें मुखें स्त्रवतसें ॥५॥तुका.गाथा)

इत्यादि वचनें आहेतच, त्याची काय वाट?

सिद्धान्ती उवाच :- भलतेंच समजलास. संतांनां दया नसते असें आम्हीं म्हणत नाहीं. त्यांच्या ज्ञानोत्तरभक्तीविषयीं मात्र लोकदया नियामक नाहीं, एवढेंच आम्हीं येथें म्हणत आहों. (य१०.१८)

पुनः भक्त तीन प्रकारचे सांगितले आहेत. त्यांत उत्तम भक्त तर,

''सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः''॥४५॥ भाग.स्कं.११/अ२

(भावार्थ ४५ चा- जो पुरुष स्वकीय आत्म्याचा सर्व भूतांमध्ये ब्रह्मभाव व्यापून आहे असे पाहतो आणि अधिष्ठानरूप आत्म्याचे ठिकाणी सर्व भूते आहेत असे पाहतो तो पुरुष भगवद्भक्तामध्ये श्रेष्ठ होय ॥४५॥)

ह्या श्लोकानें सर्वविकाररहित, असे सांगितले आहेत; आणि -

''ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥४६॥''

(भावार्थ :- जो पुरुष ईश्वरावर प्रेम, भगवतद्भक्तांबरोबर मैत्री, अज्ञजनांवर कृपा आणि शत्रूची उपेक्षा करतो तो भेददर्शी असल्यामुळें मध्यम भक्त होय ॥४६॥

या श्लोकानें मध्यम भक्त सांगितले आहेत.

ज्याची ज्ञानापूर्वी मध्यम भक्ति झाली आहे, तोच स्वरसतः *(म्हणजे आपल्या प्रेमामुळे)* ज्ञानानंतर दयावान असतो, परंतु जो उत्तम भक्त असतो त्याला ज्ञानानंतर विधीनें दया राहत नाहीं; आणि असली तर तिचा निषेध होत नाहीं, पण भक्ति मात्र- ज्ञानियाची- लोकसंग्रहासाठीं नसून, अत्यंत प्रेमरूप स्वतःसिद्ध असते व तीमुळेंच तो महात्मा आपल्या प्रियकराच्या कीर्तीचें निर्लज्ज होऊन मोठ्यानें गान करितो. केव्हा हा कोणाला जिंकला जात नसूनहि, मी जिंकलें आहे असें मानून हांसतो; केव्हां माझी इतका वेळ पर्यंत कां उपेक्षा केली, असें मानून रडतो; केव्हां आपल्या आनंदांत गुंजारव करितो; ''हें सर्व तो, असें भक्तांनीं वागावें, असें लोकांकरितां करून दाखवीत असेल'' ह्या शंकेचें निराकरण करण्याकरितां श्रुतींत ''उन्मादवत्'' शब्द आला आहे.

श्रीधरांनीं **''किं दांभिकवत्''** अशी उत्थाप्य शंका करून **''न उन्मादवत्''** असें तिचें उत्तर दिलें आहे.

अर्थातच आपले मनांत नसून, लोकांकरितां करून दाखविणें, तो दंभ होय. तसें तो करून दाखवीत नाहीं.

यद्यपि लोकसंग्रहाविषयीं **''अन्तरत्यागी बहिरसंगी लोके विहर राघव''** असें स्मृतिवचन आहे, तरी तें भक्ताविषयीं लावतां येईल, असा प्रश्न संभवनीय आहे, तथापि **ज्ञानियाला व्यवहार करणें असल्यास, लोकसंग्रहार्थ करावा,** एवढाच त्या वचनाचा अभिप्राय आहे. भक्तीशीं त्या वचनाचा कांहीं संबंध नाहीं; व या शंकेचें

निराकरण करण्याकरितांच ''लोकबाह्य'' असें श्रुतींत पद आहे.

पुनः केवळ लोकसंग्रहार्थच जर ज्ञानोत्तर भक्ति मानली, तर ती आदरपूर्वक होणार नाहीं व आदरपूर्वक न झाल्यामुळें ज्ञानियाला भक्तिरसानुभव होणार नाहीं. किंबहुना लोकांसाठीं भक्ति दाखविणाऱ्या या ज्ञान्याला, ज्ञानापूर्वी अभ्यास केलेल्या सत्यादिकांचा देखील बलेंकरून अपलाप *(म्हणजे त्याग)* करावा लागेल; कारण, भक्ती मधील रोमांच, अश्रुपात ज्ञानियाला आदराभावास्तव *(आदर अभावास्तव)* उत्पन्न होणार नाहींत व लोकसंग्रहास्तव ते करून (य१०.१९) दाखवावे लागतील. म्हणजे वेदान्तशास्त्रानंतर कुट्टिणीमतकाव्याचा अवश्य अभ्यास करावा लागेल.

तात्पर्य, विद्याविरोध-अभावास्तव, पृथगिव आनंदप्रतीतिरूप भजकप्रीतिवृत्तिधारा, भज्य-अनध्यस्तविवर्तनंदनंदनचरणालिंगन संतत करिते.

(दर्पणः- विद्याविरोधाभावास्तव... विद्येच्या विरोधाचा अभाव असल्यामुळें म्हणजे ज्ञानाशीं अविरुद्ध असल्यामुळें पृथक् इव आनंदानुभवस्वरूप भक्ताचा प्रेमवृत्तिरूपी प्रवाह अनध्यस्तविवर्त नंदनंदन (श्रीकृष्ण) त्याच्या चरणाचें आलिंगन अखंड करीत राहतो.)

तें लोकसंग्रहासाठीं नसून, स्वतःसाठींच असतें. परंतु मी भोजन करीत आहे हा अनुभव जसा लोकांनां सांगतां येतो, तसा तृप्तीचा अनुभव लोकांनां सांगतां येत नाहीं. कारण वर्तमानकालीं *(म्हणजे सुख असतें तेव्हा)* सुख अनिर्वाच्य असल्यामुळें, अव्यवहित भावी सुखच *(म्हणजे ह्या वर्तमान काळाच्या लगेच नंतरचे सुखच)* अस्पष्ट शब्दानें किंचित् वर्णितां येतें; तद्वत् भगवत्प्रेमसुखाचा अनुभव नित्य वर्तमान असल्यामुळें, भावित्वाभावास्तव *(भविष्यकाळाचा अभाव असल्यामुळे)* ही भक्ति माझ्यासाठी आहे, असा अहंतापूर्वक अनुभव स्पष्ट कळत नाहीं.

याप्रमाणें थोडक्यांत हा प्रमाणसंग्रह सांगितला. आणखी इतर प्रमाणें पुष्कळ असून, तीं बहुत ग्रंथांचें ठायीं मी दर्शविलीं आहेत व दर्शविणारहि आहें; म्हणून असीमसौंदर्यपरमेश्वराचे ठिकाणीं ज्ञानोत्तरभक्ति संभवते हें सिद्ध झालें.

(सारांश)

१. भक्ति लोकसंग्रहार्थ संभवनीय नाहीं. कारण लोकसंग्रहांत लोकांना नियमपूर्वक साधनाचा मार्ग दाखववयाचा असतो. पण भक्तींतील वर्तन संगनिषेधपूर्वक उन्मत्ताप्रमाणें असतें.

२. परमेश्वरकथाश्रवणादिकानें त्या भक्ताचें चित्त द्रवीभूत झालेलें असतें. तें लोकसंग्रहार्थ होऊं शकत नाहीं.

३. ब्रह्मवेत्याचें चित्त लोकदयेनें द्रवीभूत होत नाहीं.

४. संतांना दया नसते असे नाहीं. पण त्या दयेनें भक्तींत त्याचें चित्त द्रवीभूत होतें असें मात्र नाहीं.

५. उत्तम भक्त सर्व विकाररहित सांगितला आहे.

६. ज्याची ज्ञानापूर्वी मध्यम भक्ति झाली आहे तोच स्वरसतः ज्ञानानंतर दयावान् असतो.

७. ज्ञान्याची भक्ति मात्र लोकसंग्रहासाठीं नसून प्रेमरूप स्वतःसिद्ध असते. तो निर्लज्ज होऊन मोठ्यानें गायन करतो, केव्हां हांसतो, केव्हां रडतो, हे सर्व तो लोकांकरितां करून दाखवित नाहीं. त्याचें हें वर्तन दांभिकाप्रमाणें नसून उन्मत्ताप्रमाणें असते.

८. ज्ञान्यानें वाटल्यास व्यवहार लोकसंग्रहार्थ करावा. पण भक्तीतील त्याचें वर्तन लोकबाह्य असतें, असें सांगितलें आहे.

९. लोकसंग्रहार्थ भक्ति मानली तर ती आदरपूर्वक होणार नाहीं व भक्ताला त्यांत भक्तिरसानुभव मिळणार नाहीं. त्याला भक्तिमधील रोमांच, अश्रुपात वगैरे प्रयत्नानें खोटेच करून दाखवावे लागतील.

१०. भक्ताची प्रेमवृत्तिधारा अनध्यस्त अशा श्रीकृष्णाला नेहमीं आलिंगन देते. ती लोकसंग्रहासाठीं नसून स्वतःकरितांच असते.

११. भगवत्सुखाचा अनुभव नेहमीं वर्तमान राहत असल्यामुळें इतरसुखाप्रमाणें जसा लगेच त्यानंतरचा अनुभव सांगतां येतो तसा सांगतां येत नाहीं. भक्तालाहि तो अनुभव अहंतापूर्वक स्पष्ट कळत नाहीं.

१२. ह्याप्रमाणें असीमसौंदर्य परमेश्वराचे ठिकाणी ज्ञानोत्तर भक्ति संभवते.)

सौंदर्यमीमांसा

ओव्या :- जी अव्यक्त ब्रह्मानंदगरिमा । अभिव्यक्तौ ती सौंदर्यसीमा ।
व्यापकू यदीय महिमा । न वर्णवे कीरू ॥८॥

(भावार्थ :- सृष्टींत अव्यक्त असलेली जी ब्रह्मानंदाची थोरवी तीच सृष्टीत अभिव्यक्त झाली असतां सौंदर्य-सीमा म्हणजे मर्यादित सौंदर्याला प्राप्त होते. त्याच सौंदर्याचा व्यापक महिमा वर्णन केल्या जात नाहीं. (सृष्टींतील विषयांचें सौंदर्य मर्यादित असून परमेश्वराच्या शरीराचें सौंदर्य अमर्याद, व्यापक असे असतें. हें सर्व सौंदर्य मुळांत ब्रह्मानंदच होय.)

सौंदर्याचेनि वेधें । वादी अभिभविले वादें ।
तन्मतें करोनी विशदें । स्वमतहि सांगू ॥९॥

(भावार्थ :- सौंदर्याची उपपत्ति सांगण्याच्या इच्छेनें वाद करणारे वादी एकमेकांच्या वादानें पराभव पावले. त्या वाद्यांची मतें स्पष्ट करून आपलेंहि मत सांगते ॥९॥)

सौंदर्यलक्षण

जेणें होय चित्ताकर्षण । तेंचि सौंदर्याचे लक्षण ।
सर्वमान्य तदपि काय म्हणोन । विवाद[१] जाण ये विषयीं ॥१०॥

(टीप :- १. भिन्नमत)

(भावार्थ :- ज्याच्या योगाने चित्ताचें आकर्षण होतें त्याला सौंदर्य म्हणावे. हें सौंदर्याचें सर्वमान्य लक्षण आहे. परंतु तें चित्ताकर्षण देखील काय आहे; याविषयीं वाद आहेत ॥१०॥)

सौंदर्याविषयीं स्थूलवाद्यांचें मत व त्यांचें खंडण

स्थूलवादियांचें मत । कीं सृष्टिस्वभाव सौंदर्यार्थ ।
पाहतां आनंद वाटत । म्हणोनियां ॥११॥

(भावार्थ :- स्थूल पदार्थांना सत्य मानणारे जे वादी त्यांच्या मतानें सौंदर्य म्हणजे सृष्टीचा स्वभाव होय. हाच सौंदर्याचा अर्थ आहे. कारण सृष्टींतील पदार्थ पाहिले असतां आपणास आनंद होतो.(सौंदर्य हें सृष्टींतील पदार्थातच त्यांच्या स्वतःच्या आंगचेच असते. म्हणूनच त्यांना पाहिले असतां आनंद होतो असा अर्थ ॥११॥)

तरी एकाचि पदार्थाचा । स्वभाव प्रिय नव्हे साचा ।
तेथ द्वेष्य उपेक्ष्याचा । सांपडे ठावो ॥१२॥
अग्नि प्रिय शीतकाळीं । आणि तोचि द्वेष्य उष्णकाळीं ।
दूर देखतां पर्वत जाळी । उपेक्ष्य होय ॥१३॥
स्त्री पतीतें सुखदायिनी । [१]सपत्नीतें दुःखकारिणी ।
[२]निर्विण्णा उपेक्ष्यस्थानीं । प्रतीत होय ॥१४॥
कनकाचा उपयोगू जया । प्रिय वाटे तें तया ।
लाधलिया [३]चोरभया । द्वेष्य होय ॥१५॥

(टीप :- १) सवतीला. २) वैराग्यशील पुरुषाला. ३) चोरभय प्राप्त झालें असतां)

इतर [४]दीना उपेक्ष्य होत । एवं उदाहरणें अनंत ।
म्हणोनी सृष्टिस्वभावगत । सौंदर्य नोहे ॥१६॥

(टीप :- ४) ज्यांना धन मिळण्याचाच संभव नाहीं अशा गरीब लोकांना.)

सौंदर्य मतांची मीमांसा

१

आणिक कोणाचें मत । स्वार्थ उपजे जेथ जेथ ।
सौंदर्य असें तेथ । उपयोग होत आपणा ज्याचा ॥१७॥
तरी विरक्ताचें वर्णन । कां भूतदयेचें निरूपण ।
केलिया काव्यांतून । ते सुंदर न वाटावें ॥१८॥ (य१०-२०)
स्वार्थाचिया चित्तीं । कोठुनी भूतदया विरक्ति ।
म्हणोनी काव्यें करावीं लागतील पुढती । दयावैराग्यवर्जित ॥१९॥
कराव्या लागतील [५]भांडारमूर्ति । रेखावे लागतील [६]खडावे भिंती ।
अथवा पुष्पाचें चूर्ण निश्चितीं । करोनी दावावें लागेल ॥२०॥

(टीप :- ५) खजीन्याच्या मूर्ती. ६) पायवे.)

भलतेंच भलतें कांहीं । करावें लागेल भलते ठायीं ।
जरी स्वार्थतेच्या पायीं । सौंदर्य लागे ॥२१॥

सृष्टिप्रतिकवादियांच्या मताचे खंडन

कोणाचें मत आणिक । सृष्टिस्वभाव प्रतीक ।
सौंदर्यरूप अधिक । उपजे सुख म्हणोनी ॥२२॥

(भावार्थ :- आणखी कोणाच्या मताने सृष्टिस्वभावाचें चित्र हें सौंदर्यरूप आहे कारण मूळ पदार्थापेक्षां चित्रापासून अधिक आनंद होतो ॥२२॥

वाघ पाहतां भय वाटे । तृत्रि पाहतां सौख्य दाटे ।
म्हणोनी [१]सृष्टिप्रतीकीं [२]गोमटें । सौंदर्य वसे ॥२३॥

(टीप :- १) सृष्टींतील पदार्थाच्या चित्रांत २) चांगले)

तरी पूर्णस्वभावीं सौंदर्य नाहीं । आभासीं तें म्हणतां पाहीं ।
आली सौंदर्याच्या ठायीं । आभासमात्रता ॥२४॥

(भावार्थ :– स्वतःचे संपूर्ण स्वभाव स्पष्ट असलेल्या मूळ पदार्थांत सौंदर्य नसून त्या पदार्थाच्या भासांत सौंदर्य आहे असें म्हटल्यास सौंदर्याचे ठिकाणी केवळ आभासपणा येतो. आभास हा खोटा असतो म्हणून सौंदर्य खोटें ठरेल ॥२४॥)

आभासाचा सत्यगुण । तया नांव सौंदर्य जाण ।
तरी सत्याचें असत्य अधिष्ठान । न वा दृष्ट न वा श्रुत ॥२५॥

(भावार्थ :- आभास म्हणजे सौंदर्य नसून आभासाचे ठिकाणीं असणारा जो सत्यगुण त्याला सौंदर्य म्हणावे. असें म्हटल्यास आभास म्हणजे खोटें, त्याचा सौंदर्य हा खरा गुण (आहे असे) म्हणावे लागेल. पण खऱ्याचें खोटें अधिष्ठान कधीं पाहिले नाहीं व ऐकिलें नाहीं. ॥२५॥)

सत्यांत जो नाहीं गुण । तो आभासीं यावा काय म्हणोन ।
आणि आभासी नसेल मूळ द्रव्यगुण । तरी तो होय मनोमात्र ॥२६॥

(भावार्थ :- सत्य जो मूळ सृष्टींतील पदार्थ, त्यांत जो सौंदर्यगुण नाही तो त्या पदार्थाच्या आभासांत, चित्रांत, काय म्हणून यावा? व जर मूळ द्रव्याचा गुण आभासांत न आला तर तो आभास मनोमात्र काल्पनिक होईल ॥२६॥)

एवं सौंदर्य होतां मनोमात्रक । तरी वृथा होय सृष्टिप्रतीक ।
आणि वासनाहि देख । अधिक वाढें ॥२७॥

(भावार्थ :- ह्याप्रमाणें सौंदर्य जर मनोमात्र असलें तर सृष्टीच्या चित्रांत सौंदर्य आहे हें म्हणणें व्यर्थ होईल आणि त्या मनोमात्र सौंदर्याकरितां अधिक वासना वाढेल ॥२७॥)

भातुकें देतां बाळकासी । वासना धांवे त्याचि रसीं ।
तेविं मन गुंतवितां पदार्थाभासीं । पदार्थाविषीं वासना वाढे ॥२८॥

(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें मुलाला भातके दिल्यास त्या मुलाची त्याच रसाकरतां वासना धावते, त्याप्रमाणें पदार्थाच्या मनोमय आभासाचे ठिकाणीं सौंदर्य म्हणून मन गुंतल्यास ज्या पदार्थाचा तो आभास असेल ते पदार्थ प्राप्त होण्याकरितां वासना वाढेल ॥२८॥)

वासना वाढतां चंचल मन । चंचलत्वें चिंता गहन ।
चिंतायोगें समाधान । नाहीं हें आण वाहोनि सांगों ॥२९॥

(भावार्थ :- वासना वाढली म्हणजे मन चंचल होईल. मन चंचल झाल्यास विषयाकरितां फार चिंता उत्पन्न होईल आणि चिंता उत्पन्न झाल्यास समाधान राहणार नाही, हें शपथ वाहून सांगतो (म्हणजे मनोमय आभासास जर सौंदर्य म्हटलें तर तेथें समाधान राहणार नाहीं.॥२९॥)

समाधानाविण सुंदरता । तरी जगीं नसावी तिरस्कार्यता ।
तिरस्कार्यता सुंदरता । अत्यंत विरोधी ॥३०॥

(भावार्थ :- जेथें सौंदर्य असेल तेथें तिरस्कार्यता नसली पाहिजे. कारण तिरस्कार्यता व सुंदरता हे दोन्ही अत्यंत विरोधी आहेत. सौंदर्य म्हणजे समाधान नसणें असें जर मानलें तर, ज्या ह्या जगांत समाधान नाहीं म्हणजें सौंदर्य आहे, तर या जगांत तिरस्कार्यता मुळींच नसली पाहिजे; पण जगांत तिरस्कार्यता दिसून येते. म्हणून सौंदर्य मनोमय आभास मानणें योग्य नाहीं. समाधान नसूनहि पदार्थाच्या आभासांत सौंदर्य वाटतें, असें म्हटलें तर जेव्हां सौंदर्य भासेल तेव्हां त्या सौंदर्यामुळें समाधान नसलेल्या स्थितींतहि आनंदच वाटला पाहिजे. तिरस्कार वाटूं नये. पण असें होत नाहीं. ॥३०॥)

(सारांश)

(१. सृष्टींत भासणारें मर्यादित सौंदर्य हें ब्रह्मानंदाचीच अभिव्यक्ति होय.

२. ज्यानें चित्ताचे आकर्षण होते त्याला सौंदर्य म्हणावें. हें सौंदर्याचे सर्वमान्य लक्षण आहे. परन्तु हें चित्ताकर्षण देखील काय म्हणून होते ह्या विषयीं विवाद आहे.

*३. स्थूल पदार्थांनाच सत्य मानणारे __**स्थूलवादी**__ म्हणतात कीं, सौंदर्य हा सृष्टीतील पदार्थांचा स्वभावच आहे. कारण त्या पदार्थापासूनच आनंद होतो, परंतु हें म्हणणें बरोबर नाहीं. एकच पदार्थ कधीं कोणाला प्रिय वाटतो तर तोच कधीं द्वेष्य वाटतो व कधीं उपेक्ष्य वाटतो.*

*४. कोणी म्हणतात, ज्याचा आपल्यास उपयोग होतो व ज्याच्यापासून __**स्वार्थ**__ साधतो तेथें सौंदर्य असतें, पण हेंहि म्हाणणें बरोबर नाहीं. कारण जेथें स्वार्थ नाहीं अशा विरक्तीच्या किंवा भूतदयेच्या वर्णनापासूनहि आनंद वाटतो.*

*५. कोणी म्हणतात, सृष्टींतील पदार्थाच्या __**प्रतिमेंत**__ सौंदर्य असते. वाघापासून जरी भीति वाटत असली तरी त्याचें चित्र पाहून आनंद वाटतो. पण हेंहि म्हणणें योग्य नाहीं. कारण जो गुण पदार्थांत नाहीं तो गुण त्याच्या आभासांत काय म्हणून यावा?*

*६. कोणी म्हणतात, सौंदर्य __**मनोमात्र**__ आहे. पण असें मानल्यास मनाच्या चंचलतेंत समाधान नसलें म्हणजे सौंदर्य असतें असें म्हणावें लागेल. तिरस्कार्य स्थितींत समाधान नसते म्हणून तेथें सौंदर्य असतें काय?)*

श्रीमहाराजांचे (ग्रंथकर्त्याचे) स्वाभिमत

सौंदर्य व त्याचे भेद

यालागीं सौंदर्य काय । त्याची सूज्ञ परिसोत सोय ।
चिंतोनियां सद्गुरुपाय । निरूपित आहें यथामति ॥३१॥
चित्त एकाग्र होवोनी । सुख होय जया स्थानीं ।
सुंदरता तयालागुनी । बोलिजे कीरू ॥३२॥

(भावार्थ :- जेथें चित्त एकाग्र होऊन सुख होते तेथें सुंदरता असते असें खात्रीनें म्हणावें ॥३२॥)

गौण मुख्य भेदेंकरून । तिचेहि असती प्रकार दोन ।
यावत्काल ती बोलिजे गौण । नित्य प्रधान ओळखा ॥३३॥

(भावार्थ :- सौंदर्याचे गौण व मुख्य या भेदानें दोन प्रकार आहेत. यावत्काल म्हणजे थोडा वेळ जें सौंदर्य असतें त्याला गौण म्हणावें व जें सौंदर्य नित्य असतें त्याला प्रधान म्हणजे मुख्य असें ओळखावें ॥३३॥)

एक वेळ पदार्थ सुंदर वाटे । अतिपरिचयें नावडे (१)नेटें ।
स्वार्थियाचें(२) सौंदर्य गोमटें । एवढेंचि कीं ॥३४॥

(टीप :- १) शेवटीं . २) स्वार्थी पुरुषाचे)

तोचि तोचि करितां आहार । न वाटे नित्य रुचिकर ।
आनंद वाटे जो जन्मतां पुत्र । तो मरणवरि घरीं बैसतां सुंदर न वाटे॥३५॥
मित्र बसेल घरींच येवोन । तरी जाय भेटीचें सुंदरपण ।
वारंवार एक सुमन । सेवणें, घ्राण योग्य न म्हणे ॥३६॥
म्हणोनी हें सुंदरपण । उपजे (३)निमे क्षणक्षण । (य :१० पा.२१)
पूज्यबुद्धीची सुंदरता (४)गहन । याहोनि टिके बहुकाळ ॥३७॥

(टीप :- ३) नाहीसें होतें. ४) गंभीर, श्रेष्ठ)

मातृसेवका आपुली माता । आवडे वारंवार भेटतां ।
जी कां साध्वी पतिव्रता । तितें पति नित्य भेटतां सुंदर सुख ॥३८॥
नित्य भेटतां श्रीगुरुमूर्ति । सुंदर सौख्य शिष्याप्रती ।
(५)यांत जें वैचित्र्य निश्चितीं । तेंहि चिदभिव्यक्त्यंगभूत(६) ॥३९॥

(टीप :- ५.सौंदर्यात ६.चिद्‌अभिव्यक्ति अंगभूत)

(दर्पण :- सौंदर्यांत जें वैचित्र्य दिसतें तेंहि खरोखर चैतन्याच्या अभिव्यक्तीचेंच अंग होय. म्हणजे तें वैचित्र्य देखील चैतन्याच्या अभिव्यक्तीवर अवलंबून असते. चिदानंदाची पुनः पुनः अभिव्यक्ति होण्यावर वैचित्र्य अवलंबून असते.)

सौंदर्याची उपपत्ति । मुख्य ब्रह्मणोऽभिव्यक्ति ।
सृदिदानंदपणें प्रतीति । यति घेती जयाची ॥४०॥

(भावार्थ :- यति ज्या ब्रह्माची सृदिदानंदपणानें प्रतीति घेतात त्या ब्रह्माची अभिव्यक्ति होणें हीच सौंदर्याची मुख्य उपपत्ति होय ॥४०॥)

सद्‌-चित्‌-आनंद

द्रव्य-शक्ति-सौंदर्य

सदभिव्यक्ति *द्रव्यपण । चिदभिव्यक्ति *शक्तिस्वभावादि गुण ।
आनंदाभिव्यक्ति *सुंदरपण । ओळखा खूण अंतरीं ॥४१॥

(भावार्थ :- ज्याला आपण द्रव्य म्हणतो ती ब्रह्माचे सत्स्वरूपाची अभिव्यक्ति असून शक्तित्वादि गुण ही त्याच ब्रह्माच्या चित् ह्या अंशाची अभिव्यक्ति आहे. आणि सौंदर्य हे आनंदाची अभिव्यक्ति आहे. ही खूण अंतःकरणांत ओळखून ठेवा ॥४१॥)

असो ही एक (१) प्रक्रिया । दुसरीही ऐकावया ।
मन स्थानीं श्रवणाचिया । आणिजे श्रोतीं ॥४२॥

(टीप :- १) ब्रह्मप्राप्तीच्या साधनाचा एक प्रकार)

(भावार्थ :- असो ही एक प्रक्रिया झाली. दुसरी प्रक्रिया ऐकण्याकरितां श्रोत्यांनी आपलें मन श्रवणाच्या म्हणजे कानाच्या ठिकाणीं आणावें. म्हणजे सर्व मन ऐकण्याकडेच द्यावे ॥४२॥)

सौंदर्याची २ री उपपत्ती

अस्ति भाति प्रिय सम्यक । नाम रूप हें अंशपंचक ।
पहिले तीन ब्रह्म देख । दुसरे दोन प्रकृति ॥४३॥

(भावार्थ :- सत्ता, चैतन्य, आनंद, नाम, रूप असे पांच भाग आहेत. त्यांत पहिले तीन भाग ब्रह्माचे असनू दुसरे दोन भाग प्रकृतीचे होत ॥४३॥)

प्रकृतिस्थ सत्त्वगुणें । ब्रह्माभिव्यक्ति होणें ।
मनाचेनि एकाग्रपणें । सहायता कीजे ॥४४॥

(भावार्थ :- प्रकृतीच्या ठिकाणीं असणाऱ्या सत्त्वगुणाचे योगानें ब्रह्माची अभिव्यक्ति होते. ह्यांत मनाची एकाग्रता साह्य करते ॥४४॥)

तेथ सात्त्विकरूपाश्रयें करून । एकाग्र होवोनि मन ।
अभिव्यक्त होय ब्रह्मप्रियत्वगुण । सौंदर्य तें ॥४५॥

(भावार्थ :- सात्त्विक रूपाचा आश्रय घेऊन तेथें जेव्हां मन एकाग्र होतें तेव्हां ब्रह्माचा प्रियत्व हा गुण अभिव्यक्त होतो तेंच सौंदर्य होय ॥४५॥)

पूज्याचिया ठायीं । हेचि अभिव्यक्ति होये पाहीं ।
म्हणोनी सुंदरता लवलाहीं । अधिक वाटे ॥४६॥

(भावार्थ :- जेव्हां हीच अभिव्यक्ति पूज्य पदार्थाचे ठिकाणीं होतें तेव्हां अधिक

सौंदर्य वाटते ।।४६।।)

तेथचि मातृपितृपत्यादिक । संबंध जोडतां सौंदर्य अधिक ।
मग जो स्वयें व्यक्त जगन्नायक । अनध्यस्तविवर्त तो सुंदर न कां ।।४७।।

(भावार्थ :- त्याच पदार्थाचे ठिकाणीं माता, पिता, पति इत्यादि महत्वाचा संबंध जडला तर त्याचें सौंदर्य अधिक वाढते. मग असे जर सृष्टीतील पदार्थाविषयीं आहे तर जो जगन्नायक ईश्वर स्वतः अनध्यस्तविवर्तरूपानें व्यक्त होतो तो कां सुंदर राहणार नाहीं? ।।४७।।)

व्यतिरेकीं व्यष्टिसुख । अन्वयें तें व्यापक ।
रसपुष्ट्या तें व्यक्त ब्रह्मसम्यक् । होतां सुंदर नसे कां ।।४८।।

(भावार्थ :- व्यतिरेक-समाधींत जें स्वतःपुरते सुख राहते तेच अन्वय-समाधींत व्यापक रूपानें प्रतीत होतें. तेंच सुखरूप ब्रह्म रसाचे पुष्टीनें चांगले व्यक्त झालें तर सुंदर दिसणार नाहीं काय ? ।।४८।।)

म्हणोनी सौंदर्याची सीमा । अनध्यस्तविवर्तहरिपादमहिमा ।
यालागीं तेथचि प्रेमा । आमुचा असो ।।४९।।

(भावार्थ :- म्हणून अनध्यस्तविवर्त अशा श्रीहरीच्या चरणाचा महिमा हीच सौंदर्याची सीमा म्हणजे पराकाष्ठा समजावी. म्हणून त्या श्रीहरी चरणाचे ठिकाणींच आमचे प्रेम असो ।।४९।।)

हा [१]भावनासौंदर्यवाद । त्रिपुरारहस्यीं बोलिला [२]विशद ।
तंव शिष्य म्हणे येणें बोध । [३]दृष्टिसृष्टीचा जाहला ।।५०।।

(टीप :- १)अंतःकरणाचें भावनेने सौंदर्य आहे असा वाद २)स्पष्ट ३)दृष्टिसृष्टिवादाचा)

(दर्पण :- दृष्टिसृष्टिवाद- दृष्टि आहे तोपर्यंतच सृष्टि आहे. ह्या वादाप्रमाणें सृष्टि ही नित्य नसून दृष्टि आहे तोपर्यन्तच सृष्टि आहे. म्हणजे ती प्रातिभासिक आहे.)

दृष्टिसृष्टींत सौंदर्य येतां । तरी प्रातिभासिक त्याची सत्ता ।
मग भगवद्रूपहि तत्त्वतां । प्रातिभासिकचि । ५१।।

(भावार्थ :- दृष्टिसृष्टिवादाप्रमाणें सौंदर्य असले तर, त्या सौंदर्याची सत्ता प्रातिभासिक होईल व मग भगवंताचे रूपहि तत्वतः प्रातिभासिकच होईल ।।५१।।)

श्रीगुरु म्हणती ऐक । इतर सौंदर्य हो कां प्रातिभासिक ।
मायाउपाधीनें धरिलें देख । म्हणोनी व्यावहारिक जाहले ।।५२।।

(भावार्थ :- भगवंताहून इतर पदार्थांचें सौंदर्य प्रातिभासिक असेल किंवा तें सौंदर्य माया उपाधीनें म्हटल्यास व्यावहारिक होईल ।।५२।।)

(दर्पण :- दृष्टिसृष्टिवादाप्रमाणें प्रातिभासिक व पारमार्थिक ह्या दोनच सत्ता मानल्या आहेत. पण इतर वेदान्तांत माया उपाधि मानून तिसरी व्यावहारिक सत्ता मानली आहे. त्यास अनुलक्षून हें म्हणणें आहे.)

परी ज्ञानें [१]तें नाशे । भगवत्सौंदर्य ज्ञानें न नाशे ।
यालागीं अनध्यस्तविवर्त असे । ऐसेंचि म्हणो ।।५३।।

(टीप :- १. व्यावहारिक सौंदर्य)

भगवत्स्वरूपाचें नित्यत्व

अविद्योपाधिप्रतिबिम्ब जीव । बिम्बभूत वासुदेव ।
शुद्धात्मा स्वरूपीं पृथगिव । आनंदाभिव्यक्ति सशरीर तो ।।५४।।

(भावार्थ :- अविद्या उपाधींत पडलेलें जें ब्रह्माचें प्रतिबिम्ब तो जीव व त्या प्रतिबिम्बाचें जें ब्रह्मरूप बिम्ब तोच वासुदेव होय. हा शुद्ध आत्मरूप आहे व स्वतःचे ठिकाणीं अलग पडल्यासारखा आनंदरूपाने शरीरासह अभिव्यक्त होतो ।।५४।।)

तें सशरीरपण । विवर्त परी न निवर्ते ज्ञानेंकरून ।
यालागीं अनध्यस्तलक्षण । म्हणें मी तया ।।५५।।

(भावार्थ :- तें शरीरासह असणें जरी विवर्त म्हणून ब्रह्माहून दुसरें रूपानें भासतें तरी तें दुसरें रूप ज्ञानानें निवृत्त होत नाहीं. म्हणूनच मी त्याला अनध्यस्त लक्षणाचें म्हणतो. ।।५५।।)

तें भिन्न इव शुद्धाभिन्न । नव्हे पृथक् सत्य द्वैतकारण । (य१०-२२)
असत् नोहे तुच्छ म्हणोन । सदसन्नोहे विरोधास्तव ।।५६।।

(भावार्थ :- तें शरीर जरी भिन्नाप्रमाणें आहे तरी शुद्ध ब्रह्माहून अभिन्न आहे. सत्य द्वैत उत्पन्न करण्याला कारण होईल इतकें पृथक् म्हणजे भिन्न नाहीं. तुच्छ म्हणजे निराकरणीय नव्हे म्हणून असत् नव्हे व सदसत् असें उभयरूप नव्हे; कारण सत् व असत् ह्यांत विरोध असल्यामुळें ते एकच असूं शकत नाहींत ।।५६।।)

अनिर्वचनीय म्हणतां । तरी मायाकार्य होईल तत्वतां ।
आणि मायाकार्य सर्वथा । ज्ञानें नाशे ।।५७।।

*(भावार्थ :- सत् व असत् असे उभयरूप अनिर्वचनीय आहे असे म्हटल्यास माया ही सत् व असत् अशी अनिर्वचनीय आहे. तेव्हां तें शरीर तत्वतः ह्या अनिर्वचनीय

मायेचें कार्य म्हणावें लागेल व मायाकार्य हें ज्ञानानें नाश पावतें. म्हणून ह्या भगवंताच्या शरीराचाहि ज्ञानानें नाश होईल ॥५७॥)

ईश्वरासी नित्य ब्रह्मज्ञान । मग तें मायाकार्य शरीरचि न व्हावें उत्पन्न ।
आणि श्रुति स्मृति पुराण । सांगती अवतारदेह ॥५८॥
जीवाचिया कर्मेकरून । जरी घडे नित्यज्ञानी ईश्वरा देहधरण ।
तरी जीवाचिया अज्ञानेंकरून । ईश्वरा अज्ञान कां न होय ॥५९॥
दुसऱ्या ज्ञानिया परकर्मेंकरून । जरी होय देहधारण ।
तरी मुक्तजीवा स्वकर्मेंकरून । पुनर्जनन नसे कां ॥६०॥

(भावार्थ :- नित्यज्ञानी असा ईश्वर जरी आहे तरी तो जीवाच्या कर्मामुळें देह धारण करतो, असें जर असेल तर जीवाच्या अज्ञानानें ईश्वर अज्ञानी कां न व्हावा ? ॥५९॥ दुसऱ्याच्या कर्मामुळें दुसऱ्या ज्ञान्याला देह धारण करावा लागत असेल तर मुक्त झालेल्या जीवाला स्वतःच्याच कर्मामुळें पुनर्जन्म कां न व्हावा ? ॥६०॥)

(चूर्णिका)- मुक्तिद नसेल नित्यज्ञान । तरी अनित्यज्ञाना सामर्थ्य कवण ।
म्हणाल दयेनें देव करी देहग्रहण । तरी दयेस पाहिजे अंतःकरण ।
आणि अंतःकरणकार्य प्रकृतीचें वा भूतांचें? ॥६१॥

(भावार्थ :- ईश्वराचें नित्यज्ञान मुक्ति देणारें नसल्यामुळें त्याला देह घेतां येतो, असें मानावें तर इतर जीवांना पूर्वी ज्ञान नसून जें ज्ञान होतें तें अनित्य असल्यामुळें त्यांना तरी कोणत्या सामर्थ्यानें पुनर्जन्म होत नाहीं ? तेव्हां अनित्यज्ञानी जीवानां जर त्यांचे ज्ञानानें पुनर्जन्म होत नाहीं तर नित्यज्ञानी ईश्वराला पुनर्जन्म कसा होईल ? पण ईश्वर जो अवतारशरीर धारण करतो तो दयेने देह धारण करतो असें म्हटल्यास दयेला अंतःकरण पाहिजे. हें अंतःकरण प्रकृतीचे कार्य म्हणावें किंवा भूतांचें कार्य म्हणावें ? ॥६१॥)

भूतांचें ऐसें सांख्य वेदान्त म्हणती । आणि ''कार्योपाधिरयं जीव'' इति ।
म्हणोनि बोलताहे श्रुति कार्यता अंतःकरणाप्रति ।
तरी तदुपहित* ईश्वरास येईल जीवत्व ॥६२॥

*(टीप :- *अंतःकरणोपहित.)*

(भावार्थ :- सांख्य व वेदान्त या शास्त्रांत अंतःकरण हें भूतांचें कार्य आहे असें सांगतात व प्रकृतीच्या -''कार्य अंतःकरण'' या उपाधींच्या स्वाधीन झालेलें जे चैतन्य त्याला श्रुति जीव म्हणते. अंतःकरण जर प्रकृतीचे कार्य आहे तर त्या कार्यउपाधीच्या स्वाधीन झालेल्या ईश्वराला जीवत्व येईल ॥६२॥)

अथवा मायाचि धरी शरीर । तरी कारणावस्थेंत माया नसे गोचर ।
मायाकार्यावस्था शरीर । तरी पूर्वोक्त दोष घडे ॥६३॥

(भावार्थ :- आतां तुम्ही म्हणाल कीं, माया शरीर धारण करते तर, माया कारणावस्थेंत जाणलीच जात नाहीं व मायेच्या कार्याची अवस्था जर ईश्वराचें शरीर मानलें तर पूर्वी सांगितलेला दोष येईल - म्हणजे कार्योपाधिमुळें ईश्वराला जीवत्व येईल ॥६३॥)

कार्योपाधिस्थ असोनी ब्रह्मविद्पण । म्हणाल अवतारलक्षण ।
तरी मुक्त अवतार होतील अभिन्न । आणि दोहोंचा भेद शास्त्र सांगे ॥६४॥

(भावार्थ :- मुक्त जीव कार्योपाधि आहेत. तसेंच ईश्वर कार्योपाधि मानून ब्रह्मवेत्ता मानल्यास मुक्त व अवतार अभिन्न- एकसारखे होतील व शास्त्र सांगतें की, त्यां दोहोंमध्यें भेद आहे ॥६४॥

मुक्त व अवतार यांतील भेद

चूर्णिका -

''यं सर्वे देवा नमन्ति । मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च' इति श्रुति ।
''इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्'' इत्यादि जागृच्छ्रुति ।
''अनेनैव देहेन'' इत्यादि तट्टीकोक्ति *(तत्टीकोक्ति)* **।**
''आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाऽप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः''रित्यादिभागवतोक्ति ।
तैशा बहुधा स्मृति । ''विवक्षितगुणोपपत्तेश्च'' इत्यादिसूत्रसंमति ।
''मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते'' ।
''सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहमित्यादि'' वदली आचार्यभारती ।
''तरी ऐकेंगा रघुनाथा । तुम्हा अवताराची सत्ता ।
न ये जीवांचिये हाता । जरी यथार्थता मुक्त जाहला''
ऐसें भावार्थरामायणीं नाथ बोलती ।
''ऐसे काय तुम्ही झाले रे जाणते । देवाहि परते तुका म्हणे''
हें तुकाराम वचन आणि ऐशाचि बहु साधुउक्ति ।
भेद सांगती मुक्तअवतारांचा ॥१॥
आतां आपुलिया बळें करून । देव कारणमाया गोचर करी शरीर घेऊन ।
तरी भावपदार्थस्वभाव अन्यथा करण । (य :१० पा.२३)
शक्ति मानावी लागेल ईश्वरा कारण ।

मग शरीरचि धरी ब्रह्म आपण । म्हणावया कवण ये बाधूं ।।२।।
म्हणोनी आपुला नाश करावा ईश्वरें ।
तरी ही शंका घेणें मात्र नव्हे बरें ।
पाहिल्यावाचोनी न निपजे कर्म खरें ।
आणि आपला नाश आपण पहावा ऐसें धरितांचि नये अंतरें ।
जें न ये चित्ती तें न ये संशयप्रांतीं । द्विकोटिक संशयस्थीति ।
आणि येथ तंव कोटीचि नास्ति । यालागीं आमुची योग्य उक्ति ।
आणि तुझी शंका परम मिथ्या ।।३।।

(भावार्थ :- ''ज्याला सर्व देव, मुमुक्षु व ब्रह्मज्ञानी नमस्कार करतात'' ही श्रुति, ''अव्यय असा जो मी, त्यानें हा योग विवस्वानाला सांगितला'' ही जागृच्छुति म्हणजे गीता. (गीता भगवंतांनी जागृत स्थितींत सांगितली म्हणून त्याला जागृच्छ्रुति असें म्हटलें आहे).

श्रीनीळकंठांनी व मधुसूदनांनी याच श्लोकावरील टीकेंत 'याच देहानें' असें म्हटलें आहे. 'आत्माराम असे मुनी त्यांचा ग्रंथिभेद झाला तरी उरुक्रम भगवंताचे ठिकाणीं हेतुरहित भक्ति करतात असें हरीचे गुण आहेत', असें भागवतांत सांगितलें आहे, ''बोलण्याला योग्य अशा गुणांची (परमेश्वराचे ठिकाणीं) उपपत्ति (योग्यता) असल्यामुळे'' असे वेदान्तसूत्राला संमत आहे. 'मुक्त देखील लीलेनें देह धारण करून भजन करतात,' 'हे नाथ! भेद नाहींसा झाला तरी मी तुझा आहे' इत्यादि आचार्यांची वचनें आहेत. 'जरी जीव यथार्थतेनें मुक्त झाला तरी, हे रघुनाथा! तुझ्या अवताराची सत्ता जीवाला कळत नाहीं' असें भावार्थ रामायणांत नाथ म्हणतात. तुकाराम महाराज म्हणतात की, 'देवापेक्षांहि तुम्ही असे कोणते ज्ञानीं आहात?' इत्यादि वचनांनी आणि अशाच प्रकारच्या पुष्कळशा सत्पुरुषांच्या वचनांनी मुक्त व अवतार यांचा भेद दाखविला आहे ।।१।।)

(आतां वर ओवी ६३ मध्यें माया कारणअवस्थेंत गोचर होऊं शकत नाहीं असे म्हटलें आहे. तसें जरी असलें म्हणजे कारणमायेला स्वतः जरी गोचर होऊन शरीर घेतां न आलें तरी देव त्या कारणमायेला स्वतःचे बळानें शरीर घेऊन गोचर होण्यास भाग पाडूं शकेल. पण असें मानल्यास म्हणजे कारणमायेचा गोचर न होण्याचा स्वभाव देव बदलूं शकतो असें मानल्यास, भावपदार्थाचा स्वभाव बदलण्याची शक्ति ईश्वराचे ठिकाणीं मानावी लागेल. पण ज्याचा जो स्वभाव आहे तो ईश्वर बदलूं शकतो, असें

मानण्यापेक्षां ब्रह्मच स्वतः शरीर धारण करते असें म्हणण्यांत कोणता बाध येतो?।।२।।)

(ईश्वराला शरीर धारण करतां येते, असें म्हणण्यांत कांही बाध नाहीं, असें म्हणतां म्हणजे ईश्वराला जें नाहीं तें करितां येते, तर ईश्वराला आपला नाशहि करतां येईल, अशी शंका घेणें बरोबर नाहीं, कारण जे ज्याला पाहतां येईल तेच त्याला खरोखर करतां येईल. पाहिल्यावांचून खरोखर कर्मच होऊं शकत नाहीं. आणि आपला नाश आपल्यास पाहतां येतो असें मनांतहि आणतां येत नाहीं. जें मनांतच आणतां येत नाहीं तें शंकेच्या आटोक्यांतहि येऊं शकत नाहीं.)

(शंकेत नेहमीं दोन कोट्या म्हणजे प्रकार असतात. पण ईश्वरास आपला नाश करतां येईल किंवा नाहीं, या शंकेत जें ईश्वरास स्वतःचा नाश करता येईल किंवा नाश करतां येणार नाहीं हे प्रकारच वस्तुतः नाहींत. कारण स्वतः स्वतःचा नाश करणें हें मनांतच येऊं शकत नाहीं. ।।३।।)

(सारांश ओवी ३१ ते ६४)

१. चित्त एकाग्र होऊन जेथें सुख होतें तेथें सौंदर्य आहे, असे समजावें.

२. जें सौंदर्य कांहीं काल असतें तें गौण सौंदर्य असून जें नित्य असतें तें मुख्य म्हणावें.

३. अति परिचयानें सौंदर्यबुद्धि नष्ट होते.

४. पण जेथें पूज्यबुद्धि असते तेथील सौंदर्यबुद्धि अधिक वेळ टिकते.

५. प्रकृतींतील सत्त्वगुणाच्या आश्रयानें मनाची एकाग्रता होऊन ब्रह्माच्या आनंदाची अभिव्यक्ति सौंदर्यरूपानें होते.

६. ही अभिव्यक्ति पूज्याच्या ठिकाणीं असली म्हणजे सौंदर्य अधिक असते.

७. तेथेंच माता, पिता, पति हा संबंध जडविला म्हणजे सौंदर्य अधिकच वाढतें.

८. व्यतिरेकांत जें व्यष्टि सुख तेंच अन्वयांत व्यापक सुख असतें व तेंच व्यापक ब्रह्माचें सुख रसाचे पुष्टीनें व्यक्त होतें, तेंच सौंदर्याची परम सीमा आहे.

९. हे आनंदाच्या अभिव्यक्तीनें होणारें शरीर ज्ञानानें नाश पावत नाहीं; म्हणून ते अनध्यस्त आहे. तेंच प्रतिबिंबरूप जीवाचें मूळ बिंबरूप असल्यामुळें शुद्ध आहे.

१०. हें भगवंताचें शरीर मायेचें कार्य नाहीं. तसें मानल्यास तो जीव होईल. म्हणून ब्रह्मच शरीर धारण करतें, असें समजावें.)

भगवत् देहाचें परप्रारब्धजन्यत्व-खंडण

पूर्वपक्ष उवाच :-

अहो ! एक शंका मिथ्या झाली । म्हणोनि काय बुद्धिचि मेली ।
मायाकार्य भगवत्तनू वहिली । परप्रारब्धें घटों शके ।।६५।।

सिद्धान्ती उवाच - (गद्य) ही शंका योग्य नाहीं; कारण अत्यंत परप्रारब्धानें निर्मित पदार्थ अत्यंत भोग्यरूप असतात. जगांत दोन प्रकारचे भोग्य पदार्थ आहेत. एक अर्धसम भोग्यरूप आणि दुसरें अत्यंत भोग्यरूप. सचेतन पदार्थ आहेत ते अर्धसमभोग्यरूप असून, अचेतन आहेत ते अत्यंतभोग्यरूप आहेत.

शिष्य उवाच :- महाराज! आपल्या म्हणण्याचा अर्थ नीट समजला नाहीं.

श्रीगुरु उवाच :- अरे थोडासा धीर धर. तुला मी अर्थ समजून सांगतोंच आहें. पण प्रतिवादीची बुद्धि समजण्याला किती पात्र आहे तें तरी पाहूं दे.

प्रतिवादी उवाच :- अर्धसमभोग्यरूप व अत्यंतभोग्यरूप हे पदार्थाचे दोन भेद मी नवीनच ऐकत असल्यामुळें माझीहि बुद्धि आपल्या शिष्याप्रमाणेंच झाली आहे.

सिद्धान्ती उवाच :- असें असेल तर स्पष्टीकरण सांगतों तें ध्यानांत धरा.

पित्याला पुत्र, पतीला स्त्री, वत्साला गाय व पुरुषाला पशु इत्यादि पदार्थ अर्धसमभोग्य आहेत. म्हणजे या भोग्यरूप पदार्थांनीं भोक्ताही भोग्य आहे.

ज्याप्रमाणें पित्याला पुत्र स्वपादसेवादि साधनत्वेंकरून भोग्य आहे तसा पुत्रालाही पिता बाल्यलालनादि साधनत्वेंकरून भोग्य आहे. पतीला स्त्री ज्याप्रमाणें सुरतसाधनादिकत्वेंकरून भोग्य आहे, त्याप्रमाणें स्त्रीला पतिहि सुरतसाधनादिकत्वास्तवच भोग्य आहे. (य१० पा.२४) वत्साला धेनु ज्याप्रमाणें दुग्धपानादि साधनत्वेंकरून भोग्य आहे, त्याप्रमाणें धेनूलाही वत्स, पुत्रमोहविश्रामादि साधनत्वें करून भोग्य आहे; याप्रमाणें पुरुषांनाहि पशू क्षेत्रकर्षणादि साधनत्वेंकरून भोग्य आहेत, तद्वत् पशूनांहि पुरुष तृणजलप्रदानादि साधनत्वेंकरून भोग्य आहे; —म्हणजे ह्या पदार्थांचे ठायीं भोग्यरूपता व भोक्तृरूपता, अर्धसमत्वेंकरून सिद्ध आहे, तशी अचेतन पदार्थांचे ठायीं नाहीं; म्हणजे, भात, पोळी, वरण, भाजी जसे मनुष्याला भोग्य आहेत, तसें भात, पोळी, वरण, भाजींना मनुष्य भोग्य नाहीं.

मध्यस्थ उवाच :- आपल्या म्हणण्यानें प्रतिवादीचें समाधान झालेलें दिसत नाहीं.

शिष्य उवाच :- महाराज ! माझेंहि समाधान झालें नाहीं, कारण,

क्षेत्रामध्यें बीजारोपण केलें असतां, तृणनिःसारादि साधनत्वेंकरून, आणि वाटिकामध्यें जलप्रदानादि साधनत्वेंकरून, अन्नकारण वनस्पतींना किंवा पुष्पकारणवनस्पतींना, पुरुषही भोग्य आहेत, असें म्हणतां येते.

सिद्धान्ती उवाच :- उत्तर देण्यास मी चुकलों नसून, तुम्हांला समजावें इतक्या स्पष्ट रीतीनें मला सांगतां आलें नाहीं, हें खरें; परंतु, थोडासा विचार केल्यास माझ्या वाक्यांतच तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. अन्नकारणवनस्पतीना व पुष्पकारणवनस्पतीना पुरुष भोग्य असो, परंतु, अन्नाला व पुष्पानां तो भोग्य नाहीं, असा माझ्या वाक्याचा अर्थ समजावा; किंवा हें समजलेंच नसेल तर आंथरूण, पात्र, घर इत्यादि उपयोगी पदार्थ पुरुषाला भोग्यरूप असून, या पदार्थांना पुरुष भोग्यरूप नाहीं, हें उदाहरण स्पष्ट आहे.

मध्यस्थ उवाच :- पण ह्या तुमच्या विवेचनाचा प्रतिवादींनीं आपल्या प्रकृत विषयाशीं संबंध कसा घटवावा?

सिद्धान्ती उवाच :- तेंच मी आतां सांगत आहें. ह्या माझ्या सर्व विवेचनाचा आशय असा कीं, जे पदार्थ अर्धसम भोग्यरूप आहेत, ते परस्पर प्रारब्धानीं निर्मित असून, जे पदार्थ अत्यंत भोग्यरूप आहेत, ते केवळ भोक्तृप्रारब्धानेंच निर्मित आहेत; व म्हणूनच ते अचेतन आहेत. म्हणजे पतीच्या प्रारब्धानें जशी स्त्री निर्मित आहे, (य :१० पा.२५) तसा स्त्रीच्या प्रारब्धानें पतिहि निर्मित आहे; पण पुरुषाच्या प्रारब्धानें जसें पात्र व घर निर्मित आहे, तसें, पात्राच्या व घराच्या प्रारब्धानें पुरुष निर्मित नाहीं.

शिष्य उवाच :- भगवन् मी आपला अभिप्राय संपूर्ण समजलों. परमेश्वराला स्वतःचें प्रारब्ध नसल्यामुळें, परप्रारब्धापेक्षी त्याचे शरीर, अत्यंत भोग्यरूपत्वास्तव, पाषाणादिकांप्रमाणें जड झालें पाहिजे; तसें नाहीं म्हणून, भगवच्छरीर परप्रारब्धजन्य नाहीं हाच कीं नाहीं?

श्रीगुरु उवाच :- सम्यक् समजलास; असाच माझ्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे.

मध्यस्थ उवाच :- अहो पण पाषाणादिकांतहि चैतन्य आहे, या विषयीं योगवासिष्ठादि ग्रंथ प्रमाण आहेत ना ?

सिद्धान्ती उवाच :- त्याविषयीं वेदान्तांत दोन मतें आहेत. चित्रपटांतील मनुष्याला ज्याप्रमाणें पटाभास असून, चित्रपटांतील स्थावरांनां ते नाहींत,

त्याप्रमाणें, ज्यांना अंतःकरण आहे, त्यांनाच फक्त चिदाभास असून, ज्यांना अंतःकरण नाहीं, त्यांना चिदाभास नाहीं.

(दर्पण :- चित्र काढलेल्या कपड्यावर जशी माणसांचीं चित्रे असतात, तशींच स्थावरांचीहि चित्रें असतात. त्यांपैकीं माणसांना चित्राचाच कपडा नेसविला असतो. तो त्यांचा पटाभास होय; पण स्थावरांना मात्र तसा पटाभास नसतो. त्याचप्रमाणें ज्यांना अंतःकरण असतें त्यांनाच चिदाभास म्हणजे अहंकार असतो इतरांना नसतो. हा चिदाभासच भोक्ता असतो. केवळ साक्षिचैतन्य भोक्ता नसतों.)

हा चिदाभासच भोक्ता असल्यामुळें, साक्षिचैतन्य जरी पाषाणादिकांस आश्रय आहे, तरी त्याला अलिप्तत्वास्तव भोग होत नाहींत. कारण भोक्ता चिदाभास आहे, असें विद्यारण्यस्वामींनी आपल्या चित्रदीपांत म्हटलें आहे, हें एक मत; व स्थावरांनाहि जीव असल्यामुळें, घ्राणमुखादि निरुद्ध प्राण्यांप्रमाणें चहुंकडून कोचंबल्यामुळें, त्याला दुःखभोग होऊं शकतात, असें दुसरें मत आहे.

पहिल्या मताला अनुसरून मी उत्तर दिलें आहे; पण दुसऱ्या मताप्रमाणें परप्रारब्धजन्य भगवच्छरीर मानलें तरी, तें पाषाणाप्रमाणें जड होऊन त्यापासून दुसऱ्याला जरी सुख होत असलें, तरी भगवंताला दुःखच होत असलें पाहिजे.

(सारांश)

(भगवंताचें शरीर दुसऱ्याचे प्रारब्धानें होऊं शकत नाहीं; कारण दुसऱ्याच्या प्रारब्धानें उत्पन्न होणारें शरीर जड असतें, तसें भगवंताचें शरीर नाहीं.

बरें ! जड असे कांहींच नाहीं, पाषाणांतहि चैतन्य आहे, असे मानल्यास त्या चैतन्याला नाक-तोंड दाबून निरुद्ध केलेल्या प्राण्याप्रमाणें दुःखभोग होत असतात, असें मानलें आहे. तसें भगवंताच्या शरीरासहि दुःखभोग मानावे लागतील. पण परमेश्वराला दुःखाचा स्पर्शहि होत नाही, म्हणून भगवंताचें शरीर दुसऱ्याचे प्रारब्धानें होतें, असें मानतां येत नाहीं.)

शिष्य उवाच :- महाराज ! परमेश्वर आप्तकाम असल्यामुळें, त्याला दुःखाचा स्पर्श होणें शक्य नाहीं.

श्रीगुरु उवाच :- तर मग, भगवच्छरीरामध्यें चेतनाविर्भावच नाहीं असें म्हणून, पहिल्या पक्षाप्रमाणेंच, जड व अत्यंत भोग्यरूप परमेश्वरशरीर आहे, असें मान.

मध्यस्थ उवाच :- दयेनें परमेश्वर त्या शरीरांत प्रवेश करितो,असें म्हणतां येतें. (य :१० पा.२६)

सिद्धान्ती उवाच :- प्रवेश करितो म्हणजे काय? स्वयं प्रवेश करितो, कीं अनुप्रवेश करितो?

स्वयं प्रवेश तर, त्याचा अंतर्यामित्वेंकरून, चराचर पदार्थांचें ठिकाणीं सिद्ध आहे. त्यामुळें, वृक्षपाषाणादिकहि भगवच्छरीरेंच होतील.

अनुप्रवेश तर, जीवाचा असतो. तो स्वीकारल्यास परमेश्वर जीव होईल. अथवा, जर अनुप्रवेशाची प्रवृत्ति परमेश्वराचे ठिकाणीं मानीत आहां, तर दयेनेंच परमात्मा शरीर घेतो असेंही माना. परप्रारब्धाला भगवच्छरीर कारण मानण्यांत गौरव[१] आहे.

(टीप :- १. व्यर्थ पाल्हाळ)

(दर्पण :- स्वयंप्रवेश :- पदार्थ उत्पन्न होण्यापूर्वीच जी वस्तु असते व जी पदार्थाचे उत्पत्तीबरोबर त्या पदार्थात प्रवेश करते त्या वस्तूचा तो प्रवेश स्वयं प्रवेश म्हणावा. उपादान कारणाचा त्याचें कार्यात स्वयंप्रवेश असतो.

अनुप्रवेश :- पदार्थाच्या उत्पत्तीनंतर त्यांत जो प्रवेश तो अनुप्रवेश. भांड्यांत पाण्याचा, घरांत राहणाऱ्याचा इत्यादि.

मध्यस्थ उवाच :- प्रतिवादिन्, तुम्हीं आपला पक्ष मात्र आतां सोडून दिला पाहिजे; कारण, मला तर बुवा कांहीं येथें शंका वाटत नाहीं.

प्रतिवादी उवाच :- अहो, पण सिद्धान्तीनें केलेल्या विवेचनांत, सचेतन पदार्थ परप्रारब्धजन्य नसतात, असा जो सिद्धान्त आला आहे, तोच मला आधीं मान्य नाहीं. कारण,

''संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति'' ॥ (छांदोग्य)

इत्यादि श्रुति, [१]पुण्यसमुुति उपासक ब्रह्मलोकीं गेल्यावर, संकल्पानेंच पिता, माता, आदि सर्व सचेतन अचेतन पदार्थ उत्पन्न करितो, अशी श्रुति आहे; आणि स्वप्नांत तसें जीव करीत असतो, हा अनुभवहि आहे; एवढ्याकरितां, भगवच्छरीर परप्रारब्धजन्य किंवा भक्तेच्छाजन्य[२] होऊं शकतें, असें माझे म्हणणें आहे.

(टीप :- १) पुण्य उत्पन्न होणाऱ्या कर्मासह उपासना करणारे. २) भक्तांच्या इच्छेनें स्वतंत्र उत्पन्न होणारे (भक्तांच्या इच्छेनुसार).

सिद्धान्ती उवाच :- प्रतिवादिन्, ह्या शंकेने तूं आपल्या शांकरभाष्य-वाचनाविषयींचें अज्ञान मात्र प्रगट केले आहेस. तथापि उत्तर श्रवण कर. ब्रह्मलोकामध्यें, दुसऱ्या कांहीं जीवांना भोग्य करून, तो ब्रह्मलोकस्थ मुक्त पुरुष

अर्धसमभोग्य पदार्थ निर्माण करीत असतो, असें वृथा शंका करणाऱ्या तुला, वृथा युक्ति उभारून, उत्तर देतां येतें.

(दर्पण :- ब्रह्मलोकांत जे त्या मुक्त पुरुषाचे भोग्य दुसरे जीव असतात ते अर्धसमभोग्य असतात. म्हणजे तो मुक्त पुरुषहि त्या जीवांचा भोग्य असतो व ते एकमेकांना निर्माण करतात, अशी वृथा युक्ति म्हणजे खोटीच युक्ति लढवून उत्तर देतां येते.)

उद्धृत केलेल्या श्रुतीची तर, सूत्रकार आणि भाष्यकार, उत्तर मीमांसेच्या, चौथ्या अध्यायाच्या, चौथ्या पादांत, अशी व्यवस्था करितात कीं, ब्रह्मलोकस्थ मुक्त जे जे सचेतन भोग्य पदार्थ निर्माण करितो, त्या सर्वांत तो स्वतःच प्रवेश करून, आपलें ऐश्वर्य आपण भोगतो. हें महत्पुण्यफल[३] आहे, परंतु त्याला जगद्व्यापार करण्याचें सामर्थ्य मात्र येत नाहीं. (य१०-२७)

(टीप :- कर्मासह उपासना करून प्राप्त झालेल्या मोठ्या पुण्याचें फळ.)*

मध्यस्थ उवाच :- आणि प्रतिवादीनीं सांगितलेल्या स्वप्नयुक्तीचीहि व्यवस्था, जीवाभासदृष्टीनें लागूं शकते.

(दर्पण :- स्वप्नांत निर्माण होणारे इतर जीव निजणाऱ्या मुख्य जीवाचे आभास आहेत असें मानून व्यवस्था लागूं शकते.)

प्रतिवादी उवाच :- म्हणून काय होतें ? सचेतन शरीर तर, स्वप्नामध्यें अन्यजीवाभासासहित पुरुष निर्माण करूं शकतो, त्याप्रमाणेंच भगवच्छरीरहि निर्माण करूं शकतो.

(दर्पण :- स्वप्नांतील इतर जीव मुख्य जीवाचे आभास मानले तरी काय हरकत आहे ? जे जे दुसरे जीवाभास स्वतःसह मुख्य पुरुष निर्माण करतो तेहि स्वप्नांत स्वतंत्रच असतात, तसेंच दुसऱ्याचे कर्मानें स्वतंत्र भगवच्छरीर निर्माण होते, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?)

सिद्धान्ती उवाच :- पूर्वी जसें भाष्याचें अज्ञान प्रगट झालें होतें, तसें आतां [१]विवरणादि आलोचनाचें अज्ञान प्रगट होत आहे. आणि तात्पर्यनिर्णायक बुद्धीचा अभावहि प्रगट होत आहे.

प्रतिवादिन्, [२]स्वप्नाध्यासाला जीवचैतन्य अधिष्ठान आहे, असें एक मत आहे; आणि ब्रह्मचैतन्य अधिष्ठान आहे, असें दुसरें मत आहे; याप्रमाणें वेदान्तांत दोन मतें आहेत.

(टीप :- १) पंचपादिका विवरण २) स्वप्नरूप भ्रमाला)

प्रथम मतान्वयें, स्वप्नांतील प्राण्यांचे ठायीं, स्वप्ननिर्मातृजीवाचेच आभास होतात, असें उत्तर आहे;

आणि द्वितीय मतान्वयें स्वप्नांतील प्राण्यांत राहणाऱ्या जीवरूप ब्रह्माभासांनां सुखदुःखभोग होतात; कारण, स्वप्नामध्यें आपल्याला भिऊन पळालेला शत्रूहि आपण पहातों व त्यावरून त्याला दुःख झाल्याचें अनुमान होतें.

ज्याप्रमाणें, स्वप्न, [१]प्रतीतिमात्र आहे, त्याप्रमाणेंच प्रतीतिसिद्धच तेथील अनुमानादि प्रमाणप्रमेयव्यवस्थाहि आहे.

(टीप :- १) प्रतीतिपुरतेंच खरें)

शिष्य उवाच :- पण या दुसऱ्या मतान्वये स्वप्नांतील प्राण्यांनां स्वकर्मानें भोग होतो, अथवा स्वप्ननिर्मातृकर्मानें भोग होतो, असा मला संशय आला आहे.

श्रीगुरु उवाच :- कसेंहि कां होईना, स्वकर्मानें भोग झाला तरीहि, आम्हाला इष्टापत्तिच आहे. आणि स्वप्ननिर्मातृकर्मानें जर भोग झाला तर आमची कांही हानी नाहीं; परंतु प्रतिवादीला अनिष्ट आहे.

कारण, ईश्वरनिर्मातृकर्मानें जसा सचेतन प्राण्यांना भोग होतो, त्याप्रमाणे परमेश्वरशरीरहि परप्रारब्धनिर्मित असल्यास निर्मातृजीवकर्मानेंच परमेश्वराला बलेंकरून भोग झाला पाहिजे. हाच दोष पहिल्या मतान्वयें स्वप्न मानून शंका केली असतांनाहि येतो. — आणि श्रुतींतील ब्रह्मलोकस्थ मुक्त पुरुष जसा स्वतः आपल्या संकल्पनिर्मित पित्रादि शरीरामध्यें प्रवेश करितो, या विषयीं शास्त्र आहे, तसा स्वप्रारब्धानें अवतारशरीर निर्माण करून, (य१०-२८) त्यांतहि तो प्रारब्धनिष्ठ पुरुषच प्रवेश करितो, याविषयीं शास्त्र नाही.

युक्त्यन्वयें अवतारशरीरनिर्माता जीव, अवतारशरीरांत प्रवेश करतोच असें प्रतिवादी म्हणेल तर - काय बद्ध जीव प्रवेश करितो, कीं मुक्त जीव प्रवेश करितो?

पहिल्यापक्षीं, प्रवेशकाला सुखदुःखभोग होतील; व दुसऱ्या पक्षीं, मुक्ताला [२]कर्तव्यापत्ति येईल. आणि -

(टीप :- २) कर्तव्य करणें भाग पडणें.)

''परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥'' गीता अ.४श्लो.८

(भावार्थ :- साधूंचे रक्षण करण्याकरितां, दुष्टांचा नाश करण्याकरितां व

धर्माचें स्थापन करण्याकरितां मी युगायुगांत प्रगट होतो.)

हा जो संतअवताराविषयींचा पाल्यपालकभेद, (म्हणजे संत पाल्य व ईश्वर पालक हा भेद) तो सांगणारी जागृच्छ्रुति अप्रमाण होईल.

पुनः जो जो ज्ञानी, तो तो योगी असलाच पाहिजे, असा वेदान्तांत अनवश्यक असलेला सिद्धान्त प्रतिवादीला मानावा लागेल; कारण 'निर्माणकायत्व' ही सिद्धि योगावांचून संभवत नाही.

पुनः प्रतिवादीच्या मतांत असुराच्या प्रारब्धानेंच परमेश्वरशरीर असुरांना दुःखदायक होतें असें मानलें आहे. मुक्त कोणी, असुर असूं शकणार नाहीं; अथवा असुर मुक्त असल्यास, तो आपल्याला दुःख करून घेण्याकरितां, मुद्दाम अवतारशरीरांत प्रवेश करून घेणार नाहीं; आणि प्रारब्ध भोगण्याकरितां प्रवेश जरी केला, तरी तो उपास्य होणार नाहीं. कारण जीवाची उपासना सर्व श्रुतींत प्रतिषिद्ध आहे व या विषयीं -

''सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्''

''विवक्षितगुणोपपत्तेश्च,''

''अनुपपत्तेस्तु न शारीरः''(ब्र.सू.१,२)

इत्यादि न्याय ब्रह्मसूत्रकारांनी दर्शविले आहेत. ह्या सूत्रांचा अर्थ असा आहे.-

श्रुतिस्मृतिपुराणांत सर्वत्र परमेश्वरच श्रेष्टत्वेंकरून पठित आहे, म्हणून तोच उपास्य आहे.

जीवाला इष्ट असणारे सत्यसंकल्पादि गुण, परमेश्वराचे ठिकाणींच सिद्ध होतात; म्हणून तोच उपास्य आहे; आणि जीवाचे ठिकाणीं, ते गुण सिद्ध होत नाहींत; म्हणून तो उपास्य नाहीं.

अवतारांची उपासना तर, तापनीयादि श्रुतींत व भागवतादि पुराणांत, सर्वत्र सांगितलेली आहे. एवढ्याकरितां ते जीव नसून त्यांचें शरीर स्वकर्मजन्य किंवा परकर्मजन्य नाहीं, असा श्रुति-युक्ति-अनुभव-परीक्षित आमुचा सिद्धान्त आहे; व त्यावर आतां प्रतिवादीला शंका करण्याचें सामर्थ्यहि नाहीं, असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों.

शिष्य उवाच :- भगवन् भगवच्छरीर कर्मजन्य नसल्यामुळेंच तें भूतकार्य नाहीं, हें मी आतां उत्तम समजलों. (य१०–२९)

चूर्णिका :-

एवं भौतिक देह न घडे कर्मेंविण । स्वकर्म परकर्म ईश्वरा असंलग्न ।
मायिक देहाचें केलें खंडण । भगवद्देह तंव सांगती श्रुतिस्मृतिपुराण ।
''सहस्रशीर्षः'' ही श्रुति प्रमाण । हिला विराटपर न लावावें कोण ।
''ततो विराडजायत'' इत्यादि पुढील वचनेंकरोन ।
'सहस्रशीर्षाः पुरुषः' विराट्कारण निश्चिती ।
'त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' ही अपर श्रुति ।
'संभवाम्यात्ममायया' ही जागृच्छ्रुति ।
एवं अनेक स्मृति पुराण आणि आचार्योक्ति । सांगती भगवद्विग्रहो ॥५॥

हेंच आतां विशेष सांगतों.

श्लोक

वेदान्तपक्ष अकरांस विचारितां या । केव्हां शके न घटु माधवदेहमाया ।
अध्यस्त तो नसुनि ब्रह्मविवर्त एक । साधूजनां नयनगोचर वा अनेक ॥१॥

(सारांश)

(१. परमेश्वराचें शरीर दुसऱ्याचे प्रारब्धानें उत्पन्न होत नाहीं; कारण ब्रह्मलोकस्थ जीवाला जरी दुसरें शरीर निर्माण करतां येते व तो त्यांत स्वतः प्रवेश करून ऐश्वर्य भोगतो तरी त्याला जगद्व्यापार करतां येत नाहीं.

२. स्वप्नांतील इतर जीवाभासाप्रमाणें जर भगवच्छरीर मानलें तर त्या इतर जीवाभासांना जसें सुखदुःखभोग होतात, तसेंच ईश्वरालाहि मानावे लागतील.

३. जीव आपल्या कर्मानें अवतार शरीर निर्माण करून त्यांत प्रवेश करतो असें शास्त्र नाहीं.

४. त्या भगवच्छरीरांत प्रवेश करणारा जीव बद्ध असल्यास सुखदुःखभोग होतील.

५. तो मुक्त असल्यास जगत् निर्माण करण्याचें कर्तव्य त्याचे मागें लागून तो मुक्त राहणार नाहीं.

६. प्रत्येक मुक्त ज्ञान्याला ईश्वरदेह निर्माण करण्याकरितां योग यावा लागेल.

७. असुर आपल्या कर्मानें ईश्वराचा देह निर्माण करून आपल्यावर दुःख ओढवून घेणार नाहीं.

८. असुर मुक्त असला तरीहि जीव असल्यामुळें तो उपास्य होणार नाहीं; कारण जीवाची उपासना सर्व श्रुतींत प्रतिषिद्ध आहे.)

परमेश्वरशरीर मायाकार्य होऊं शकत नाहीं, ही [१]प्रतिज्ञा आहे. वेदान्तांत सिद्ध होत नाहीं म्हणून हा हेतु आहे. याकरितां श्रोत्यांना, वेदान्ताच्या अकरा पक्षांचा विचार करूं असें म्हणतों.

(टीप :- १) सिद्ध करण्याची गोष्ट)

यद्यपि परमेश्वराविषयीं, नाना धर्मात भिन्न भिन्न पक्ष आहेत. तथापि, ज्या धर्मांत परमात्मा अवतार घेऊं शकत नाहीं, त्या धर्माचा येथें आम्हाला विचार कर्तव्य नाहीं. त्याचें समीक्षण दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणीं करूं.

नास्तिक मतावांचून वेदाश्रित [२]आस्तिक मतांमध्यें, परमेश्वरशरीर मायाकार्य मानलेलें नाहीं म्हणून, त्यांचे म्हणणें अंशतः आम्हाला अनुकूलच आहे.

(टीप :- २) द्वैती मतामध्यें)

शांकर वेदान्तांत मात्र, परमेश्वरशरीराला, मायाकार्य म्हटलें आहे, तें युक्तिसिद्ध नाहीं, असें आमचें म्हणणें आहे. - कारण वेदान्तांत परमेश्वराविषयीं अकरा पक्ष आहेत.

आम्ही शांकरमतीच आहों, हें प्रथमवल्लींत प्रतिपादन केलेंच आहे. परंतु वस्तु मताग्रहाची अपेक्षा[१] करीत नसते, म्हणून वेदान्तांत, भगवच्छरीर मायाकार्य होऊं शकत नाहीं, हें आम्हीं [२]युक्तीनें सिद्ध करितों. वेदान्तांत जीवेश्वर विचाराविषयीं अकरा पक्ष आहेत.

(टीप :- १)मताच्या आग्रहावर वस्तूचा खरेखोटेपणा अवलंबून नसतो. २)प्रमाणांचा साधकबाधक विचार करून.)

वेदान्तातील जीवेश्वराविषयींचे

११ पक्ष

(१) शंकराचार्यांनीं आपल्या **'सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहांत'** वन-वृक्षाप्रमाणें, (य१०-३०) समष्टि व व्यष्टि असे अज्ञानाचे दोन भेद करून, ''समष्टि अज्ञानोपहितचैतन्य ईश्वर व व्यष्ट्यज्ञानावच्छिन्नचैतन्य जीव'' आहे, असें म्हटले आहे. समष्टि अज्ञान शुद्धसत्त्वरूप असल्यामुळें, उत्कृष्ट आहे म्हणून, तदुपहित ईश्वरहि सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, आणि स्वतंत्र आहे. व्यष्टि अज्ञान मलीनसत्त्वरूप असल्यामुळें जीवाच्या ठिकाणीं ईश्वराच्या विपरीत धर्म आले आहेत.

(सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह - श्लोक ३०७ ते ३२०)

(२) अनिर्वाच्य-अनादिप्रकृति माया होय. तिच्यामध्यें पडलेलें चैतन्याचें प्रतिबिंब ईश्वर, आणि तिचे जें आवरण व विक्षेपशक्तिरूप अविद्या संज्ञेला प्राप्त होणारे भाग, त्या भागांमध्यें पडलेलीं चैतन्याचीं प्रतिबिंबें जीव होत, असें **प्रगटार्थविवरणकार** म्हणतात.

(३) मूळ प्रकृति एक असून शुद्धसत्त्वप्रधान असल्यामुळें माया होते व मलिनसत्त्वप्रधान असल्यामुळें अविद्या होते. मायेमध्यें चैतन्याचा आभास ईश्वर होय व अविद्येमध्यें चैतन्याचें आभास जीव होत, असें **तत्त्वविवेकांत विद्यारण्यस्वामी** म्हणतात.

(पंचदशी-तत्त्वविवेक-श्लोक १५-१६-१७)

(४) आनंदमयकोशांतील सर्व बुद्धिवासनेमध्यें पडलेले प्रतिबिंब ईश्वर, व अनेक विज्ञानमयकोशांतील व्यष्टिबुद्धिवासनेमध्यें पडलेले प्रतिबिंब जीव, असें मेघाकाशाच्या व जलाकाशाच्या दृष्टान्तानें **विद्यारण्यस्वामींनीं चित्रदीपांत** म्हटलें आहे.

(पंचदशी-चित्रदीप १५३-१५८-२१२-२२४-२२६.)

(५) एकच प्रकृति विक्षेपशक्तिप्रधान असली म्हणजे माया होते व आवरणशक्तिप्रधान असली म्हणजे अविद्या होते. माया ही ईश्वराची उपाधि आणि अविद्या ही जीवाची उपाधि होय, असें कांहीं प्राचीन वेदान्ती म्हणतात व अर्वाचीन **हंसराजानींहि** आपल्या **लघुवाक्यवृत्तीच्या टीकेंत** म्हटलें आहे.

(६) अज्ञान नाना आहेत व म्हणून तदवच्छिन्न जीवहि नाना आहेत. आणि त्या प्रत्येक जीवाला एक एक प्रपंच असून प्रत्येकाला एक एक ईश्वर आहे. याप्रमाणें प्रपंच व ईश्वर नाना आहेत, असें **वाचस्पतिमिश्र** म्हणतात.

(७) अंतःकरणांत प्रतिबिम्ब जीव आहे आणि अविद्येंत प्रतिबिम्ब ईश्वर आहे, असें **सर्वज्ञात्माचार्य संक्षेपशारिरकात** म्हणतात. (य१०.पा.३१)

(८) **स्वामीसदानंद** आपल्या **वेदान्तसारांत** असें म्हणतात कीं अज्ञानोपहितचैतन्य ईश्वर. तें उपाधिप्रधान असलें म्हणजे जगाचें उपादान होतें आणि ब्रह्मस्वरूपप्राधान्यानें निमित्त होतें.

(९) अज्ञान एकच आहे. त्यांत असलेलें प्रतिबिम्ब जीव आहे आणि बिम्ब ईश्वर आहे. [१] उपाधि प्रतिबिम्बपक्षपाती असतो, म्हणून अल्पज्ञत्वादिक जे उपाधीचे धर्म, ते बिम्बभूत परमेश्वराचे ठिकाणीं घटत नाहींत, असें विवरणकार

प्रकाशात्म यति व तदनुसारी **रामानंदादिक** म्हणतात.

याप्रमाणें सृष्टिदृष्टिवादांत ईश्वराविषयीं पक्ष आहेत.

(टीप :- १) उपाधि आपलें धर्म प्रतिबिम्बावर लादतो.)

(१०) अज्ञान एक असल्यामुळें जीव एक आहे व स्वप्नाप्रमाणें प्रपंच जीवकल्पित असून, स्वप्नांतील राजाप्रमाणें ईश्वरहि जीवकल्पित आहे, असें **सिद्धान्त मुक्तावलिकार स्वयंप्रकाशानंदादिक** म्हणतात.

(११) विवरणकारांप्रमाणें, शुद्ध वा बिम्ब, दृष्टिसृष्टिवादांतहि ईश्वर होतो, असें **मधुसूदनस्वामीनें सिद्धान्तबिन्दूंत** म्हटलें आहे.

हें सर्वपक्ष अद्वैतबोधार्थ व मुक्तिदानार्थ उत्तम आहेत, परंतु भगवंताचें शरीर मायाकार्य घटूं शकत नाहीं, एवढेंच येथें दाखववयाचें आहे.

१) शांकरमत समीक्षण

(१) * प्रथम पक्षांत व्यष्टि व समष्टि असें दोन प्रकारचें अज्ञान मानले आहे, परंतु व्यष्टि [१]मलिनसत्त्वात्मकाची, व समष्टि शुद्धसत्त्वात्मकाची काय म्हणून व्हावी, याबद्दल [२] युक्ति दिलेली नाहीं, प्रत्येक मलिनसत्त्वांशरूप अविद्येंत, सत्त्वाचाच अंश अधिक आहे, म्हणून समष्टि-अज्ञानांत अर्थातच तो अधिक होतो, असे म्हणता येणार नाहीं. कारण व्यष्टि-अज्ञानांत अधिक सत्त्व मानल्यास, त्यांतील न्यून रजस्तम तिरस्कृत झाल्यामुळें, तदवच्छिन्न सर्व जीव सर्वज्ञ होतील;

* परंतु आचार्य म्हणतात म्हणून ग्रहण केलें तरी, समष्टि-अज्ञानकार्य जें भगवच्छरीर, तें अर्थातच स्थूल ब्रह्माण्डाएवढें झालें पाहिजे. वृंदावनादि एकस्थानीय होणार नाहीं. आणि भगवल्लीला तर भागवतादिक ग्रंथांत व आचार्यांनीं आपल्या गोविंदाष्टकादिकांतहि वृंदावनादि एकस्थानीय सांगितली आहे.

(टीप :- १) तम व रज ह्या गुणांनी मलिन झालेल्या सत्त्वाची. २) उपपत्ति)

* समष्टि-अज्ञानाचें कार्य अल्पदेशस्थ मानल्यास, तें व्यष्टि-अविद्येचें भूतकार्य होईल; परंतु आपल्या गीताभाष्यांत आचार्यांनीं भूतकार्य मानलें नाहीं. (य१०.३२)

(व्यवस्था)

* एकानेंच केलेल्या दोन ग्रंथांत विरोध असणें युक्त नाहीं म्हणून,

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहांतील वाक्याची अशी व्यवस्था करावी की, -

समष्टिअज्ञान व त्यांतील आभास हे दोन्ही ज्या चैतन्याचे उपाधि आहेत, त्याला आचार्यांनीं सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ईश्वर म्हटलें आहे.

* उपाधीचा व उपहिताचा [१]परदृष्टीनें संबंध भासतो, [२]स्वदृष्टीनें नसतो, म्हणून परमेश्वराचा व समष्टिअज्ञानाचा संबंध राहू शकत नाही. यास्तव परमेश्वरसंबंधावाचून मायाकार्य देहादिक भाव घटत नाहींत, म्हणून परमेश्वराचें शरीर मायाकार्य होऊं शकत नाहीं.

(टीप :- १) उपाधि व उपहित यांच्याहून इतरांच्या दृष्टीनें. २) उपाधि व उपहित ह्यांचे दृष्टीनें.)

* समष्टिअज्ञानांतील आभास [३]अव्याकृत हिरण्यगर्भ समजावा. त्या आभासाचें समष्टिअज्ञान हें विशेषण आहे. [४] विशेषण हें स्वनिष्ठ असतें, म्हणून समष्टिअंतःकरण हें हिरण्यगर्भाचें शरीर होऊं शकतें.

(टीप :- ३) सूक्ष्म. ४) विशेषण हें विशेष्याचें ठिकाणींच राहते.त्याला सोडून राहत नाही)

यद्यपि उपाधि प्रतिबिम्बपक्षपाती[५] असतो, असें विवरणकारानीं म्हटलें आहे, तथापि, अज्ञान जीवेश्वरत्वविशिष्ट चैतन्याचा उपाधि असून नैकट्यास्तव (निकटतेमुळे) जीवाचें विशेषण झाला आहे, म्हणून तो प्रतिबिम्बपक्षपाती असतो अशी तेथें [५] विवक्षा समजावी.

(टीप :- ५) म्हणणाऱ्याचा अभिप्राय.)

(दर्पण :- जीवाचें अपेक्षेनें असणारें जें ईश्वरत्व त्यानें विशिष्ट जें ब्रह्मचैतन्य त्याचा अज्ञान हा उपाधि आहे. म्हणजे त्याचे बाहेर राहून त्याला व्यावृत्त करणारा आहे. असें तें अज्ञान जीवाला मात्र निकट आहे; कारण जीव स्वतः त्या अज्ञानाशीं तादात्म्यच करीत असतो, म्हणून त्याचें विशेषण आहे.)

आचार्यांनीं स्वीकारलेलें व्यष्टि अज्ञान हें जीवाचें विशेषणच आहे; म्हणूनच व्यष्ट्यवच्छिन्न असा शब्द आचार्यांनीं जीवनिरूपण करतांना, योजिला आहे.

विशेष्याचें अवच्छेदक जसें विशेषण होऊं शकतें, तसा उपहिताचा अवच्छेदक उपाधि होऊं शकत नाहीं. कारण, उपाधि वस्तुबहिर्भूत असून व्यावर्तक असतो. तात्पर्य, या पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य होऊं शकत नाहीं.

(पक्ष १ ला समीक्षण : सारांश)

(१. व्यष्टि अज्ञान व समष्टि अज्ञान असे प्रकार मानण्यास कांहीं युक्ति (उपपत्ति) नाहीं.

२. समष्टि अज्ञानाचें कार्य भगवच्छरीर मानल्यास तें ब्रह्मांडाएवढेंच झालें पाहिजें; वृंदावनादि एकस्थानीय होणार नाहीं.

३. तें व्यष्टिअविद्येचें एकदेशीय मानल्यास भूतकार्य होईल.

४. उपाधीचा व उपहिताचा कांहीं संबंध नसतो. म्हणून समष्टि अज्ञानरूप जो उपाधि त्याचा उपहित जें ईश्वरचैतन्य, त्यांशी कांही संबंध नसल्यामुळें, त्या समष्टि अज्ञानाचें कार्य परमेश्वर शरीर होऊं शकत नाहीं. म्हणून या आचार्यांच्या मताप्रमाणें परमेश्वर मायाकार्य नाहीं. ह्याकरितांच आचार्यांनी ईश्वराला- समष्टि अज्ञानोपहित- म्हणजे समष्टिअज्ञान ही उपाधि आहे ज्याला - असें म्हटलें आहे आणि जीवाला व्यष्टि अज्ञानानें अवच्छिन्न म्हणजे मर्यादित म्हटलें आहे.)

२

(पक्ष दुसरा समीक्षण)

आतां, दुसऱ्या पक्षाचा विचार करूं.

(२) सर्व प्रकृतींत पडलेलें चैतन्याचें प्रतिबिंब ईश्वर; असें या पक्षांत गृहीत असेल, तर अविद्यासंज्ञक तिच्या प्रदेशांतहि ईश्वर प्रतिबिम्बच आहे, असें म्हटले पाहिजे. तसें मानून भगवच्छरीर मायाकार्य मानल्यास, प्रथमपक्षावर येणारेच दोष पुनः येतात;

(दर्पण :- प्रथम पक्षावर येणारे दोष :-

१. भगवच्छरीर स्थूल ब्रह्मांडाएवढें झालें पाहिजें.

२. सर्व प्रकृतींत पडलेलें प्रतिबिंबाचें शरीर अल्प देशस्थ मानल्यास ते व्यष्टि अविद्येचें भूतकार्य होईल.)

आणि ईश्वराच्या सर्वज्ञत्वादिकांची हानि होते. सभोंवतीं मलीन प्रदेश मानून मध्यें एक स्वच्छ प्रदेश मानल्यास, त्या स्वच्छ प्रदेशाच्या बाहेर, ईश्वराची स्थिति होणार नाहीं व त्यामुळें परमेश्वराचें अन्तर्यामित्व सांगणारी श्रुति अप्रमाण होईल आणि मलिन प्रदेशाला सोडून, स्वच्छ प्रदेश अंशरूपानें किंवा पूर्णरूपानें भगवच्छरीरात्मक कार्यरूप होतो असें मानल्यास अज्ञान सावयव होईल.**(य१०.३३)**

* निरवयवांत, प्रदेश कल्पितां येणें शक्य नाहीं. निरवयव परमाणूंच्या संयोगाचें **"उभयथापि न कर्मातरस्तदभावः ।** (ब्रह्मसूत्र २/२/१२) या सूत्रांत

बादरायणाचार्यांनीं खंडण केलें आहे, म्हणून त्याचा दृष्टान्त घेऊनहि, निरवयवांत प्रदेश कल्पतां येत नाहीं आणि पुनः निरवयवापासून भगवच्छरीरहि उत्पन्न होणें शक्य नाहीं.

* अघटितघटनापटुत्वामुळें होतें असें म्हणेल, तर एवढें अघटितघटनापटुत्व मायेला स्वतःसिद्ध आहे, कीं चैतन्याच्या आश्रयानें आहे ?

प्रथमपक्षीं सांख्याचा जडवाद स्वीकारावा लागेल. दुसऱ्यापक्षीं, चैतन्य सर्वसमर्थ असल्यामुळें, तेंच जीवानुग्रहार्थ शरीर धरतें, असें म्हणण्याला काय होतें? याप्रमाणें दुसऱ्या पक्षाचा विचार झाला.

(पक्ष दुसरा समीक्षण - सारांश)

(१. या पक्षांत, पहिल्या पक्षांतील दोन दोष येतात.

२. मलिन प्रदेशांत ईश्वराची स्थिति राहत नाहीं.

३. ईश्वराच्या सर्वज्ञाची हानी होते.

४. अज्ञान सावयव होते.

५. निरवयव अज्ञानांत प्रदेश कल्पितां येत नाहीं व सावयव शरीर घटत नाहीं.

६. जडमायेची अघटित घटना मानण्यापेक्षां चेतनाचीच कां मानूं नये ?)

३.

(पक्ष तिसरा - समीक्षण)

आतां तिसऱ्या पक्षाचा विचार करूं.

(३) सहा पदार्थ वेदान्तांत अनादि सांगितले आहेत.

(दर्पण :- ईशो जीवो विशुद्धंचित् तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितेर्योगः षडस्माकमनादयः।।

(भावार्थ :- ईश्वर, जीव, शुद्ध चैतन्य, जीवेश्वराचा भेद, अविद्या, व त्याचा चैतन्याशीं संबंध, हे सहा पदार्थ अनादि आहेत.)

त्यामध्यें अविद्या एकच सांगितली आहे. मायाअविद्येचा भेद असा, सातवा पदार्थ, कोठें वेदान्तांत सांगितला नाहीं. जीवेश्वराचा भेद अनादि सांगितल्यामुळेंच, [१]श्रुतार्थापत्तीनें, मायाअविद्येचा भेद आम्हीं मानतों, हें म्हणणें सम्यक् नाहीं.

(टीप :- १) जीवेश्वराचा जो भेद सांगितलेला आहे त्यावरून अनुमानानें अर्थ ग्रहण केला असतां.)

';द्धि ढडथ।

एक अज्ञान होऊनहि, जीवेश्वराचा भेद होऊं शकतो, असें विवरणकारानीं उत्तम सिद्ध केलें आहे; म्हणून, मायाअविद्येच्या भेदास कोणत्या तरी निमित्ताचा स्वीकार करणें भाग पडतें, तें निमित्त स्वामीविद्यारण्यानीं कोठें दाखविलें नाहीं.

तथापि, ते मजपेक्षां वरिष्ठ असल्यामुळें त्यांच्या सांगण्यावरच विश्वास ठेविला तरीहि, भगवच्छरीर मायाकार्य सिद्ध होत नाहीं.

शुद्धसत्त्व हें अचल असल्यामुळें रजानें प्रवर्तविल्यावांचून तें भगवच्छरीरकार्य करण्याला समर्थ होणार नाहीं. आणि रजाचें प्रवर्तविणें मानल्यास [१]कार्यस्थित्यर्थ तमाचेंहि नियमन मानावें लागेल; म्हणजे, अर्थातच दोन गुणांचें आधिक्य होऊन, शुद्धसत्त्वाला मालिन्य आल्यामुळें, मायेला अविद्यात्व येऊन, तत्कार्यरूप भगवच्छरीरालाहि भूतकार्यत्व येतें.

(टीप :- १) कार्याची स्थिति राहण्याकरितां)

चैतन्याच्या सामर्थ्यामुळें, शुद्धसत्त्व चल होऊं शकतें, हें म्हणणें सर्वथा विसंगत आहे, कारण, शुद्धसत्त्वरूपबुद्धीनें निश्चलचैतन्याचा प्रत्यय येत असतो; परंतु, शुद्धसत्त्वाला चैतन्यसान्निध्यानें चांचल्य व कार्यक्षमत्व मानल्यास समाधिच घटणार नाहीं.

'प्राणिकर्म शुद्धसत्त्वाला प्रवर्तवितें' असें जर विद्यारण्यस्वामीचा भक्त म्हणेल, तर त्याला मी असें विचारतों कीं, जीवाच्या कर्माचा लय मायेंत काय म्हणून व्हावा? (य :१० पा.३४) ते अविद्याश्रित असल्यामुळें, अविद्येंतच त्याचा लय झाला पाहिजे.

बरें, प्रत्येक प्राणिकर्म शुद्धसत्त्वाला चालक मानतोस किंवा सर्व प्राणिकर्मांचा संघात शुद्धसत्त्वाला चालक मानतोस?

पहिल्यापक्षीं, ईश्वराला सर्वदा अवतार घ्यावे लागतील व मग त्यामुळें **''संभवामि युगे युगे''** इत्यादि वचनांचा बाध होईल.

प्रलयावांचून, सर्व प्राणिकर्म एकत्र होत नाहींत, आणि प्रलयकाळीं अवताराचा कांहीं उपयोग नाहीं; म्हणून, दुसराहि पक्ष उत्तम नाहीं.

याप्रमाणें या तिसऱ्या पक्षाचा विचार झाला.

(पक्ष तिसरा समीक्षण - सारांश)

(१. माया व अविद्या ह्या भेदास प्रमाण नाहीं.

२. शुद्धसत्त्वांत रजांश असल्याशिवाय भगवच्छरीर करण्याला प्रवृत्त होणार नाहीं व तमांश मानल्याशिवाय त्याची स्थिति होणार नाहीं.

३. असें मानल्यास मलिनसत्व होऊन अविद्यात्व येतें व भगवच्छरीर भूतकार्य होतें.)

४

(पक्ष चवथा- समीक्षण)

(४) चवथा पक्ष स्वीकारणाऱ्या तुला, आम्हीं विचारतो, [१]काय परमेश्वर आनंदमय केवल अज्ञानांत प्रतिबिम्ब आहे? [२]कीं बुद्धिवासनासहित अज्ञानांत प्रतिबिम्ब आहे? कीं [३]केवल बुद्धिवासनेंत प्रतिबिम्ब आहे?

पहिल्या पक्षीं, तुझ्या ईश्वरावर, विवरणकारानीं सांगितलेले जीवधर्म येतात आणि अज्ञान अंतःकरणरूपानें परिणाम पावल्यावांचून एकदम स्थूल भगवच्छरीररूप कार्य त्याचें होऊं शकत नाहीं.

दुसऱ्या पक्षीं, केवल अज्ञानच उपाधि मानणें बरें, बुद्धिवासनासहित अज्ञान मानणें निष्फल आहे, पण याही पक्षीं स्थूल शरीर, बुद्धिवासनांचा परिणाम होऊं शकत असल्यामुळें बुद्धि वासनासहित अज्ञानाचें कार्य, भगवच्छरीर होऊं शकणार नाहीं.

तिसऱ्या पक्षीं, प्रत्येक बुद्धिवासनेमध्यें प्रतिबिम्ब ईश्वर आहे, कीं सर्व बुद्धिवासनेमध्यें प्रतिबिम्ब ईश्वर आहे ?

आद्ये, ईश्वर अनंत होऊन, अल्पज्ञ होतील.

अंत्य पक्षही बरोबर नाहीं. कारण सर्व बुद्धिवासना प्रलयावांचून एकत्र होत नाहींत; म्हणून स्थितिकालीं जगाचें पालन करण्याला ईश्वरच कोणी राहणार नाहीं व प्रलयांत भगवच्छरीराचा उपयोग नाहीं.

असो; पण या दोनही पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य घटूं शकत नाहीं. कारण, प्रत्येक वासनेचें कार्य व्यष्टिस्थूलदेहरूप होईल व समष्टिवासनेचें कार्य स्थूलविराडदेहरूप होईल. याप्रमाणें चतुर्थपक्षहि अयोग्य आहे.

(चतुर्थ पक्ष समीक्षण - सारांश)

(१. ईश्वर केवळ आनंदमय अज्ञानांत प्रतिबिंब मानल्यास त्याचे ठिकाणीं जीवधर्म येतात.

२. तें अंतःकरणरूपानें परिणाम पावल्यावांचून स्थूल भगवच्छरीर होऊं शकत नाहीं.

३. प्रत्येक बुद्धिवासनेमध्यें ईश्वर प्रतिबिम्ब मानल्यास अनंत व अल्पज्ञ (जीव)

होतील.

४. व सर्व बुद्धिवासना प्रलयावांचून एकत्र होत नाहींत.

५. शिवाय या पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य होऊं शकत नाही; कारण प्रत्येक वासनेचें कार्य व्यष्टिस्थूलदेहरूप होइल व समष्टि वासनेचें कार्य विराट देहरूप होईल.)

५.

(पक्ष पांचवा - समीक्षण)

वादिन् ! विक्षेपाचें लक्षण तूं काय करतोस? - अन्यथाभास एवढेंच त्याचें लक्षण करीत असशील, तर अन्यथाभास वस्तुज्ञानपूर्वक होतो कीं वस्त्वज्ञानपूर्वक[१] होतो ? ([१]वस्तु + अज्ञान)

प्रथमपक्षीं, मायेचा स्वीकार न करून ब्रह्मच संसाररूप झालें आहे, असा परिणामवाद बलेंकरून तुला स्वीकारावा लागेल, आणि

दुसऱ्यापक्षीं, आवरण-विक्षेपाची स्थिति होत असल्यामुळें, अविद्यापूर्वकच विक्षेपाचा अंगिकार करावा लागेल. **(य१०-पा.३५)**

आतां प्राचीनांचें म्हणणें म्हणून, विश्वास ठेवून गृहीत केलें, तथापि दोषविमुक्तता होत नाहीं. कारण, आवरणरहित विक्षेप मानला असतां, मुक्तांनां देखील बंधन होण्याचा संभव आहे; आणि विक्षेपाला आवरण नियामक नसल्यामुळें, विक्षेपरूप प्रारब्धाची निवृत्ति संभवणार नाहीं. आणि त्यामुळें, विदेहमुक्ति सांगणाऱ्या श्रुतींचा [१]व्याकोप होईल.

(टीप :- १) श्रुति रुष्ट होतील.)

बरें, **''आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया''** या उक्ति प्रमाणें ग्रहण केलें तरी, या पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य सिद्ध होत नाहीं. कारण, विक्षेपशक्तिजन्य ज्याप्रमाणें श्रीकृष्णशरीर आहे, त्याप्रमाणें, भूतेंहि विक्षेपशक्तिजन्य आहेत, आणि [२]पूर्वविक्षेपसंस्कारावच्छिन्न उत्तरविक्षेप धर्माधर्मनिमित्तक असतो. भगवंताचें शरीर विक्षेपसजातीय मानल्यास, धर्माधर्मजन्य होऊन, भूतकार्य होईल.

(टीप :- २) पूर्वी विक्षेपाचा संस्कार राहून धर्माधर्म प्राप्त होणें, त्या निमित्तानें दुसरा विक्षेप, त्याचे संस्कार, त्यानंतर धर्माधर्म, अशी परंपरा चालूं असते.)

आतां 'भूतकार्यरूपानें माया परिणाम न पावून केवल कारणमायाच दृग्गोचर होते अघटितघटनापटुत्वास्तव, म्हणून भगवच्छरीर भूतकार्य नाहीं; मायाकार्य आहे;' असेंहि म्हणणें सुसंगत नाहीं. कारण, अघटितघटनापटुत्व जर

मायेला मानतोस, तर मग, ज्याच्या सान्निध्यानें मायेला इतकें सामर्थ्य येतें, त्या ब्रह्मालाहि अघटितघटनापटुत्व मानण्यास, तुला कोणती अडचण आहे? माया ही भगवच्छरीराचे ठिकाणी कारणत्वे करून दृग्गोचर होते व इतरत्र कार्यत्वेकरुन दृग्गोचर होते; हा नियम ब्रह्मसत्तेमुळेच झाला आहे. कारण - माया मिथ्या वस्तूची नियति [३]अधिष्ठानसत्त्वोपष्टब्ध असते असें मानलें तर, अघटितघटनापटु ब्रह्महि अवताररूप होऊं शकतें.

(टीप :- ३) अधिष्ठानाचें सत्त्वानें मर्यादित असते म्हणजे त्यावर अवलंबून असते)

पण, मुक्तांनां बंध होत नाहीं असें म्हणतां येतें, किंवा मुक्त एकवेळ परमेश्वरस्वरूप झाल्यामुळें, त्यांची अविद्याच नष्ट होते, व त्यामुळें, अर्थातच पृथक्स्वरूपाभावास्तव पुनर्बंध संभवत नाहीं. स्वतःचेंच अघटितघटनापटुत्व स्वतःला घातक होत नाहीं. याप्रमाणें, पांचवा पक्ष असंगत आहे.

(पांचवा पक्ष समीक्षण-सारांश)

(१. विक्षेप-अन्यथाभास- हा जर ज्ञानपूर्वक असला तर, ब्रह्मच संसाररूप झाले, असा परिणामवाद येईल.

२. व तो वस्त्वज्ञानपूर्वक असला तर अविद्या (आवरण) पूर्वकच होईल- म्हणजे अविद्या ईश्वराची उपाधि होईल.

३. आवरणरहित विक्षेप मानलाच तर मुक्तांना देखील बंधन होण्याचा संभव आहे.

४. आणि त्या विक्षेपाला आवरणाचें नियमन नसल्यामुळें विक्षेपरूप प्रारब्धाची निवृत्ति होणार नाही व विदेह मुक्ति संभवणार नाहीं.

५. ह्या पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य होत नाहीं; कारण विक्षेपशक्तिजन्य श्रीकृष्ण शरीर मानल्यास तशींच इतर भूतें विक्षेपशक्तिजन्य असून ते उत्तरोत्तर विक्षेप धर्माधर्म निमित्तक आहेत. तसेंच श्रीकृष्णशरीरहि धर्माधर्मजन्य होईल म्हणजे भूतकार्य होईल.

६. माया अघटितघटनापटु असल्यामुळें भगवंताचें शरीर भूतकार्य नसून मायाकार्य आहे असें मानल्यास ज्याच्या सान्निध्यानें माया अघटितघटनापटु आहे, त्या ब्रह्मामुळेंच भगवच्छरीर मानण्यास काय हरकत आहे?)

६.

पक्ष सहावा - समीक्षण

या पक्षांत तर, जीवाच्या अज्ञानाचें कार्य परमेश्वरशरीर होत असल्यामुळें, व [१]आवृत जीवाला शुद्धसत्त्वरूपाची कल्पना करतां येणें शक्य नसल्यामुळें, भगवच्छरीर भूतकार्यच होईल.

(टीप :-१) अज्ञानानें आवृत असलेल्या जीवाला.)

पुनः, एक एक जीवाला एक एक ईश्वर आहे, तो काय जीवाच्या अज्ञानानें आहे, कीं ईश्वराची उपाधि जीवाच्या अज्ञानाहून भिन्न आहे? (य१०-३६) प्रथमपक्षीं सर्व ईश्वर अल्पज्ञ होतात व द्वितीय पक्षीं प्रमाणाचा अभाव आहे.

हा दोष येऊं नये म्हणून, वाचस्पतीचा भक्त असें म्हणेल कीं, ''अविद्यावच्छिन्न अथवा अंतःकरणावच्छिन्न चैतन्य जीव आहे, आणि अविद्यानवच्छिन्न किंवा अंतःकरणानवच्छिन्न चैतन्य ईश्वर आहे. ते अविद्या अथवा अंतःकरण नाना आहेत, म्हणून तदवच्छिन्न जीव नाना आहेत. तदनवच्छिन्न प्रदेशाचे ठिकाणीं नानात्वकल्पना होत असल्यामुळें, प्रतिजीवाला भिन्न भिन्न ईश्वर आहेत. याप्रमाणें, ईश्वरहि नाना आहेत. आणि ते सर्व ईश्वर अविद्येनें अनवच्छिन्न असल्यामुळें आवरणरहितत्वास्तव सर्व सर्वज्ञ आहेत,'' हें म्हणणें बरोबर नाहीं;

कारण, सर्वशक्तिमत्व सांगणाऱ्या वाक्यांचा, हे वादिन् ! तुझ्या पक्षाचें ठायीं व्याकोप होतो. ज्या जीवाचा जो ईश्वर असेल, तो त्याच जीवाचें कर्मफलादिक नियमन करितो, किंवा अन्य जीवांचें कर्मफलादिक नियमन करितो?

प्रथमपक्षीं, परमेश्वर सर्वशक्तिमान् होत नाहीं, आणि द्वितीयपक्षीं, एकाच ईश्वरानें सर्वकार्य होत असल्यामुळें, नाना ईश्वर मानणें व्यर्थ आहे.

हा अनेक ईश्वरवाद, श्रुति, स्मृति, पुराण, सूत्र, भाष्य, वार्तिक विवरणादिकांशीं विरूद्ध आहे, म्हणून, सर्वथा त्याज्य आहे.

या पक्षांतहि मायाकार्य भगवच्छरीर सिद्ध होत नाहीं, कारण, या पक्षांत, परमेश्वर अनवच्छिन्न आहे. अविद्येहून माया दुसरी मानलेली नाही. म्हणून अनवच्छिन्न परमात्मा जर अविद्यावच्छिन्न होईल, तर तो जीव होऊन, त्याचें शरीरहि भूतकार्य होईल.

आतां अनवच्छिन्न जो परमेश्वर, तो स्वतःच शरीर धारण करितो, असें म्हणणें तुला योग्य होणार नाहीं, कारण, अनवच्छिन्न सर्वच ब्रह्म आहे, म्हणून सर्वच ब्रह्म शरीरी झालें पाहिजे. तसें मानलें म्हणजे, सर्वसाकारवाद मानणाऱ्या

विष्णुस्वामीमताचा, शांकरमति अशा तुझ्यांत प्रवेश होईल;

अथवा ''ब्रह्माच्या जेवढ्या आरोपित प्रदेशावर ईश्वरत्वाचा आरोप झाला आहे, तें ईश्वरत्वारोपावच्छिन्न ब्रह्मच अविद्येचा आश्रय न घेऊन, शरीरी होतें,'' असें, म्हणशील तर, आमचाच पक्ष तुझ्या गळ्यांत पडला. कारण, आम्हींहि ''प्रतिबिम्बापेक्षिक, बिम्बत्वारोपावच्छिन्न बिम्बभूत परमेश्वरच अनध्यस्तविवर्त अशा शरीरातें धारण करितो,'' असें म्हणतो.

आतां जेथें जेथें विवर्त असतो, तेथें तेथें अध्यास असतो असें मात्र म्हणूं नकोस. (य१०.३७) कारण, त्याचें समाधान आम्ही 'भक्तिसूत्रभाष्यांत' केलें आहे.

हे वाचस्पतिप्रिय ! निग्रहीत झालेला तूं, हे दोष टाळण्याकरितां ''अविद्यावच्छिन्न चैतन्य ईश्वर आहे आणि अंतःकरणावच्छिन्न चैतन्य जीव आहे'' असें म्हणशील तरीहि अविद्याकार्य भगवच्छरीर झाल्यामुळें, तें भूतकार्यच होईल. कारण अविद्याकार्यच भूतें आहेत. स्थूलसूक्ष्मभूतांहून भिन्न अविद्याकार्य दिसत नाहीं.

पुनः अविद्यावच्छिन्न परमेश्वर जो तूं मानतोस, तो काय अविद्येंतील आवरणांशावच्छिन्न मानतोस, कीं विक्षेपांशावच्छिन्न मानतोस?

प्रथमपक्षीं, पुढें जे आम्ही सातव्या पक्षावर दोष सांगणार आहोंत, ते दोष येतात. आणि द्वितीय पक्षीं, पांचव्या पक्षांत सांगितलेले दोष येतात; तात्पर्य, कोणत्याही दृष्टीनें हा सहावा पक्ष अयुक्त आहे.

(पक्ष सहावा समीक्षण - सारांश)

१. आवृत्त जीवाला शुद्ध सत्त्वाची कल्पना नसल्यामुळें व जीवाच्या अज्ञानाचें कार्य परमेश्वरशरीर होत असल्यामुळें तें भूतकार्य होईल.

२. जीवाचें अज्ञानानें ईश्वर मानल्यास तो अल्पज्ञ होईल.

३. जीवाच्या अविद्येनें ईश्वर अनवच्छिन्न आहे, असें म्हटल्यास त्या जीवाचा जो ईश्वर तो त्याच जीवाच्या कर्मफळाचें नियमन करील. इतरांचें करणार नाहीं. म्हणून तो सर्वशक्तिमान होणार नाहीं.

४. दुसऱ्या जीवांच्या कर्मफळांचें नियमन करतो, असें मानल्यास नाना ईश्वर मानणें व्यर्थ आहे.

५. हा अनेक ईश्वरवाद श्रुति, स्मृति, पुराण, सूत्र, भाष्य, वार्तिक वगैरेंशी

विरुद्ध आहे, म्हणून त्याज्य आहे.

६. या पक्षांत भगवच्छरीर मायाकार्य होत नाहीं.

७. अनवच्छिन्न ईश्वर शरीर धारण करतो, असें म्हटल्यास सर्वच ब्रह्म अनवच्छिन्न आहे म्हणून सर्वच ब्रह्म शरीरी झालें पाहिजे.

८. ईश्वरत्वारोपावच्छिन्न ब्रह्मच अविद्येचा आश्रय न घेवून शरीरी होते, असे मानल्यास आमचाच पक्ष येतो.

९. ईश्वर अविद्यावच्छिन्न मानल्यास त्याचें शरीर भूतकार्य होईल.

१०. अविद्येतील विक्षेप अंशानें मर्यादित परमेश्वर मानल्यास पांचव्या पक्षांवरील दोष येतात व आवरणांशानें मर्यादित मानल्यास ७ व्या पक्षावरील दोष येतात.)

७.

(पक्ष सातवा - समीक्षण)

हें म्हणणेंच योग्य नाहीं. कारण अविद्येचें आवरण परमेश्वराचे ठिकाणीं स्थापित होतें व त्यामुळे परमेश्वर असर्वज्ञ होतो आणि आवृत झाल्यामुळें अधिष्ठानाच्या ज्ञानावांचून परमेश्वर बद्धहि होतो. बद्ध झाल्यामुळें जीव होतो. जीव झाल्यामुळें, संसारी होतो व त्याला मुक्त होण्याकरितां उपदेशाची अपेक्षा लागते; आणि त्याला उपदेश करणारा दुसरा एक नित्यसिद्ध ईश्वर मानावा लागतो; आणि तो न मानल्यास ईश्वराची [१] अनवस्था होते; आणि बद्धानें उच्चारलेलें वाक्य प्रमाण होत नसल्यामुळें वेद अप्रमाण होतात.

(टीप :- १) परंपरा - एकाकरितां दुसरा व दुसऱ्याकरिता तिसरा ईश्वर, अशी परंपरा मानावी लागते.)

सर्वज्ञात्माचार्य जरी वरिष्ठ आहेत, तरी वेदाला अप्रमाण केल्यावरहि, त्यांना आम्ही पूज्य मानावें, एवढी त्यांच्या ठिकाणीं आमची प्रीति नाहीं.

पुनः ज्ञानानें अविद्या निवृत्त होत असल्यामुळें अविद्येमध्यें पडलेले प्रतिबिम्ब जो ईश्वर, तोही अर्थातच निवृत्त होईल; व मग जीवन्मुक्ताच्या प्रारब्धभोगाचें नियमन करणारा ईश्वरच कोणी राहणार नाहीं. एवढ्याकरितां [२]प्रारब्धावष्टब्ध अविद्येच्या विक्षेपांशाच्या ठायीं, परमेश्वराचें प्रतिबिम्ब मानलें तर, अंतःकरणहि विक्षेपरूप असल्यामुळें, त्यांतहि परमेश्वर प्रतिबिम्ब मानावा लागेल व त्यामुळें एकाच प्रदेशांत जीवरूपप्रतिबिम्ब व ईश्वररूपप्रतिबिम्ब या दोहोंची स्थिति झाल्यामुळें, दोघांचें सांकर्य होईल आणि मग जीवाला होणारे स्वर्गनरकादिक

34

भोग परमेश्वरालाहि होतील.

(टीप :- २) प्रारब्धानें मर्यादित)

भिन्न प्रदेश कल्पून किंवा अंतःकरणभिन्न विक्षेपाचे ठायीं, चेतनप्रतिबिम्ब परमेश्वर मानल्यास, तो, अंतर्यामी होणार नाहीं; (य१०.३८) व त्यामुळें अंतर्यामित्व प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींचा बाध होईल.

माया अविद्येप्रमाणें, अंतःकरणाचे शुद्धसत्त्व व मलिनसत्त्व असे दोन भाग करशील तर पूर्वी सांगितलेले सर्व दोष तुझ्या मतावर येतात.

वादी उवाच :- अहो ! पण हा युक्तीचा पक्ष असो; ''कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः'' अशी श्रुति आहे ना?

उत्तर :- अरे ! या श्रुतीचा अर्थ तुला नीट समजला नाहीं. प्रतिबिम्बापेक्षिक बिम्बत्वारोपावच्छिन्न बिम्बभूत परमेश्वराचे ठायीं, जीवानेंच जगत्कारणत्वादिकांचा आरोप केला आहे. म्हणूनच तदुपहित तटस्थलक्षण परमात्मा, अशी चैतन्याला संज्ञा आलेली आहे. आणि जीवाचा कार्योपाधि अंतःकरणादि स्पष्ट आहे.

तात्पर्य, या श्रुतीवरून अविद्येमध्यें प्रतिबिम्ब परमेश्वर आहे, असें मानण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं; आणि सर्वच उपाधि, नियमानें प्रतिबिम्ब संपादन करीत नाहीं. शाखा जसा चंद्राचा उपाधि असतो; तो प्रतिबिम्बसंपादक होत नाहीं; किंतु व्यावर्तक मात्र होतो, तद्वत् जगत्कारणत्वोपाधि जीव, परमाणुप्रधानादिकांहून परमेश्वराचें व्यावर्तन करितो, चैतन्याचें प्रतिबिम्बसंपादन करीत नाहीं, म्हणूनहि अविद्येत प्रतिबिम्ब परमेश्वर आहे, असें म्हणण्याची आवश्यकता नाहीं.

पुनः या पक्षांत, कोणत्याही दृष्टीनें परमेश्वराचें शरीर मायाकार्य सिद्ध होत नाहीं. माया अविद्येहून पृथक् मानली नाहीं, म्हणून पूर्वी सांगितलेलेहि अनेक दोष या पक्षावर येतात; ते सूज्ञांनीं पाहून घ्यावेत. ग्रंथभूयस्त्वभयास्तव, मी येथें लिहीत नाहीं. सारांश हा सप्तमपक्ष समीचीन नाहीं.

(पक्ष ७ वा समीक्षण - सारांश)

(१. अविद्येच्या आवरणामुळें परमेश्वर अल्पज्ञ होईल.

२. त्याला उपदेशाकरितां दुसरा ईश्वर मानावा लागेल व दुसऱ्याला तिसरा अशी अनवस्था होईल.

३. जीवाच्या ज्ञानानें अविद्या निवृत्त होऊन त्या अविद्येंतील प्रतिबिम्ब ईश्वर निवृत्त होईल.

४. ती अविद्या सोडून अंतःकरणांत ईश्वर प्रतिबिम्ब मानल्यास जीवाचे भोग ईश्वरास होतील व त्याहून इतरत्र प्रतिबिम्ब मानले तर, ईश्वराचे सर्वत्र अंतर्यामित्व राहणार नाहीं.

५. ह्या पक्षांत परमेश्वर शरीर मायाकार्य मानल्यास पूर्वीचेच सर्व दोष येतात.)

८.

(पक्ष ८ वा - समीक्षण)

या आठव्या पक्षांतहि, मायाकार्य भगवच्छरीर होऊं शकत नाहीं. कारण मायाप्रधान चैतन्य जगदुपादान आहे; आणि तशा मायेचें शरीर क्रमानें भौतिक झालें पाहिजे, कारण, [१]उद्भूतरूपवत्व, प्रत्यक्ष होण्याला कारण आहे. भगवच्छरीर उद्भूतरूपवत्व मानल्यास, अर्थातच तेजोरूप होईल. पंचभूतांचें, अतिसूक्ष्मरूप प्रकृति आहे म्हणून भगवच्छरीरकारण माया आहे, असें म्हटल्यास त्याला [२]भूतत्वपरिणामाची अपेक्षा लागेल. चैतन्यावर हा दोष येत नाहीं.

(टीप :- १) व्यक्तस्थितीस येण्याचा गुण. २) भूतत्वांत परिणाम होण्याची.)

ब्रह्मरूप प्राधान्यानें जर परमात्मा जगन्निमित्त आहे, तर त्याच्या इच्छादिक [३]मायाविलक्षण (य१०पा.३९) मानल्याच पाहिजेत तर तो मायानियमनकर्ता होईल. नाहींतर इच्छादिक मायेचें स्वरूप; आणि इच्छादिकानें मायेचें नियमन; असे [४]आत्माश्रयादि दोष येतात.

(टीप :- ३) मायेहून विलक्षण ४) चक्रिकापत्ति)

माया-ईश्वराचा बीजवृक्षाप्रमाणें प्रवाह नाहीं, म्हणून दोष क्षम्य होऊं शकत नाहीं. एवढ्याकरितां पंचमप्रकारक [५]मायावच्छेद संपादित अनध्यस्त विवर्तस्वरूपप्राधान्येन स्वरूपप्रधान निमित्तकारण, असें परमेश्वराचें शरीर आहे असें म्हणतां येतें.

(टीप :- ५) जीवाला जी मायेची मर्यादा आहे त्याच्या अपेक्षेनें झालेलें.)

(दर्पण :- पंचम प्रकारक)

(१. शुद्ध स्वरूपाहून भिन्न न होतां भिन्न इव भासणें.

२. तें भिन्नपण वेगळे असत नाहीं. कारण भिन्नपण भासलें तर द्वैत होईल.

३. तें खोटें झालें तर तुच्छ होईल.

४. सत् व असत् हे विरोधी धर्म असल्यामुळें तें सदसत् राहूं शकत नाहीं.

५. अनिर्वचनीय सदसत्-विलक्षणहि तें नाही. कारण तसें झालें तर तें खरोखर मायेचें कार्य होईल.)

(पक्ष ८ वा- समीक्षण-सारांश)

(१. मायाप्रधान चेतन जगदुपादान असल्यामुळें तें भौतिकच होतें. तेंच मायाप्रधान चेतन जर ईश्वराचें शरीर निर्माण करतें तर तेथेंहि तें क्रमानें भौतिक झालें पाहिजें. प्रत्यक्ष होण्याला तेजोरूप पाहिजे.

२. ब्रह्मरूप प्राधान्यानें जर परमात्मा जगन्निमित्त आहे, तर त्याच्या इच्छा मायाविलक्षण मानल्याच पाहिजे. मग अनध्यस्तविवर्त शरीरच जगाचें निमित्तकारण मानण्यास काय हरकत आहे?)

९.

(पक्ष ९ वा - समीक्षण)

या नवव्या पक्षांतहि, परमेश्वराचें शरीर मायाकार्य मानलें तर, उपाधि बिम्बपक्षपाती[१] होईल म्हणून, परमेश्वराचें शरीर बिम्बसामर्थ्यानेंच मानलें पाहिजे. तसें मानणें म्हणजे, अनध्यस्तविवर्त भगवच्छरीर मानणाऱ्या आमच्या पक्षाचा स्वीकार करणेंच होय.

(टीप :- १) उपाधि जी माया, तिचे धर्म बिम्ब जो ईश्वर, त्याचेंवर येतील.)

अवतार सांगणाऱ्या श्रुतींची व्यवस्था लावण्याकरितां, बिम्बसामर्थ्य मानणें, शब्दप्रमाण मानणाऱ्या आम्हाला विरोधी नाहीं; आणि ''आरोपावच्छिन्न बिम्बभूतावांचून, अत्यंत निरुपाधिकाला आम्ही साकार मानीत नसल्यामुळें'', विष्णुस्वामीमताचा आमच्या मतांत प्रवेशहि होत नाहीं.

पुनः हा नवमपक्ष जरी [१] व्यावहारिक आहे, तरी अनुभवदृष्टीनें अतिशय उत्तम आहे; म्हणून - **या पक्षाचे ठिकाणीं माझी अत्यंत पूज्यबुद्धि असल्यामुळें, व मला ह्या पक्षाचें खंडण करण्याचें सामर्थ्यहि नसल्यामुळें, उगेंच वाक्पाटव करीत बसत नाहीं. या पक्षाचें मी खंडण केलेलें नाहीं.** या पक्षांत मायाकार्य भगवच्छरीर होऊं शकत नाहीं, इतकेंच दाखविलें आहे. ह्याविषयीं संपूर्ण विवेचन **''ज्ञानेश्वरचरणभूषण''*** ग्रंथांत करीन. *(* हा ग्रंथ उपलब्ध नाही)*

(टीप :- १) व्यावहारिक सत्ता मानून घेतलेला)

(पक्ष ९ वा - समीक्षण - सारांश)

(ह्या मतांत परमेश्वरशरीर माया कार्य होऊं शकत नाहीं; कारण तसे मानल्यास माया जी उपाधि ती बिम्बपक्षपाती होईल म्हणजे बिम्बाला, उपाधि जी माया तिचे धर्म मिळतील. पण असे होत नाहीं.)

१०

(पक्ष दहावा- समीक्षण)

या दहाव्या पक्षांत, जीवानें, ईश्वर अर्थातच आपल्या उपाधीहून, व आपल्या अल्पज्ञत्वादि गुणाहून, सर्वज्ञत्व इत्यादि गुणांचा, भिन्न असा, कल्पिला आहे. *(म्हणजे अपेक्षेनें मानला. स्वतःकल्पना केली असा नव्हे.)*

जो जीव एवढ्या समर्थ ईश्वराची कल्पना करूं शकतो, तोच जीव त्याच्या अनध्यस्तविवर्त अशा शरीराचीहि कल्पना करितो, म्हणून शरीर धरण्याला, त्याला [२] अज्ञातसत्तारूपिणी अशी माया मानावी लागत नाहीं. या पक्षाचें आम्हीं [३]ग्राह्यांशग्रहणपूर्वक व त्याज्यांशत्यागपूर्वक निरूपण **''प्रियलीलामहोत्सवाचे''** ठायीं केलें आहे.

(टीप :- २) जाणली जात नाहीं. सत्ता जिची अशा रूपाची-म्हणजे कारण माया किंवा कारण अज्ञान. ३) भगवंताच्या सामर्थ्याची कल्पना जीवानें केली आहे, हा ग्राह्यांश, त्याचे ग्रहण केलें आहे.) *(प्रियलीला महोत्सव - पान १९३-*

(दर्पण)

ग्राह्यांश व त्याज्यांश भाग -

''यद्यपि दृष्टिसृष्टिवादांत ईश्वर जीवकल्पित मानला आहे तथापि परमेश्वराचें ऐश्वर्यच मात्र जीवानें कल्पिलें आहे. चैतन्यभाग जीवानें कल्पिलेला नाहीं. कारण चैतन्यभाग जीवानें कल्पिलेला असेल तर स्वसमान चैतन्यवत्ता ईश्वराचे ठिकाणीं राहूं नये. कल्पित पदार्थ आपल्यापेक्षां न्यून असतो आणि चैतन्यभास्यहि असतो. येथें ईश्वरांतील चैतन्यभाग जर जीवकल्पित मानिला तर जीवकृत सृष्टीमध्यें ईश्वर संसारी होऊन जीवकृत वेदज्ञानानें ईश्वरमुक्तिप्रसंग प्राप्त होतो. आणि तसें मानिल्यास अस्मादिकांकडे संसारित्वास्तव व मुक्तीच्या अपेक्षेस्तव ईश्वरत्व येत असून जबरदस्तीनें नित्यज्ञानी ईश्वराकडे जीवत्व येत आहे. म्हणजे ईश्वराला जीव व जीवाला ईश्वर एवढा शब्दमात्र वाद होतो. नामभेदमात्र वादांत शहाणे पुरुष आग्रह करीत नाहींत.

पुनः, ईश्वराचें चैतन्य जीव कल्पितच आहे, असें घेऊन चाललें तर तें चैतन्य चैतन्यभास्य आहे असें मानावें लागेल. तसें मानिलें म्हणजे भासकचैतन्याशीं भास्यचैतन्याची

चेतनास्तव एकता होऊन कल्पितत्व नाहींसे होईल; अथवा भास्यचैतन्य जड होईल. हें करणें म्हणजे प्रकाश अंधार होतो असें म्हणणें होय. आणि अनुभव पाहिला तर स्वप्नांतील राजाचे राज्य ज्याप्रमाणें स्वप्नद्रष्टृ-कल्पित असते, त्याप्रमाणें त्या राजाच्या शरीरांतील साक्षी कांहीं स्वप्नद्रष्टृकल्पित नसतो.)

हा पक्ष दृष्टिसृष्टिवादियांचा असल्यामुळें, मुमुक्षूंनां अत्यंत उपादेय[१] आहे. म्हणून ह्याचें खंडण, मज अज्ञाकडून होणें संभवनीयच नाहीं; किंतु या पक्षातहि भगवच्छरीर मायाकार्य मानण्याची आवश्यकता नाहीं, एवढेंच दाखविलें आहे. (य-१०-४०)

(टीप :- [१] ग्राह्य.)

(पक्ष दहावा समीक्षण - सारांश)

(जो जीव समर्थ ईश्वराची कल्पना करूं शकतो तोच त्याच्या शरीराचीहि कल्पना करूं शकेल. त्याकरितां अज्ञातसत्तारूपिणी माया मानावी लागत नाहीं. म्हणून ह्या पक्षांतहि हे ईश्वराचें शरीर मायाकार्य मानण्याची गरज नाहीं.)

११

(पक्ष अकरावा - समीक्षण)

या पक्षांत मायेचें कार्य परमेश्वरशरीर आहे, असें मानलें तर त्याला मायेवर आरूढ व्हावें लागत असल्यामुळें, [१]बिम्बभूतत्वच संभवणार नाहीं; म्हणून बिम्बत्वारोपावच्छिन्न बिम्बभूत, लीलामात्रेंकरून, अनध्यस्तविवर्त, अशा शरीरातें धारण करितो, असेंच या पक्षकारानें मानलें पाहिजे. आणि तसेंच त्यांनीं मानलेंहि आहे.

(टीप :- १) उपाधि प्रतिबिम्ब पक्षपाती असतो व येथें माया ईश्वराचें शरीर करते असें मानलें तर ईश्वराला बिम्ब म्हणतां येणार नाहीं.)

हा पक्ष मधुसूदनस्वामींचा असून, लीलामात्रच विग्रह ब्रह्माचे ठिकाणीं आहे; मायिक किंवा भौतिक नाहीं; असें गूढार्थदीपिकेंत मधुसूदनस्वामींनीं म्हटलें आहे. आणि तसेंच आम्हीहि मानतों.

तात्पर्य, या पक्षाचे ठिकाणीं आमचा पूर्णपणें आदर आहे. कारण, या पक्षांत शांकरज्ञानोत्तरभक्ति होते; परंतु, मधुसूदनांना बलानें शत्रु समजणारा धनपति आहे, त्यानें या मधुसूदनपक्षाचें आपल्या 'गीताभाष्योत्कर्षदीपिकेंत' खंडण केलें आहे. व त्यामुळें ज्ञानोत्तरभक्तीची अर्थातच त्याच्या हातून उपेक्षा झाली

आहे. परंतु

''**घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्याहातीं । मुक्तां आत्मस्थिति सोडवीन**''संत तुकाराम.

हें समर्थाचें वचन मिथ्या करण्याला परमेश्वराचें देखील सामर्थ्य नाहीं. मग, इतरांची कथा काय? या मधुसूदनशत्रूनें आपल्या भ्रमरगीतेच्या टीकेंत उद्धवकृत गोपीस्तुतीचें व्याख्यान करतांनां,

''**तत्त्वविदां तु सर्वात्मनि रूढभावत्वेऽपि तादृशरूढप्रेमाभावाद्वाञ्छा**''

असें म्हटलें आहे, आणि मुक्त ब्रह्मस्वरूप झाले, तरी सगुणश्रीकृष्णभक्तीची ते इच्छा करितात, असा त्याचा अर्थ आहे.

भगवंताचें मायाशरीर मानल्यास तुच्छत्वास्तव ज्ञानियाकडून त्याचे ठिकाणीं प्रेम कसा संभवेल?

या धनपतिसूरीच्या बोलण्याचा कांहीं नियमही नाहीं. यानें आपल्या गीताभाष्योत्कर्षदीपिकेंत वर्णाश्रमकर्मांवाचून भक्तीचा अधिकार येत नाहीं. असें ध्वनित केलें आहे; आणि रासपंचाध्यायीच्या टीकेंत -

''**भक्तितत्त्वज्ञानानधिकारिणोऽप्युद्धर्तव्या इतीच्छयैव भगवदवतरणम्**''

असें म्हटलें आहे. भक्ति आणि तत्त्वज्ञानाला अधिकारी नसलेल्याचाहि उद्धार करावा, या इच्छेनेच भगवंताचा अवतार आहे असा त्याचा अर्थ आहे. पुढे या अवतरणासंबंधीं या श्लोकावरच टीका करतांनां, भगवदिच्छेनें पुरुषार्थ मिळणें सुकर नाहीं. कारण पुरुषार्थ जीवकर्मसापेक्ष्य आहे म्हणून, आणि (य१०-४१) ईश्वरावर निर्दयपणा व विषमपणा हे दोष येतात म्हणून, असें म्हटलें असून, याच श्लोकाच्या पुढील टीकेंत ''जारबुद्धीनें देखील भगवंताचें आराधन मोक्षच देणारें आहे'' असें म्हटलें आहे. वैश्याच्या व्यापारगृहाप्रमाणें या धनपतीच्याहि भांडागारांत काय सांपडेल, याचा कांहीं नेम नाहीं. ज्ञानोत्तर भक्ति जर याला अपेक्षित आहे, तर मधुसूदनस्वामींचा पक्ष खंडण करण्यांत कांहीं अर्थ नाही,

''**परमेश्वरे देहदेही भावं न मन्यन्ते**''

(भावार्थ :- परमेश्वराचें ठिकाणीं देहदेहीभाव राहूं शकत नाहींत.)

या मधुसूदनीय पक्षाचाच अनुवाद, **सदानंदस्वामीनीं**, आपल्या **''अद्वैत ब्रह्मसिद्धींत''** केला आहे. -परंतु या पक्षांत व आमच्या पक्षांत भेद एवढाच कीं, आम्हीं अनध्यस्तविवर्ताविषयी प्रतिबिम्बापेक्षिक बिम्बत्वारोपावच्छेद, किंवा विद्यावृत्त्यवच्छेद, अथवा (१) आणखी मी आपल्या ग्रंथी निरूपण केलेले (१)अवच्छेद,

मानत असून, स्वामी **मधुसूदनांनीं** कोणताच अवच्छेद न मानल्यामुळें, अनध्यस्तविवर्त अशा शास्त्रीय शब्दानें, आपलें मत त्यांना सांगतां आलें नाहीं. व त्यामुळें, -ते शांकरमती असूनहि सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां ते शंकराचार्यांच्या विरुद्ध झाले आहेत. व वल्लभमताचें खंडण करूनहि विसरून म्हणा, कीं न कळून म्हणा, त्यानीं वल्लभमताच्या सिद्धान्ताचाच स्वीकार केला आहे.

(टीप :- १) प्रीतिवृत्त्यवच्छेद वगैरे)

धनपतीनें हा प्रमाद उघड केला आहे. तथापि त्यानें भगवंताचें शरीर अनध्यस्त न मानून, केवळ मायाकार्यच मानिलें आहे; म्हणून, आम्हीं दिलेले सर्व दोष त्याच्या मतावर येतातच. म्हणून, थोडासा (२)व्यक्तिदोष सोडून देऊन, मधुसूदनांच्या मताची आम्हीं विशेष व्यवस्था केली आहे. असेंही कोणी समजल्यास आमची ना नाहीं. वडिलांच्या ठेवीवांचून, मी हीनचक्षु, दुसरें विद्याधन कोठून मिळविणार !

(टीप :- २) मधुसूदनस्वामींनी केलेल्या चुका)

(पक्ष ११ वा समीक्षण - सारांश)

(१. विवरणकाराप्रमाणें दृष्टिसृष्टिवादांतहि शुद्ध किंवा बिम्ब, ईश्वर होतो, असें मधुसूदनस्वामीनीं सिद्धान्तबिंदूंत म्हटलें आहे. या पक्षांत परमेश्वर शरीर मायाकार्य संभवत नाहीं. कारण तसें मानल्यास उपाधि बिम्बपक्षपाती होईल.

२. बरें, मायेचा कांहींच अवच्छेद मानला नाहीं तर ईश्वराचें शरीर वल्लभमताप्रमाणें मानावें लागतें व तें शंकराचार्यांच्या विरुद्ध होतें.)

वसंततिलका.

वादी म्हणे, तुह्मिं कसे वदतां, कळेना ।
अद्वैतसिद्धि मधुसूदन बोलले ना ॥
साकार ईश्वर नसे, अशि तेथ वाणी ।
पाहोनि तें तुह्मिं कशी न गणां प्रमाणीं ॥१॥

इंद्रवज्रा.

सिद्धान्ति बोले, भय दाविजेना । माझा गुरु ज्ञानदिवा, विझेना ॥
अद्वैतसिद्धौ, मधुसूदनानीं । केलीं चुकी, तें न गणीं प्रमाणीं ॥२॥

अद्वैतसिद्धीच्या दुसऱ्या परिच्छेदांत याविषयीं विवाद केला आहे, तो तुला सखंडण सांगतो. (य :१० पा.४२)

(''आदित्यवर्ण'' या श्रुतीचा अर्थ स्वखंडणपर)

''आदित्यवर्णम् तमसः परस्तात्''

या श्रुति घेऊन, विशेषेंकरून वाद केला आहे. ही श्रुति अविद्याविलक्षण चिन्मात्रपर आहे, *(म्हणजे अविद्येहून विलक्षण निराळ्या लक्षणाचे जे केवळ चैतन्य त्याचा बोध करणारी)* असें म्हटलें आहे. याच्यावर 'निर्गुणोपपत्ति' एक प्रकरण आहे. त्यामध्यें उपनिषत् निर्विशेषब्रह्मच प्रतिपादक *(म्हणजे विशेषरहित असे जे ब्रह्म त्याचे फक्त प्रतिपादन करणारे)* आहेत, असें म्हटलें आहे;

परंतु, याच ग्रंथाच्या पहिल्या परिच्छेदांत 'दृश्यत्वनिरुक्ति' मध्यें - वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्य ब्रह्म शून्य नव्हे तर मिथ्या आहे, असें अंगीकृत पक्षानें सांगितलें आहे; आणि -बिम्बभूत किंवा शुद्धब्रह्म ईश्वर आहे, असें सिद्धान्तबिंदूंत याच भारतीनें म्हटलें आहे; तेव्हां मधुसूदनांच्या बोलण्याचा काय नियम सांगावा बरें !

मध्यस्थ उवाचः- अहो प्रक्रियाभेदानें तसें म्हटलें म्हणून काय झालें?

सिद्धान्ती उवाच :- अहो. वेदान्तामध्यें जो प्रक्रियाभेद मान्य आहे, तो [१]वृत्तिव्युत्पादनार्थ आहे, कीं [*]सिद्धान्तभेदार्थ आहे?

(निरनिराळे सिद्धान्त सांगण्याकरितां)*

प्रथमपक्षीं, इष्टापत्ति आहे;

द्वितीयपक्षीं, योग्य नाहीं; कारण, दोन ब्रह्म सांगणारा द्वैतवाद, किंवा चार्वाकबौद्धादिकांचे वादही, मग साक्षात् मोक्षप्रक्रियाच ठरतील.

सूतसंहितेंत त्यांचें अपरोक्षवृत्तिव्युत्पादकप्रक्रियात्व अंगीकृत आहे; आणि वेदान्तांतील प्रक्रियाभेद अपरोक्षवृत्तिव्युत्पादनार्थ आहे, पण साक्षात् मोक्षाचे ठिकाणीं सिद्धान्तैक्यच असलें पाहिजे. *(म्हणजे सिद्धान्त एकच असला पाहिजे)*

(टीप :- १) वृत्ति उत्पन्न होण्याकरितां)

–यद्यपि बिम्बरूप परमेश्वराची विदेहमुक्तींतील प्राप्ति शुद्धाचीच आहे, असें विवरणाचार्य म्हणतात, तथापि 'दृश्यत्वनिरुक्तींतील मधुसूदनीय [३]पक्षान्तराचा तसा अभिप्राय नाहीं. आणि असला तर शब्दजन्यवृत्तिव्याप्यब्रह्माला जें मिथ्यात्व दिलें आहे, त्याच्या योगानें शुद्धब्रह्माचें ठिकाणीं प्रमाण नाहींसें होईल; *(म्हणजे शुद्ध ब्रह्माला प्रमाणच राहणार नाही)* कारण, वृत्तिव्याप्यब्रह्मही [४]शब्दलक्षणोपपाद्य आहे, म्हणून, अज्ञानोपहित ब्रह्माचे ठिकाणीं शक्तिवृत्ति व लक्षणाजन्यवृत्तिव्याप्यब्रह्माचें ठिकाणीं लक्षणाही समाप्त झाल्यामुळें, शुद्धब्रह्माचे ठिकाणीं उपनिषन्मानच

संभवत नाहीं.

(टीप :- ३) बिंबभूत किंवा शुद्धब्रह्म ईश्वर आहे हा एक पक्ष आणि वेदान्तजन्य वृत्तिव्याप्य ब्रह्म मिथ्या आहे असा दुसरा पक्ष ४) शब्दाच्या लक्षणा वृत्तीनें उपपादन केलें जाणारें.)

(दर्पण :- वृत्तिव्याप्तीमुळेंच ब्रह्म प्रत्यय येतो. हा प्रत्यय शब्दाच्या व लक्षणाच्या वृत्तीनें येतो. असें झालें असतां अज्ञानाच्या जवळ असलेल्या ब्रह्माला खरा अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शक्तिवृत्तीचा कांहीं उपयोग होणार नाही. व आप्तवाक्याचा लक्षणेंनें अर्थ करून ब्रह्माला व्यापणारी वृत्ति ज्या लक्ष्यार्थानें उत्पन्न होतें ती लक्षणाहि निरर्थक होईल. असें झालें असतां उपनिषदाचें प्रमाणच संभवणार नाहीं.)

स्वयंप्रकाशरूपानेंच शुद्धब्रह्म सिद्ध होतें, असें मधुसूदनानें म्हटलें आहे खरें व **''[१]यत्तदद्रेष्य''** ही श्रुतिहि त्याला प्रमाण दिली आहे. परंतु या श्रुतींत [२]वेदान्तशब्दभिन्नवृत्तिविषयत्वाचा निषेध केला आहे. [३]वेदान्तशब्दजन्य-वृत्तिविषयत्वाचा निषेध केला नाही. **'शुद्धं स्वप्रकाशं'** या वाक्यानें अशुद्ध व परप्रकाश्य यांची [४]व्यावृत्ति करून लक्षणेनें शुद्धाची सिद्धि होते असें मधुसूदन म्हणतात, तें बरोबर नाहीं; (य१०-४३) कारण या वाक्यानेंहि वृत्ति उत्पन्न होतेच; आणि वृत्तिव्याप्यब्रह्म तर, वृत्तिकालीं [५]अनुपहित नसतें, असें येथेंच मधुसूदनानें म्हटलें आहे व या विषयीं पुष्कळ विवाद केला आहे. परंतु प्रस्तुत प्रकरणाशीं इतकाच 'दृश्यत्वनिरुक्तींतील' विरोध दाखविणें पुरें आहे.

(टीप :- १) जें दिसलें जात नाहीं तें. २) वेदान्तशब्दाहून इतर शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या वृत्तीचा विषय होण्याचा. ३) वेदान्त शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या वृत्तीचा विषय होण्याचा. ४) वेगळ्या करून. ५) परोक्ष.)

अपरोक्ष ब्रह्म सर्वदा मिथ्या व शुद्धब्रह्म सर्वदा परोक्ष, म्हणून [६]शाब्दच असेंहि, मधुसूदनाला, यामुळें मानण्याची पाळी येते; परंतु प्रस्तुत प्रकरणांत ब्रह्म सर्वथा [७]श्रुतीचें होऊन राहत नाहीं, असा आशय दाखविला आहे.

(टीप :- ६) केवळ शब्दमात्र, ज्याचें अपरोक्ष ज्ञान होत नाहीं. ७) सर्वथा श्रुतीनें ब्रह्माचे अपरोक्ष ज्ञान होत नाहीं.)

अथवा शुद्धाची सिद्धि मधुसूदनाला मान्यच आहे तरी आमची कांहीं हानि नाहीं, आम्हाला इष्टापत्तिच आहे. परंतु बिम्बप्रतिबिम्बन्यायही मधुसूदनानें मानला आहे. तेव्हां सर्व शुद्ध बिम्बरूप आहे कीं शुद्धाचा एकदेश बिम्बभूत आहे?

प्रथमपक्षीं आरोप संभवत असूनही हानि होत नाहीं; म्हणून अनध्यस्तविवर्तत्वानेंही हानि नाहीं, अशी आम्हाला इष्टापत्ति होत आहे; आणि

द्वितीयपक्षीं [१]अनायास साकारसिद्धि झाल्यामुळें भारतीची प्रतिज्ञा भंग होत आहे. कारण 'देशावच्छेद सत्तामात्रानें वस्त्यवच्छेदारोपाला साधक होतो' हा सर्व विवर्ताविषयीं नियम आहे. बिम्बभूतत्व मायाकार्य नाहीं म्हणून हा अवच्छेदही मायाकार्य नव्हे.

(टीप :-१.शुद्धाचा एक देश बिम्बरूप मानणें म्हणजे त्या बिम्बाला आकार मानणें होय)

(दर्पण :- देशपरिच्छेद हा वस्तुपरिच्छेदाच्या आरोपाला आपली सत्ता देऊन साधक होतो. वस्तु परिच्छेदाच्या आरोपांत जी सत्ता मिळते ती सत्ता त्या पदार्थाच्या देशपरिच्छेदानेंच -देशाच्या मर्यादेनें मिळत असते.)

(सारांश)

१. 'वेदान्तजन्य वृत्तिव्याप्य ब्रह्म मिथ्या आहे' असें मधुसूदनस्वामी अद्वैतसिद्धींतील दृश्यत्वनिरुक्तिमध्यें म्हणतात. आणि - 'बिम्बभूत किंवा शुद्धब्रह्म ईश्वर आहे' असें सिद्धान्तबिंदूंत म्हणतात.

२. 'शुद्धं स्वप्रकाशम्' या वाक्यानें अशुद्ध व परप्रकाश्य याची व्यावृत्ति करून लक्षणेनें शुद्धाची सिद्धि होते, असें मधुसूदन म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं. कारण या वाक्यानेंहि वृत्ति उत्पन्न होतेच; तेव्हां वेदान्तशब्दजन्यवृत्तिव्याप्य ब्रह्म मिथ्या आहे, असें म्हणणें बरोबर नाहीं.

३. सिद्धान्तबिंदूंत म्हटल्याप्रमाणें सर्व शुद्ध ब्रह्म बिम्बरूप झाल्यास बिम्बत्वारोप होऊन जर शुद्धाची हानि होत नाहीं, तर शुद्ध ब्रह्माचे ठिकाणीं विवर्तत्वानेंहि हानि काय म्हणून व्हावी? शुद्धाचा एकदेश बिंबभूत असल्यास अनायासेंच साकारसिद्धि होते.)

आतां प्रस्तुतप्रकरणांत ''आदित्यवर्णम्' ही श्रुति उपास्यपर लाविली आहे. त्या विषयीं आमचा कांहीं विवाद नाहीं. परंतु ''तमसः परस्तात्'' या पुढील श्रुतीचा अर्थ करतांनां मधुसूदन म्हणतात -

''उपास्याला तमाच्या पलीकडे असणें शोभत नाहीं असें म्हणूं नका; उपास्यविग्रह [१] ज्याचें उपलक्षण आहे, असें ब्रह्मच तमाच्या पलीकडे सांगितलें आहे. [२] रूपविशिष्ट ब्रह्म तमाच्या पलीकडे सांगितलें नाहीं. हें मधुसूदनाचें म्हणणें बरोबर नाहीं.

(टीप :- १) लक्ष्याचें अंगभूत न राहतां त्याचे समीप राहून त्याची ओळख करून देणारें. २) रूपयुक्त, शरीरधारी ब्रह्म.)

कारण, मायाकार्यदेह मधुसूदनानें प्रस्तुत प्रकरणांत किंवा अन्य प्रकरणांत मानला आहे. आणि 'गूढार्थदीपिकेंत' तर, अमायिक भगवद्देहही मानला आहे. तेव्हां प्रथमपक्षीं मायिक आणि द्वितीयपक्षीं ब्राह्म असेंच रूप भगवद्देहाचे ठिकाणीं सिद्ध होत आहे.

सन्निधानवैलक्षण्यावांचून उपलक्षण व विशेषणाचा भेद संभवत नाही. म्हणून, दोन्हीपक्षीं विग्रहोपलक्षित आणि विग्रहविशिष्ट असा भेद करणें योग्य होत नाहीं.

(दर्पण :- उपलक्षण हें लक्ष्याहून दूर असते, लक्ष्याचें अंगभूत नसतें आणि विशेषण लक्ष्याचेंच ठिकाणीं सन्निध असते असा, उपलक्षण व विशेषण ह्यांच्यांत त्यांच्या सन्निधानाचा फरक आहे. म्हणून दोन्ही पक्षीं विग्रहोपलक्षित म्हणजे विग्रहानें सूचित केलेलें व विग्रहविशिष्ट म्हणजे विग्रहयुक्त असा भेद करणें उचित होत नाहीं. कारण दोन्ही पक्षांत ब्रह्माशीं भगवद्देहाचे सन्निधान वैलक्षण्य दिसत नाहीं. (दोन्ही पक्षीं म्हणजे भगवंताचें शरीर मायिक मानणें हा पहिला पक्ष व तें ब्रह्म मानणें, हा दुसरा पक्ष.)

''हिरण्यश्मश्रु, श्रुतीचा स्वखंडणपर अर्थ ''

आतां भगवद्देह [१]द्रव्यरूपगुणविशिष्ट आहे, आणि भगवदात्मा [२]रूपवत्भगवद्देहद्रव्योपलक्षित आहे, (य१०-४४) असेंही म्हणतां येत नाहीं. [३]मायेमध्यें द्रव्यगुणांचा भेदेंकरून अंगिकार नाहीं.

(टीप :- १)भगवद्देह हें द्रव्य त्या द्रव्याचें जें रूप त्या गुणानें तो देह विशिष्ट २)रूपवान असा जो भगवद्देह त्या देहरूपानें उपलक्षित भगवदात्मा ३) भौतिक स्थितींत न येतां.)

आतां, भौतिकपक्षीं रूपविशिष्टत्वाचा निषेध केला असेल, तर आम्हाला इष्टापत्ति आहे.

''[४]हिरण्यश्मश्रुःहिरण्यकेशः'', इत्यादि [५]वर्तमान [६]अपरोक्ष ब्रह्म आरोपित नाहीं, कारण, स्त्रीचें ठिकाणीं अग्नित्व जें श्रुतीनें आरोपित केलें आहे तें अपरोक्ष होत नाहीं, असें पूर्वपक्षानें म्हटलें असतां, मधुसूदन म्हणतात [७]प्रतीकोपासनेमध्यें साक्षात्कार होतोच असा नियम नसला तरी, सगुणोपासनेमध्यें साक्षात्कार होतोच अशी श्रुति आहे **''तस्य स्यादद्धा''** इत्यादि वाक्यें प्रमाणार्थ

समजावीं; पण हें मधुसूदनाचें म्हणणें तरी, विलक्षणच आहे. प्रतीकभिन्न हें सगुणस्वरूप काय आहे?

बरे, प्रतीकभिन्न जर हा सगुणाकार निराळा आहे, तर तो [८]भौतिकविलक्षणच असला पाहिजे; आणि केवळ [९]ध्यानसिद्ध नसून, [१०]वस्तुसिद्ध असला पाहिजे. त्याला मायाकार्य मानलें तर, मधुसूदनासहित अनेक ग्रंथकारांचा कसा विरोध येतो हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे.

(टीप :- ४) आनखाग्र हिरण्मय. ५) असलेलें. ६) ज्याचा साक्षात्कार होतो. ७)प्रतीक म्हणजे मूळ पदार्थाची जाणीव करून देण्याकरितां घेतलेलें चिन्ह. ८)भौतिकाहून निराळे. ९) भावनासिद्ध. १०) सत्य वस्तूचा असलेला.)

विश्वतः चक्षु या श्रुतीचा अर्थ

'विश्वतश्चक्षु' इत्यादि श्रुतींचा अर्थ जो मधुसूदनानें केला आहे, तो निव्वळ चुकीचा होय, असें आम्हीं म्हणत नाहीं. परंतु, तो लक्ष्यार्थ आहे. लक्ष्यार्थाला वाच्यार्थ अवश्य असावा लागतो; म्हणून त्या श्रुतीचा [१]शक्यार्थ अनध्यस्तविवर्तपर आहे, असें आम्हीं म्हणतों.

(टीप :- १) शब्दाच्या शक्तिवृत्तीनें जो शब्दांचा ठरलेला अर्थ तो शक्यार्थ म्हणावा.)

सर्वतः पाणिपादांचा असंभव आहे म्हणून, **'विश्वतश्चक्षु'** इत्यादिवाक्यें अंतर्यामी परमेश्वराविषयीं जीवाच्या हातपायाला घेऊन प्रवृत्त झालीं आहेत, याप्रमाणें हा शब्द [२]अनुवादक आहे, हेंही मधुसूदनाचें म्हणणें कितपत योग्य असेल बरें?

(टीप :- २) अनुवाद करणारा)

कारण, जीवाचे भौतिक हातपाय घेऊन, सर्वतः पाणिपाद इत्यादि ब्रह्म उपास्य होऊं शकत नाहीं. यद्यपि प्राण वगैरे शब्दांनीं ब्रह्माची उपासना सांगितली आहे, तथापि ती [३]प्राणव्यतिरेकपूर्वक [४]प्राणसमशक्तित्वानें सांगितली आहे. प्राणवायूला घेऊन सांगितली नाहीं.

(टीप :- ३) जड प्राणाचा व्यतिरेक करून . ४) प्राणांच्या ठिकाणीं जशीं शक्ति आहे तशा शक्तित्वानें)

पुनः **'प्राणो ब्रह्म'** इत्यादि [५]श्रौतलिंग [६]उपास्यप्रदर्शक आहे; [७]ज्ञेयत्वदर्शक नाहीं. यद्यपि [८] प्रज्ञाप्राणसमन्वयेंकरून **कौषीतक्युपनिषदे** मध्यें

बालाकीला प्राणाचा ज्ञेयब्रह्मत्वेंकरूनच भगवान् वेदव्यासांनीं उपदेश केला आहे.

तथापि **'अत एव प्राणाः'** इत्यादी सूत्रांमध्ये उपास्यत्वेकरूनच भगवान् वेदव्यासांनी समन्वय केला आहे.

(टीप :- ५) श्रुतीनें सांगितलेलें चिन्ह. ६) 'प्राण' उपास्य आहे हें सांगणारे. ७) प्राण हेंच ज्ञेय म्हणजे ब्रह्म असे दाखविणारा नाहीं. ८) प्रज्ञा म्हणजे ब्रह्म व प्राण यांचा समन्वय करून.)

अथवा ज्ञेयत्वेंकरून मानला तरी, प्राणगुणारोपपूर्वकच प्रथम ध्यान सांगून नंतर तद्गुणव्यतिरेकानेंच ज्ञान करून घेतलें पाहिजे; (य१०पा.४५) शिवाय उपासनाही [१] जीवभेदें करूनच सांगितली आहे, याविषयीं ब्रह्मसूत्र अध्याय १, पाद २.सूत्र ४-५ वरील शांकरभाष्य[१] पहावे. (कर्मकर्तृव्यपदेशा्ा ॥४॥ शब्दविशेषात् ॥५॥)

(टीप :- १) जीव व परमात्मा यांचा भेद करूनच.)

(दर्पण :- कर्मकर्तृव्यपदेशा्ा ॥४॥)

(भावार्थ :- याहि कारणानें शारीरमनोमयादि गुण नाहीं. कारण उपास्य आत्म्याच्या कर्मत्वानें व उपासक जीवाच्या कर्तृत्वानें निर्देश केला आहे.)

(शब्दविशेषात् ॥५॥)

(भावार्थ :- शब्दविशेषामुळें. मनोमयत्वादि गुण शारीर आत्म्याहून भिन्न आहे. म्हणजे जीव मनोमयत्वादि विशिष्ट नाहीं ॥५॥)

मध्यस्थ :- अहो मनोमयत्वादि जीवसंबंधीं गुणही, परमेश्वराचे ठिकाणीं स्थापून उपासना सांगितली आहे ना ?

सिद्धान्तीं :- होय, पण [२]तद्गुणाधिकरणसंबंध जरी जीवाला दिसतो, तरी ते गुण साक्षात् जीवाचे ठिकाणीं [३]उपपन्न नाहींत. सत्यसंकल्पादि हे ते गुण होत. म्हणून ते जीवाचे ठिकाणीं दिसत नाहींत. पण भौतिक हातपाय परमेश्वराचे ठिकाणीं मानल्यास, -

(टीप :- [२] त्या गुणाच्या अधिकरणाचा संबंध. ३) प्राप्त.)

''ननु ईश्वरोऽपि शरीरे भवति, सत्यं शरीरे भवति, न तु शरीर एव भवति''

ईश्वर शरीरांत असला तरी, शरीररूप होत नाहीं इत्यादि भाष्याचा विरोध येतो. पृथिव्यादिकाला घेऊन जें परमेश्वराचें निरूपण केलें आहे, तें उपास्यत्व सांगण्यासाठीं नाहीं, अंतर्यामित्व सांगण्यासाठीं आहे, आणि

पृथिव्यादिकाला घेऊन जी ईश्वराची उपासना सांगितली आहे, ती तर [१]मायामय पृथिवीवदवच्छेदानें, किंवा [२]धारकत्वादि पृथ्वीसमशक्तित्वानें, सांगितली आहे असें समजावें. 'परमेश्वर शरीर होत नाहीं' इत्यादि भाष्यें जीवशरीरनिषेधपरच आहेत.

(टीप :- १) मायामय असा जो पृथिवीवान् त्याच्या मर्यादेनें. २) धारण करणें जे पृथ्वीचें धर्म आहेत त्यासारख्या शक्तित्वानें)

[३]**अक्षिणिपुरुष**-उपासनेंमध्यें देखील, हिरण्यश्मश्रुत्वादि विशिष्ट रूपाविषयीं, मायाकार्यत्वाचा भाष्यकारानीं अंगिकार केला आहे. तेव्हां भौतिक शरीर उपास्य होतच नाहीं. आणि प्रतीकभिन्न सगुणोपासना साकार मानली नाहीं तर [४]आविद्यसमत्वानें, जीवालाही तसें, सगुणत्व येण्याचा संभव आहे अवयवभेद मानला कीं, साकारत्व आलेंच.

टीप :- (३) डोळ्याच्या कणिकेंत भाविलेला सूक्ष्म पुरुष . ४) त्या मधुसूदनाचें सगुणांत व जीवांत सारखीच अविद्या असल्यामुळें.)

शिवाय **साकारत्व व्यापक नसतें, असेंही म्हणतां येत नाहीं;** कारण, परब्रह्माचे ठिकाणीं आकाशादि शेष विषमसत्ताक आहेत. अल्प अशा कंठनाडीचे ठिकाणीं, आपण स्वप्नामध्यें, ब्रह्माण्डासहित पूर्ण आकाश पहातों, तेव्हां आकाशादि दृष्टान्तावरून केलेली व्यापकत्वाची कल्पना शब्दमूलक नसेल तर, तुच्छ आहे. आणि शब्दमूलक असेल तर, अघटितघटनापटुमायासाम्येंकरून अल्पस्थानींही समान आहे; म्हणून दोष येत नाहीं.

''सर्वतः पाणिपादं तत्'' या श्रुतीचा अर्थ

'सर्वतः पाणिपादं तत्' सर्वीकडे हात पायाचा असंभव म्हणणेंही योग्य नाहीं. कारण, जिकडे तिकडे हातपाय असणारे कांहीं किडे ज्याच्या मायेनें निर्माण होतात, ती माया सर्वीकडे हातपाय (य :१० पा.४६) निर्माण करूं शकणार नाहीं, हें म्हणणें श्रुतिविरुद्ध आहे;

आणि पुनः त्रिविक्रमावतार तीन पायांत ब्रह्मांड आटविणार म्हणून पुराणांत सांगितला आहे. युक्तीपेक्षां पुराणवचन देखील प्रमाणच आहे.

किंवा, **'सर्वतः पाणिपादं'** इत्यादि वाक्यें विराटपर घेतलीं तर, **''पञ्चमुखं षण्मुखं''** इत्यादि वाक्यें तरी भौतिकभिन्नमायाकार्यपर घ्यावीं लागतील. त्या दृष्टीनें आमुचें द्विभुजश्रीकृष्णब्रह्म शांकरमतानें मायाकार्य, पण

मधुसूदनाच्या गूढार्थदीपिकेच्या मतानें तर ब्रह्मस्वरूपच ठरत आहे. याविषयीं गीतेच्या चवथ्या अध्यायांतील ६।७।८ श्लोकांवरील टीका पहावी. तिचा समन्वयही **'अद्वैतसिद्धींत'** केला नाहीं. म्हणून स्वामीचें साकार निषेध करणें, आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेण्याप्रमाणें, स्ववचनविरुद्ध आहे.

पुनः मधुसूदन म्हणतात. [१] देशविशेषावच्छिन्न क्रममुक्तिप्रवेष्टृत्वादिक सांगतां येणार नाहींत, हें म्हणणें योग्य नाहीं, मायेंत सामर्थ्य आहे म्हणून. **'विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तं'** (ब्र.सू / द्वितीयाध्याय, पादप्रथम, सूत्र ३१.) या सूत्राच्या भाष्यांत ब्रह्माला इंद्रिय नसल्यामुळें सर्वशक्तित्व संभवणार नाहीं, या पूर्वपक्षावर, श्रुतीनें सांगितलें आहे तसें मानलेंच पाहिजे, असें उत्तर दिलें आहे.

(टीप :- १) वैकुंठादि देशविशेषानें मर्यादित म्हणजे देशविशेषांत जाऊन विष्णूचें शरीरांत क्रमानें मुक्ति प्राप्तीकरितां प्रवेश करून घेणें वगैरे.)

७ साकार : श्रुतिप्रामाण्य

श्रुतिच ब्रह्माचे ठिकाणीं शरीर सांगत आहे, याविषयीं **'त्रिपादमहानारायणोपनिषदेंत** श्रुति पहाव्या. -

''साकारस्तु द्विविधः। [१]सोपाधिको निरुपाधिकश्च [२] ।
निरुपाधिकसाकारस्त्रिविधः।
[३]ब्रह्मविद्यासाकार[४]श्चानन्दसाकार [५]उभयात्मकसाकारश्चेति ।
त्रिविधसाकारोऽपि पुनर्द्विविधो भवति ।
[६]नित्यसाकारो [७]मुक्तसाकारश्चेति ।
नित्यसाकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः ।
नित्यसाकारस्त्वैच्छिक इति ।
तस्मात्परब्रह्मणः परमार्थतः साकारनिराकारौ स्वभावसिद्धौ ॥

(भावार्थ :- साकार दोन प्रकारचे आहेत. १) सोपाधिक साकार (अविद्या साकार) २) निरुपाधिक साकार.

निरुपाधिक साकार तीन प्रकारचे आहेत. - ३)ब्रह्मविद्या साकार ४)आनंद साकार ५)उभयात्मक साकार.

त्रिविध साकारहि पुनः दोन प्रकारचे होते - ६)नित्य साकार ७) मुक्त साकार.

या नित्य साकाराला आदि व अंत नाहींत. हा अनादि अनंत आहे. हें साकारत्व, ब्रह्म आपल्या इच्छेनें धारण करतें. म्हणून ब्रह्माचें, खरोखर, साकार असणें व निराकार असणें, हा ब्रह्माचा स्वभावच आहे. (ही ब्रह्माची स्थितिच आहे.)

पण मधुसूदन याच प्रकरणांत पुढें श्रुतिमात्रानें ब्रह्माचें ठिकाणीं, शरीरसिद्धीचा निषेध करीत आहे. आणि येथें - **''अविद्यापरिणामस्य करणस्थानीयस्यांगीकारादविरोधात्''** असें म्हणत आहे. करणस्थानीय अविद्यापरिणामाचा अंगीकार आहे, असा या वाक्याचा अर्थ आहे.

आचार्यानींही या सूत्राच्या भाष्यांत अविद्यामयरूपाचा [१]उपन्यास केला आहे; परंतु करणस्थानीय अविद्यापरिणाम व्यापक आहे, की अव्यापक आहे?

(टीप :- १) उल्लेख.)

प्रथमपक्षीं, जीवाच्याही अविद्येंत तो असल्यामुळें, सर्वज्ञत्वादि त्यालाही प्राप्त होतील, (य१०-४७) आणि **द्वितीयपक्षी,** ईश्वराला सर्वशक्तित्वादि धर्म येणार नाहींत.

''अपाणिपादो जवनो गृहीता''

''हातपाय नसून जो गमनागमन करितो'' इत्यादि श्रुति वास्तविक [१]हातपायांचा निषेध करीत आहेत. [२]वैवर्तिक हातपायांचा निषेध करीत नाहीं; म्हणूनही परमेश्वराकार विरूद्ध नाहीं.

(टीप :- १) भौतिक हातपायांचा. २) विवर्तरूपानें)

मायाकार्यभगवच्छरीरांतील अडचणीं आम्हीं दाखविल्याच आहेत; म्हणून मायाकार्योपपत्तीनें भूतकार्यभगवच्छरीराचा निषेध करून, अनध्यस्तत्वांगीकरणानें, आम्हीं मायाकार्यत्वाचाही निषेध करितों. आणि विवर्तत्वाधिष्ठानानें शुद्ध ब्रह्माचीही स्थिति राहते.

श्रुतिही [३]यावद्ईश्वर तच्छरीरनित्यत्वाचा बोध करिते. कल्पांती अच्युतशरीराचा नाश, जो महाभारतांत सांगितला आहे, तो देवादि सर्वलोकअदर्शनरूप[४] आहे, अभावरूप नाहीं; कारण, वेदान्तांत [५]यावत्संसार सत्कार्यवाद आहे म्हणून इतर [६] **संसार यावदविद्या सत्य आहे; आणि भगवच्छरीर यावदीश्वर सत्य आहे.** [७]मुक्तप्राप्येश्वरपक्षाचे ठिकाणीं, ईश्वराची नित्यता **शांकरभाष्य** आणि **'सिद्धान्तलेश'** ग्रंथांत सांगितली आहे, म्हणून भगवदाकार असिद्ध नाहीं,

(टीप :- ३)ईश्वर आहे तोपर्यंत. ४)सर्व लोकांना तो दिसण्यासारखा नाहीं. ५)जोपर्यंत संसार खरा वाटतों तोपर्यंत. ६)भगवच्छरीराहून इतर संसार. ७)मुक्तांना प्राप्त असा ईश्वर मानणाऱ्या पक्षाचे.)

(सारांश)

१. ''तमसः परस्तात्'' ह्या श्रुतीनें तमाच्या पलीकडे सांगितलेलें ब्रह्म रूपविशिष्ट नाहीं रूपोपलक्षित आहे, असें मधुसूदन म्हणतात.

येथें भौतिक रूपविशिष्टत्वाचा निषेध असल्यास कबूल आहे. पण मायिक किंवा ब्राह्मरूपविशिष्टत्वाचा निषेध करणें बरोबर नाहीं. कारण सन्निधान वैलक्षण्यावांचून उपलक्षण व विशेषण यांचा भेद करतां येत नाहीं आणि मायेंत किंवा ब्रह्मांत द्रव्यगुणांचा भेद करतां येत नसल्यामुळे सन्निधानवैलक्षण्य मानतां येत नाहीं.

२) ''हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः'' ह्यांत सांगितलेलें ब्रह्म आरोपित आहे व तें प्रतीकभिन्न सगुण आहे. असें मधुसूदन म्हणतात.

हा सगुणाकार भौतिक असूं शकत नाही. ह्याचा साक्षात्कार होत असल्यामुळें तो ध्यानसिद्ध नसून वस्तुसिद्ध असला पाहिजे. ह्याला मायाकार्य मानलें तर, ह्यापूर्वी दाखविलेलें सर्व दोष येतात. म्हणून तो ब्रह्मच मानला पाहिजे.

३) ''विश्वतः चक्षु'' ह्याचा मधुसूदनानें जो लक्ष्यार्थ केला आहे तो आम्हाला कबूल आहे. पण त्याचा शक्यार्थ अनध्यस्त विवर्तपर आहे, असे आम्हीं म्हणतो.

४) जीवाचे हात पाय घेऊन विश्वतश्चक्षु असे ब्रह्म उपास्य होऊं शकत नाहीं; कारण जीवाची उपासना होत नाहीं.

५) सत्यसंकल्पादि गुण हे साक्षात् ईश्वराचेच ठिकाणीं उपपन्न आहेत व ते गुण असणारे ब्रह्म असा वरील श्रुतीचा शक्यार्थ आहे.

६) साकारत्व व्यापक नसते, असें म्हणतां येत नाहीं. त्रिविक्रमावतार- तीन पायानें ब्रह्मांड आटविणारा पुराणांत सांगितला आहे. हे अघटित घटनापटुत्व ईश्वराला शक्य आहे.

७) म्हणून द्विभुजश्रीकृष्णरूप शांकरमतानें मायाकार्य व मधुसूदनाच्या गूढार्थदीपिकेंतील मताप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपच ठरते.

८) श्रुतींत सांगितल्यामुळें ब्रह्माचे ठिकाणीं सर्वशक्तित्व व शरीरत्व मानले पाहिजे, ह्याविषयीं त्रिपादमहानारायणोपनिषदांतील श्रुति प्रसिद्ध आहे.

९) सत्कार्यवाद यावत्संसार जसा सत्य आहे तसेंच भगवच्छरीर यावत् ईश्वर नित्य आहे.)

परमेश्वर विग्रहसिद्धी

पुनः मधुसूदन म्हणतात. - द्वैती म्हणतो कीं, **''तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्''**

या श्रुतीमध्यें ब्रह्माचा प्रवेश सांगितला आहे आणि **''ब्रह्मविदाप्नोति परम्''** या श्रुतीमध्यें ब्रह्माला मुक्ताच्या जाण्याचें ठिकाण सांगितलें आहे. यावरून ब्रह्माला आकार असला पाहिजे, हें या द्वैतीयांचें म्हणणें, बरोबर नाहीं. त्याला उत्पन्न करून, मागाहून त्यांत प्रवेश करितो असा पहिल्या श्रुतीचा अर्थ आहे; म्हणजे, मन आदिक जें अविद्येचें कार्य त्यांत (१) जीवादि स्फूर्तिरूपानें, अभिव्यक्त होतो.

परब्रह्म व्यापक असल्यामुळें, त्याचा साक्षात् प्रवेश संभवत नाहीं. ब्रह्मविद् परंपदाला जातो; यांत जें प्राप्यत्व सांगितलें आहे, तें आरोपित (२) सगुणरूपाचें दर्शक आहे.

(टीप :- १) जीवादि ही जी स्फूर्ति, त्या रूपानें. २) आरोपित सगुणब्रह्म प्राप्य आहे, असें दाखविणारें.)

किंवा सगुणोपासनेनें साक्षात् मुक्ति होते, या पक्षाचे ठिकाणीं तदुपहित आत्मज्ञानाचें निदर्शक आहे.

अथवा अविद्यानाशानें तात्कालिक मुक्ति देणाऱ्या निर्गुणज्ञानाचें निदर्शक आहे.

याप्रमाणे **''तमेवं विद्वान्''** इत्यादि द्वैती लोकांनीं लावलेल्या श्रुतींचेंही व्याख्यान करावें.

याप्रमाणें मधुसूदनाच्या म्हणण्यावर तरंगिणीकारांनी दोष आणले आहेत. कारण, **'न्यायामृत तरंगिणी'** हा ग्रंथ 'अद्वैतसिद्धीचे' खंडण आहे, - परंतु ते दोष योग्य (य१०.पा४८) नाहींत कारण सर्वच ब्रह्म विग्रहरूप आहे, असें समजून त्यांनीं ते दोष आणले आहेत.

सर्वच ब्रह्म विग्रहरूप मानल्यास जीवाला ही विग्रहरूप मानावें लागेल, मग (१)ज्ञानानें ब्रह्मप्राप्ति होणार नाहीं आणि (२)क्रियेनें झालेली प्राप्ति टिकणार नाहीं. म्हणून ज्ञानानें निर्गुणप्राप्ति झाल्यावर (३)यावद्व्यवहार मुक्तांचें आनंद-स्फूर्तीनें सगुण प्राप्य आहे.

(टीप :- १) मग जीव, विग्रहानें ब्रह्मरूप असल्यामुळें ज्ञानानें ब्रह्मप्राप्ति होण्याचें कारणच राहणार नाहीं. २)भावनेनें. ३)यावद्प्रारब्ध मुक्तांचे प्रेमवृत्तीने सगुण ब्रह्मच प्राप्य आहे.)

जसें, स्वर्णकणाला मिळालेलें स्वर्णत्व स्वर्णावरच राहतें, तत्प्राप्य अलंकारावर राहत नाहीं, तद्वत् जीव निर्गुणाचे ठिकाणीं प्राप्त होऊन, ईश्वराचा

खंड, ब्रह्मप्राप्तीची जागा नसल्यामुळें, ईश्वराचेच ठायीं तो प्राप्त इव होतो.

(दर्पण :- ज्याप्रमाणें सोन्याला (सोन्याच्या लगडीला) एक सोन्याचा सूक्ष्म अंश येऊन मिळाला तर हा अंश सोन्याशीं ऐक्य पावतो, त्या सोन्याच्या (व्यापिलेल्या) अलंकाराशीं ऐक्य पावत नाहीं. त्याप्रमाणें ईश्वराचा अंश जो जीव तो निर्गुण होऊन ईश्वराचेंच ठिकाणीं प्राप्त इव होतो. कारण ब्रह्मप्राप्ति म्हणजे अमुक विवक्षित जागीं जाणें नाहीं.)

विवरणकार तर, 'ईश्वरच मुक्तप्राप्य असून ईश्वराची प्राप्ति ही शुद्धाचीच प्राप्ति आहे,' असें म्हणतात म्हणून अलंकाराप्रमाणें स्थित असलेल्या विग्रहाचा मुक्तप्रेमानंदाशीं विरोध नाहीं.

स्वर्णालंकाराप्रमाणें जीवही स्वर्णकणरूप आहे म्हणून विग्रहवान् आहे, असें म्हणण्याची आवश्यकता नाहीं; कारण, तसा (४)शब्द नाहीं.

(टीप :- ४) श्रुति.)

परमेश्वराविषयीं आणि परमेश्वरविग्रहाविषयीं त्रिपादविभूतिमहा-नारायणोपनिषच्छ्रुति प्रसिद्ध आहेत.

आतां जीव निर्गुण, आणि सगुणाची प्राप्ति विरुद्ध आहे, असें म्हणतां येत नाहीं; कारण निर्गुण ईश्वराला तो प्राप्त होऊन, अनध्यस्तविवर्तरूपानें, तो विग्रह होऊं शकतो.

(दर्पण :- जसा सुवर्णाचा तुकडा सुवर्णात मिळतो, अलंकारांत मिळत नाहीं. त्याप्रमाणें जीव ज्ञानानें ''ब्रह्मविदाप्नोति परम्'' ह्या श्रुतीप्रमाणें मूळ निर्गुण स्वरूपांतच मिळतो. ईश्वरांत मिळत नाहीं; पण यावत् प्रारब्ध तो स्वतःच (अनध्यस्तविवर्त) विग्रह होऊं शकतो.)

मध्यस्थ उवाच :- अहो ! आरोपितरूप तर मधुसूदनांनाही कबूलच आहे. मग तुम्ही त्याचें खंडण कां करितां?

सिद्धान्ती उवाच :- असलें म्हणून काय झालें? **मधुसूदन हा, 'मायेचा परिणाम ईश्वर शरीर' मानतो; आणि आम्हीं ''मायेनें आरोपित केलेला चैतन्याचा धर्म भगवच्छरीर'' मानतों.** तो स्थूलवत् असला तरी भक्तांच्या हृदयांतही प्रवेष्टुं योग्य असल्यामुळें, स्थूलद्रव्यवत् मर्यादापन्न *(मर्यादा + आपन्न)* नाहीं.

सारांश

*(दर्पण :- **भगवच्छरीर जरी स्थूलाप्रमाणें असले तरी त्याला मर्यादा नसते***

व तो भक्ताचे ह्वदयांत प्रवेश करूं शकतो.)

वादी उवाच :- विवर्त असला तरी कशाचा तरी परिणाम असलाच पाहिजे?

सिद्धान्ती उवाच :- अनध्यस्तविवर्ताविषयीं हा नियम लागू नाहीं. कारण स्वर्णालंकाराचे ठिकाणीं अलंकार जसा विवर्त आहे, तसा तो कशाचा तरी परिणाम आहे, असें दिसत नाहीं; कारण, (यः१०.पा.४९) परिणामी-द्रव्याचे घटक परिणामाचे ठायीं असतात.

रज्जुसर्प हा भ्रांतीचा परिणाम आहे. कारण, भ्रांतिनिवृत्तिबरोबर तो निवृत्त होतो.

अलंकार कल्पणाऱ्याची बुद्धि अलंकार कल्पून जशी निराळी राहते, त्याप्रमाणें माया ही परमेश्वराचे ठिकाणीं शरीर कल्पून निराळी राहते.

जशी रज्जुसर्प कल्पणारी भ्रांति सर्पाहून निराळी राहत नाहीं, तशी संसार कल्पणारी अविद्या संसाराहून निराळी राहत नाहीं. ज्याप्रमाणें घटाकाशाचें अवच्छिन्नत्वादिक धर्म आकाशाशींच अभिन्नत्वानें प्रतीत होतात, रूपादिकांप्रमाणें घटाशीं अभिन्नत्वानें प्रतीत होत नाहींत;

किंवा घटावच्छिन्नत्व आकाशाचेंच विशेषण होतें, घटाचें होत नाहीं, त्याप्रमाणें, **मायावच्छेदकृत विग्रहत्व चैतन्याचेंच विशेषण होतें, मायेचें होत नाहीं.**

यद्यपि घटाचें घटावच्छिन्नत्व विशेषण, नैय्यायिक मतांत होऊं शकतें, तथापि [१] वेदान्तपरिगृहीतपक्षतावच्छेदकत्व [१] नैय्यायिकमताला प्राप्त होत नाहीं.

(टीप :- १) वेदान्ताला मान्य असलेलें घटावच्छिन्न आकाश नैय्यायिकांप्रमाणें घटाचें विशेषण होऊं शकत नाहीं.)

अथवा, निराकार जी घटत्वजाति तिचा साकार घट, अवच्छेदक होतो, तथापि अवच्छिन्नत्वधर्म निराकारघटत्वजातीचा होतो, साकार घटाचा होत नाहीं; त्याप्रमाणे, सांशमायावच्छेदकृतविग्रहत्व निरंशब्रह्माचाच धर्म किंवा विशेषण होतो; सांश मायेचा धर्म किंवा विशेषण होऊं शकतच नाहीं.

वादी उवाच :- अहो विग्रहाचे ठिकाणीं परिच्छिन्नत्व आहे. घटावच्छेदावच्छिन्नघटत्वाचे ठिकाणीं परिच्छिन्नत्व नाहीं. म्हणून नैय्यायिकाचें समाधान करण्याकरितां तरी, तुमचा दृष्टान्त विषम आहे. कारण, नैय्यायिकमतांतही परमात्मा, विभु असल्यामुळें, विग्रहवान् संभवत नाहीं.

(दर्पण :- विग्रहाचे ठिकाणीं .... परिच्छिन्नत्व नाही.)

सगुण साकार मर्यादित आहे. घटजातीच्या ठिकाणीं (घटाच्या मर्यादेनें) मर्यादित झालेला जो, तो घट होय. ह्या घटाचा भाव म्हणजे घटत्व (घट-जाति), या घटजातीच्या ठिकाणीं मर्यादित भाव नाहीं)

सिद्धान्ती उवाच :- वादीचें म्हणणें योग्य नाहीं व आमचा दृष्टान्तही विषम नाहीं. कारण, सन्निहितघटावच्छेदकावरून, जरी अखिलघटावच्छेदकावच्छिन्न-घटत्वाचें ज्ञान होते, तथापि तें अलौकिकसन्निकर्षजन्य आहे, किंवा सामान्यलक्षणसन्निकर्षजन्य आहे; अथवा परोक्ष आहे किंवा आश्रयपरोक्ष आहे; - त्यामुळेंच सन्निहितघटावच्छेदकत्वेंकरून तदवच्छिन्नघटत्वाचे ठायीं, लौकिकसंन्निकर्षजन्य- किंवा अपरोक्ष- किंवा आश्रयापरोक्षरूप- परिच्छेदाचें अनुभवज्ञान होतें, म्हणून दृष्टान्त सम आहे.

(दर्पण :- जवळ असलेल्या घटाचा व इंद्रियांचा संबंध घडल्यामुळें त्या घटाच्या मर्यादित आकारावरून जरी सर्व घटांच्या मर्यादेनें मर्यादित झालेल्या घट या जातीचें ज्ञान होतें; तथापि तें ज्ञान घटाचा व इंद्रियांचा संबंध न घडतांच झालेलें आहे, किंवा घटाचें जें सामान्य लक्षण त्या लक्षणाच्या ज्ञानानें होणारें आहे, अथवा परोक्ष आहे म्हणजे अलौकिक आहे, किंवा त्या ज्ञानाचा आश्रय (घट) परोक्ष आहे म्हणजे अलौकिक आहे. असें असल्यामुळें, जवळ असलेल्या घटाचा व इंद्रियांचा संबंध घडल्यामुळें, घटाच्या मर्यादित आकारावरून मर्यादित घट या जातीचें घट व इंद्रियें यांचा संबंध घडल्यामुळें, ज्ञान होतें किंवा प्रत्यक्ष ज्ञान होतें किंवा आश्रयापरोक्ष मर्यादेचें (मर्यादितपणाचें) अनुभवज्ञान होतें म्हणून वरील दृष्टान्त लागूं पडणारा आहे.)

यद्यपि नैय्यायिक परमात्मा विभु मानतात तथापि परमाणुशरीरवादी (य१०-५०) आकाशशरीरवादी, आणि आविष्टशरीरवादी नैय्यायिकांत आहेत, त्यामुळें नैय्यायिकांनां भगवद्विग्रह अपरिचित नाहीं.

(दर्पण :-

परमाणुशरीरवादी :- शरीर परमाणूचें बनलेलें आहे, असें मत प्रतिपादन करणारे.

आकाशशरीरवादी :- आकाश शरीर धारण करतें असे मानणारे.

आविष्टशरीरवादी :- शरीरांत दुसऱ्या चैतन्याचा प्रवेश मानणारे.)

निराकारकाल ज्याप्रमाणें 'वेदान्तपरिभाषाकार' इंद्रियग्राही मानतो, त्याप्रमाणें निर्गुणचैतन्यही अनध्यस्तविवर्तत्वेंकरून, प्रतीत होण्यास हानि नाहीं.

शिवाय, गूढार्थदीपिकेंत वास्तविकशरीरांचें निराकरण करून,

मायाकार्यशरीराचेंही मधुसूदनानें निराकरण केलें आहे. आणि प्रौढीवादार्थ मायाकार्यवादाचा स्वीकारही केला आहे. त्याप्रमाणें, येथील साकारखंडणही प्रौढीवादमात्र[१] आहे, तथापि तें प्रेमाची [२]अप्रौढी मात्र सुचवितें; कारण गूढार्थदीपिकेंत मधुसूदन म्हणतात, -

(टीप :- १) आपला मोठेपणा दाखविण्याकरितां २) प्रेमाचा न्यूनपणा.)

ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियम् ।
ज्योतिः किंचन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ।
अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाृरिम् ।
कालिन्दीपुलिनोदरे किमपियन्नीलं महो धावति ॥

शार्दूलविक्रीडत

योगाभ्यास करोनि निर्गुण मनीं ध्याताति जे संप्रती ।
त्यांचें सौख्य तयां असो परि अम्हा साकार डोळ्यांप्रती ।
कृष्ण ब्रह्म असो मनांतहि वसो केव्हां तुटीही नसो ।
जें नीलोज्वल [१]सूर्यनंदिनितटीं खेळे सुखी तें असो ॥१॥

(टीप :- १) यमुनातीरीं.)

सगुणविद्याउपलक्षित आत्मज्ञानानेंच साक्षात् मोक्ष होतो असा जो मधुसूदनांचा येथें आग्रह दिसतो तो, 'नित्य साकारः' या महानारायण श्रुतिवचनावरून,

''मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते''

(मुक्त पुरुष देखील आहार्य व्दैत स्वीकारुन लीलेने भगवंताचे भजन करतात)

इत्यादि [२]भगवत्पूज्यपादवचनावरून, आणि 'गूढार्थदीपिका' 'संक्षेपशारीरकटीका' 'सिद्धान्तबिन्दु' आणि 'आनंदमंदाकिनी' इत्यादि ग्रंथांतील स्ववचनावरूनही, निरर्थक ठरतो.

(टीप :- २) श्रीमच्छंकराचार्यांच्या वचनावरून)

पुनः मधुसूदन म्हणतो.- [१] परमेश्वरविग्रह पंचभूतांनीं घडविलेला आहे कीं पंचभूतांनीं घडविलेला नाहीं? [२] पंचभूतांनीं केलेला नसला तरी, तो मायाकृत आहे, कीं मायाकृत नाहीं? [३]मायाकृत नसला तरी, तो ब्रह्मभिन्न आहे कीं ब्रह्माभिन्न आहे? [४]भौतिक व मायिक धरला तरी, स्वकर्मार्जित आहे कीं परकर्मार्जित आहे?

यातील स्वकर्मार्जित भौतिक किंवा मायिक परमेश्वराचा विग्रह आहे हा प्रथम पक्ष योग्य नाहीं. कारण, तो मानल्यास ईश्वरही संसारी होतो, आणि भौतिक अथवा मायिक भगवद्विग्रह परकर्मार्जित म्हणजे जीवकर्मजन्य आहे, हा पक्ष आम्हाला मान्य आहे. आता अमायिक विग्रह (य१० पा.५१) ब्रह्मभिन्न आहे, असें मानल्यास द्वैतीचा अपसिद्धान्त होतो. **'नेतिनेति'** या श्रुतीनें त्याचा निषेध होत असल्यामुळें,

'अपाणिपादो जवनो गृहीता ॥ (श्वेताश्वतर उप. ३/१९)
'पश्यत्यचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः॥'

इत्यादि श्रुतींचा विरोध येतो. कारण, पाय नसलेला जो चालतो, हात नसलेला ग्रहण करितो, डोळ्यांवांचून पहातो व कानावांचून ऐकतो; असा श्रुतीचा अर्थ असून यांत ब्रह्मच स्पष्ट विशेष्य आहे. बरें, अमायिक देह ब्रह्माशीं अभिन्न मानला तरीही, उक्त श्रुतीचाच विरोध येतो आणि चार्वाक मताचा प्रवेश होतो. पुनः प्रमाणहि सांपडत नाहीं. म्हणून भगवद्विग्रहसिद्धि होत नाहीं.

(दर्पण :- ब्रह्मच देह मानला तर जड वादाचा अंगीकार होऊन चार्वाक मताचा प्रवेश होईल.)

सिद्धान्ती उवाच :- वाहवा ! काय म्हणावें या मधुसूदनाच्या विज्ञानाला?

परकर्मार्जित परमेश्वराचा भौतिक देह देखील याला इष्ट आहे, पण भौतिक देह परकर्मार्जित असूंच शकत नाहीं. आवेशावताराचे ठिकाणीं जर मधुसूदनाचें म्हणणें लागू करावें, तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण, त्या देहावर जीवाचाच अभिमान असतो, परमेश्वराचा नसतो.

अथवा अंतर्यामित्वेंकरून आणि **''यस्य पृथिवी शरीरम्''** इत्यादि श्रुतींवरून, सर्वच भौतिक पदार्थांत परमेश्वराचा आवेश असल्यामुळें, सर्वच भौतिक पदार्थ परमेश्वराची शरीरें होतील. आणि परमेश्वर सर्वविग्रहवान् ठरेल. मग अनुप्रवेश मानला तरीही, परमेश्वराचा विग्रह होत नाहीं, ही जी मागें द्वैतियांवर मधुसूदनानें *कोटी केली ती व्यर्थ होते.

*(परब्रह्म व्यापक असल्यामुळें त्याचा साक्षात् प्रवेश संभवत नाहीं- ही *कोटी)*

(टीप :- (१) सर्व शरीरें धारण करणारा.)

चंद्रिकाकारानें [२]''जीवादिरूप अभिव्यक्ति'' अनुप्रवेशाचा अर्थ केला आहे, परंतु तो **''यस्य [३]आत्माशरीरं''** या श्रुतीशीं विरुद्ध आहे. *(कारण अभिव्यक्ति*

म्हणजे तादात्म्य नव्हे)

(टीप :- २) जीव वगैरेंचा अविर्भाव ३) ज्याचा आत्मा हें शरीर आहे.)

यद्यपि जीवांतील चैतन्यांश ईश्वराचें शरीर होत नसलें, तरी [१]आभासांश, परिच्छिन्नत्वास्तव अवच्छेदक होत असल्यामुळें, भगवच्छरीराप्रमाणें होतों; म्हणून श्रुतीचें म्हणणें सार्थक आहे.

(टीप :- १) बुद्धींतील चिदाभास.)

आवेशावताराचें ठिकाणीं जीव आणि आविष्ट ईश्वर जसा दृष्टीस पडतो, तसा कृष्णविष्णुशिवशरीराचें ठिकाणीं अन्यजीव आरूढ दृष्ट नाहीं.

यद्यपि सायुज्यप्राप्तजीव याही शरीराचे ठिकाणीं राहत असतात, तथापि [२]उपास्यत्वाश्रित धर्मीशरीराचे ठायीं, [३]परमेश्वराहंस्फूर्तिच [४]अनुगत असते.

(टीप :- २) उपासनेला आश्रय होणारा धर्म ज्याचे ठिकाणीं असतो. ३) 'मी परमेश्वर आहे' ही स्फूर्ति ४) त्याचे बरोबर)

सायुज्यप्राप्तजीवांची अहंकृति तर [५]भोक्तृत्वेंकरूनच असते, सृष्टिकर्तृत्वादिकेंकरून नसते; आणि असुरपरिहरणादिकत्वेंकरूनहि नसते, कारण तो सृष्टिपालनव्यापार आहे. जगद्व्यापाराधिकरणांत भगवत्पूज्यपादाचार्यांनीं हेंच सिद्ध केलें आहे. (य१०पा.५२)

(टीप :- ५) भोग घेण्यापुरता.)

आविष्ट शरीराची गोष्ट तशी नाहीं. त्या ठिकाणीं शरीरावर जीवाचा अभिमान मुख्य असतो, आणि ईश्वराची अहंस्फूर्ति गौण असते; किंवा आवेशशरीरांतही [६]ध्यानरूपानें अनध्यस्तविवर्त विग्रही परमेश्वरच घरांतील माणसाप्रमाणें रहात असतो. या विषयीं

''जे ध्यानमिषें घर । माझे झालें'' (ज्ञाने. अ१२.ओ८०)

हें तातवचन प्रमाणहि आहे;

(टीप :- ६) ध्यानाचा विषय होऊन.)

*(दर्पण :- **उपासक जीवानें आपल्या हृदयांत केलेल्या ध्यानवृत्तींत जो परमेश्वरशरीराचा आविर्भाव होतो तो अनध्यस्त विवर्त असतो.** ध्यान त्याला निमित्तक असतें. म्हणूनच ''ध्यानमिषें'' म्हटलें आहे. उपासक जीवाच्या शरीररूपी घरांत परमेश्वर आपल्या स्वतःच्या अनध्यस्तविवर्त शरीरानें येऊन राहतात. तेथें येण्याला उपासकाचें*

ध्यान निमित्त असते.)

नाहींतर जीवादिकांप्रमाणें बुद्ध्यादिकांमध्यें परमेश्वराला प्रथम आविष्ट व्हावें लागेल, तसें मानलें म्हणजे, ईश्वराला आभासत्व येऊन जीवत्व येईल आणि जीवईश्वरांचें [१]सांकर्य होईल.

(टीप :- १) एकाच बुद्धीत जीव व ईश्वरचैतन्याचा आभास पडल्यामुळें दोन्ही आभासांत भेसळ होईल.)

[२]औपाधिक कल्पनेनें देखील जीवाचा व ईश्वराचा उपाधि एकच झाल्यामुळें, सांकर्यपरिहार करतां येणार नाहीं; असेंहि करण्याचें अघटितघटनापटुत्व परमेश्वराचे ठिकाणीं आहे, असें जर मधुसूदनयतिभक्त म्हणेल, तर अनध्यस्तविवर्तविग्रहाचें अघटितघटनापटुत्वसामर्थ्य परमेश्वराचे ठिकाणीं नाहीं असें या भक्ताचें म्हणणें प्रमाणशून्य व युक्तिशून्य ठरतें; म्हणून भौतिक देह स्वकर्मार्जितच आहे, हें म्हणणें बरें आहे; आणि परकर्मार्जित भौतिक किंवा मायिक परमेश्वरदेह नाहीं; याचेंही आम्ही याच वल्लींत निरूपण केलें आहे.

(टीप :- २) बुद्धि त्यांची उपाधि मानली तर.)

आतां ब्रह्मभिन्न मायिक देह, कोणीच द्वैती ईश्वरवादी मानीत नाहींत; म्हणून, ही [३]उत्थाप्य शंका घेऊन द्वैती मतावरील मधुसूदनाची कोटी छलरूप आहे.

(टीप :- ३) स्वतःच शंका काढून)

(दर्पण :- छलरूप म्हणजे दुसरा जे म्हणत नाहीं ते त्याच्यावर लादणें.)

मी स्वतः द्वैती नाहीं, तथापि स्वपक्षीयांच्या छलाचा गुण गाणाराही नाहीं; अथवा चिदचित् भगवच्छरीर मानणाऱ्या रामानुजमतांत हा अपसिद्धान्तही होत नाहीं; म्हणून मधुसूदनाच्या म्हणण्यांत न्यूनदेशवर्ति छलत्व हें महादूषण प्राप्त झालें आहे.

(दर्पण :- रामानुजमतांत तर भगवच्छरीर चित् व अचित् दोन्ही एकदम मानतात. तेव्हां त्या मतावर उत्थाप्य शंका देखील येऊं शकत नाहीं. तें अगदीच ब्रह्मभिन्नपरमेश्वर शरीर मानित नसल्यामुळें व अगदीच ब्रह्मरूपहि मानत नसल्यामुळें त्यांचा अपसिद्धान्त होत नाहीं. म्हणून मधुसूदनाचा छल देखील ह्या मतास प्राप्त होत नाहीं. त्या छलांतून हें मत सुटत असल्यामुळें तो छल फक्त त्यांचें मत सोडून बाकीच्या मतापुरताच म्हणजे थोड्या देशावर येणारा न्यूनदेशवर्ती होतो.)

आतां, भगवद्विग्रह ब्रह्माशीं अभिन्न मानला असतां, जो [१]उक्तश्रुतीचा विरोध म्हणून मधुसूदनानें सांगितला तो येत नाहीं, कारण, **''नित्यसाकारः''** इत्यादि **महानारायणोपनिषत्श्रुति** विद्यमान आहेत; आणि **''अपाणिपादो जवनो गृहीता''** इत्यादि श्रुति जरी पाणिपादादि सावयव शरीराचा निषेध करीत असल्या, तरी त्या काय ब्रह्माचें साक्षित्व सांगतात, कीं [२]वृत्तिविशिष्ट विषयग्राहकत्व सांगतात?

(टीप :- १) ''अपाणि पादो'' या श्रुतीचा. २) ब्रह्मवृत्तिविशिष्ट होऊन विषय ग्रहण करते असे)

प्रथमपक्ष योग्य नाहीं. कारण, विषयाचे ठिकाणीं व [३]वृत्तीचें ठिकाणीं साक्षीचा समप्रकाश आहे. पाषाणादिकांचे ठिकाणीं देखील आभास नसला तरी, साक्षिचैतन्य आहेच आहे, असें विद्यारण्याचेंही पंचदशींत वचन आहे. (य१०-५३)

(टीप :- ३) विषयग्रहण करणारी वृत्ति त्याचे ठिकाणीं.)

(दर्पण :- पाषाणादिकांचे ठिकाणीं चिदाभास (जीवाभास) नसला तरी ''अपाणि पादो'' या श्रुतींत ''पश्यति'' वगैरे विषयग्राहकत्व सांगितलें आहे. साक्षिचेतन सर्वांना सारखे असल्यामुळें ते विषयग्राहक होत नाहीं, असा भाव.)

साक्षिचैतन्यपर श्रुति लावल्यास **'नित्यसाकारः'** इत्यादि [४]श्रौतपदें [५]निरालंबन ठरतील. **एका श्रौत पदाला देखील निरालंबन ठरविणें उत्तरमीमांसेत भगवत्पूज्यपादाचार्यांनीं तुच्छ मानले आहे.** म्हणून, सर्वज्ञत्वादि ईश्वराचे धर्म मुक्तींत राहतात, असा अंगिकार ब्रह्मसूत्रीय शांकरभाष्यांत, केला आहे.

(टीप :- ४) श्रुतीवचन ५) श्रुतीच्या अर्थाला विषय राहणार नाहीं अशी अर्थशून्य.)

द्वितीयपक्ष मानला तर, वृत्तिविशिष्ट ब्रह्मच विषयग्राहक मानावें लागेल. ती वृत्ति मायेची आहे, असें मानल्यास, मायेच्या कारणवृत्तींत भेद असूं शकत नाहीं; कार्यवृत्तींतच भेद असूं शकतो; आणि मायाकार्यवृत्तिविशिष्टईश्वरचैतन्य विषयग्राहक मानल्यास, त्याचें जीवत्व चुकवितां येत नाहीं.

(दर्पण :- वृत्तिविशिष्टता व विषयग्राहकता असा भेद रजोवृत्तिवांचून घटत नाहीं व रजोवृत्ति मानल्यास जीवत्व येत असल्यामुळें तसें मानतां येत नाहीं.)

अथवा [१]कारणमायान्तर्गत सत्त्वमात्रवृत्तिविशिष्ट ईश्वरचैतन्य विषयग्राहक आहे, असें म्हणेल तर **पश्यति श्रुणोति** इत्यादि श्रौतपदें जरी सालंबन ठरतात, तरी **'जवनो गृहीता'** इत्यादि पदें निरालंबनच ठरतात; कारण जवनग्रहण हे

रजोवृत्तीवांचून घटत नाहीं. म्हणून त्याचा अर्थ अत्यंत शुद्धब्रह्मपर किंवा मायाकार्यपर न लावतां, अनध्यस्तविवर्तपरच लावावा लागतो.

(टीप :- १) कारण मायेंत असलेल्या केवळ सत्त्वगुणाची वृत्ति यानें विशिष्ट.)

ज्याप्रमाणें **न्यायमकरंदकारानें** युक्तिसालंबनसिद्ध्यर्थ, मुक्तीचे ठिकाणीं, पंचम प्रकाराचा अंगीकार केला आहे; आणि मधुसूदनानें या **अद्वैतसिद्धींतच** त्याचा अनुवादही केला आहे; त्याप्रमाणें, त्याहीपेक्षां उत्तम अशा श्रुतिसालंबनसिद्ध्यर्थ, आम्हीं अनध्यस्तविवर्तभगवद्विग्रहाचा अंगीकार करितों.

'मायिक किंवा भौतिक परमेश्वरदेह नाहीं, आणि वास्तविक शुद्धब्रह्मही देहस्वरूप नाहीं, तर कोणत्या तरी प्रकारानें, भगवद्विग्रह परमेश्वराशीं अभिन्न आहे;' या पक्षाचा अंगीकार गूढार्थदीपिकेंत चवथ्या अध्यायांत मधुसूदनानें जाणून केला आहे; म्हणून 'ब्रह्माभिन्नभगवद्विग्रहाचे ठिकाणीं प्रमाण नाहीं' असें जें मधुसूदनाचें म्हणणें, त्याचा अर्थ मेलेल्या मधुसूदनाच्या पैशाच देहाचा साक्षात्कार करून वादीनें त्यालाच विचारावा.

ब्रह्माशीं अभिन्न परमेश्वरदेह मानल्यास चार्वाकमतप्रवेश होतो, असें मधुसूदनानें म्हटलें आहे तें अतिछलमात्र असून, त्यानें त्याची दुर्बुद्धि मात्र प्रगट केली आहे. कारण हें म्हणणें त्याच्या गीतागूढार्थदीपिकावचनाशींच विरुद्ध आहे.

पुनः चार्वाकाचा देहात्मवाद जीवविषयक आहे. चार्वाकाला ईश्वराची प्रतीति नाहीं. म्हणून ईश्वरदेह ब्रह्मभिन्न कीं ब्रह्माभिन्न याविषयीं चार्वाक (य१०पा.५४) विचार करूं शकत नाहीं.

(चार्वाक मत विचार)

शांकरवेदान्ती लोकांनी चार्वाकाला त्वंपदविवेकांतच प्रथमभूमिकास्थान दिलें आहे.

''तृणार्चकादियोगान्ता ईश्वरे भ्रान्तिमाश्रिताः ।
लोकायतादि सांख्यान्ता जीवे विभ्रान्तिमाश्रिताः'' ॥२१६॥ चित्रदीप

या विद्यारण्योक्त **पंचदशीस्थ चित्रदीप** वचनाचा भावार्थ आणि अभिप्राय असा आहे, कीं *गवताची पूजा करणाऱ्यापासून तर योगियापर्यंत, ईश्वराविषयीं सर्व भ्रांतींत आहेत आणि *लोकायत म्हणजे देहात्मवादी चार्वाकापासून तर सांख्यापर्यंत, जीवाविषयीं भ्रांतिष्ठ आहेत; म्हणजे, पहिल्या पक्षाला ईश्वर समजला नाहीं व दुसऱ्या पक्षाला जीव समजला नाहीं. न समजो; परंतु ईश्वरवादीपक्ष उपास्यत्व घेऊन प्रवृत्त झाला आहे, चार्वाकपक्ष कोणतेंच उपास्यत्व घेऊन प्रवृत्त

झाला नाहीं. म्हणून, ब्रह्माशीं अभिन्न-ईश्वरविग्रहमतांत चार्वाकमताचा प्रवेशच संभवत नाहीं.

ईश्वर जरी या लोकांना समजला नाहीं, तरी वाकस-कुदळी इत्यादि पदार्थांतून कोणताही पदार्थ ईश्वर मानून पूजला असतां फलदायी होतोच; असें विद्यारण्यस्वामींनीं चित्रदीपांतच म्हटलें आहे.

जलपाषाणमृत्काष्ठ वास्याकुद्दालकादयः।
ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः ॥२०८॥ पंचदशी

आतां त्याला जें अल्पफल होतें त्याचें कारण कामनादोष आहे.

वादी उवाच :- अहो ! **'न्यायकुसुमांजलींत' उदयनाचार्यांनीं** चार्वाकही उपास्यवृत्ति घेऊन [१]अंशांतरानें ईश्वर मानतात, असें म्हटलें आहे, आणि चार्वाकदर्शनांतही, वैभवशाली राजाच ईश्वर आहे, असें **माधवाचार्यांनीं** निरूपणही केलें आहे; म्हणून चार्वाकाला ईश्वराची प्रतीति आहे; परंतु ती देहात्मरूपानेंच असल्यामुळें, ब्रह्माशीं अभिन्न भगवद्विग्रह मानणाऱ्याच्या मतांत, चार्वाकमताचा प्रवेश मधुसूदनानें सांगितलेला योग्य आहे.

(टीप :- १) दुसऱ्या अंशानें)

सिद्धान्ती उवाच :- तुला भ्रम झाला आहे, त्याचें आम्हीं निराकरण करितों. चार्वाकानें राजा हाच ईश्वर आहे असें जें म्हटलें आहे, तें उपास्यवृत्तीला घेऊन म्हटलेलें नाहीं. तर तुम्हाला ईश्वर पाहिजेच तर राजालाच कां मानाना; व त्यासारखे तुम्हीं आपल्यास करून घ्याना; असें, लोकांच्या अर्ध्या मताचा अंगीकार करून, त्यानें म्हटलें आहे.

राजा ईश्वर आहे म्हणून त्याची उपासना करावी, अशा अभिप्रायानें म्हटलें नाहीं; कारण, **'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्'** ऋण काढून सण करावा. (य.१०पा.५५) इत्यादि त्यांची वाक्यें राजाज्ञारूप नीतीशीं विरुद्ध आहेत. बळेंकरून कोणासही लुबाडणें, ही कोणत्याही राजाची आज्ञा असणें संभवनीय नाहीं; कारण, तशी आज्ञा करणाऱ्या राजालाच प्रजा प्रथम लुबाडील.

आज्ञा उल्लंघन करणें उपासनेचें सूचक नाहीं; कारण सर्वथा उपास्याधीन होणें हें प्रेमाचें लक्षण आहे. व सर्वथा अधीन झाल्यावर आज्ञा उल्लंघन करण्याइतकी स्वतंत्रता संभवतच नाहीं;

म्हणून, चार्वाकाचें राजाला ईश्वर मानणें ईश्वरप्रतीतिमूलक नव्हे.

आतां **न्यायकुसुमांजलींत उदयनाचार्यांनीं** जें **''लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः''** असें म्हटलें आहे, त्याचा पूर्वापर अर्थ तूं ध्यानांत आण. प्रथम त्यांनीं ईश्वरवादियांचीं मतें देतांनां प्रयोजनवाक्य उच्चारलें आहे तें हें -

''यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः''

कोणत्या तरी पुरुषार्थासाठीं सर्व ईश्वरवादी ईश्वराला मानतात असा त्या वाक्याचा भाव आहे.

सर्वच ईश्वरवादी मोक्षाची इच्छा करीत नाहीं, असें त्या वाक्याचें [१]व्यंग्य आहे. म्हणून लोकव्यवहारसिद्ध जो राजा तो ईश्वर, असें चार्वाकानें मानलें आहे. तें मोक्षासाठीं मानलें नाहीं, तर आम्हीं आतांच म्हटल्या प्रमाणें, लोकानां भुलविण्याकरितां मानलें आहे. कारण, मरणालाच त्यानें मोक्ष म्हटलें आहे आणि मरण कांहीं त्याला राजापासून मागावयाचें नाहीं, म्हणून चार्वाकाला ईश्वराची प्रतीति नाहीं. यास्तव ईश्वरविग्रह मानणाऱ्यांच्या मतांत चार्वाकमतप्रवेश होतो, हें मधुसूदनाचें म्हणणें बरोबर नाहीं.

(टीप :- १.गर्भितार्थ)

यद्यपि वर्धमानाचार्यांनीं 'प्रकाश' नांवाच्या कुसुमांजलीवर केलेल्या टीकेंत, लोकांचे ठिकाणीं चतुर्भुजानें जो व्यवहार करितो तोच ईश्वर होय, अदृश्य ईश्वर असा कोणी नाहीं; असा ''लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः'' या वाक्याचा अर्थ केला आहे, तो अज्ञानपणाचा होय - कारण, चार्वाकाच्या मतांत चतुर्भुजईश्वराचा देह आहे, हें मंतव्यच संभवनीय नाहीं. प्रत्यक्षावांचून तर, तो प्रमाण मानीत नाहीं व चतुर्भुजाचे ठिकाणीं तर, अनुमान देखील चालत नाहीं, शब्दप्रमाणच चालतें.

लोकाला भुलविण्याला राजा ईश्वर मानला तरी, त्याचाही नाश आपल्या प्रमाणेंच होतो, असें चार्वाक मानतात; ब्रह्माभिन्न भगवद्विग्रहवादी मानीत नाहीं; म्हणूनही त्यांच्या मतांत मधुसूदनोक्त चार्वाकमतप्रवेश होत नाहीं (य१०पा.५६) किंवा -

''उक्तस्य गतिश्चिन्तनीया''

(अर्थ:- जे सांगितले त्याच्या सिद्धिकरिता विचार करावा)

या न्यायानें वर्धमानाचार्यांच्या वाक्याचा असा आशय समजावा.-

ज्या भोळ्या लोकांनीं चार्वाकाला म्हटलें कीं, ''अरे ! ईश्वर कोणीतरी

अदृश्य आहे ना ? मग तुम्ही प्रत्यक्षप्रमाणच कसें म्हणतां?''

तेव्हां तो म्हणाला, ''तुमचा ईश्वर देखील चतुर्भुजादिरूपानें प्रत्यक्षच आहे, अदृश्य नाहीं, म्हणून तो नित्य नाहीं; कारण, **''नैवात्मापारलौकिकः''** परलोकांत जाणारा आत्मा कोणी नाहीं, या चार्वाक वचनाशींच त्याचा विरोध येत आहे.

अथवा, चतुर्भुजादि दृश्य विग्रहवान् नित्य परमात्मा, जर वर्धमानाचार्यांच्या वाक्यावरून, तूं अंगिकार करीत असशील, तर तशा चार्वाकमताचा, ब्रह्माभिन्न भगवद्विग्रहवादियाच्या मतांत, प्रवेश झाल्यास काय हानि आहे? चार्वाक हें नांव घेणें कांहीं दोष नव्हें. चार्वाकाचा अनित्यात्मवाद मानणें दोष आहे. आणि त्याचा तर ब्रह्माभिन्नविग्रहवादियांच्या मतांत प्रवेश होणें संभवनीयच नाहीं.

आतां, नित्यपरमात्मा मानून विग्रहात्मवाद मानणें जर मधुसूदनाला दूषण वाटून, चार्वाकासारखें वाटत असेल, तर त्याला सांगावें कीं, थोडासा धीर धर; आम्ही याची सिद्धि वेदान्तानेंच करून देतों; कारण नित्यआत्मा मानून अन्वयानें देहात्मवाद, अतिशय उग्र अशा वेदान्तांत देखील मानला आहेच. श्रीमच्छंकराचार्य -भगवत्पूज्यपाद अपरोक्षानुभूतींत म्हणतातः-

मृद्रूपोहि यथा कुंभो तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ।
आत्मानात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः॥६९॥

भावार्थः-

अनुष्टुप् छंद

मातीरूप जसा कुंभ तशी तनुहि चिन्मय ।
आत्मानात्मविवेकातें वायां मूढचि सेविती'' ॥१॥

या वाक्यांत व्यतिरेक गौण मानला असून, नित्यआत्म्याचा देहाचे ठिकाणीं अन्वय मुख्य मानला आहे.

आतां मधुसूदनाला आम्हीं विचारतों कीं, आचार्यवचन तुला प्रमाण आहे कीं नाहीं? नाहीं म्हणशील तर तूंहि आम्हांस प्रमाण नाहींस; कारण आचार्यच अद्वैताचे प्रवर्तक आहेत.

प्रमाण आहे म्हणशील, तर **''तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः''** या वाक्याचा अर्थ काय भौतिकदेहपर लावतोस, मायाकार्यदेहपर लावतोस, कीं शुद्धचिन्मयदेहपर लावतोस ?

प्रथमपक्ष संभवत नाहीं; कारण भौतिकदेहाचा सर्व आस्तिकवादियांनीं व्यतिरेक केला आहे आणि त्याला तुच्छ मानलें आहे.

द्वितीयपक्षही संभवत नाहीं. कारण ज्ञानानें मायेचा निषेध होत असतो (य१०-५७) व मायेचा निषेध झाल्यामुळें मायाकार्याचाही निषेध होतो. शिवाय माया किंवा मायाकार्य राखून ब्रह्माचा अन्वय संसारांतही सिद्ध आहे, मग त्याचा उपदेश करणें व्यर्थ होईल. कारण अज्ञात वस्तूचाच उपदेश होत असतो.

तृतीयपक्ष तर अत्यंत असत्य आहे. कारण, ब्रह्म साकार आहे, याचा तूंच येथें अद्वैतसिद्धींत अंगीकार करीत नाहींस. शिवाय शुद्धब्रह्म साकार मानल्यास अव्यापकत्वादि दोष येतात, मग या वाक्याची संगति कशी? एवढ्याकरितां तुला आमच्याच मताचा स्वीकार केला पाहिजे.

(सारांश)

१. भौतिक किंवा मायिक भगवद्विग्रह परकर्मार्जित म्हणजे जीवकर्मजन्य आहे, हा पक्ष आम्हांला मान्य आहे, असें मधुसूदन म्हणतात. पण हें त्यांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण भौतिक देह केवळ परकर्मार्जित असूंच शकत नाहीं. स्वकर्मार्जित मानल्यास ईश्वर संसारी जीव होतो, असें मधुसूदनच स्वतः म्हणतात.

२. आवेशावतारांत जरी परकर्मार्जित भौतिक देह असतो, तरी त्या शरीरावर जीवाचा अभिमान मुख्य असतो. कृष्ण-विष्णु-शरीर तर जीवाच्या कर्मानें झालेलेंहि नसतें. व त्यावर जीवाचा मुख्य अभिमानहि नसतो. सायुज्यमुक्ति मिळालेल्या जीवाला देखील ईश्वराचें सृष्टिकर्तृत्वादिक सामर्थ्यहि कधीं येत नाहीं.

३. परमेश्वर ब्रह्मभिन्न मायिकदेह कोणीच द्वैती मानित नाहींत. तेव्हां त्यांच्या वर मधुसूदनानें अशी शंका घेणें हा छल होय.

४. परमेश्वरदेह ब्रह्माहून अभिन्न मानला, तर ''अपाणिपादो'' या श्रुतींचा विरोध येतो, असें मधुसूदन म्हणतात व ह्या श्रुतीचा साक्षिचैतन्यपर अर्थ करतात; पण त्रिपाद महानारायणोपनिषदांतील 'नित्यसाकार' ह्या श्रुतीला कांहीं अर्थ राहत नाहीं. एकाहि श्रौतपदाला निरालंबन ठरविणें योग्य नाहीं.

५. ''अपाणिपादो'' या श्रुतींत जे विषयग्राहकत्व सांगितलें आहे, तें शुद्ध ब्रह्मपर लावतां येत नाहीं. मायाकार्यपर लावलें तर जीवत्व येतें; म्हणून अनध्यस्तविवर्तपरच लावणें योग्य आहे.

६. मधुसूदनानें परमेश्वरविग्रह ब्रह्माहून अभिन्न असा गूढार्थदीपिकेच्या चवथ्या अध्यायांत मानला आहे.

७. परमेश्वरविग्रह ब्रह्माहून अभिन्न मानल्यास चार्वाकमताचा प्रवेश होतो, असा जो मधुसूदनानें आक्षेप घेतला तो त्यांच्याच गूढार्थदीपिकेंतील म्हणण्याच्या विरुद्ध आहे. शिवाय चार्वाक उपास्यत्वादि गुणांनी युक्त असा ईश्वर मानीत नाहींत. ते केवळ देहात्मवादी आहेत.

८. श्रीमच्छंकराचार्यांनी ''देहोऽपि चिन्मयः'' असे अपरोक्षानुभूतींत म्हटलें आहे. नित्य आत्मा मानून अन्वयानें देहात्मवाद अतिशय ज्ञा अशा वेदान्तांत देखील मानला आहेच.)

मयट्-प्रत्यय येथें [१] विवर्तविकारार्थी आहे. चिन्मयदेह म्हणजे मुक्त जे सद्‌गुरु, त्यांचे देह अनध्यस्तविवर्त आहेत असा आहे. सर्व ब्रह्मवेत्ते [२]मुक्तप्राप्यईश्वरत्वास्तव ईश्वर आहेत आणि सर्व अज्ञानी जीवांचे सद्‌गुरु आहेत म्हणून **''तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः''** हें वाक्य सुसंगत आहे.

(टीप :- १) स्वरूपांत विकार न पावून जो अपररूप विकार त्या अर्थानें. २) मुक्तांना प्राप्त असें जें ईश्वरत्व त्यांना प्राप्त झाल्यामुळें.)

शिष्याला सद्‌गुरुवांचून अन्य उपास्य नाहीं.

भगवद्विग्रह शास्त्रीय अनध्यस्तविवर्त जरी आहे, तथापि ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर शिष्याला तो परोक्ष आहे; सद्‌गुरुविग्रह अपरोक्ष आहे.

भक्तीमध्यें सद्‌गुरूशीं व देवाशीं **'यस्य देवे पराभक्तिरि'**त्यादि श्रुति अभेदचिंतन सांगत आहेत. ब्रह्मज्ञानानंतर भक्तीची तर अपेक्षा आहे, परंतु -

सद्‌गुरुभक्ति सांडून अन्य विग्रहाचें ध्यान करणें, हातचें सांडून पळत्याचे पाठीं लागण्यासारखें आहे.

- म्हणून शास्त्रीय अनध्यस्तविवर्तत्व ईश्वराचे ठिकाणीं आणि मुक्तजीवाचे ठिकाणीं समान आहे; आणि सद्‌गुरूचे ठिकाणीं शिष्यापुरतें विशेष आहे. सर्व ब्रह्मवेत्ते जरी सद्‌गुरु आहेत, तथापि प्रतिशिष्यसापेक्ष्य आहेत, म्हणून गुरूपासनासंकर संभवत नाहीं. ज्याप्रमाणें कृष्णकूर्मोपासनासंकर संभवत नाहीं, तसेंच येथेंही समजावें.

अनध्यस्तविवर्त शास्त्रीय परिभाषा न मानून, तशा प्रकारचा एक प्रकार मधुसूदनानें गूढार्थदीपिकेंत मानलाच आहे. येथील *(अव्दैत सिद्धीतील)* साकारनिषेध तर, सर्वब्रह्मसाकार मानणाऱ्या वल्लभमताचा निषेध करण्याकरितां शोभतच आहे. परंतु त्यांत देखील चार्वाकमताचा प्रवेश संभवत नाहीं.

आम्हीं तर अलंकार जसा सुवर्णव्याप्य आहे, तसा अनध्यस्तविवर्त-भगवद्विग्रह मायावच्छेदावच्छिन्न[१] आणि ब्रह्मव्याप्य म्हणतों. म्हणून, आमच्या मतांत तर मुळींच चार्वाकमत प्रवेश होत नाहीं. (य :१० पा.५८)

(टीप :- १) मायारूपी मर्यादेनें मर्यादित.)

वादी उवाच :- अहो **''मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते''** या ठिकाणीं लीलेचा परिणाम विग्रह ठरतोना? आणि लीला ही अविद्यासिद्ध* आहे!

*(*अविद्या + असिद्ध)*

लीलेचा परिणाम विग्रह नाहीं

सिद्धान्ती उवाच :- लीला जर अविद्या आहे, तर तिची मुक्ताला आवश्यकता नाहीं. लीला ही बुद्धिपूर्वक असते, भ्रांति ही अबुद्धिपूर्वक असते. म्हणूनही मुक्तांची लीला- अविद्या संभवत नाहीं.

आतां मुक्तांची लीला माया म्हटलें, तरी ती विग्रहाचें ठिकाणीं [१]अनुगत नसते; ध्येयरूप मनोमात्र विग्रहाचें ठिकाणीं जरी अनुगत असली, तरी [२]अनुभूत विग्रहाचे ठिकाणीं मुळींच नसते.

(टीप :- १) परिणाम पावत नसते. २) साक्षात्कार झालेल्या)

आतां जें मधुसूदनाचें म्हणणें कीं, **''नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्''**[३] नाभीपासून आकाश झालें इत्यादि श्रुति भगवच्छरीराला भूतकारणत्व सांगत असल्यामुळें, भगवद्विग्रह भूतकार्य होऊं शकत नाहीं, असा पूर्वपक्ष आहे. तो योग्य नाहीं, कारण, **'अग्निर्मूर्द्धा'**[४] इत्यादि श्रुतींत विराट्शरीरच सांगितलें असल्यामुळें, भूतकारणत्व त्या शरीराला संभवत नाहीं;

(टीप :- (३) यजुर्वेद रुद्र अध्याय - २. (४) मुंडकोपनिषत् २-४.)

(पुरुषसूक्तांत दोन प्रकारचे पुरुष)

पण हेंही मधुसूदनाचें म्हणणें योग्य नाहीं; कारण पुरुषसूक्तांत दोन प्रकारचे पुरुष सांगितले असून, **सहस्त्रशीर्षा** इत्यादि श्रुतीला आरंभ करून प्रथमपुरुषाचें निरूपण केलें आहे आणि **'ततो विराडजायत'** हा दुसरा पुरुष सांगितला आहे.

शिवाय मधुसूदनाचें म्हणणें, बळेंकरून भगवद्देहाला भूतकार्य ठरवावें, असें आहे, ते परपक्षद्वेषमात्र आहे; एरवीं तें मधुसूदनाच्या गूढार्थदीपिकावचनाशीं विरुद्ध आहे.

पुनः मधुसूदन म्हणतो **''तमसः परस्तात्''** तमाच्या पलीकडे आहे इत्यादि श्रुति विराडुपलक्षित परब्रह्माचें प्रतिपादन करितात, विग्रहाचें करीत नाहीत, हें मधुसूदनाचें म्हणणें [१]सामान्यश्रुतीस्तव बरोबर आहे, याविषयीं आमचें कांहीं म्हणणें नाही. परंतु **'नाभ्या आसीदन्तरीक्षम्'** या सूक्तांतील पंचमीचा अर्थ, मधुसूदनाच्या ध्यानांत येऊं नये, हें आश्चर्य आहे.

(टीप :- १) ज्या श्रुतींनी ब्रह्माचा निराकार बोध केला आहे त्या श्रुति)

आणखी त्याचें म्हणणें कीं, **''एको नारायणो आसीन्नब्रह्मा न च शंकरः''** इत्यादि श्रुतींनीं विग्रहसिद्धि होत नाहीं; कारण **'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्' (छांदो.६/२/१)** या जगाच्या पूर्वी सर्व सत्य होतें या श्रुतींतील परब्रह्मच नारायण शब्दानें येथें सांगितलें आहे.

परंतु हें मधुसूदनाचें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण **'सदेव सोम्य'** या श्रुतींत ब्रह्माचें विधान मात्र केलें आहे; (य :१० पा.५९) पण कशाचा निषेध मात्र केला नाहीं. आणि **'एको नारायण'** या श्रुतींत, नारायणाचें विधान करून, ब्रह्मा व शंकर यांची व्यावृत्ति केली आहे.

यद्यपि शिवतत्त्वविवेकांत नारायणाची व्यावृत्ति करून शिवत्व ठरविलें आहे, तथापि शिवाला [२]चतुर्थमूर्तित्व अपय्यादीक्षितांनीं तेथें कबूल केलें आहे. आणि त्रिपादमहानारायणादि उपनिषदांवरून, भगवान् नारायणालाही चतुर्थमूर्तित्व सिद्ध आहे.

(टीप :- २) ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र यांहून निराळी चौथी मूर्ति)

'अद्वैतकौस्तुभा'मध्यें, जें चतुर्थमूर्तित्व नाहीं, असें म्हटलें आहे तें भक्तिरहिताला शोभण्यासारखें आहे. जगत्कार्य करण्याकरितां मूर्तित्रयाव्यतिरिक्त चतुर्थमूर्तीची अपेक्षा नाहीं, असा अद्वैतकौस्तुभवचनाचा अर्थ आहे; कारण परमात्मा निमित्त व उपादान उभय सृष्टिकारण आहे.

[१] गुणाश्रयेंकरून तो कार्य करीत असल्यामुळें त्रिगुणांचें कार्य त्रिमूर्तीनेंच होण्यासारखें आहे. परंतु [२]गुण दृढ झाले कीं, भूतकार्यात्मकच उत्पत्ति होते; म्हणून भक्ताकरितां भगवान् अनध्यस्तविवर्त चतुर्थमूर्तिदेह धारण करितो, असें म्हणणें [३]हितावह आहे. मधुसूदनानें सिद्धान्तबिन्द्वादि ग्रंथांत हें कबूलही केलें आहे.

(टीप :- १) त्रिगुणाला आधार होऊन म्हणजे त्रिगुणाचा साक्षी होऊन. २)रजोगुण, तमोगुण प्रधान झाले कीं. ३) भक्ताच्या प्रेमाला साधक.)

''एको नारायण'' ही श्रुति [४] मायोपहित ब्रह्मपर असून, विग्रहपर नाहीं, या म्हणण्यांतही स्वारस्य नाहीं. कारण, मायिक भगवद्देहवादांत देखील मायोपहित ब्रह्म समानच आहे.

(टीप :- ४) माया ज्यावर भासते अशा ब्रह्माच्या अर्थाची.)

(दर्पण :- ज्यांनी भगवद्देह मायिक आहे, असें मानलें आहे, त्यांनी देखील त्या मायेला उपहित ब्रह्मच मानलें आहे. म्हणजे ''एको नारायणो'' या श्रुतीचा अर्थ करणाऱ्याप्रमाणेंच मानलें आहे. 'नारायण' म्हणजे मायोपहित ब्रह्म असा अर्थ केला तर ठीकच आहे. पण त्या नारायणाला विग्रह नाहीं, असें म्हणण्यांत कांही रहस्य नाहीं. कारण नारायणाचा देह इतिहासपुराणावरून सिद्ध आहे. हा देह मायोपहित ब्रह्मरूप नसून बह्माहून भिन्न मानणें म्हणजे भौतिक मानणेंच आहे.)

मायोपहित ब्रह्मापासून भगवद्देह अगदीं निराळा करणें, म्हणजे भगवद्देहाला भूतकार्यत्व देणेंच होय; पण तसें करणें श्रुतिस्मृतिपुराणविरुद्ध आहे; आणि आचार्यांच्या गीताभाष्याशींही विरुद्ध आहे; व त्याप्रमाणे स्वतः मधुसूदनाच्या वचनाशींच विरुद्ध आहे. इतिहासपुराणांवरून वेदाचा अर्थ करावा असें अत्रिस्मृतीचें वचन आहे. मार्कंडेयानें वटपत्रशायी भगवंताला प्रलयांत पाहिलें आणि नारायणाच्या शरीरांत सर्व सृष्टि पाहिली. तो नारायण विग्रहवान् होता. त्या नारायणाच्याच नाभीकमलापासून ब्रह्मा झाला असें प्रकरण अनेक पुराणांत आहे, तें **'एको नारायण'** या श्रुतीचें [१] उपबृंहण करितें; म्हणूनही येथील मधुसूदनाचें म्हणणें [२]अकिंचित्कर आहे.

(टीप :- १) उघड अर्थ दाखविणें, गर्भितार्थ स्पष्ट करणें. २) अगदीं निरुपयोगी)

''न चैतावता चेतनान्तरसाधारण्यम् । अखंड मायोपहितत्वस्यैव व्यावर्तकत्वात् ॥''

असें मधुसूदन पुढें म्हणतात. प्रलयांत सर्व जीव ज्याप्रमाणें राहतात, त्याप्रमाणें परमात्माही राहतो; असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण मायेची उपाधि धारण करणें हेंच त्याच्या निराळेपणाचें लक्षण होऊन राहतें. (य :१० पा.६०)

या दोन पंक्तींच्या अनुरोधानें जी ब्रह्मानंदी टीका आहे, तिजमध्यें असें म्हटलें आहे कीं, मायाअविद्येचा अभेद जेथें अंगीकारिला आहे. तेथें मायावीपणाच

परमेश्वराला निराळा करणारा आहे. मायेचे जे अनेक प्रदेश आहेत, तेच अविद्यासंज्ञक आहेत; आणि त्यांच्या उपाधीनेंच जीव झाले आहेत. अनादि मायेविषयीं ''[३]**अजामेकामित्यादि**'' श्रुतिप्रमाणें जशीं आहेत, तशीं अनादि ईश्वरदेहाविषयीं कांहीं प्रमाणें नाहींत, इत्यादि, मूळकाराचें व टीकाकाराचें म्हणणें बहुधा अयुक्त आहे.

(टीप :- ३) श्वेताश्वतर- ४-५)

कारण, दृष्टिसृष्टिपक्षांत एकच जीव असल्यामुळें, आणि 'गूढार्थदीपिका' 'सिद्धान्तबिंदु' वरून मधुसूदनाला दृष्टिसृष्टिवादच अधिक अभिमत असल्यामुळें, सृष्टिदृष्टिवादांतही एकच अज्ञान बिम्बप्रतिबिम्बाची उपाधि आहे, असा विवरणकाराचा पक्ष विद्यमान असल्यामुळें, अखंडमायोपहितत्व ईश्वराचें व्यावर्तक होतें हें म्हणणें, [१]सर्वतंत्र वेदान्तसिद्धान्तरूप नाहीं.

(टीप :- १) वेदान्तांतील सर्व तंत्रांना म्हणजे पक्षांना मान्य होणारा सिद्धान्तरूप.)

टीकाकाराचें म्हणणें कीं, अविद्या-मायाऐक्यपक्षामध्यें मायावीत्वच व्यावर्तक आहे, यांतही कांहीं स्वारस्य नाहीं; कारण -

मायाअविद्या जर एक आहे, तर मायावीत्व म्हणजे काय ? अंशावच्छिन्नत्व कीं, पूर्ण अविद्यावच्छिन्नत्व?

प्रथमपक्षीं ईश्वर अव्यापक होतो, व द्वितीय पक्ष मानल्यास जीव होतो. [२]निर्मथित शुद्धसत्त्वावच्छिन्नत्व असा त्याचा अर्थ केल्यास, निर्मथनेच्छा पूर्वी[३] उपलब्ध होत असल्यामुळें, विग्रहार्थच निर्मथन आहे, हें सिद्ध होतें. योगभाष्यवार्तिकादिकांत तसें म्हटलेंही आहे. याविषयीं **''ईश्वरप्रणिधानाद्वा''** इत्यादि योगशास्त्रांतील समाधिपादीय सूत्रांवरील भाष्य व टीका पाहाव्या.

(टीप :- २) मंथन करून काढलेलें जें शुद्ध सत्त्व त्यानें मर्यादित. ३) राहत असल्यामुळें)

अविद्यामायेचे प्रदेश मानून [४]पक्षपरित्याग पूर्वीं दाखविला आहे. (वेदान्तांतील दुसरा पक्ष व त्यावरील उत्तर पहा) अनादिविग्रहाविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं, हें टीकाकाराचें म्हणणें अकिंचित्कर आहे; कारण **''नित्यसाकारः''** इत्यादि त्रिपादमहानारायणश्रुति विद्यमान आहेत.

(टीप :- ४) स्वपक्षाची हानी.)

आतां [५]उपन्यस्त केलेला विवरणकाराचा पक्ष वादी अंगीकार करील, तर त्यांत आमचाच पक्ष सिद्ध होतो; कारण, **बिम्बत्व हेंच अनध्यस्तविवर्तत्वाचें**

52

अवच्छेदक आहे; आणि अनध्यस्तविवर्तत्व मायाव्याप्य नसून चेतनव्याप्य आहे, असा आमचा सिद्धान्त आहे.

(टीप :- ५) उल्लेख केलेला.)

ब्रह्मानंदा : साकार सिद्धि

टीकाकारानेंही या अद्वैतसिद्धीच्या टीकेंतच - (य१०पा.६१)

''अनध्यस्तेऽप्यलीके सत्तादात्म्यस्यारोपसंभवात् । (प्रथमपरिच्छेद)

(अनध्यस्त असूनहि भासणाऱ्यांत सताशीं तादात्म्याचा आरोप संभवत असल्यामुळें)

असें प्रथमारंभींच म्हटलें आहे. वस्तुतः सर्व भावाभावपदार्थ मायाकल्पित आहेत, हा वेदान्तसिद्धान्त असूनहि, अनध्यस्त [१] अलीक पदार्थाचा अंगीकार करून, त्यांचे ठिकाणीं सत्तादात्म्य, या गौडब्रह्मानंदानें जर संभवनीय मानलें आहे, तर शुद्धव्याप्य अनध्यस्तविवर्तरूप भगवच्छरीर या लोकांनां मानण्याला काय होतें समजत नाहीं. अलीक जर अनध्यस्त होईल, तर वास्तविक तें सतच झालें पाहिजे; कारण एक सत् नित्य व मायारहित, एक अलीक नित्य; असें सर्वदा द्वैत राहील, म्हणूनच आम्हीं विवर्तशब्द घातला आहे. - **ज्ञानानें निवृत्त होत नाहीं, म्हणून तें अध्यस्त नाहीं. व नुस्त्या विग्रहज्ञानानें अविद्येची निवृत्ति होत नाहीं. म्हणून तें विवर्त आहे,** असें आमचें म्हणणें आहे.

(टीप :- १) असत्य पदार्थ)

''तस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिरजायत''

(त्याच्या कपाळापासून त्रिनेत्र शूलपाणि शंकर उत्पन्न झाले.)

या श्रुतीचा अर्थ, टीकाकारांनीं ललाटशब्दानें माया घ्यावी, किंवा प्रलयांती व सर्गारंभी उत्पन्न होणाऱ्या शरीराचें ललाट घ्यावें, असा सांगितला आहे. परंतु प्रथमार्थ रूढींस सोडून रूपकरूप असल्यामुळें, द्वितीयार्थाचे मानानें तुच्छ आहे. सर्गारंभीं उत्पन्न होणारें भगवच्छरीर मानलें, तर त्याला चतुर्थमूर्तित्व सहजच येतें. **'एको नारायणः'** इत्यादि श्रुति महोपनिषदीं आहेत. शिवतत्त्व-विवेकोक्त शिवशरीरालाही चतुर्थमूर्तित्व आहे; परंतु ही टीकाकाराची संमति मूळ अद्वैतसिद्धिकाराच्या भौतिक भगवद्विग्रहदंशाशीं विरुद्ध आहे.

''नित्योनित्यानां''

या श्रुतिवचनानें अनध्यस्तसिद्धि

ओव्या :-

पुनः बोले मधुसूदनू । ''नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनां''* हे श्रुति मानूं ।
परी विग्रह नित्य म्हणूं । ऐसें नाहीं ॥६५॥ *(*श्वेताश्वतर-६- १३)*
(१)स्वरूपचैतन्याचा अंगीकार । करोनी श्रुत्यर्थ घडे सुंदर ।
हाहीं मधुसूदनाचा विचार । उन्मत्त प्रलापू ॥६६॥
नित्यानां हे अनेक वचन । स्वरूपचैतन्यीं लागे काय म्हणून ।
अनेक मानतां स्वरूपचेतन । तरी सजातीय (२) भेद होईल ॥६७॥
आणि जीवचैतन्याशीं । नित्यता नाहीं ब्रह्मा ऐसी ।
ज्ञानें (३) बाधसामानाधिकरण्यासी । वेदान्त सांगे म्हणूनी ॥६८॥
यावद्व्यवहार नित्य ईश्वर । मुक्तप्राप्य तोचि सुंदर ।
हें बोलताहे शारीरक सूत्र । म्हणोनी अनध्यस्तशरीर नित्य ॥६९॥
इया शारीरकसूत्रावरून । जरी नित्य आहे ईश्वरचेतन ।
तरी तें एक म्हणोन । नित्यानां हें वचन घटेना तेथ ॥७०॥ (य१०-६२)
अनेकेश्वरवाद कांहीं । आम्हांसी तव मान्य नाहीं ।
(४)गौरवदोषीं पडलाही । वाचस्पति तो ॥७१॥
म्हणोनी अनध्यस्तविवर्त । हस्तपादादि अवयव समस्त ।
नित्य तयांचीं हीं नित्य यथार्थ । परमार्थसत्तावंत ही श्रुतिसंगति ॥७२॥

(टीप :- १) आत्मचैतन्याचा २) चैतन्य चैतन्यांत भेद ३) जीवत्वाचा बाध केल्यावर जीव व ईश्वराचे समान अधिकरण होते. ४) थोडक्यांत काम होत असतांना पुष्कळ शब्दांत पाल्हाळ करणें ह्याला गौरवदोष म्हणतात.)

(भावार्थ :- अनध्यस्तविवर्त म्हणून नित्य असे जे भगवंताचे हातपाय, त्या नित्यांचा जो यथार्थ नित्य, म्हणजे परमार्थ सत्तावान् असा भगवान्. ही ''नित्योनित्यानां'' ह्या श्रुतीची संगति होय ॥७२॥

शब्दें शब्दोपलक्षित बोधू । न नाशे म्हणोनी प्रतिभासावच्छेदू ।
परमार्थसत्तेंशीं अविरोधू । अनध्यस्तविवर्तसूत्रवशें ॥७३॥

(भावार्थ :- शब्दानें उपलक्षित (सूचित केलेला) जो बोध तो त्या शब्दानें म्हणजे शब्दाच्या नाशानें - नाश पावत नाहीं. शब्द नष्ट झाल्यावरहि कायम राहतो. त्याप्रमाणेंच, प्रतिभासावच्छेदमायेच्या अपेक्षेने मर्यादित जो भगवन्ताचा विग्रह, त्याचा परमार्थसत्तेशीं अविरोध आहे. आणि 'सूत्रवशे म्हणजे एकसूत्रीपणामुळें- भगवान व भगवद्विग्रह ह्यांत एकच चैतन्य असल्यामुळें - तो भगवद्देह अनध्यस्तविवर्त आहे ॥७३॥)

पुराण प्रामाण्यानें भगवद्विग्रहसिद्धि

भाषासूत्र :-

पुढती ''पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं'' म्हणजे
पूर्वसृष्टिनाशीं सकल विकारातें उदरस्थ करिता झाला ।
येथें सृष्टीचे संस्कार अविद्येंत राहणें हेंच पोटांत असणें समजणें ।
ऐसें मधुसूदन बोलिजेला ।
तो (१)वायफुलाचा झेला । विचारें पाहतां (२)वोफळ झाला ॥

ओवी :-

पुराण आणि इतिहास । इहीं श्रुत्यर्थ कीजे हे स्मृतिभाष ।
प्रलयीं निद्रित नारायणास । मार्कंडेय पाहोनी उदरीं गेला ॥७४॥
तेणें आंत पाहिली सृष्टि । ऐशा सकल पुराणीं गोष्टी ।
एथ (३) रूपक करतां ओठी । रूढीत्याग मात्र ॥७५॥
मार्कंडेयमन । तरी न पाहूं शके अविद्येंतील (४)संस्कार सुप्तजन ।
म्हणोनी देहस्थीति कारण । मानिली पाहिजे 'उदर' शब्दार्थी ॥७६॥

(टीप :- १) नसलेल्या फुलाचा गुच्छ २) व्यर्थ ३) मुखानें रूपक आहे असें म्हटलें तर ४) संस्कार आणि निजलेले जीव.)

(भावार्थ :- मार्कण्डेयाच्या मनाला अविद्येंतील संस्कार आणि सुप्तजन दिसूं शकत नाहींत. ते अव्यक्त असतात. म्हणून 'उदर' शब्दाच्या अर्थात जी देहाची स्थिति सांगितली आहे ती सृष्टि पाहण्याला कारण मानिली पाहिजे. भगवंताच्या देहांत मार्कण्डेयाने सृष्टि पाहिली असेंच म्हटलें पाहिजे ॥७६॥)

''ततो विराडजायत'' ही श्रुति । सर्गारंभीं सांगे विराडुत्पत्ति ।
म्हणोनी प्रलयीं विराडदेहस्थीति । न मानिजे हे ॥७७॥

(भावार्थ :- विराट देह, उत्पत्तीचे प्रथम उत्पन्न होतो असें श्रुतींत सांगितलें आहे; म्हणून विराट देह प्रलयांत मानतां येत नाहीं. ॥७७॥

भाषासूत्र :-

आणिक मधुसूदन बोलिला कीं ।
'पोटीं ब्रह्मांडाचा प्रवेश झाल्यानें प्रलय व्यर्थ होतो'
याला टीकाकाराची पुष्टि ऐसी कीं ।
कारणामध्यें कार्य लीन होण्यास प्रलय बोलिजे ।

या दोघांते ही पुसणें कीं ।
पोटीं जगत्प्रवेश-अर्थु तुम्ही काय जाणितला ! ।
अन्न पोटीं भरिजे ऐसा कीं पेटींत ठेविजे जैसा पैसा ! ।
पहिल्यापक्षीं धरितां धिंवसा ।
तरी सूक्ष्म होवोनी जगासी पावणें आलें एकसरसा ।
एथ सत्कार्यवादही मिळे आपैसा । भगवद्देहकारणचि सरिसा ।
म्हणोनी विषम जीवदेहदृष्टान्तठसा ।
व्यवहारीं भाट्टनयवेदान्तीं संमत जैसा ।
नैय्यायिकांचा विशेष सामान्यभाव संमत तैसा ।
म्हणोनी अनध्यस्तविवर्त उदरस्थ मायाकाशासृष्टिसंस्कारासह व्यावर्ती ।
मार्कंडेयें पाहिली रीति । तयाचें कारण सूक्ष्मयोगदृष्टिप्रतीति ।
समाधींत मुनिमाया देखती ।
हें श्वेताश्वतरश्रुतींत आणि भागवतीं वर्णिलें
'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्'* ही श्रुति ।
(*श्वेताश्वतर१-३) (य१० पा.६३)
आणि याचाचि अनुवाद भागवतीं । एवं पहिल्यापक्षीं इष्टापत्ति ।
सत्कार्य सांगती म्हणूनी ॥
दुसऱ्यापक्षीं महाघोरू । प्रमादीं अद्वैतसिद्धिकारू ।
''अत्ता चराचरग्रहणात'' **(ब्र.सू.१-२-९)** हें सूत्र पराशरकुमरू ।
बोलिले त्याचा अर्थ प्रलयीं विश्वा खाय ईश्वरू ।
जैसा भक्तहृदयीं प्रवेशे सूक्ष्म साकारू ।
तैसा सूक्ष्मउदरी घे अवघा विश्वाकारू ।
म्हणोनी योग्य नव्हे स्थूलकोटी प्रकारू ।
अल्पही अंशाचे ठायीं सर्वव्यापकता हा मायाविकारू ।
जैसा अल्प हृदयाकाशीं दिसे स्वप्नावडंबरू ।
अथवा प्रतिजीवसृष्टीचे मतें । दृष्टिसृष्टिवादाचें हातें ।
प्रलय बोलिला ज्याचा तयातें ।
म्हणोनी अन्याभास नाहीं निषेधलें परते ।
प्रलय श्रुतिसांगे लयचिंतनातें ।
म्हणूनी मुख्यार्थत्व आलें उदरवाक्यातें ।

अथवा 'उदर' शब्द म्हणतां अविद्येतें ।
दोष कांहीं न वाटे आम्हातें ।
मुक्तप्राप्य ईश्वर जेवि प्रलयीं राहतों तेविं अनध्यस्तविवर्तही राहे तेथें ।
जें त्याची ब्रह्मज्ञानें हानि न होते ।
म्हणोनी सांपडते भक्ति शुद्ध ॥

(भावार्थ :- मधुसूदन म्हणतात कीं, भगवंताच्या पोटांत ब्रह्मांडाचा प्रवेश होतो, असें मानलें तर त्याला प्रलय म्हणतां येत नाहीं; म्हणून प्रलय होतो हें म्हणणें व्यर्थ होतें. टीकाकारहि ह्या मधुसूदनाच्या म्हणण्याला पुष्टि देऊन म्हणतात कीं, ज्याप्रमाणें कार्याचा नाश होऊन कारणांत लीन होते, त्याप्रमाणेंच जेव्हां प्रलय होतो तेव्हां सर्व ब्रह्मांड आपल्या कारणरूपांत राहते, भगवंताच्या पोटांत राहत नाहीं.

मधुसूदनांना व त्याच्या टीकाकाराला असें विचारावें कीं, भगवंताच्या पोटांत प्रवेश होतो, हें म्हणणें बरोबर नाहीं; असें जेव्हां तुम्ही म्हणतां, तेव्हां त्या वाक्याचा तुम्ही काय अर्थ करता ? पोटांत अन्न टाकतो तसा अर्थ घ्यावयाचा कीं पेटींत पैसा ठेवतो तसें समजायचे ?

अन्न जसें पोटांत राहतें तसे भगवंताच्या पोटांत ब्रह्मांड राहतें, असा अर्थ निश्चित केला, तर पोटांतील अन्नाप्रमाणें जगहि सूक्ष्म एकरस होऊन भगवंताच्या पोटांत राहतें, असें म्हणतां येतें. असें मानलें तर सांख्याचा सत्कार्यवादहि येथें लागूं पडतो. सत्कार्यवादाप्रमाणें सर्व कार्ये सूक्ष्मरूपानें उत्पत्तिपूर्वी आपल्या कारणांत राहतात. त्यासारखेंच सर्व ब्रह्मांडास कारण असलेल्या भगवद्देहांत तीं प्रलयाचे वेळीं सूक्ष्मरूपानें राहतात, म्हणून भगवंताच्या चैतन्यस्वरूप देहाला विषम असे जे जीवदेह ते त्या मार्कण्डेयानें पाहिलें, असें म्हणतां येतें.

भगवंताचा चित्स्वरूप देह व मायिक जीवदेह ह्यांची जरी विषमसत्ता असली तरी व्यवहार आहे तोपर्यंत प्रलयांत वरप्रमाणें भगवंताच्या पोटांत जीवांच्या देहांचा प्रवेश मानतां येतो. वेदान्तांत व्यवहारापुरता भाट्टाच्या मताचा अंगीकार केला आहे किंवा नैय्यायिकांचे विशेष व सामान्य हे पदार्थ व्यवहारापुरते मानले आहेत. त्याप्रमाणेंच व्यवहारापुरतें प्रलयांत जीवदेहांचे प्रवेश भगवंताच्या देहांत मानतां येतात, म्हणून अनध्यस्तविवर्त असें जें भगवंताचें उदर त्यांत (व्यावर्ती) प्रलयाचे वेळीं मार्कण्डेयानें माया व आकाश ह्यांना सृष्टिसंस्कारासह त्यांची (रीति) स्थिति पाहिली. ह्यांचें कारण असें आहे कीं, योगदृष्टीच्या सूक्ष्म प्रतीतीनें मुनीलोक आपल्या समाधींत माया पाहतात, हे भागवत व

श्वेताश्वतर श्रुति ह्यांत वर्णन केलें आहे.

''हे देव, त्या लोकांनी ध्यानयोगानें आपल्या गुणांनी झांकली गेलेली (संस्काररूप असलेली) अशी आत्मशक्ति पाहिली.'' अशी श्रुति असून त्याचाच अनुवाद भागवतांत केला आहे. म्हणून पहिला अर्थ केल्यास आम्हांस मान्य आहे. कारण त्यास सत्कार्यवादाची संमति आहे.

दुसरा पक्ष म्हणजे पेटींत जसा पैसा ठेवावा तसे ईश्वराचे पोटांत जगत् भरलें आहे; असा अर्थ कराल तर अद्वैतसिद्धिकारावर बहुत दोष येतील.

वेदान्त ब्रह्मसूत्रामध्यें ''अत्ता चराचरग्रहणात्'' हें सूत्र आहे. त्याचा अर्थ असा कीं प्रलयामध्यें ईश्वर सर्व जगत् खाऊन टाकतो. भगवंताचा साकार देह सूक्ष्मरूपानें भक्ताचे हृदयांत प्रवेश करतो तसेंच सर्व विश्वाकार सूक्ष्मरुपानें भगवान् आपल्या उदरांत घेतो. असे असल्यामुळें स्थूल पक्षाचा प्रकार योग्य नाहीं. म्हणजे पेटींत जसा पैसा जसाच्या तसाच ठेवतात तसेंच सर्व विश्व जसेच्या तसेंच स्थूलरूपानें भगवंताचे पोटांत कल्पाचे शेवटीं राहते, असा 'पुरा कल्पापाये'' या पदाचा अर्थ घेणें बरोबर होणार नाहीं. ज्याप्रमाणें अल्प अशा हृदयाकाशांत स्वप्नाचा पसारा दिसतो त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या एका अंशावर सर्व मायेचा व्यापक असा विकार भासतो.

अथवा दृष्टिसृष्टिवादाच्या पक्षानें प्रत्येक जीवाची सृष्टि निराळी आहे, असें मत आहे. त्या मतानें प्रत्येक जीवाचा ज्याचा त्याला प्रलय आहे. म्हणून एका जीवाच्या सृष्टीचा प्रलय झाला तरी बाकीचे आभासजीव तसेच राहतात. दृष्टिसृष्टिवादानें इतर जीवांचा निषेध केला नाहीं. प्रलय सांगणारी श्रुति, साधकानें सृष्टीचा ब्रह्माचे ठिकाणीं लय होतो. असें चिंतन करण्याकरितां सांगितली आहे म्हणून प्रलय म्हणजे सर्वसंस्कार अविद्येंत लीन होतात, असा 'पुरा कल्पापाये' चा मुख्य अर्थ न करतां, ते सूक्ष्मरूपानें भगवंताचे उदरांत राहतात, असाच त्या वाक्याचा मुख्य अर्थ घ्यावा व लयचिंतनार्थ वरीलप्रमाणें लक्ष्यार्थ घ्यावा.

अविद्येलाच जरी उदर म्हटलें तरी कांहीं दोष नाहीं. कारण असें मानलें तरी मुक्ताला प्राप्त होणारा ईश्वर ज्याप्रमाणें प्रलयांत राहतो त्याप्रमाणें अनध्यस्तविवर्त ईश्वरविग्रह देखील प्रलयांत राहूं शकतो. ब्रह्मज्ञानाने त्याची हानि होत नाहीं. म्हणून अनध्यस्तविवर्त भगवद्विग्रहाची शुद्ध भक्ति होऊं शकते.)

(सारांश)

१. चिन्मय देह म्हणजे मुक्त जे सद्गुरु त्यांचे देह. ते अनध्यस्तविवर्त आहेत.

२. ईश्वर व सर्व मुक्तजीव यांचे देह अनध्यस्तविवर्त आहेत पण ते शिष्याला परोक्ष आहेत पण त्याच्या सद्गुरूंचा देह अनध्यस्तविवर्त अपरोक्ष आहे.

३. अद्वैतसिद्धींतील साकारनिषेध सर्व ब्रह्मसाकार मानणाऱ्या वल्लभमताकरितां योग्य आहे. पण आमच्या मतें सर्वब्रह्म साकार नसून मायावच्छेदावच्छिन्न ब्रह्म साकार आहे. तें साकार अनध्यस्तविवर्त आहे. आणि ब्रह्मव्याप्य आहे.

४. ''मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते'' लीला ही भ्रांतिपूर्वक नसते, बुद्धिपूर्वक असते. म्हणून मुक्तांची लीला अविद्या संभवत नाही. शिवाय मुक्तांची लीला माया म्हटले तरी, ज्या भगवद्विग्रहाचा मुक्तांना अनुभव होतो त्या विग्रहांत ती माया अनुगत नसते. (परिणाम पावत नसते)

५. पुरुषसूक्तांत ''सहस्रशीर्षा'' इत्यादि श्रुतीला आरंभ करून पहिला पुरुष सांगितला आहे व ''ततो विराडजायत'' त्या पहिल्या पुरुषापासून झालेला विराट् दुसरा पुरुष सांगितला आहे; तेव्हां भूताला (विराट् देहाला) उत्पन्न करणारा पहिला पुरुष स्वतः भूतकार्य होऊं शकत नाहीं. हें द्वैत्यांचें म्हणणें योग्य आहे. ''नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्'' त्याच्या नाभीपासून अंतरिक्ष झालें, असें म्हटलें आहे; म्हणून भूत जे अंतरिक्षादि त्यांच्यापासून भगवद्विग्रह झाला नाहीं, हेंहि म्हणणें योग्य आहे.

६. ''एको नारायणो आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः'' ह्या श्रुतीत परब्रह्मच 'नारायण' शब्दानें सांगितलें आहे, असें मधुसूदन म्हणतात. पण मार्कण्डेयानें वटपत्रशायी भगवंताला प्रलयांत पाहिलें आणि नारायणाच्याच शरीरांत सर्व सृष्टि पाहिली. तो नारायण विग्रहवान् होता. त्या नारायणाच्याच नाभीकमलापासून ब्रह्मा झाला, असें अनेक पुराणांत आहे. म्हणून मधुसूदनाचें म्हणणें ह्या पुराणांच्या विरुद्ध आहे. तसेंच तें आचार्यांच्या गीताभाष्याशीं व त्यांच्या स्वतःच्या गूढार्थदीपिकेंतील वचनाशींहि विरुद्ध आहे. वेदांचा अर्थ इतिहासपुराणांवरून लावावा, असें अत्रिस्मृतीचें वचन आहे.

७. ''पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतम्'' म्हणजे ''पूर्व सृष्टीच्या प्रलयांत सर्व विकारांना आपल्या पोटांत ठेवलें'' येथें सृष्टीचे संस्कार अविद्येंत राहणें हेंच पोटांत असणें समजावें, असे मधुसूदन म्हणतात. पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण मार्कण्डेयानें हे अविद्येंत असलेले संस्कार पाहिले असे म्हणतां येत नाहीं. तेव्हा भगवंताच्या पोटांतच सूक्ष्मरूपानें प्रलयाचे वेळीं माया, आकाश संस्कारासह राहतात, हेंच म्हणणें योग्य आहे. हें संस्कार, योगदृष्टीने समाधींत पाहतां येतात, असे श्रुतींत व भागवतांत म्हटलें आहे.)

ओव्या :-

पुढती बोले मधुसूदन । जें कीं श्लोक सांगे पुराण ।
परमात्मदेह नित्य म्हणोन । तेंही समाधान ऐकावें ॥७८॥
''सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ।
परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वदा'' ।
या वाक्याचे ठायीं । प्रलयपर्यंत देह बोलिले स्थायी ।
आणि दुःखाचा भोग नाहीं । [१] ज्ञानमात्र प्रधान ॥७९॥
म्हणोनी जडु आणि ब्रह्मभिन्नु । समजावी भगवत्तनु ।
येथें चळला मधुसूदनू । [२] पदज्ञानावांचुनी ॥८०॥
नित्या आणि शाश्वता ऐसे । दोनी पदें मुळीं सरिसे ।
परमानंदसंदोहा ज्ञानमात्राश्च विशेषें । आणि सर्वदा हें पद ॥८१॥
अवघीयाचा अर्थ । प्रलयावधिपर करितां समस्त ।
तरी स्कंदपुराणलीलावाक्यासी येत । विरोध सहज ॥८२॥
पुराण पुराणें समन्वयीजे । मार्कंडेयदृष्टउदर ऐतिह्यही येथ [३]विचारिजे ।
नित्य तें बोलिजे । यावदीश्वर ॥८३॥
शाश्वत बोलिजे लीलादृष्टीं । सर्वदा बोलिजे भक्तहृदय प्रगटी ।
याची वचनाच्या टीकाकाराची गोमटी । संमति ऐसी ॥८४॥

(टीप :- १) केवळ ज्ञानच प्रधान आहे ज्यांत. २) श्लोकांतील पदाचें ज्ञान न झाल्यामुळें. ३) विचार करावा.)

(भावार्थ :- लीलेच्या दृष्टीनें 'शाश्वत' म्हणजे लीला शाश्वत आहे, असा अर्थ. भक्ताचें हृदयांत सर्वदा प्रगट होतो असा सर्वदाचा अर्थ. हे जे वर अर्थ केलेत त्या वचनाला टीकाकारांची चांगली संमति आहे ॥८४॥)

टीकाकार म्हणतो भगवद्देह आवरणशून्य ।
आणि जड म्हणतो मूळकार मधुसूदन ।
गूढार्थदीपिकेशीं पाहतां मिळवून । मूळकार स्ववचनविरोधी ॥८५॥
आवरणशून्य देह जरी । ब्रह्मभिन्न जड होय कैसा तरी ।
म्हणोनी गुप्तविरोधसरी । उभयस्नेहकंठीं ॥८६॥ (य१०.६४)

(भावार्थ :- देह जर आवरणशून्य म्हणजे ज्यांत ब्रह्माचें ज्ञान लोपले नाहीं असा असला तर तो ब्रह्माहून निराळा जड असा कसा होतो ? म्हणून टीकाकार व मूळकार ह्या दोघांनी प्रेमानें आपल्या कंठांत गुप्त विरोधरूपसरी घातली आहे ॥८६॥)

(दर्पण :- टीकाकाराचे आवरणशून्य म्हणणें व मूळकाराचें जड म्हणणें, हा विरोध आहे.)

शोकादि आवरण । रघुनाथाचे ठायीं दिसावयाचें कारण ।
ब्राह्मणशापाचें अंगीकरण । लोकशासन करावया ॥८७॥
प्रलयपर्यंत देह राहती । परी श्रीकृष्णें देह दग्ध केला योगस्थिती । तरी
तेथही नाहीं [१]क्षति । [२]सजातीय देह निर्मुनी देती दर्शन भक्तां ॥८८॥
ऐसें टीकाकाराचें बोलणें । ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यविरुद्ध म्हणोनी लाजिरवाणें ।
''यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्'' या सूत्रभाष्यांत आचार्यबोलणें ।
कीं आधिकारिक जन्मती परि ते [३] जातिस्मरण न म्हणावे ॥८९॥

(सूत्रार्थ :- अधिकारी पुरुष अधिकार कायम असेपर्यंत शरीर धारण करून राहतात. (ब्र.सू.शां.भा.३-३-३२)

(टीप :- १) हरकत. २) तत्सदृशदेह. ३) नवव्या महिन्यांत गर्भाला मागील अनन्त जन्मांचें स्मरण होते म्हणून त्याला जातिस्मर म्हणतात.)

सजातीय देह उपजविता । आधिकारिक जीव तयांत शिरता ।
तरी दुर्निवार्य जातिस्मरता । सर्वथा त्यांची ॥९०॥

(भावार्थ :- आपल्या सारखा दुसरा देह निर्माण करून त्या देहांत आधिकारिक पुरुष शिरतात, असें मानल्यास, त्यांना पूर्वजन्मीचें स्मरण असतें असें म्हणणें निवारण करतां येणार नाहीं. (म्हणजे पूर्व जन्मींचें स्मरण त्यांना राहिलेंच पाहिजे)॥९०॥)

म्हणोनी तोचि देह उत्पन्न होवावा ।
तरीच आधिकारिकांचा जातिस्मरभाव निवटावा ।
तेथ मरणप्रत्यय आभास असावा । आणि जन्मप्रत्यय तो सत्य ॥९१॥

(दर्पण :- आधिकारिकांच्या मरणाचा जो इतर लोकांना प्रत्यय येतो तो आभास समजावा. त्या देहाचा फक्त इतरांना तिरोभाव होतो. देह नष्ट होत नाहीं. आणि त्यांचे जन्माचा जो इतरांना प्रत्यय येतो. तो सत्य देहाचा प्रत्यय येतो. त्यांचा देह आभासिक नसतो. (जन्म म्हणजे सत्यदेहाचा इतरां समोर आविर्भाव होणें).

एवं आधिकारिकांची स्थिति । तेथ अवतारदेह सजातीय कैसे होती ।
आणि जातिस्मर जीव नव्हे राधिकापति ।
हें गूढार्थदीपिकेंत [१] चतुर्थी मधुसूदनचि बोलिला ॥९२॥

तेव्हां येथील टीकाकाराची एवढी [२] पंक्ति । सर्वथा न मानिजे श्रोतीं ।
आतां निरीक्षूं पुढती ।[३] मधुसूदनजीव्हा ॥९३॥

(टीप :- १) चौथ्या अध्यायांत २) ओवी ३) मधुसूदनाचें म्हणणें.)

''आनंदरूपममृतम्'' इत्यादि श्रुतींची व्यवस्था

आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ (मुंडक २/२/७)
आप्रणखात् सर्व एवानंदः । मोदो दक्षिणः पक्षः॥ (तैत्ति.२/५)
यदात्मको भगवान् तदात्मिका शक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः॥

(भावार्थ :- अविनाशी व आनंदरूप असे जे असते, ते पायाच्या नखापासून ज्याचें सर्व शरीर आनंदरूप आहे. आनंद हा ज्याचा उजवा हात आहे. ज्याप्रमाणें आत्मस्वरूप असलेले भगवान् व त्याची शक्ति आहे. असे ते आत्मस्वरूपी भगवान् ज्ञानरूप आहेत व ज्यांच्या ठिकाणीं संपूर्ण ऐश्वर्य आहे.)

या वाक्यावरून सर्पानें वेटोळी घातल्याप्रमाणें ब्रह्माशीं अभिन्न भगवद्देह आहे असें म्हणतां येत नाहीं, कारण या सर्व श्रुति ब्रह्मपर आहेत. ऐश्वर्यात्मकत्व सांगणारे वाक्य मायोपहित ईश्वराचा बोध करिते. मोद उजवा हात आहे, इत्यादि वाक्ये आनंदमय कोशाचा बोध करतात. **'आनखाग्र आनंदस्वरूप'** इत्यादि वाक्ये भगवंताच्या लीलाविग्रहाचा बोध करितात, असे मधुसूदनाचे म्हणणे आहे. आणि तें निव्वळ चुकीचे आहे, असे आम्हाला म्हणता येत नाही. कारण, सर्पाच्या वेटोळीप्रमाणें भगवद्देह [४]अविकृतपरिणामवादी वल्लभ मानतात; आणि मधुसूदनानेंही आपल्या गूढार्थदीपिकेंत मानला आहे, तसा आम्ही मानीत नाहीं. कारण, अविकृतपरिणाम देखील सावयवाचाच होत असतो, निरवयवाचा होत नाहीं. अनध्यस्तविवर्त निरवयवाचाही होतो, (य१०.पा.६५) म्हणून हें मधुसूदनाचें बोलणें वल्लभाला किंवा त्यालाच विघातक आहे, आम्हांला नाहीं.

(टीप :- ४) ब्रह्माचे ठिकाणीं काहीहि विकार न होतां ब्रह्माचाच परिणाम होणारा भगवंताचा देह आहे, असे मानणारें वादी.)

आतां टीकाकारानें जें पांडित्य केलें आहे, त्याची परीक्षा करूं. चेष्टावान् असून [१]अन्त्यावयवी असणें, याला वृद्धशरीर म्हणतात. तें सावयव असल्यामुळें विनाशी असलेंच पाहिजे. ब्रह्माशीं अभिन्न आहे असें मानलें, तर **''निष्कलं निष्क्रियं''** इत्यादि श्रुतींचा विरोध येतो, असें टीकाकाराचें म्हणणें आहे.

(टीप :- १) ज्याचे पुनः कार्य होत नाहीं, असें.)

पण तें समंजस नाहीं. कारण, जें जें सावयव असतें तें तें विनाशी असतें, हें अनुमान नैय्यायिकांचें आहे. प्रथम नैय्यायिकांचें व वेदान्तियांचें आपसांत भांडण असलें, तरी प्रसंगीं हे मूर्ख भक्तिरहित वेदान्तीं मोठ्या शब्दासाठीं नैय्यायिकांच्या आड लपत असतात; आणि त्यामुळें आपला कोणता घात होतो, हें समजत नाहींत.

भगवच्छरीर सावयव आहे असें मानलें, तर या वेदान्तियांना [२] आरंभवाद मानावा लागेल आणि भगवच्छरीर भूतकार्य होईल. कारण, पृथ्व्यप्तेजवायु[२] या भूतचतुष्टयांचें कार्यच सावयव आहे. असें नैय्यायिकांचें म्हणणें आहे. परंतु भूतकार्य भगवद्देह मानणें गीताशांकरभाष्याच्या विरोधी आहे. कारण त्यांत मायाकार्य भगवद्देह म्हटला आहे.

(टीप :- २) परमाणुपासून आरंभ करून पुढे,णुक, त्र्यणुक ह्या क्रमानें चार भूतांचें परमाणूपासून जगत् झालें असा वाद.)

मायेचा परिणाम म्हटल्यास तो भूतकार्यच होतो, हें मागें दाखविले आहे. मायेचा विवर्त संभवत नाहीं. कारण सर्व विवर्ताधिष्ठान ब्रह्म आहे आणि माया सावयव नाही किंवा निरवयव नाहीं; कारण ती अनिर्वचनीय आहे, असें विवेकचूडामणींत आचार्यांनीं म्हटलें आहे; म्हणून [१] मायावयवारब्धकार्य भगवद्देह संभवत नाहीं; एवढ्याकरितां टीकाकाराचें म्हणणें समीचीन नाहीं.

(टीप :- १) मायेच्या अवयवांच्या आरंभापासून झालेलें कार्य.मायाअवयव आरब्धकार्य)

(सारांश)

(१.) भगवंताचे शरीर सावयव नाहीं; कारण जें सावयव असतें तें आरंभवादाप्रमाणें भूतकार्य असतें. माया ही सावयव नसल्यामुळें तें शरीर मायाकार्य होऊं शकत नाहीं व मायाकार्य म्हटल्यास तें भूतकार्यच म्हणावें लागतें, हें मागें सांगितलेंच आहे.)

भगवद्विग्रह सावयवत्व खंडण

वादी :- अहो, दृश्यत्वास्तव भगवद्देह सावयव आहे असें सिद्ध होत आहे.

सिद्धान्ती उवाच :- दृश्यत्व हें सावयवाचा सर्वदा साधक हेतु नाहीं. कारण, आरंभवादांतच तें सावयवाचें साधक आहे, विवर्तवादांत नाहीं; नाहीं तर, रज्जुसर्पालाही अवयव आहेत, असें म्हणावें लागेल. आणि तसें मानलें तर [२]सत्ख्यातीचा प्रवेश होईल.

(टीप :- २) शुक्तीवर भासणाऱ्या रजताचे अवयव सत्य आहेत. नेत्रदोषानें

शुक्ति आच्छादित झाली म्हणजे रजत प्रत्यक्ष होते. आणि शुक्तिज्ञान झाले म्हणजे रजताचा आपल्या आपल्या अवयवांत ध्वंस होतो- ही सत्ख्याति.)

शिष्य उवाच :- भगवन् ! अनिर्वचनीयख्यातीमध्येंहि दृष्टिसमकालीन दृश्योत्पत्ति असल्यामुळें, रज्जुसर्प सावयव म्हणण्यांत हानि नाहीं. (य :१० पा.६६)

(दर्पण :- दृष्टिसमकालीन दृश्योत्पत्ति :- दृष्टिसमकालींच ते दृश्य सावयव दिसते. सावयव असणें म्हणजे सावयव दिसणें असा अर्थ नसून द्विअणुकादि क्रमानें तो उत्पन्न होणें.)

श्रीगुरु उवाच :- अरे रज्जुसर्प अनिर्वचनीय उत्पन्न होतो, तरी सावयव नाहीं; कारण, द्व्यणुकादि क्रमानें तो उत्पन्न होत नाहीं. यद्यपि [१]स्वप्नांशारंभवादाशीं दृष्टिसृष्टिवादाचा विरोध नाहीं, तथापि त्याचा आभासत्वेंकरूनच अंगीकार आहे म्हणूनच रज्जुसर्प विवर्त आहे; परंतु तो अध्यस्त आहे आणि सुवर्णकुंडल अनध्यस्तविवर्त आहे. कारण तें बुद्धिपूर्वक[२] आहे.

यद्यपि कुंडलत्व [३] खोटीच्या दृष्टीनें अविकृत परिणाम आहे, तथापि खोटीच सुवर्णाच्या दृष्टीनें अनध्यस्तविवर्त आहे. आणि म्हणून कुंडलही अनध्यस्तविवर्त आहे. अन्य धातूच्या खोटीपासून, सुवर्णखोटी भिन्न करतां येते. यांत सुवर्ण [४]प्रत्यक्षदर्शनहेतु आहे, खोटीचें दर्शन[५] हेतु नाहीं; म्हणून सुवर्णनिरवयवाचें सर्व अलंकार अनध्यस्तविवर्त आहेत.यद्यपि ब्रह्मदृष्टीनें[६] सुवर्णादिक अनध्यस्तविवर्त आहेत, तथापि दृष्टान्तांशाचे ठायीं सिद्धदृष्टीचा अंगीकार नसतो. *(म्हणजे दृष्टान्त पूर्णपणें सिद्धान्तासारखा नसतो)* कारण, अंगीकार केला तर, [७]साध्यसिद्धि त्यापासून होत नाहीं. म्हणून दृष्टान्तांशाचे ठायीं सुवर्णालंकारच अनध्यस्तविवर्त आहेत. दार्ष्टान्तीं *(सिद्धांतात)* अनध्यस्तविवर्त भगवच्छरीर आहे; म्हणून जेथें जेथें विवर्त असतो, तेथें तेथें अध्यास असतोच, या पक्षाचेंहि निराकारण झालें.

(टीप :- १) स्वप्नांत भासणारा जो आरंभवाद त्याशीं. २) अधिष्ठानाचें अभान न होतां, जाणून. ३) सोन्याची लगड ४) प्रत्यक्ष दर्शन होण्याला कारण सुवर्ण आहे. ५) खोटीचें दर्शन प्रत्यक्ष दर्शनाला हेतु नाहीं ६) ब्रह्मनिष्ठाचें दृष्टीनें ७) जें सिद्ध करावयाचे तें)

परमात्मा बुद्धिपूर्वक शरीरग्रहण करितो अशी योगसूत्र, भाष्य, वार्तिक, या सर्वांची संमति आहे, त्यांत शरीराकरितां सत्त्वमथन करितो असें म्हटलें आहें.

सत्त्वमथन करणारी बुद्धि सत्त्वच असणें संभवनीय नाहीं. म्हणून, मायोपहितत्वावच्छिन्न परमेश्वररूपच ती असली पाहिजे असें सिद्ध होतें. आणि सृष्टिकार्यार्थ परमात्मा सत्त्वशरीर घेत असला तरी अन्य त्याचें नित्यशरीर आहे, असा त्रिपाद-महानारायणोपनिषदेचा व स्कंदपुराणाचा उद्घोष आहे. एवं [१]कार्यस्थानभेदानें योगभाष्याशीं अविरोध आहे.

(टीप :- १) सृष्टिकार्यार्थ शरीर निराळे व भक्तिकार्यार्थ शरीर निराळें.)

वादी उवाच :- कृष्णदेह दग्ध झाला, तो गुप्त झाला, अर्जुनानें त्याला अग्नि दिला, इत्यादि भारतभागवतादिकांत कथा आहेत.

सिद्धान्ती उवाच :- तो नित्य आहे इत्यादि वाक्येंही श्रुति, पद्मपुराण व भागवतादिकांत आहेत, आणि कृष्णनिधनादिक तर ब्राह्मण शापाचा परिणाम दाखविला आहे.म्हणून तेथेंही मिथ्यामरणाभास आहे, नाहीं तर रामाच्या ठिकाणीं असलेला शोक आभासमात्र आहे असें जें टीकाकारानें म्हटलें, या त्याच्याच वचनाशीं विरोध येतो. (य१०पा.६७)

मध्यस्थ उवाच :- अहो भगवद्देह जर तुम्हीं ब्रह्माहून भिन्न मानीत नाहीं व ब्रह्मस्वरूपही मानीत नाहीं, तर तुमच्या मतांत भाट्टाप्रमाणें [२] गुणगुणीभेदाभेदवाद किंवा जैनांप्रमाणें भेदाभेदवाद तुम्ही मानतां काय ?

(टीप :- २) गुण व गुणी यांचा भेद व अभेद मानणारा वाद.)

सिद्धान्ती उवाच :- छे, मुळींच नाहीं; कारण भेदाभेदवादांत [३]समसत्तात्मक दोन्ही पदार्थ असतात, कोणताही पदार्थ विवर्त नसतो; आणि विवर्तवादांत एक पदार्थ [४]विषमसत्ताक असतो परंतु तेथें अध्यास असतो.

"विषमसत्तावच्छेदोपहित मूळसत्तात्मक अनध्यस्तविवर्त असतो."

(टीप :- ३)सारख्या खऱ्या सत्तेचे. ४)मूळ खऱ्या सत्तेहून इतर दुसऱ्या सत्तेचा तेथें अध्यास भासतो.)

(दर्पण :- मूळ जी ब्रह्माची खरी सत्ता, त्याहून इतर जी भगवद्विग्रहाची विषमसत्ता, त्या सत्तारूपी जो अवच्छेद, त्याला आधार असें जें ब्रह्म, हीच जी मूळसत्ता, तदात्मक तद्रूप अनध्यस्तविवर्त असतो.)

"स्वरूपापरित्यागे सत्यपररूपग्रहणम्" *(सति + अपररूप)*

(भावार्थ :- स्वरूपाचा परित्याग न होता जे अपररूप घेणे)

हें विवर्ताचे सामान्य लक्षण आहे. हें प्रपंचाचे ठिकाणीं अध्यासपूर्वक

[1]वर्ततें आणि भगवद्देहाचे ठिकाणीं [2]अध्यासारंभाभावपूर्वक असतें; किंवा अध्यासराहित्यपूर्वक[3] वर्ततें.

(टीप :- १) होते २) अध्यासाचे आरंभाचा अभाव असून म्हणजे अध्यासाचा आरंभ न होतां. ३) भ्रमाचा संबंध नसून.)

ओव्या :- जरी त्रिपादमहानारायणादि श्रुति । परमेश्वरदेह नित्य सांगती ।
तरी तो मानावा आपुले मतीं । युक्तिविण ॥९४॥
नाहीं तरी 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' । इत्यादि श्रुतीनें प्रपंचही होईल ब्रह्म ।
ऐसें मधुसूदन बोलिला परी तें वर्म । चुकला आहे. ॥९५॥

(भावार्थ :- त्रिपादमहानारायणादि श्रुतीमध्यें परमेश्वराचा देह नित्य आहे, असें सांगितलें आहे, पण तो देह आपल्या मतानें युक्तिवांचून आहे, असें समजावें. तो देह मानण्याला युक्ति नसल्यामुळें तो नित्य देह मानूं नये ॥९४॥ नाहींतर 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतीवरून प्रपंचहि ब्रह्म होईल. असें मानणें युक्तिरहित असल्यामुळे जसें श्रुति असूनहि तसें मानतां येत नाहीं. तसेच भगवद्देह नित्य मानण्यास श्रुति असल्या तरी त्या युक्तीच्या विरुद्ध असल्यामुळें भगवद्देह नित्य मानतां येत नाहीं, असें मधुसूदन म्हणतो. पण तो त्यांतील रहस्य समजला नाहीं ॥९५॥)

युक्तिरहित श्रुति प्रमाण । ब्रह्माचे ठायीं सर्वदा ग्रहण ।
हें ब्रह्मसूत्रकार आपण । बोलिले आहाती ॥९६॥
''श्रुतेस्तु शब्दमूलकत्वादिति'' । श्रुति स्वतःप्रमाण म्हणुनी न लगे युक्ति ।
ऐसा भाष्यकारही अर्थ करिती । शंकराचार्यादि सकळ ॥९७॥
ब्रह्मजगद्रूप होये । हें श्रुति सांगत आहे ।
आणि ब्रह्म जगावेगळें राहे । श्रुतिचि सांगे ॥९८॥
म्हणोनी दोहींपक्षीं श्रुतिचि प्रमाण । म्हणोनी नायकों पूर्वपक्षाचें भाषण ।
येथ शंकराचार्य आपण । विवर्तवादें करिती संगति ॥९९॥
परी याचि पक्षाचा करिती अंगीकार । कीं श्रुति युक्तिवांचूनी प्रमाण स्वतंत्र ।
आतां नित्य आहे भगवच्छरीर । हें त्रिपादमहानारायणश्रुति सांगे ॥१००॥
आणि ब्रह्म आहे अमूर्त । ऐसें मुंडकोपनिषदीं श्रुत ।
याचा समन्वयही यथार्थ । विवर्तवादेंचि होय ॥१०१॥
अध्यस्तविवर्तवादें समन्वय करितां । तरी नित्यपदविरोधा दुर्निवारता ।
म्हणोनी नित्यसाकार या त्रिपादमहानारायणोक्ता ।

अनध्यस्तविवर्त बोलिजे ॥१०२॥ (य.१०.पा.६८)
आणि मुंडकोपनिषच्छ्रुति । सांगताहे शुद्ध चिति ।
एवं समन्वय निगुती । आणि मधुसूदनोक्ति समूळ मिथ्या ॥१०३॥
एवं पुराणादि वाक्य । येथचि पावती ऐक्य ।
आणिकही मधुसूदनदुर्वाक्य । परीक्षूनि पाहूं ॥१०४॥
स्वरूपानंद जैसा नित्य । तैसा ब्रह्माचा विग्रह नित्य ।
ऐसें म्हणशील तरी ब्रह्म जें सत्य । त्यासचि विग्रह म्हटलें त्वां ॥१०५॥
नाममात्रें वस्तुभेद नाहीं । म्हणोनी आमुची हानि न कांहीं ।
शरीर म्हणजे उपादान घेवोनी सर्वही ।*चेष्टावदन्त्यावयवित्वलक्षण ॥१०६॥

*(*चेष्टावद् अंत्य अवयवित्व)*

भाषासूत्र :-

चेष्टा म्हणजे चळण । तद्वत् म्हणजे तेणेंकरून सहित ।
अंत्यावयवी म्हणजे ज्याचें पुनः कार्य होत नाहीं ऐसें ।
घटही अंत्यावयवी आहे पण चळण नाहीं ।
म्हणून तयातें शरीरत्व नाहीं ।

ऐसें नैय्यायिकांचें मत घेऊन टीकाकारानें मूळकारांच्या मताला पुष्टि दिली आहे, तें योग्य नाहीं; कारण नैय्यायिकांचे शरीरलक्षण जर सर्वथा धरून चाललें, तर भाष्यकारोक्त मायाविग्रहाचा देखील निषेध होतो. कारण, मायेचे ठायीं अवयवित्व नाहीं, आणि अवयवित्व मानलें तर भूतकार्यत्व येतें. अवयवित्व म्हणजे तुकडे तुकडे मिळून एक होणें. जैसें दोन कपाल म्हणजे मातीचे खापरे मिळून घट होतो. परमतखंडणाकरितां नैय्यायिकांचा आश्रय केला, तर स्वमतीय शंकराचार्य वचनांचाही परित्याग होतो, इकडे या गौडब्रह्मानंदाचें लक्ष गेलें नाहीं.

आतां वल्लभाला उद्देशून जर मूळकाराचें म्हणणें असेल, तर तें मात्र आम्हाला इष्टहि आहे, कारण, सर्वच ब्रह्म विग्रहस्वरूप जसें ते मानतात, तसें आम्हीं मानीत नाहीं. आम्ही अनध्यस्तविवर्त मानतों म्हणून हा दोष आमच्यावर येत नाहीं.

सगुणब्रह्माचे तर्कागोचरत्व

भाषासूत्र

पुढती मधुसूदनवाक्य ऐसे । 'नैषा मतिस्तर्केणापनेया' ऐसी श्रुति आहे ।

आपली बुद्धि तर्काच्या योगानें भलतीकडे जाऊं देऊं नये ।
ऐसा तियेचा अर्थ आहे ॥

यावरून भगवद्विग्रहाचे ठायीं तर्क करणें उचित नाहीं; ऐशा पूर्वपक्षावर मधुसूदनाचें उत्तर कीं निर्विशेषब्रह्म शुद्धचैतन्य त्याचेच ठिकाणीं तर्क चालत नाहीं, सविशेष जें सगुणब्रह्म त्याचे ठिकाणीं तर्क चालतो, असा श्रुतीचा अभिप्राय आहे; (य-१०-६९) हें मधुसूदनाचें उत्तर वेदान्तविरोधी आहे आणि भक्तिविरोधीही आहे. तें एवंविध-

ओव्या :- सर्व सविशेष ब्रह्माचे ठायीं । तर्कप्रमाण मानतां पाहीं ।
तरी तदंतर्गत वैदिक कर्मफळाचे ठायीं । होईल तर्क प्रमाण ॥१०७॥
मग सकल पूर्वमीमांसा बुडेल । नियतस्वरवेदपाठ उडेल ।
चांडालालाही वेदाध्ययन घडेल । तर्कविशेषें ॥१०८॥

भाषासूत्र :- ''श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्''[(१)] या सूत्राचें भाष्य करितां ।
शंकराचार्य म्हणतात :-
निर्गुणब्रह्म उरतें आणि जगत् उत्पन्नहि करिते । ह्या दोन्हीही गोष्टी श्रुतीनेंच सांगितल्या आहेत; म्हणून तर्काची अपेक्षा नाहीं.

(टीप :- १) ब्र. सू. २-१-२७)

याचा आशय असा कीं, निर्विशेष आणि सविशेष ब्रह्म, या दोहींचेही ठायीं तर्क अपेक्षित नाहीं. किंबहुना भाष्यकार म्हणतात कीं, लौकिकशक्ति देखील उपदेशावांचून तर्कगम्य नाहींत. ते भाष्यवचन येणें प्रमाणें -

''लौकिकानामपि मणिमंत्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ।
ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति'' (अ.२,पा.१,ब्र. सू.२७)

भाष्यभावार्थ :- लौकिकपदार्थाचे ठिकाणीं ज्या विचित्र कार्य करणाऱ्या शक्ति दिसतात, त्या देखील उपदेशावांचून केवल तर्कानें जाणल्या जात नाहींत. अमुक या शक्तीचें प्रयोजन आहे, अमुक यांना सहायक आहेत इत्यादि गोष्टी उपदेशानेंच कळतात.

मध्यस्थ उवाच :- अहो !

''प्रकृतिभ्यः परं य्ग़ा तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥''

असें याच सूत्राच्या भाष्यांत पुराणवाक्य आहे; आणि त्याचा अर्थ अचिंत्य, निर्गुण, ब्रह्मालाच म्हणावें असा आहे.

सिद्धान्ती उवाच :- अहो ! तुम्हीं हा केवळ श्लोकाचा उत्तरार्ध म्हटला; परंतु याच श्लोकाच्या पूर्वार्धात

''अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्''

असें अनेकवचन आहे; ब्रह्म कांहीं अनेक नाहींत, म्हणून ब्रह्मभिन्न कांहीं पदार्थही तर्कगम्य नाहींत. 'प्रकृतिभ्यः' याचा अर्थ आनंदगिरीनें माया असा केला नाहीं; तर प्रत्यक्ष दिसण्यात येणारा पदार्थाचा स्वभाव असा केला आहे. या आनंदगीरीवचनान्वयें वैकुंठादिकांनांही अचिंत्यत्व प्राप्त होत आहे. आम्ही निर्गुण ब्रह्माचे ठिकाणी अचिन्त्यत्व मानीत नाही असे नाही, पण सगुण ब्रह्महि अचिन्त्यच आहे. असें आमचें म्हणणें आहे. (य१० पा.७०) माया देखील तर्कगम्य नसून अनिर्वचनीय आहे व अचिंत्य आहे, असें सर्व वेदान्तग्रंथ म्हणतात.

श्रीमद्भागवतांत तर, निर्गुण ब्रह्मच किंचित्तर्कगम्य आहे, सगुणब्रह्माचे ठिकाणीं सर्वथा तर्क चालतच नाहीं. असें ब्रह्मदेवानें दशमस्कंधांतील चौदाव्या अध्यायाच्या सहा व सात या दोन श्लोकांनी स्पष्ट म्हटलें आहे; आणि श्रीधराचार्यांनीं त्याचा अभिप्रायही असाच दाखविला आहे. तो मी भावार्थासह येथें सांगतों :-

(सारांश)

(१. जें दृश्य असतें तें सावयव असतें, हें म्हणणें आरंभवादालाच लागूं पडतें. विवर्त-वादांत तसें नाहीं. रज्जुसर्प द्व्यणुकादि क्रमानें उत्पन्न होत नाहीं म्हणून तो सावयव नाहीं.

२. सुवर्ण हेंच दृश्य होण्याला कारण आहे. फासहि दृश्यत्वाला कारण नाहीं आणि सुवर्ण हें निरवयव असून फास (खोटी), अलंकार वगैरे त्याचे ठिकाणी अनध्यस्तविवर्त आहेत.

३. परमात्मा सत्त्वमंथन करून शरीर घेतो असे योगभाष्यांत म्हटलें आहे. सत्त्वमंथन करून घेतलेलें शरीर सृष्टिकार्यार्थ असून जें सत्त्वमंथन करणारे परमात्म्याचें शरीर नित्य आहे तेंच त्रिपादमहानारायणोपनिषदांत व स्कंदपुराणांत सांगितलें आहे.

४. श्रीकृष्णमरणादिक जो इतिहास भारत भागवतांत आढळतो तो मिथ्या मरणाभास समजावा.

५. स्वरूपाचा परित्याग न करितां जें दुसरें रूप घेणें, त्याला विवर्त म्हणतात.

हें विवर्ताचें लक्षण असून प्रपंचाचे ठिकाणीं तें अध्यासपूर्वक असतें व भगवद्देहाचें ठिकाणीं अध्यासरहित असतें.

६. त्रिपादमहानारायण उपनिषदांत भगवच्छरीर नित्य साकार सांगितले आहे व मुंडकोपनिषदांत ब्रह्म अमूर्त सांगितले आहे. या दोन्ही वाक्यांचा समन्वयच केला पाहिजे व तो भगवद्विग्रह अनध्यस्तविवर्त मानून होतो.

७. आम्ही वल्लभाप्रमाणें सर्वच ब्रह्म विग्रहरूप मानीत नाहीं. आम्ही भगवद् विग्रह ब्रह्माचे ठिकाणीं अनध्यस्तविवर्त मानतो.

८. निर्विशेष किंवा सविशेष कोणत्याहि ब्रह्माचे ठिकाणीं तर्क चालत नाहीं . असा ''नैषा मतिस्तर्केणापनेया'' या श्रुतीचा अभिप्राय आहे.

९. प्रत्यक्ष न दिसणांरे अचिंत्य असे जे वैकुंठादि अनेक भाव त्यांचे ठिकाणीं तर्क चालत नाहीं.

१०. भागवतांत तर निर्गुण ब्रह्माचे ठिकाणीं कांही तर्क चालेल, पण सगुण ब्रह्माचे ठिकाणीं सर्वथा तर्क चालतच नाहीं, असें म्हटलें आहे.)

''तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः।
अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥६॥

(भाग.स्कं.१०अ.१४)

श्रीधरी टीका :-

एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरुभयोरपि ज्ञानं दुर्घटमिति ।
त्वत्कथाश्रवणादिनैव त्वत्प्राप्तिर्नान्यथेत्युक्तम् ।
इदानीं यद्यप्युभयोरविशेषेण दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तथापि गुणातीतस्य ज्ञानं कथंचिद्भवेन्न तु सगुणस्य तवाचिन्त्यानन्तगुणत्वादिति श्लोकद्वयेन स्तौति तथापीति ।
हे भूमन् अपरिच्छिन्नगुणस्य ते महिमा अमलैरन्तरात्मभिः प्रत्याहृतेन्द्रियैर्विबोद्धुं बोधगोचरी भवितुमर्हति योग्यो भवति ।
अथवा विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति अर्ह्यते शक्यत इत्यर्थः ।
यद्वा महिमेति महिमानं कश्चिद्बोद्धुमर्हतीत्यर्थः ।
कथम् । स्वानुभवादात्माकारान्तःकरणसाक्षात्कारात् ।
ननु, अन्तःकरणमपि सविकारमेव विषयीकरोतीति कथमात्माकारता तस्येत्यत आह । अविक्रियादिति । विक्रियाविशेषाकारस्तद्रहितात् ।
विशेषपरित्याग एवात्माकारतेत्यर्थः ।

नन्वन्तःकरणसाक्षात्कारविषयत्वेऽ नात्मत्वप्रसंगः स्याद् ।
अत आह अरूपत इति । रूपं विषयः अविषयात् ।
वृत्तिविषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वमतो नायं दोष इति भावः ।
कथं तर्हि स्फूर्तिः । अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेनैव न त्वन्यथा इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः ।
अथवा मा सर्वतो ऽन्तरंगा लक्ष्मीरप्यगुणस्य ते महिमहिमानममलैरन्तर्वृत्तिभिर्-इन्द्रियैरपि तथा यादृग्वस्तुतस्तेन रूपेण विबोद्धुं किमर्हति नार्हत्येवेत्यर्थः ।
कथं तर्ह्यर्हति तदाह ।
स्वानुभवादित्यादिना । उक्तार्थमेवैतत् ॥६॥

भावार्थ :- याप्रमाणें, सगुण व निर्गुण ह्या दोन्ही स्वरूपांचें ज्ञान दुर्घट असल्यामुळें, तुझ्या कथाश्रवणादिकेंकरूनच तुझी प्राप्ति होते अन्यथा होत नाहीं असें सांगितलें. आतां जरी दोन्ही स्वरूपाचें **(य :१० पा.७१)** ज्ञान दुर्घट म्हणून सांगितलें, तथापि निर्गुणस्वरूपाचें ज्ञान कदाचित् होईल, परंतु तू अचिन्त्य व अनंतगुण असल्यामुळे, तुझ्या सगुण स्वरूपाचेच ज्ञान होणार नाही असे सांगतो. हे व्यापका, विषयासक्त पुरुषांना जरी तुझा महिमा जाणण्यास अशक्य आहे, तथापि इंद्रियनिग्रह केलेल्या पुरुषांनां, गुणातीत अशा तुझा महिमा, इंद्रियांना विषय नसल्यामुळें, त्यांच्या प्रवर्तकत्वेंकरून विशेष आकार नसल्यामुळें, जगाच्या अधिष्ठानत्वेंकरून व आत्माकार झालेल्या अंतःकरणामध्यें त्याचा साक्षात्कार होत असल्यामुळें, स्वप्रकाशत्वेंकरून जाणण्यास योग्य होतो; विषयत्वेंकरून मात्र जाणतां येत नाहीं.

''गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।
कालेन यैर्वाविमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिकाद्युभासः ॥७॥ भाग.१०।१४

श्रीधरी टीका :-

गुणात्मनो गुणानामात्मनो गुणाधिष्ठातुस्ते तव पुनर्गुणान्विमातुमेतावन्त इति गणयितुमपि के ईशिरे समर्था बभूवुर्दूरतस्तद्विशेषवार्ता ।
कथंभूतस्य तव अस्य विश्वस्य हिताय पालनाय बहुगुणाविष्कारेणावतीर्णस्य ।
*ननु कालेन निपुणैः किमशक्यमत आह ।
कालेनति । वा शब्दो वितर्के ।
सुकल्पैरतिनिपुणैर्बहुजन्मना कालेन भूपरमाणवो विमिता विशेषेण गणिता भवेयुः।

तथा खे मिहिका हिमकणा अपि तथा द्युभासो दिवि नक्षत्रादि किरणपरमाणवोऽपि ॥७॥ (भाग.१०।१४)

भावार्थ :- हे प्रभो ! ज्या अतिनिपुण लोकांनीं पुष्कळ जन्म परिमितकालानें, पृथ्वीच्या रजःकणाची, अंतरिक्षलोकांतील तुषारांच्या कणांची व स्वर्गांतील चंद्रसूर्यादिकांच्या किरणांच्या परमाणूंची गणना केली आहे, असेही ते कोण बरें पुरुष, या जगाच्या पालनाकरितां बहुत गुण प्रगट करून अवतीर्ण झालेल्या, तुज गुणअधिष्ठात्या परमेश्वराच्या, गुणांची गणना करावयास समर्थ होतील? कोणीच होणार नाहींत.॥७॥

एवं ज्ञानाचे ठिकाणीं तर्क चालतो, पण उपासनेचे ठिकाणीं तर्काची आवश्यकता नाहीं; असें स्वामी विद्यारण्यानीं देखील पंचदशींतील नवव्या ध्यानदीपप्रकरणांत, २५ ते ३१ या सहा श्लोकांनीं म्हटलें आहे. तें विस्तारभयास्तव मी लिहीत नाहीं, तेथेंच वाचून पहावें; केवळ २५ वा, व २६ वा, हे दोन श्लोक मात्र अर्थासह सांगतों. **(य१०-७२)**

''सकृदाप्तोपदेशेन परोक्षज्ञानमुद्भवेत् ।
विष्णुमूर्त्युपदेशो हि न मीमांसामपेक्षते ॥२५॥
ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवं विचारेण विना नृणाम् ।
आप्तोपदेशमात्रेण न सम्भवति कुत्रचित् ॥२६॥

भावार्थ :-

परोक्षज्ञानसह विष्णुमूर्त्युपदेशू । गुरुवाक्यमात्रेंचि लाभे विशेषू ।
म्हणोनी विचाराचा हव्यासू । नलगे तेथ ॥१०९॥
ब्रह्मसाक्षात्कार तैसा नाहीं । तो गुरूपदेशमात्रें न कळे कहीं ।
गुर्वनुज्ञापूर्वक सर्वदाही । विचारचि करणें लागे ॥११०॥
म्हणेल निर्विशेषज्ञानाच्याचि ठायीं । तर्क बोलिला तो अर्थी नाहीं ।
तरी सविशेषाच्याही ठायीं । अर्थी तर्क जाऊंचि न शके ॥१११॥

भाषासूत्र :-

ज्ञानाचा विषय निर्विशेषब्रह्म बोलिजे ।
उपासना आणि भक्तीचा विषय सविशेषब्रह्म बोलिजे ।
त्यांत उपासनेचा विषय (१) मायासंवलित सविशेषब्रह्म बोलिजे ।
आणि भक्तीचा विषय(२)मायावच्छेदसंवलित अनध्यस्तविवर्त सविशेषब्रह्म बोलिजे।

अभेदाचें ठायीं (३) भेदप्रत्यायक धर्म विशेष म्हणावा ।
जैसी सर्वत्र सत्ता आहे तेथें ही सत्ता ।
याप्रमाणें इदंता-विषय जो शब्दांत येतो तो ।
तो भेदें करून उपाधिअवच्छेदात्मक आणि
सत्तारूपेंकरून अनध्यस्तविवर्त बोलिजे ॥

(टीप :- १)मायेनें भासणारें. २)मायेमुळें मर्यादित झाल्यासारखे. ३)भेद आहे असें भासविणारा धर्म.)

(दर्पण :- जैसी सर्वत्र .... बोलिजे :- ब्रह्माची सत्ता सर्वत्र व्यापक आहे. परंतु ती उपाधीनें मर्यादित झाल्यासारखी भासत असली तरी, जेथें मर्यादित झाल्यासारखी वाटते. तेथेंहि तीच सत्ता आहे. जेथे ती मर्यादित झाल्यासारखी दिसते, तेथें 'इदं' म्हणजे हा, अशी शब्दांत सांपडल्यासारखी होते. म्हणजे शब्दानें सांगण्यासारखी होते. अशा त्या 'मर्यादित इव' झालेल्या ब्रह्मसत्तेला अनध्यस्तविवर्त म्हणतात.)

म्हणून (४) वंगदेशीय कृष्णचैतन्यमताचा प्रवेश नाहीं. अवच्छेद म्हणजे (५)इयत्ताकरण ऐसा वेदान्तांत अर्थ समजावा. (६)**मायावच्छेदावच्छिन्नचैतन्यविग्रहवान् हें आमच्या मधुराद्वैतांतील ध्येय होय.**

(टीप :- ४) अभेदांत पूर्णभेदाचा प्रत्यय येणें व तो प्रत्यय सत्य आहे असें मानणें हे कृष्णचैतन्यमत. ५) मर्यादित करणारा. ६) शुद्ध चैतन्यानें, मायेच्या मर्यादेनें मर्यादित झाल्यासारखा शरीरधारी होणें.)

एवं मधुसूदनाच्या वाक्याशीं बहु विरोध येतात. तथापि विद्यारण्य व मधुसूदन दोघेही वेदान्ती म्हणून निर्णय ऐसा कीं, निर्विशेषब्रह्माचे ठायीं तर्कगम्य आहे कीं नाहीं ऐसा विवाद संभवतो; आणि मननपूर्वक निदिध्यासनवृत्तिगोचर तें आहे, ऐसा निर्णयही होतो; परंतु सविशेषब्रह्माचे ठायीं तर्क संभवतच नाहीं, हा प्राचीन प्रमाणावरून निश्चय आहे.

(सारांश)

ज्ञानानें निर्विशेषब्रह्माची प्राप्ति होते आणि उपासना व भक्ति ह्यांचे योगानें सविशेषब्रह्माची प्राप्ति होते.

त्यापैकीं उपासनेंत जें सविशेष ब्रह्म असतें तें मायासंवलित असते आणि ज्या सविशेष ब्रह्माची भक्ति होते त्यांतील जी विशेषता असते, ती मायेच्या अवच्छेदानें संवलित असते.

ह्याचा अर्थ असा कीं, **पहिल्या विशेषाचा आकार व त्यांतील घटक मायेचा बनलेला असतो व दुसऱ्या विशेषाचा आकार फक्त मायेच्या मर्यादेनें दिलेला असतो.**

पण त्यांतील घटक ब्रह्मच असते म्हणजे तो आकार विवर्त (अपररूप) असला तरी अनध्यस्त असतो.

अभेदाचे ठिकाणीं, ज्या धर्मानें प्रत्यय येतो त्याला विशेष म्हणतात. सर्वच ब्रह्म व्याप्त असलेल्या सत्तेस जेव्हां ''ही'' असे म्हणून तिचें ग्रहण होते तेव्हां 'ही' ह्या उपाधीच्या मर्यादेनें भेदाचें ग्रहण होतें. पण त्या भेदानें मूळ सत्तेच्या ज्ञानाचा लोप न होतां सत्तारूपानेंच ग्रहण होते. ज्याचें असें ग्रहण होतें तो विवर्त (दुसऱ्या रूपाच्या भासासारखा) असला तरी अनध्यस्त असाच असतो.

वंगदेशांतील कृष्णचैतन्यांनी भगवद्विग्रहाचे ठिकाणीं अचिंतनीय भेदाभेद मानला आहे. पण हा भेदाभेद एकासत्तेनेंच मानला असल्यामुळें बरोबर नाहीं ***एकाच सत्तेंत दोन पदार्थांचा (निर्गुण व सगुण ह्या ब्रह्माचा) भेदाभेद मानतां येत नाही.***

आम्ही विग्रह, विवर्त म्हणजे विषमसत्तात्मक मानतो. निर्गुणब्रह्म व विग्रह भिन्नसत्तेचे असल्यामुळें त्यांचे सहजच ऐक्य आहे.

अवच्छेद म्हणजे 'इतका' असा मर्यादित केलेलें (मायावच्छेदावच्छिन्न) जें चैतन्य तोच ज्याचा विग्रह आहे, असें जे सगुणरूप तेंच आमच्या मधुराद्वैतमतांत ध्येय म्हणजे प्राप्य आहे.

येथें विग्रहवान् ह्याचा अर्थ, विग्रह म्हणजेच विग्रहवान् असा समजावा. ईश्वराचे ठिकाणीं देह-देही भाव नाहीं. त्याचा देह व देही दोन्ही चैतन्यच आहे. देह-देही ह्यासारखी बाह्य प्रतीति घेऊन विग्रहवान् म्हटलें आहे.

निर्विशेषब्रह्म मननपूर्वक म्हणजे तर्कपूर्वक निदिध्यासनवृत्तीला गोचर असतें. पण सविशेषब्रह्माचे ठिकाणीं तर्क संभवत नाही.)

शिष्य उवाच :- अहो स्वामिन् ! तरी सगुणब्रह्म [१] श्रद्धाजाड्यपूर्वक तुच्छ जाहलें.

(टीप :- १) केवळ श्रद्धा ठेविली असतां बुद्धिमांद्य येत असल्यामुळें)

श्रीगुरुरुवाच :- ऐसें नोहे. तेथेंही अश्रद्धानिवर्तक तर्काची अपेक्षा आहे; श्रद्धाभंजक तर्काची अपेक्षा नाहीं हा अर्थ समजावा. **(य :१० पा.७३)** मधुसूदनाचें म्हणणें प्राचीन प्रमाणावरून श्रद्धाभंजक आहे, म्हणून तें तुच्छ समजावें.

विग्रहाचे रूपावर शंका व त्याचें खंडण

ओवी :- आणिक म्हणे मधुसूदन । जो का आत्मा विग्रहवान ।
तयाचे ठायीं तर्क चाले म्हणून । अरूपत्वास्तव अदृश्यत्व प्रसंगू ॥११२॥

(भावार्थ :- मधुसूदन म्हणतात, निर्विशेष ब्रह्माचे ठिकाणीं तर्क चालत नाहीं, पण सविशेष विग्रहवान् ब्रह्माचे ठिकाणीं तर्क चालतो. म्हणून आम्ही असें म्हणतो कीं, सविशेष ब्रह्म अरूप सांगितलें असल्यामुळें तें अदृश्य होईल ॥११२॥)

सरूपत्व असतां क्षणीं । मानावें लागेल पिशाचादिवदंतर्धानी ।
परी हें तर्कप्रमाणीं । आलेंचि होय ॥११३॥

(भावार्थ :- त्याचे ठिकाणीं सरूपत्व असलें तर तें पिशाप्रमाणें अंतर्धान पावतें, असें मानावें लागेल पण असें मानलें तरी तर्कप्रमाण त्याचें ठिकाणीं चालतें असेंच म्हणावें लागेल ॥११३॥)

चूर्णिका :-

ऐसें मधुसूदन बोलिला तें सम्यक् नाहीं ।
कारण आकाशादि दृष्टान्त निर्विशेषब्रह्माचे ठायीं ।
ब्रह्मज्ञानी देताती सर्वही । म्हणोनी आमुची हानिही नाहीं ।
आणि हा आक्षेप ये मायाविग्रहावरही ।
मायाविग्रह मान्य सर्ववेदान्तियाही ।
म्हणोनी स्वपक्षदोषें भक्षिलें मधुसूदनालाही ।
प्राचीनवचनप्रमाणें दोषवत्ता नाहीं आम्हां ॥

ओवी:- आतां टीकाकार गौडब्रह्मानंद । बोलतो तयाचा कराया भेद ।
आधीं सांगतों विशद । बोलिला जें तो ॥११४॥

(गद्य) - इंद्रादिकांप्रमाणें, परमेश्वराच्या अंतर्धानशक्तीमुळें, श्रीकृष्णादिकांचे देह सदा असूनही कोणाला,, चितच दिसतात, असें म्हणणें म्हणजे डोळ्यानें दिसण्यायोग्य ते नाहींत, असें म्हणण्यासारखेंच आहे.

आम्हीही म्हणतों कीं, ते डोळ्यानें दिसूंच शकत नाहींत. म्हणजे [१]चाक्षुषत्वाचा अप्रसंग आम्ही सांगतो, आणि तुह्मी [२]चाक्षुषत्वाचा अभाव सांगतां, असा विशेष असल्यामुळें विग्रह आहे, असें तुमचें म्हणणें आहे. पण तें योग्य नाहीं.

(टीप :- १) भगवद्विग्रह डोळ्यानें दिसूंच शकत नाहीं, म्हणून नाहीं. २) भगवद्विग्रह आहे, पण तो डोळ्यानें दिसण्यासारखा नाहीं.)

[३] कोणत्याही ठिकाणीं विग्रहाचें रूप स्वीकार करणें अयोग्य होय; कारण, नीलत्व, पीतत्व, रक्तत्व इत्यादि जातींची व्याप्य जीं नील, पीत, रक्त रूपें

सामान्यतः पृथ्वीचे ठिकाणीं राहतात, आणि पृथ्वीजन्य आहेत, म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणीं तें रूप संभवत नाहीं आणि रूपाच्या जन्यत्वास्तव नित्यही तें संभवत नाहीं.

(टीप :- ३) डोळ्यानें दिसण्या सारख्या ठिकाणीं किंवा न दिसतां येण्यासारख्या ठिकाणीं)

श्रीकृष्णरूप पाकज नाहीं

बरें, जन्यरूपाचा विग्रहाचे ठिकाणीं अंगीकार केला तर तें काय - विग्रह ज्या कारणापासून उत्पन्न होतो त्याच कारणापासून उत्पन्न होतें, किंवा पाकापासून उत्पन्न होतें?

अग्नीच्या संयोगानें जें पदार्थाचें दुसरें रूप होतें, त्याला पाक म्हणतात. यांतील विग्रहाला नित्य मानणाऱ्या तुझ्या मतांत, प्रथमपक्ष संभवत नाहीं; आणि द्वितीयपक्षही संभवत नाहीं; कारण, पाकजरूप मानलें तर, श्रीकृष्णाचीं अनेक रूपें मानावीं लागतील. पाकाच्या पूर्वीचें रूप निराळे, व पाकाच्या नंतरचें रूप निराळें, असें स्पष्ट म्हणावें लागेल; हें टीकाकाराचें म्हणणें **(य :१० पा.७४)** व्यर्थ आहे. कारण, पार्थिव किंवा पाकजरूप, नैय्यायिकमतांतच मानलें आहे. वेदान्तमतांत रूप हा अग्नीचा धर्म मानला आहे. तेव्हां अद्वैतसिद्धीच्या टीकाकारानें वेदान्तमताला घेऊन तरी शंका करावयाची होती. पण आपल्या उरावर धोंडा पडेल म्हणून न्यायमताला काखेंत घेऊन त्यानें विग्रहावर दोष आणले. पण तेंही अप्रयोजक आहेत; कारण भूतकार्यविग्रह आम्ही मानीत नाहीं आणि वेदान्तीही मानीत नाहींत. म्हणून पार्थिवरूपाची शंकाच करणें शक्य नाहीं. पार्थिवरूपानें आमची अमायिकविग्रहवत्ता सिद्ध न होवो; परंतु मायिकविग्रहवत्ता तरी सिद्ध कशी होते?

आतां भगवद्रूप विग्रह कारणजन्य आहे काय असा प्रश्न जो टीकाकारानें विचारला आहे, त्यांतील 'कारण' शब्दाचा अर्थ 'पार्थिवपरमाणु' आम्हीं समजावा, कीं 'माया' समजावा?

प्रथमपक्षीं, मायिकविग्रह तुमच्याच मतांत मानलेला आहे; तेव्हां तुम्हीं आपल्यालाच प्रश्न विचारावा. जो भूतकार्यभगवच्छरीर मानीत असेल, त्यालाच पार्थिवपरमाणु घेऊन प्रश्न विचार; आम्हाला काय विचारतोस ?

द्वितीयपक्षाचें अनेक वेळां आम्हीं खंडण केलेंच आहे.

शिवाय, आम्ही वल्लभाप्रमाणें सर्वब्रह्माचा नित्यविग्रह मानीत नाहीं; तर अनध्यस्तविवर्त मानतों.

तो दुर्जनतोषन्यायानें [१] परिभाषामात्र स्वीकारला तरी, नाममात्र होत नाहीं, म्हणूनही विरोध नाहीं.

(टीप :- १) परिभाषेचाच फरक.)

(दर्पण :- तो अनध्यस्तविवर्त निर्गुण ब्रह्मालाच म्हटलें असून फक्त परिभाषेचाच फरक आहे, असें म्हणणें कबूल केलें, तरी तो विग्रह खपुष्पाप्रमाणें नाममात्र होत नाहीं.)

पाकज श्रीकृष्णाचें रूप आहे काय, हा प्रश्नही टीकाकारानें व्यर्थ केला आहे. कारण, पाकजरूप देखील भूतकार्याचे ठिकाणींच असतें. हाही प्रश्न त्याने मायाविग्रहवादी स्वमतियासच विचारावा; आम्हांस विचारूं नये. आम्हीं तर भगवद्विग्रहाचे ठिकाणीं पाकजरूपच मानीत नाहीं.

पुनः टीकाकार वटवट करितो :- पाकज नानारूपें श्रीकृष्णाला मानलीं तर, नवीन मेघाप्रमाणें सावळ्या रूपाचें ध्यान करावें, किंवा इंद्रनीळाप्रमाणें निळ्या रूपाचें ध्यान करावें, असा संशय येऊन अवश्य अव्यवस्था होईल. सर्वच रूपें उपास्य आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, गौतमीय मंत्रादिकांचें ठिकाणीं नवीन मेघाप्रमाणें ध्यान करावें, असे स्पष्ट सांगितलें आहे.

वाहवारे टीकाकार ! यानें सुरापान निश्चयानें केलें आहे.

''आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णन्तोऽनुयुगं तनुः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥'' (य१०.पा.७५)

(श्रीमद्भागवत स्कंद१०अ८श्लोक१३)

हा श्लोक न्यायाची भाषा संस्कृतांत बडबडणाऱ्या या टीकाकारानें पाहिला नाहीं. गर्गाचार्य नंदास म्हणतातः- तुझ्या पुत्राचीं रूपें तीन आहेत; व तीं तो युगानुरूप घेत असतो. पांढरे, लाल, पिवळे असे त्याचेच अवतार असून, आतां हा नीलरूपी अवतार झाला आहे.

शिवाय गौतमीयमंत्रांत एका रूपाचीच उपासना सांगितली आहे; आणि तेंही रूप पाकज कोणी मानीत नाहीं; म्हणून टीकाकाराचा उन्मत्तप्रलाप अश्रोतव्य आहे.

पुनः टीकाकार म्हणतो :- हे भगवद्विग्रहवादी तूं असें म्हणशील कीं, श्रीकृष्णादि विग्रहाच्या नीलत्वादि जातींपैकीं, प्रत्येकजातीयरूप उपास्य आहे, म्हणून पाकजन्य नानारूपें जरी श्रीकृष्णादिकांचे ठिकाणीं मानिलीं, तरी

उपासनेची अव्यवस्था होत नाहीं. तर असें म्हणूं नको.

सिद्धान्ती उवाच :- अरे म्हणतो कोण ! तूं आपल्या मनाचाच पूर्वपक्षी उत्पन्न केला आहेस. जगांत अशाप्रकारचा पूर्वपक्ष कोणी आजपर्यंत काढला नाहीं, व वेदान्ताश्रयानें पुढें काढणें शक्य नाहीं, असें मी आज सांगतों.

भूतकार्यभगवद्विग्रहवादी तर [१]नास्तिकपक्षनिक्षिप्त असल्यामुळें, प्रमाणच नाहीं.

(टीप :- १) ईश्वर न मानणाऱ्या पक्षापैकी असलेला.

बरें, या स्वकपोलकल्पित पूर्वपक्षाला जें टीकाकारानें उत्तर दिलें आहे, तेंही विचित्र आहे. तें असें :-

पाकजरूप मानलें तरी, अशा प्रकारचा अग्निसंयोगानें ब्रह्माचे ठिकाणीं पाक होतो, याला कांहीं [२]नियामक नाहीं.

(टीप :- २) प्रमाण, आधार.)

अरे पण हा मद्यपी टीकाकार हें लादतो कोणावर ? कोण म्हणतो कीं ब्रह्म हें अग्नीच्या संयोगानें भाजलें जातें किंवा शिजलें जातें ? जो म्हणत असेल त्याला विचार. आम्हाला काळें तोंड दाखवूं नको. आम्ही रूपाची सिद्धि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनांनीं मानीत असल्यामुळें कुतर्काची प्रथा मुळींच मानीत नाहीं.

पुनः टीकाकार आपलाच हठ पुढें चालवितोः-

सृष्टीच्या आरंभीं अशा प्रकारचा ब्रह्माच्या ठिकाणीं पाक होतो म्हणावें, तर तेंही योग्य नाहीं. कारण, रूप, रस, गंध, स्पर्श हे नुस्ते गुणच नाश पावतात, अशी कल्पना करण्यांत गौरवदोष आहे. द्रव्यनाशानेंच त्यांचा नाश होतो; म्हणून अनादि रूपादिमान् पूर्वदेह नाश पावून, त्याच प्रकारचा दुसरा देह सृष्टीच्या आरंभीं पाकापासून उत्पन्न होतो, असेंच म्हणावें लागेल. म्हणूनच (य :१० पा.७६)

''रूपादिमत्वा्‌च्च विपर्ययो दर्शनात् (ब्र. सू. २।२।१५.)

या सूत्रांत पृथिव्यादि भूतांची [१]विशेष व सामान्यतः विनाशिता प्रतिपादन केली आहे. त्यावर सूत्रमुक्तावली नांवाची जी आमची टीका आहे, तींत त्रसरेणूचे ठिकाणीं पाकजरूप उत्पन्न होतें, असें म्हणण्यापेक्षां अनादि रूपादिविशिष्ट त्रसरेणूच पाकज आहे असें मानणेंच बरें, असें आम्हीं तर्कपूर्वक म्हटलें आहे.

(टीप :- १) व्यक्तीची व जातीची.)

सिद्धान्ती उवाच :- म्हटलें असेल. सूत्रमुक्तावलीचा विषय,

शांकरभाष्यसमर्थन हा आहे. भगवद्विग्रहखंडण हा नाहीं. शिवाय तूं आपल्या वाक्याचेंच प्रमाण दिलें आहेस, त्याला तुझी स्त्री मानेल. आम्हाला मानण्याची आवश्यकता नाहीं.

अनादिरूपादिविशिष्ट द्रव्याचा पाक मानल्यास, गुणांची अनादिता व गुणीची अनित्यता असा एक दोष उत्पन्न होतो. तो सध्यापुरता तरी वैशेषिकांच्या आड लपणाऱ्या तुझ्या वैशेषिक मताच्या विरोधी आहे. जरी वेदान्तियांना पक्षें करून वैशेषिक मत मान्य आहे, तरी नास्तिकमतखंडणाकरितांच मान्य आहे. आस्तिकमतखंडणाकरितां मान्य नाहीं. परंतु अल्पज्ञानानें दुर्विदग्ध झालेलें हे टीकाकारासारखे अरण्यपंडित, वेदान्ती म्हणवून घेऊन, प्रसंगीं भलत्याच्याच पाठीस दडून, '**तुला न मला घाल कुत्र्याला'** अशाप्रकारची नीच लबाडी करीत असतात. त्याचें हा टीकाकार स्पष्ट उदाहरणच आहे.

यद्यपि शास्त्रांतरानेंही स्वमतसिद्धि करावी असें आहे, तथापि स्वमतभंग होऊं देऊं नये, इकडे पाहिलें पाहिजे. पण या अद्वैतसिद्धीवरही टीका करणाऱ्याचा, येथें वैशेषिकांच्या आड लपल्यामुळें, स्वमतभंग झाला आहे. कारण, सृष्टीच्या आरंभीं अग्निसंयोगानें अनादिरूपादिविशिष्ट पूर्वभगवद्देहाचा नाश होऊन, दुसरा भगवद्देह अग्नीच्या योगानें ईश्वर भाजून उत्पन्न होतो, असें म्हणा; हें हा मूर्ख पूर्वपक्षावर लादतो. पण अशाप्रकारचा पूर्वपक्ष याच्या स्वप्नांतच उत्पन्न झाला असेल. जगांत उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. कारण आपलें उपास्य भाजलें जातें, कीं शिजलें जातें, इत्यादि कल्पना म्लेच्छ धर्मांतही नाहींत; तर मग त्या आर्यधर्मास कशा शिवतील? या पूर्वपक्षाचा या मूर्खानें अर्धांगीकार केला आहे, परंतु मायाकार्यभगवद्विग्रहवादी (य१० पा.७७) देखील अग्निसंयोगानें परमेश्वर भाजला जातो असें मानीत नाहीत. कारण, तसें मानणें म्हणजे भूतकार्यविग्रहवाद येतो.

अवतार शरीराला जठराग्नि संयोगाभाव

गर्भपाकाप्रमाणें जठराग्निसंयोगानें देखील अवतारशरीराचा पाक होत नाहीं, असें भागवतदशमस्कंदांत, व त्याच्या श्रीधरी टीकेंत, स्पष्ट म्हटलें आहे; तें येणें प्रमाणें:-

''भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥

(भागवत १०/२/१६)

श्रीधरी टीका :- मन आविवेश मनस्याविर्बभूव । जीवानामिव न धातुसंबंधमित्यर्थः।

भावार्थ :- भक्तांनां अभय देणारा, जगताचा आत्मा भगवान् वसुदेवाच्या मनामध्यें प्रविष्ट झाला. मनामध्यें प्रविष्ट झाला असें म्हणण्याचें कारण, जीवाप्रमाणें जठराग्निसंयोगानें धातुपाकजगर्भ अवताराचा होत नाहीं हें आहे.

भाषासूत्र :-

[१] अवारुदेवरूपाये ।
[२]मुळुभक्तिजुटित [३] मुळूपासनाजुटित [४] अंतःकण्णम्मि
जुगपत्संमिलिदम्मुळुवे ।
ध्यानसंमिलिदमवारुवे । पर्यायू आदि दुसरे ।
अंतःकण्णम्मि आर्विर्भाव तरी मानसशरीर म्हणावें तें नाहीं ॥
देवकीगर्भाचे ठायीं प्रवेश न होईल म्हणून ।
देवकीमनीं आविर्भाव होऊन मानसशरीरही नाहीं ॥
बाहेरी प्रगटलीया मनोनाशप्रसंग येईल म्हणून ।
मनाचें अंशरूप शरीर नाहीं ॥
वेदान्तमतीं मन भौतिक मानिलें म्हणून
आणि न्यायमतांत दीधीतिकारानेंहि मन अणुकार्य मानलें म्हणून ।
मानसभगवच्छरीराला भूतकार्यता येईल ॥
यालागीं सशरीर देवाविर्भाव मानसीं आणि जगतीं प्रगट जाणिजे ।
गर्भादि मागणी फळ बोलिजे ॥
नाहीं तर प्रथम अष्टवर्षजन्मादि विरोध येईल !
भक्तिरूपाचे ठायीं । एवं पाकजत्व नाहीं ।
तैसें उपास्यरूपाचे ठायीं । श्रुतिचि सांगे पाकजत्व नाहीं ॥

ती श्रुति तापनीयांतील येणेंप्रमाणें :-

(टीप :- १) पूर्ण, अपार. २) कांही भक्तियुक्त. ३) कांही उपासना युक्त. ४) अंतःकरणांत. ५) एकत्र)

(भावार्थ :- पूर्ण सृदिानंद भगवद्रूपच भक्ताच्या किंवा उपासकाच्या अंतःकरणांत आकार धारण करतें, तें त्या भक्ताच्या प्रेमाशीं किंवा उपासकाच्या ध्यानाशीं एकत्र होतें. प्रेम किंवा ध्यानाच्या निमित्तानें त्याचा आविर्भाव होतो.

अंतःकरणांत आविर्भाव होतो म्हणून त्याला मानस शरीर म्हणावें, पण तें मानस शरीर नाहीं. कारण देवकीच्या गर्भांत प्रवेश झाला असें तिला वाटत होतें. मानसशरीर म्हटलें तर त्या शरीराचा देवकीचे गर्भांत प्रवेश झाला नसता. देवकीचे मनांत आविर्भाव झाला, म्हटलें तरी तें देवकीचें मानसशरीर म्हणतां येत नाहीं. कारण तेंच शरीर बाहेर प्रगट झालें होतें. देवकीचेंच मानसशरीर बाहेर प्रगट झालें म्हटले तर, देवकीच्या मनाचाच नाश होण्याचा प्रसंग आला असता.

तें शरीर मनाचें अंशरूपहि मानतां येत नाहीं. कारण वेदान्तांत मनाला भौतिक मानलें आहे आणि न्यायमतांत दिधीतिकारानें देखील मनाला अणूचें कार्य मानलें आहे; म्हणून तें भगवच्छरीर मनाचें अंशरूप मानलें तर, त्याला भूतकार्यता येईल. ह्याकरितां देवाचाच सशरीर आविर्भाव मनांत आणि जगतांत प्रगट झाला, असें समजावें.

देवकीला जी गर्भधारणा झालेली वाटली तें तिच्या मागणीचें फळ समजावें.

असें जर न मानलें व खरोखरच भगवंताला गर्भवास मानला, तर त्या गर्भवासांतील अष्टवर्षाची मूर्तिच प्रथम जन्मास आली, असें जे भागवतांत सांगितलें आहे, त्या वाक्याशीं विरोध येईल. म्हणून देवकीला, तिच्या मागणीला अनुसरून आपल्या पोटांत गर्भ राहिला असें वाटलें, असें समजावें.)

''चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना'' ।

भावार्थ :- भाषासूत्र

अज्ञाननिवृत्तिविशिष्ट, वृत्तिज्ञानवर्ज्य, ज्ञान म्हणजे जाणीवमात्र स्वरूप,
तें चैतन्य बोलिजे । चैतन्य म्हणजे चिन्मय ।
अन्य सर्व विषमसत्ताक असल्यामुळें ज्याच्या स्वरूपांत कोणत्याही प्रकारचा
विकार उत्पन्न करीत नाहीं. म्हणून ज्याच्या समान कांहींच नाहीं ।
असें तें अद्वितीय बोलिजे ।
विषमसत्ताक विवर्त असला तरी अधिष्ठानाची हानि होत नाहीं
म्हणून तें निष्कल बोलिजे । (य :१० पा.७८)

अनध्यस्तविवर्तावांचून ईश्वरशरीर नाहीं आणि
अध्यस्तविवर्तावांचून जीवशरीर नाहीं म्हणून तें अशरीरी बोलिजे ।
तयाचे ठायीं उपासकांच्या कार्यासाठीं रूपाची कल्पना आहे ।
कल्पना म्हणजे प्रतिबिम्बापेक्षिक बिम्बत्वारोपावच्छिन्नबिंबभूताची
जीवातें अपेक्षा होय ।
नाही तर सकल अवतार व्यर्थ होतात ।
अथवा कल्पनाशब्दाचा मनोवृत्ति असा अर्थ घेऊन चाललें तर
ही श्रुति ध्यान सांगते इतकेंच म्हणावें लागेल ।
परंतु कोणत्याही पक्षांत पाकजदेह परमेश्वराचा मानतां येत नाहीं.
म्हणून या वेड्या गौडब्रह्मानंदाचें कल्पित पूर्वपक्ष उभारणें,
त्याचा अर्धा अंगीकारही करणें, आणि त्याला उत्तर देणें,
हे तिन्ही हि वृथा सुरामत्त प्रलाप आहेत.

त्रसरेणु पाकज आहेत म्हणूनच नीलादिव्यक्ति एक एक स्वतंत्र आहे, असें मीमांसक म्हणतात आणि याचमुळें **''कृष्णाय देवकी पुत्राय''** इत्यादि श्रुति, आणि तशाच कांहीं स्मृति, सार्थ ठरतात; असें टीकाकार म्हणतो. अनादिरूपादिविशिष्ट पूर्वदेह नाश पावून, सर्गकालीं पाकापासून तसाच दुसरा देह उत्पन्न होतो, असा अंगीकार येथें आहेच. परंतु या श्रुतिस्मृतींचा अर्थ तर, श्रीमद्भागवतांतील वर जो श्लोक दिला आहे, त्याप्रमाणें आहे. नाहीं तर, हा वेदान्ती असूनही बलानेंच याच्या गळ्यांत भगवद्विग्रहाचें भूतकार्यत्व पडतें आणि मायाकार्यवादावरही यानें आणलेले दोष येत असल्यामुळें हा स्वपक्षदोषदूषित आहे. - शिवाय, या अनवधानपटूनें अद्वैतसिद्धीच्या टीकेंतच भगवद्देह मायाकार्य मानिलाही आहे. तेव्हां यानें आपल्यालाच प्रश्न करावा. आम्हाला काय विचारतो?

''अपाणिपादो'' या श्रुतीचा खरा अर्थ

मधुसूदन पुनः म्हणतो. - विग्रहपक्षीं **''अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः''**(श्वेताश्वतर उप.३/१९) इत्यादि श्रुतींचा विरोधही आहे. हात नसून घेणारा, पाय नसून चालणारा, डोळे नसून पाहतो आणि कान नसून ऐकतो, असा या श्रुतीचा अर्थ आहे.

यावर पूर्वपक्षी असें म्हणेल कीं, **''अदुःखमसुखं''** इत्यादि शब्दानें जसा प्राकृत सुखाचा निषेध केला आहे, तसा प्राकृत हस्तपादांचाच या ठिकाणीं निषेध

आहे. नाहींतर, पाहतो, ऐकतो, इत्यादि वाक्याशीं विरोध येतो; तर हें पूर्वपक्षाचें म्हणणें सम्यक् नाहीं. कारण, 'ऐकतो' या वाक्यांत शब्दसाक्षित्व, व 'पाहतो' या वाक्यांत रूपसाक्षित्व, विवक्षित आहे. **(य१० पा.७९)** – हा मधुसूदनानें आणलेला दोष, जे निराकारब्रह्म अगदींच मानीत नाहींत, त्यांच्यावर येतो. आमच्या मतावर येऊच शकत नाहीं. आणि त्यांच्या मतावर तो दिलेला योग्यही आहे. परंतु, तेवढ्यानें अनध्यस्तविवर्तविग्रहाचा निषेध कसा होतो, याविषयीं प्रमाण मिळत नाहीं. जीवाच्याच डोळ्यानें व कानानें परमेश्वर पहातो, ऐकतो असा अर्थ पिशाचाच्या दृष्टान्तानें टीकाकारानें सुचविला आहे. तो [१] निर्गुणसाक्षिविषयकयुक्त असला तरी **''हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः''** इत्यादि श्रुतीशीं विरुद्ध आहे.

(टीप :-१) निर्गुण ब्रह्म केवळ साक्षी आहे अशा अर्थाच्या विषयाचा असल्यामुळें)

''मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते ॥''

या आचार्यभाष्यवाक्यांत, अध्यास निवृत्त झाल्यावरही, बुद्धिपूर्वक विग्रहसंपत्ति असल्यामुळें, अनध्यस्तविवर्तच त्याला म्हणावें लागतें. लीलाशब्दानें माया घेतां येत नाहीं. कारण, मुक्तांची माया निवृत्त झालेली असते; आणि माया घेतल्यास तत्पदविवेक होत नाहीं. मुक्तप्राप्य ईश्वर आहे, असें जरी विवरणाचार्यांनीं म्हटलें आहे, तरी 'मायावच्छेदावच्छिन्न ईश्वरचैतन्याशींच, त्यानीं ऐक्यता बोलिली आहे; मायेशीं ऐक्यता सांगितली नाहीं.' असा भलताच अर्थ मानल्यास, (म्हणजे मायोपाधिक ईश्वराशीं त्यांनी ऐक्य सांगतले, असा अर्थ मानल्यास) मोक्ष सोपाधिक होईल.

सभक्त रघुनाथाद्यवतारसिद्धीकरितां, (म्हणजे भक्तासह श्रीरामादि अवतार झाले हे सिद्ध करण्याकरितां) त्यानीं मुक्तप्राप्य शुद्धचैतन्यपक्ष अंगिकारिला नाहीं, तेंही न्याय्य आहे; आणि मुक्तांचे ठिकाणीं असलेली [३]प्रारब्धावष्टब्धविक्षेपशक्तिही घेतां येत नाहीं. कारण, विक्षेपशक्ति मुक्तांस बलानें भोग भोगावयास लावते, म्हणून ती लीला होत नाहीं. आणि वाक्यांत तर लीलाशब्द स्पष्ट आहे, तेव्हां परमेश्वराचा अनध्यस्तविवर्तविग्रह आहे, हें भाष्यावरूनहि सिद्ध होत आहे.

(टीप :- ३) मुक्तांच्या प्रारब्धानें मर्यादित जी विक्षेपशक्ति.)

आणिक ज्या श्रुतिस्मृति मधुसूदनानें दिल्या आहेत, आणि टीकाकारानें जो त्याचा विशेष अर्थ स्पष्ट केला आहे, त्या स्मृति व तो अर्थ हे सर्व निर्गुणपरच

असल्यामुळें, निराकार ब्रह्म न मानणाऱ्या सर्व मतांत त्यांचा विरोध प्राप्त होतो; आमच्या मतांत प्राप्त होत नाहीं.

(सारांश)

(१. सगुण ब्रह्माचे ठिकाणीं अश्रद्धानिवर्तक तर्काची अपेक्षा आहे. श्रद्धाभंजक तर्काची अपेक्षा नाहीं.

२. सगुणाचे ठिकाणीं अरूपत्व आहे, म्हणून तो दृश्य नाहीं, असा तर्क योग्य नाहीं. मायाविग्रह मानला तरी हा दोष देता येतोच. मायाविग्रह तर सर्व वेदान्तियांना मान्य आहे; तेव्हां मधुसूदनाच्याच पक्षावर हा दोष आहे.

३. नीलपीतादि रूपें पार्थिव किंवा पाकज आहेत, म्हणून तीं विग्रहाचे ठिकाणीं असूं शकत नाहींत, असा मधुसूदनाच्या टीकाकारानें आक्षेप आणला आहे, पण भगवंताचे सगुणस्वरूप पार्थिव किंवा पाकज असें कोणीच मानीत नाहीं. जो भगवच्छरीर भूतकार्य मानील त्याचेवर हा दोष येईल.

४. आम्ही भगवंताच्या रूपाची सिद्धि श्रुतिस्मृतिपुराण वचनांनी मानतो. तर्कानें मानीतच नाहीं.

५. गर्भपाकाप्रमाणें जठराग्निसंयोगानें देखील अवतार शरीराचा पाक होत नाहीं असे भागवतांत म्हटलें आहे.

६. भगवच्छरीर पार्थिव तर नाहींच पण मानसहि नाहीं. देवाचा आविर्भाव शरीरासह मनांत व जगतांत होत असतो, तसा तो वसुदेव देवकीच्या ठिकाणीं झाला.

७. देवकीला गर्भाची प्रतीति, तिनें तसा वर मागितल्यामुळें झाली. पण भगवंताचा आविर्भाव वसुदेवाचें मनांत झाला व नंतर देवकीच्या समोर आठ वर्षाची मूर्ति उभी राहिली.

८. रामतापनीयश्रुतीमध्यें - ‘चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना’।।७।। (प्रथम खंड) हा श्लोक दिला आहे. त्याचा अर्थ असा - ईश्वराचें शरीर ‘चिन्मय’ म्हणजे केवळ जाणीवस्वरूप. ‘अद्वितीय’ म्हणजे त्याच्याहून इतर सर्व विषमसत्ताक असल्यामुळें त्यांचे समान कांहींच नाहीं. त्याचें शरीर विषमसत्ताक विवर्त असले तरी अधिष्ठानाची हानि होत नाहीं म्हणून तें ‘निष्कल’. जीवाप्रमाणें त्याचें शरीर नाहीं म्हणून तो ‘अशरीरी’, त्याचे ठिकाणीं उपासकाच्या कार्यासाठी रूपाची कल्पना आहे, असें म्हटलें आहे. त्यांत ‘कल्पना’ म्हणजे प्रतिबिंबापेक्षिकबिंबत्वारोपावच्छिन्न बिंबभूताची जी जीवाला अपेक्षा ती होय. ‘‘मुक्ता अपि लीलया’’ या वाक्यावरून व त्याचे भाष्यावरून परमेश्वराचा अनध्यस्तविग्रह आहे, हें सिद्ध होते. ‘लीला’ शब्दानें ‘माया’ घेतां येत नाहीं कारण मुक्तांची माया निवृत्त झालेली असते.

९. ज्या श्रुतिस्मृति मधुसूदनानें दिल्या आहेत त्यांचा अर्थ निर्गुणपर असल्यामुळें

निराकार ब्रह्म न मानणाऱ्या मतांस त्यांचा विरोध प्राप्त होतो. आमच्या मतांत प्राप्त होत नाहीं.)

विग्रहाच्या नित्यत्वावर आक्षेप व खंडण

पुनः मधुसूदनानें - ‘‘भगवद्विग्रहो न नित्यः महत्वे सति रूपवत्वात्’’ असा तर्क केला आहे. तो योग्य नाहीं. कारण हें म्हणणें नैय्यायिकांचें आहे. त्यांच्या मतांत, आकाशादिकाप्रमाणें नुस्तें महत्व अनित्य नाहीं, तर द्व्यणुकादिजन्य महत्वच अनित्य आहे. आणि वायूचे ठिकाणीं, रूपवत्व नसूनही, जन्यमहत्व आहे; म्हणून, वायूही अनित्य आहे. जन्यमहत्व म्हणजे, लहान लहान तुकडे तुकडे मिळून मोठें होणें अशा भगवद्विग्रहाचा स्वीकार कोणत्याही मतांत नाहीं. (य१०-८०)

शिवाय महत्व मायेचे ठिकाणीं असून, सत्कार्यवादानें रूपवत्वही तिचे ठिकाणीं आहे; तेव्हां तिचा [१] ईश्वरपक्षीं नाश देखील तुह्मा वेदान्तियांना अंगिकार करावा लागेल; परंतु [२]त्याचा तर ज्ञान झाल्यावरही अंगिकार नाहीं, असें शारीरकशांकरभाष्यावरूनच सिद्ध होत आहे.

(टीप :- १) त्या मायेचा व त्या मायेच्या अपेक्षेनें असणाऱ्या ईश्वराचा नाश. २)ईश्वराचा)

आणि **‘‘महत्वे सति रूपवत्वं;’’** हाच कांहीं अनित्यत्वाला हेतु नाहीं; तर [१] मुद्गरभंजनादि योग्यत्व हा हेतु आहे. भगवद्विग्रहाला भंजक चैतन्य होऊं शकत नाहीं. कारण तें अक्रिय आहे. आणि मायाही भंजक होऊं शकत नाहीं. कारण, मायाकार्यविग्रहवादांत शुद्धसत्त्वविग्रहच सांगितला आहे. सत्त्व सत्त्वाचें भंजक होऊं शकत नाहीं; आणि अन्यपदार्थ भंजक होऊं शकत नाहीं. कारण, तो भगवंताच्या अपेक्षेनें तुच्छ आहे; आणि भगवत्शरीर भूतकार्यही नाहीं.

(टीप :- १) मुद्‍गरादिकांनी फुटण्याला योग्य असणें.)

मोठें असून रूपवान् असलेले कर्पूरकस्तुरीआदि पदार्थ यद्यपि स्वयंविशीर्ण म्हणजे विरून जातात, तसा भगवद्देह स्वयंविशीर्ण होतो, असेंही म्हणतां येत नाहीं; कारण [२] अदृष्टादि निमित्तानेंच ते पदार्थ नाश पावतात, असें नैय्यायिक म्हणतात. आणि कस्तुरीचे ठिकाणीं, भोक्त्याच्या अदृष्टानें, पुनः अवयव उत्पन्न होतात, असेंही त्यांचें म्हणणें आहे. तेव्हां भगवच्छरीर अदृष्टजन्य नाहीं, हा मायाकार्यविग्रहवादियांचा देखील सिद्धान्त आहे. आणि परकर्मजन्यही नाहीं. कारण, परिष्कार - **‘‘भगवद्वपुर्न परकर्मजन्यं चेतनत्वे सति सर्वसमभोग्यत्वरहितत्वे सति चार्धसमभोग्यत्वसाम्यात्’’**

(भावार्थ :- पुनः भगवंताचें शरीर परकर्मजन्य नाहीं, व तें परकर्मजन्य असेल तर अर्धसमभोग्य जो जीव, त्या जीवाच्या शरीरासारखें होईल) (टीप २.प्रारब्धानें)

असा [३]प्रत्यक्ष अनुकूल तर्क त्याविषयीं प्रसिद्ध आहे. आणि न्यायमताच्या आड लपून, वेदान्तविरोध आला तरी हरकत नाहीं, पण पूर्वपक्ष खंडित झाला पाहिजे अशी इच्छा असणाऱ्या मधुसूदनाच्या गळ्यांत न्यायविरोध देखील पडत आहे.

(टीप :- ३) प्रत्यक्ष प्रमाणाला अनुकूल तर्क.)

कारण, न्यायमतांत परमेश्वराचे ठिकाणीं सुखदुःखाची स्वरूपयोग्यता आहे; परंतु अदृष्ट आणि शरीरादिक निमित्तकारणें नाहींत. म्हणून सुखदुःख ईश्वराचे ठिकाणीं उत्पन्न होत नाहीं, असें म्हटले आहे. आणि शरीराची एकवीस दुःखांत गणनाही केली आहे. दुसऱ्याच्या कर्मानें जर परमेश्वराला शरीर उत्पन्न होईल, (य१० पा.८१) तर हें सुखदुःखाचे घोंगडें कांहीं न करितां परमेश्वराच्या गळ्यांत पडेल. परकर्मजन्यशरीरांत शिरलेल्या पिशाचाला ज्याप्रमाणें पिटण्याचें दुःख होतें, तसें देवालाही होईल. आणि अत्यंत परार्थभोग्य मानल्यास, भगवद्विग्रह सचेतन होणार नाहीं; तर प्रेतरूप होईल. इत्यादि अनेक दोष येतात.

आतां ईश्वर आपल्या इच्छेनेंच विग्रहाचा उपसंहार करितो, असें मानलें तर भक्ताच्या इच्छेकरितां जो दयालु आहे, तो दयेनेंच नित्यविग्रह धारण करतो, असेंही मानण्यास प्रतिषेध नाहीं. शिवाय इच्छा ही मायारूप मानल्यास, पूर्वोक्त दोष येतो; आणि मायारहित मानल्यास, नैय्यायिक म्हणतात तशी, ती काय ईश्वराचा गुण आहे, कीं अनध्यस्तविवर्त आहे? असा प्रश्न उत्पन्न होतो.

प्रथमपक्ष वेदान्तविरुद्ध आहे. आणि द्वितीयपक्ष आम्हाला इष्ट असून, अनध्यस्तविवर्त भगवद्विग्रहाची सिद्धिही अनायासेंच होते.

आतां स्वयंविशीर्ण होणें हा विग्रहाचा स्वभावच मानला, तर प्रत्यक्षानुमानाप्रमाणें शाब्दप्रमेय, स्वभावनियमानें मानतां येत नाहीं. नाहींतर मनोवेद्यत्वास्तव, ब्रह्माचा देखील दृश्य स्वभाव मानावा लागेल.किंवा स्वर्गीयदेवशरीराचा देखील, मर्त्यशरीरवत् स्वभाव मानावा लागेल.

(दर्पण :- घटपटादि मनोवेद्य पदार्थाचा दृश्य असणें हा स्वभाव आहे, तसेंच सर्व शरीरें मर्त्यस्वभाव आहेत, हें प्रत्यक्ष प्रमाणावरून व त्याला अनुसरून केलेल्या अनुमान प्रमाणावरून सिद्ध आहे, पण प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या व त्यावरून काढलेल्या अनुमान

प्रमाणाच्या प्रमेयाचा जो स्वभाव ठरतो तो शब्दप्रमाणाच्या प्रमेयाचा स्वभाव असूं शकत नाहीं. कारण, तसें मानलें तर, शब्दप्रमाणसिद्ध ब्रह्म हें मनोवेद्य आहे. म्हणून दृश्यस्वभाव आहे, असें मानावें लागेल. तसेंच शब्दप्रमाणानें सिद्ध असलेली स्वर्गीय देवांची शरीरें मर्त्यस्वभाव मानावीं लागतील.)

अणुशरीरवाद, आकाशशरीरवाद, भूतावेशवच्छरीरवाद किंवा ब्रह्मा, विष्णु, शिव व रामकृष्णादि शरीरवाद, ईश्वराविषयीं नैय्यायिकानींही अंगिकारिला; म्हणून न्यायाच्या आड लपणाऱ्या मधुसूदनानें येथें विचार करावयाचा होता. कारण, परमाणुशरीरत्वादिकानें महत्वादिकांचा आक्षेप न्यायमतानेंच नष्ट होतो.

(दर्पण :- ईश्वराची, परमाणु, आकाश वगैरे जीं शरीरें न्यायशास्त्रांतील वादांत मानलीं आहेत, तीं परमाणु, आकाश वगैरे नित्य असल्यामुळें नित्यच मानिली पाहिजेत. म्हणून महत्व आहे, म्हणून अनित्य आहे, हा आक्षेप ह्या नित्य शरीरांनीच खंडित होतो.)

विग्रहाला नित्यत्व सांगणाऱ्या श्रुतीचें व्याख्यान आम्हीं अन्य प्रकारानें केलें आहे, असें जें म्हणणें आहे, त्यावर आह्मीही त्याचें खंडण केलेंच आहे; असें आमचें उत्तर आहे.

साधनव्यापकत्वामुळें, प्राकृतत्वउपाधि तुला म्हणतां येणार नाहीं, असें जें मधुसूदनाचें म्हणणें, तें अत्यंतसाकारवादियांना योग्य आहे.

सावयवत्वामुळें विग्रह नित्य नाहीं, असें जें म्हणणें, तें यावद्व्यवहार मुक्तेश्वराभेदाप्रमाणें (मुक्त ईश्वर अभेदाप्रमाणे) विग्रह नित्य असल्यामुळें, तुच्छ आहे. आणि अनादिजीवप्रवाहास्तव, व्यवहारसमाप्तिही गणतां येत नाहीं.

(दर्पण :- भगवद्विग्रहाला प्राकृतत्व उपाधि असल्यामुळें अनित्यत्व आहे असें वैष्णवांना म्हणतां येत नाहीं. कारण जेव्हां साधन अव्यापक असतें व साध्य व्यापक असतें तेव्हांच उपाधि मानावा लागतो. जेव्हा साधन व्यापक असतें तेव्हां उपाधि मानण्याची गरज नसते.

अग्नि हे साध्य व्यापक (अधिक देशवर्ति) असून धूम साधन हें व्याप्य म्हणजे कमी देशांत राहणारे आहे, सर्वच अग्नीच्या ठिकाणीं धूम राहत नसल्यामुळें धूम होण्याकरितां अग्नीचे ठिकाणीं आर्द्र इंधनाचा संयोग मानावा लागतो. जेथे धूम असतो तेथें अग्नि असतो. ह्या व्याप्तीनें धूम ह्या साधनानें अग्नि हें साध्य आहे.

येथें साधनाचे अव्यापकतेमुळें उपाधि घेतां येतो; पण विग्रह हें साधन व ब्रह्म हें साध्य ह्यांत विग्रह ब्रह्माहून अव्यापक नाहीं, जेथें विग्रह असतो तेथें ब्रह्म असतें. तसेंच

जेथें ब्रह्म असतें तेथे विग्रह असतोच. विग्रहावांचून ब्रह्म राहूंच शकत नाही.

वैष्णव मतांत भगवंताचा आकार ब्रह्मानेंच पूर्ण अंशानें मानला आहे. म्हणजे पूर्ण ब्रह्मच साकार आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

मधुराद्वैतमतांत ब्रह्माचे एकदेशाचे ठिकाणीं भगवंताचा विग्रह मानला असला तरी तो अनध्यस्तविवर्त असा मानला आहे.

वैष्णवमतांत ब्रह्माची व विग्रहाची एकच सत्ता मानिली आहे.

मधुराद्वैतमतांत भगवद्विग्रह ब्रह्माचें ठिकाणीं अपररूपविवर्त मानला आहे. त्यामुळें विवर्तस्वरूप अधिष्ठानाहून भिन्न नसलें तरी ब्रह्माचे ठिकाणीं स्वरूप पूर्ण कायम राहते.

ब्रह्माचें निर्गुणस्वरूपच नाहीं, तें अत्यंत साकार आहे, असें जें वैष्णवांचें म्हणणें आहे, त्यावर जरी मधुसूदनाचा आक्षेप येत असला तरी मधुराद्वैत मतावर हा आक्षेप येत नाहीं. ह्या मतांत हें विवर्तस्वरूप अधिष्ठानाचा लोप करीत नाहीं. यावद्व्यवहार तें नित्य व जीवन्मुक्तांना तें सेव्य आहे.

मुक्त जरी देहधारी असले तरी त्यांचा व ईश्वर ह्यांचा जसा अभेद मानला आहे, तसेंच विग्रहधारी भगवान् व निर्गुण ब्रह्म ह्यांचा अभेद आहे व व्यवहार आहे तोपर्यंत तो विग्रह सत्य आहे तरी, त्यामुळे कांहीं हानि नाहीं. म्हणून हा विग्रहावर अनित्यत्वाचा आक्षेप तुच्छ आहे.)

यामुळें विग्रहाला [१]परिणामीनित्यत्व तरी असो, असेंही म्हणतां येत नाहीं. विवरणोक्त मुक्तीलाही तें म्हणावें लागेल म्हणून (य१०.पा.८२) अनध्यस्तविवर्त आहे म्हणून, [२]कूटस्थनित्यत्वापात नाहीं; आणि [३]लीलाविच्छेद नाहीं म्हणून, तुच्छ नाहीं.

(टीप :- १) परिणाम पावून नित्य असणें २) परिणाम न पावतां नित्य असणें ३) लीला अखंड आहे म्हणून)

(दर्पण :- विवरणोक्त मुक्तीला परिणामी नित्य म्हणतां येत नाहीं, तसेंच भगवंताचे विग्रहालाहि परिणामी नित्य म्हणतां येत नाहीं. भगवद्विग्रह अनध्यस्तविवर्त आहे, म्हणून त्याला कूटस्थ म्हणतां येत नाहीं.

एवं न्यायमकरंदोक्त पंचमप्रकारक तृतीयनित्यत्व आहे.

(दर्पण :- जसें न्यायमकरंदांत पांचव्या प्रकारची मुक्ति मानली आहे, तसें हें भगवंताच्या विग्रहाचें नित्यत्व तिसऱ्या प्रकारचें आहे. म्हणजे वैष्णवमताप्रमाणें हें

परिणामीनित्यत्व नाहीं, निर्गुण मताप्रमाणें हें विग्रहोपलक्षित कूटस्थनित्यत्व नाहीं तर हें अनध्यस्तविवर्त असें तिसरेंच नित्यत्व आहे.)

यावद्व्यवहार विवरणोक्तमुक्तींत, [४]सगुणधर्माचा जो अंगिकार आहे, तो मायोपाधिमुळें आहे, असें म्हणणाऱ्यास दुर्जनतोषन्यायानें आमचेंही असें म्हणणें आहे कीं, ज्ञानानें नाश पावत नाहीं, प्रारब्धपातानंतर निवृत्त होत नाहीं, आणि जीवाला भ्रांति उत्पन्न करीत नाहीं, असें जर [५]मायाकार्य म्हणावयाचें असेल, तर आमुचा तुमचा विवाद नाममात्रच आहे. आणि चेतनत्वेंकरून प्रतिबिम्बसत्यत्वावच्छिन्न-बिम्बसत्यत्ववत् कूटस्थनित्यत्वही विग्रहातें रहस्य प्राप्त आहे;

(टीप :- ४) ईश्वराच्या सगुण धर्माचा, मुक्तांना प्राप्त होणाऱ्या सगुण ईश्वराचा. ५) असें जर भगवद्विग्रह हें मायेचें कार्य आहे, असें म्हणावयाचें असेल.)

(दर्पण :- बिंब व प्रतिबिंब हे दोन्ही एकच असतात. फक्त भिन्न भास असतो; कारण दोहींतील चेतन एकच असतें, म्हणून चेतनत्वामुळें प्रतिबिंबाच्या सत्यतेनेंच बिंबाचें सत्यत्व मर्यादित झालें असतें. म्हणजे प्रतिबिंबाच्या अपेक्षेनेंच बिंबाची सत्ता मर्यादित होते, त्याप्रमाणें कूटस्थाचें नित्यत्व विग्रहाला प्राप्त असतें. कारण दोन्ही एकच असतात. व विग्रहाच्या अपेक्षेनेंच कूटस्थ मर्यादित असते. ही गोष्ट सूक्ष्म दृष्टीनें समजण्यासारखी आहे.)

[१]यद्यपि अन्य श्रुतीचा अर्थ अन्यथा केला आहे, आणि त्याचें आम्हीं खंडणही केलें आहे, तथापि त्रिपादमहानारायणश्रुतीचा अर्थ अन्यथा होत नाहीं. कारण, प्रलयादि [२]व्यावृत्ति [३]अन्यलोकपर्यायें त्यांत केली आहे; आणि तें उपनिषत् वेदान्तज्ञानविरोधी नाहीं, हें आलोचनानें सहज समजण्यासारखें आहे; आणि अवैदिक नाहीं. शांतिपाठेंकरून वैदिक नियमादृष्टाची अध्ययनाला अपेक्षा आहे. म्हणून टीकाकाराचें मध्यमपरिमाणत्वास्तव अनित्य, असें जें म्हणणें आहे, तेंही योग्य नाहीं.

(टीप :- १) महानारायणोपनिषदांतील श्रुतीहून इतर श्रुतींचा अर्थ निर्गुणपर केला आहे. २) निरास ३) इतर लोकांच्या प्रकाराप्रमाणें.)

मायापक्षीं देखील (म्हणजे माया मानली तरी) सत्कार्यवादाचा अंगिकार आहे म्हणून, आणि मायेच्या विक्षेपांशांत [४]लीनत्व सिद्ध होत नसल्यामुळें, प्रलयाविनाही कार्याला ज्ञाननाश्यत्वाभावीं यावद्व्यवहार नित्यत्ववक्तुं शक्य

म्हणजे बोलतां येण्यासारखें आहे. म्हणून,

(टीप :- ४) लीनत्व हें आवरणांत होत असतें. विक्षेपांत कांहींच लीन होत नाहीं.)

(दर्पण :- प्रलय नसतां देखील सर्व कार्ये ज्ञानानें नाश पावतात; पण जोपर्यंत ती ज्ञानानें नष्ट होत नाहींत व व्यवहार आहे, तोपर्यंत ती नित्य आहेत असें म्हणतां येते.)

ज्ञातृत्वोपलक्षनित्यत्ववत् विग्रहातें नित्यत्व असंभवनीय नाहीं. या प्रमाणें टीकाकारवचन असंगत आहे.

(दर्पण :- ज्ञातृत्व आहे उपलक्षण ज्याला असा, ज्ञेयाच्या अपेक्षेनें मानलेला ज्ञाता. त्याचे ठिकाणी ज्ञेयसंबंधानें मानलेली ज्ञातृता असो किंवा नसो, नित्य आहे. त्याप्रमाणें मायावच्छेदानें उपलक्षित भगवद्‌विग्रह नित्य असणें असंभवनीय नाहीं. भगवद्‌विग्रह जरी मायावच्छेदानें उपलक्षित असला तरी तो नित्य आहे.)

विग्रहाचे उपादान अवयव मानणाऱ्यांचे खंडण

आतां पुन्हा; मूळ अद्वैतसिद्धिकार मधुसूदन पुन्हा म्हणतो :- 'विग्रहाचे उपादान अवयव असतील तर ब्रह्मविग्रहाचे ठिकाणीं ते संभवत नाहींत; आणि ब्रह्माचा एकदेशमात्रच विग्रह असेल, तर गगन व आत्मा हेही एकदेश आहेत. मग त्यांनांही विग्रह म्हणावें लागेल' हें मधुसूदनाचें म्हणणें सुसंगत नाहीं.

कारण, भगवद्विग्रहाचें उपादानअवयव आहेत, असें आम्ही मानितच नाहीं. अवयव उपादान मानल्यास भूतकार्यवाद येतो; पण वेदान्ती मायाकार्यभगवद्विग्रहवादी असल्यानें ते तरी माया उपादान घेऊन ब्रह्मविग्रह कसा सिद्ध करतात ? मनुष्यादिकांप्रमाणें केला तर भूतकार्यवादच येतो. (य१०-८३)

ब्रह्मैकदेश भगवद्विग्रह मानला तरी, तो मायावच्छेदावच्छेदानें अनध्यस्तविग्रह आम्हीं मानतों. गगनादिक मायाकार्य असल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं विग्रहसमत्व येत नाहीं.

(दर्पण :- भगवंताचा विग्रह मायेचें कार्य म्हणजे माया उपादानानें झालेला नाहीं. तो मायेच्या अवच्छेदानें अवच्छिन्न ब्रह्माचा विवर्त आहे. मायेचा परिणाम नाहीं, म्हणून मायाकार्य जे जगदादिक त्यांना भगवंताच्या विग्रहासारखे म्हणतां येत नाहीं.)

गगनादि व्यभिचारावरून एकदेशमात्राचाच सर्वथा निषेध केला तर गगन वह्नि पृथ्वीला देखील साम्यता येईल.

(दर्पण :- ब्रह्माचा एक देश जर विग्रह मानला तर गगनादिक हेहि ब्रह्माच्या

एका देशावर आहेत, म्हणून त्यांनाहि विग्रह म्हणावें लागेल; पण ईश्वर विग्रहाचा गगनादिकांचे ठिकाणीं व्यभिचार आहे. म्हणून एकदेशमात्रत्वच मानले नाहीं तर, गगनाचे एक देशावर वायु, वायूचे एक देशावर तेज, त्याचे एकदेशावर जल व जलाचे एकदेशावर पृथ्वी म्हणतां येणार नाहीं. व त्यामुळें त्या सर्वांचे ठिकाणीं भेद न राहिल्यामुळें साम्य होईल.)

बरें आतां अवच्छेदाच्या अनवस्थेनें सर्वच ब्रह्म अनध्यस्तविवर्त आहे, असें कोणी म्हणेल तर तें योग्य होणार नाहीं; कारण प्रतिभासावच्छिन्न परमार्थसत्तानिरूपकच अवच्छेद आहे; आणि तसें अनंत झालें तथापि शुद्धचैतन्यास तसें होतां येत नाहीं, आणि शबलचैतन्यही अनंत होत नाहींत.

वास्तविक मायावच्छेदच एक होऊं शकतो. पुढील अवच्छेद सर्व चैतन्याचेच होत असल्यामुळें हा आक्षेपच गौरवदोषयुक्त आहे, म्हणून त्याज्य आहे.

(दर्पण :- मायेच्या अवच्छेदानें अवच्छिन्न जो ब्रह्माचा एकदेश तो भगवद्‌विग्रह, पुनः ह्या मायावच्छेदानें अवच्छिन्न जो विग्रह त्यानें अवच्छिन्न जो ब्रह्माचा दुसरा देश तोहि विग्रह, ह्या विग्रहानें अवच्छिन्न जो ब्रह्माचा पुढील देश तो पुनः विग्रह, ह्याप्रमाणें अनवस्थेनें सर्वच ब्रह्म अनध्यस्तविवर्त आहे, असें कोणी म्हणेल तर तें योग्य नाहीं.

कारण, मायेच्या प्रतिभासानें अनवच्छिन्न जो मायेचा अवच्छेद, त्या अवच्छेदानें ब्रह्माचीच सत्ता निरूपित होते. हे मायेचे अवच्छेद जरी अनंत असले तरी शुद्ध किंवा शबल ब्रह्म त्या अवच्छेदांनी अनंत होऊं शकत नाहीं

वास्तविक मायेचा पहिला एकच अवच्छेद असून वरील अनवस्थेंत घेतलेलें पुढील सर्व अवच्छेद ब्रह्माचेच घेतले आहेत व अशा रीतीनें आक्षेप घेतला आहे. या आक्षेपांत गौरवदोष आहे.

मायावच्छेद एक मानून त्यानें अवच्छिन्न ब्रह्माचा एकदेशच विग्रह मानणें ह्यांत लाघव आहे.)

विग्रहाचे ठिकाणी मायानिरास व अनध्यस्तविवर्तसिद्धि

भाषासूत्र :-

शिष्य उवाच :- अहो मायावच्छेदजन्य अनध्यस्तविवर्ताचे ठायीं ।
माया निरास बोलिजे तो कैसा ।
श्रीगुरु म्हणती पाणियाचा तरंगाकार होय जैसा ।
वायुनिमित्तें जलतरंग उमटे । तरंग हातीं घेतां पाणीचि प्रगटे ।

तेथ वायु न सांपडे [१]नेटें ।

इतर जगासी मायापरिणामीत्वेंकरून आणि ब्रह्मविवर्तत्वेंकरून उपादान होय ।

भगवद्देहासी माया निमित्तत्वेकरुन चैतन्यउपादान होय ।

तेथ मायानिवृत्तनिमित्त बोलिजे ।

(टीप :- १) कितीहि प्रयत्न केला तरी.)

(दर्पण :- भगवंताच्या विग्रहाहून इतर जे जग, त्या जगाचें माया ही परिणामी उपादानकारण आहे. जग हें मायेचा परिणाम आहे. आणि ब्रह्म हें त्या जगाचें विवर्तोपादानकारण आहे. ब्रह्माचे अधिष्ठानावर जग विवर्तरूपानें भासतें.

भगवंताचा देह मात्र मायेचा परिणाम नसून त्याला माया ही निवृत्तनिमित्तकारण आहे. आणि चैतन्य (ब्रह्म) हें विवर्तकारण आहे.)

निमित्त द्विविध आहे । अन्वयनिमित्त आणि निवृत्तनिमित्त ।

रथगतीचे ठायीं सारथी अन्वयनिमित्त बोलिजे ।

तैसी येथ माया निवृत्तनिमित्त । वायु तरंगाचे ठायी निवृत्तनिमित्त ।

तरंग स्पर्शितां पाणी । तैसें आलिंगतां चक्रपाणि ।

चैतन्यचि तें निर्वाणीं । जड नोहे हें मनांत आणीं ।

जडाचे ठायीं [२]भातित्व आहे । अस्ति भाति प्रिय हा अंश ब्रह्माचा होय ।

सगुणीं काय भातित्व जाय । म्हणोनी ऐसें भलतें चिंतितोसी कैसा ।

यद्यपि संसारीं नांवरूप सहसा । तरी तेणें वासना वाढे ।

शास्त्रीय नामरूपाच्या ठायीं । वासना न वाढे कांहीं ।

म्हणोनी प्रपंचासारिखा नामरूपाचा निषेध न होय ।

(टीप :- २) चैतन्यांश)

(दर्पण :- सगुणांत ब्रह्माच्या भातित्वाचा निरास होतो काय? निरास होत नाहीं, तें असतेंच.

संसारांतील नामरूपानें वासना वाढते, म्हणून प्रपंचांतील नामरूपांचा ब्रह्माचे ठिकाणीं निषेध केला आहे. पण भगवंताच्या शास्त्रीय नामरूपानें वासना वाढत नाहीं, म्हणून त्याचा निषेध होत नाहीं.)

शिष्य म्हणे सद्गुरुनाथा । अस्ति भाति प्रिय अपरोक्ष असतां ।

नामरूपाची परोक्षता । चुकेल कैसी ॥११५॥

(दर्पण :- अस्ति, भाति, प्रिय हे ब्रह्माचे तीन अंश अपरोक्ष आहेत; पण त्याचे

नाम, रूप परोक्ष आहेत. अपरोक्ष नाहींत व जें परोक्ष आहेत त्याची निवृत्ति होणें जरूर आहे. म्हणून ब्रह्माच्या नामरूपाची परोक्षता कशी चुकवावी? तीं परोक्ष असतां निवृत्तच झालीं असें होतें?)

परोक्षत्वें निवृत्ति । तैं श्रीगुरु म्हणती ।

परोक्ष शबल ब्रह्मही आहे । तथापि तयाची निवृत्ति नोहे । (य :१० पा.८४)

(दर्पण :- श्रीगुरु म्हणतात, शबल ब्रह्महि परोक्ष आहे, म्हणून तें निवृत्त करण्याची गरज नाही. तें निवृत्त होत नाहीं.)

(सारांश)

१. मधुसूदन म्हणतात की, महत्व असून रूपवत्व असल्यामुळें भगवद्विग्रह नित्य नाहीं, पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं.

२. नैय्यायिकांचे मतांत नुसतें महत्व अनित्य नाहीं, आकाशांतहि महत्व आहे, पण त्यामुळें तें अनित्य नाही. तसेंच वायूचे ठिकाणीं रूपवत्व नाहीं तरीं तो अनित्य आहे. नैय्यायिकांचे मताप्रमाणें रूपवत्व असो वा नसो जन्य महत्व (उत्पन्न होणारे महत्व) अनित्य आहे.

३. जन्य महत्व म्हणजे लहान लहान तुकड्यानें होणें, हे कोणीच भगवद्विग्रहाचे ठिकाणीं मानीत नाहीं.

४. मायेचे ठिकाणीं महत्व आहे व सत्कार्यवादानें रूपवत्वहि आहे. पण ईश्वराला मायाकार्य मानणारे वेदान्ती ईश्वराचें ज्ञान झाल्यावरहि नाश मानीत नाहींत.

५. महत्व असून रूपवत्व असणें हाच अनित्यत्वाला हेतु नसून मुद्गरभंजनादि योग्यत्व हा हेतु आहे.

६. भगवद्विग्रह शुद्ध सत्त्वाचा, मायाकार्यवाद्यांनी मानला आहे. ह्या सात्त्विक विग्रहास चैतन्यहि भंजक होऊं शकत नाहीं व मायेंतील सत्त्वहि भंजक होऊं शकत नाहीं. इतर पदार्थ तर भगवंताचे अपेक्षेनें तुच्छ आहेत.

७. भगवच्छरीर अदृष्टजन्य नाहीं, असें मायाकार्यवादीहि म्हणतात. म्हणून तें अदृष्टानें विशीर्ण होऊं शकत नाहीं.

८. भगवंताचें शरीर केवळ परकर्मजन्य मानल्यास तें सर्वसमभोग्य असें जड होईल.

९. केवळ परकर्मजन्य मानून जड न मानलें, तर त्याला सुखदुःख भोगावे लागेल. न्यायमतांत शरीराचीहि गणना एकवीस दुःखांत केली आहे.

१०. ईश्वर आपल्या इच्छेनेंच शरीराचा उपसंहार करतो, असें म्हणावें, तर ईश्वर आपल्या दयाळुपणानें भक्ताच्या इच्छेकरितां नित्य अनध्यस्तविवर्त धारण करतो, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

११. ही परमेश्वराची इच्छा मायाकार्य मानल्यास पुनः सर्व दोष येतात, म्हणून मायारहित अनध्यस्तविवर्तच मानला पाहिजे.

१२. ईश्वरशरीर शब्दप्रमाणानें मानलें आहे, म्हणून त्याला प्रत्यक्ष किंवा अनुमानप्रमाणावरून विशीर्णस्वभाव मानतां येत नाहीं.

१३. न्यायमतांत देखील आकाशादि ईश्वरशरीर मानलें असलें तरी तें अनित्य मानलें नाहीं.

१४. जीवप्रवाह अनादि अनंत असल्यामुळें यावद्व्यवहार परमेश्वरशरीर नित्य आहे.

१५. परमेश्वरशरीर सावयव असलें तरी, तें यावद्व्यवहार अनित्य नाही.

१६. ज्या वैष्णवांच्या मतांत तें शरीर अत्यंत साकार आहे त्यांच्यावर मधुसूदनाचें आक्षेप येवोत, पण ब्रह्माच्या एका अंशावर यावद्व्यवहार अनध्यस्तविवर्त मानणाऱ्या आमच्या मतावर ते आक्षेप येत नाहींत.

१७. भगवद्विग्रह परिणामी नित्य नाहीं. किंवा कूटस्थ नित्य नाहीं, तर तो अनध्यस्तविवर्त नित्य आहे.

१८. भगवद्विग्रह जरी ज्ञानानें नाश पावत नाहीं, प्रारब्ध-पातानंतर निवृत्त होत नाहीं आणि जीवाला भ्रांति उत्पन्न करीत नाहीं, तरी तो मायाकार्य म्हणावयाचे असल्यास दुर्जनतोषन्यायानें नाममात्र विवाद आहे.

१९. चेतनत्वेंकरून प्रतिबिंब सत्यत्वावच्छिन्न बिंबसत्यत्ववत् कूटस्थनित्यहि भगवद्विग्रहाला रहस्य प्राप्त आहे.

२०. कोणत्याहि इतर श्रुतीचा अर्थ निर्गुणपर केला तरी त्रिपादमहानारायणश्रुतीचा अर्थ तसा होऊं शकत नाही.

२१. मायापक्षांत देखील सांख्याच्या सत्कार्यवादाचा अंगीकार केला आहे, म्हणून कोणतेंहि कार्य, तें ज्ञानानें नष्ट होत नाहीं तोपर्यंत यावद्व्यवहार नित्य आहे.

२२. ज्ञातृत्वोपलक्षण ज्ञाता जसा नित्य आहे तसाच एकाच मायावच्छेदानें उपलक्षित ब्रह्माचा एकांश विग्रह देखील नित्य आहे.

२३. भगवद्देहाला माया ही परिणामी कारण नसून निमित्तकारण आहे. व तेंहि

निमित्तकारण देह निर्माण करून स्वतः निवृत्त होणारे आहे; म्हणून तो विग्रह अस्तिभातिप्रिय ब्रह्मरूप आहे.

२४. ह्या विग्रहाचे नामरूप शास्त्रीय असल्यामुळें प्रपंचासारखे वासना वाढविणारे नाहीं. म्हणून त्या नामारूपांचा निषेध नाहीं.

२५. अस्ति-भाति-प्रिय हे जसे तिन्ही अंश अपरोक्ष आहेत, तसे भगवद्विग्रहाचे नामरूप अपरोक्ष नसून परोक्ष आहे. तथापि त्या परोक्षतेची निवृत्ति शबलब्रह्माप्रमाणें होत नाहीं.)

शिष्य म्हणे भगवंता । हें आलिंगनसुख समर्था ।
भेदें अनुभविजे कीं अभेदें अनुभविजे ।
पहिलीया पक्षीं प्रपंच समरथीति । दुसरिया पक्षीं वृत्ति [१]कदर्थी ।
श्रीगुरु म्हणती सांगतों तुतें । चरमवृत्ति आत्मयातें ।
जाणें तैं तयातें भेदें अनुभविजे कीं अभेदें ।
तेथ वाक्यविज्ञान विषय करी अभेदा ।
तथापि वृत्तिज्ञान विषय करी भेदा ।
म्हणसी तरी येथ ज्ञान विषय करी चेतनशुद्धा ।
वृत्तिअनुभव भेदा विषय करी ॥
(ओवी) ज्ञानें जें न नाशे । तें तुच्छ होय कैसें ।
आणि भात्यंशीं विलसे । म्हणोनी अनध्यस्तविवर्त ॥११६॥

(टीप :- १) तुच्छ)

(भावार्थ :- शिष्य म्हणतो हे समर्था! हें आलिंगनाचें सुख भेदानें अनुभवितां येते कीं अभेदानें? पहिल्या पक्षांत प्रपंचासारखी स्थिति होईल. दुसऱ्या पक्षांत तुच्छवृत्ति कायम राहील.

श्रीगुरु म्हणतात, शेवटची (चरम) वृत्ति जेव्हां आत्म्याला जाणते तेव्हां आत्म्याचा अनुभव भेदानें होतो कीं अभेदानें? त्या ठिकाणीं ''अहं ब्रह्मास्मि'' ह्या वाक्याच्या ज्ञानाचा विषय ''अहम्'' व ''ब्रह्म'' त्यांचा अभेद आहे. वृत्तिज्ञानाचा- वृत्तीनें जें ज्ञान होतें त्याचा - विषय भेद आहे. वृत्तीनेंच ज्ञान होत असल्यामुळें तेथें भेद असतोच असें जर म्हणशील तर, येथें भगवद्विग्रहाचें ज्ञान होतें तेव्हा ह्या ज्ञानांत शुद्ध चेतन विषय असतो, पण वृत्तीनें जो अनुभव येतो त्या अनुभवाचा विषय भेद असतो. हा भेद जर ज्ञानानें नाश पावत नाहीं, तर त्याला तुच्छ कसें म्हणावें ? हा भेद ह्याच्याच 'भाति' ह्या अंशाचे ठिकाणी

विकास पावतो, म्हणून तो अनध्यस्तविवर्त आहे ।।११६।।)

विग्रह : अनित्यत्वारोपाचें खंडण

पुनः मधुसूदन अद्वैतसिद्धींत म्हणतो :- हे पूर्वपक्षी, तूं असें म्हणशील कीं, उपादानावांचून एकदेश राहतो, कारण, पटादिकांचा जो एक देश असतो तो तंतूहून भिन्न असतो. हातभर पटाचा वीतभर एकदेश समजावा; पण हें तुझें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण, वस्त्राचें उपादान जें तंतु, त्यांचाच हातभर लांबपणा व वीतभर लांबपणा पटांत येतो; म्हणून उपादानभिन्न एकदेश आहे असें म्हणता येत नाहीं.

वाहवारे मधुसूदन ! न्यायाच्या आड लपून वेदान्ताचाही यानें चूर केला आहे. उपादानभिन्न जर एकदेश नसेल, तर माया ब्रह्माच्या एकदेशीं आहे हें वेदान्ताचें म्हणणें सिद्ध होणार नाहीं. कारण, मायेचें, ब्रह्म किंवा अन्य कांहीं उपादान नाहीं. यद्यपि माया [१]अध्यस्त आहे कीं नाहीं? अध्यस्त म्हटली तर [२]अध्यासाची निरूपक होणार नाहीं. इत्यादि शंका दुर्घट आहेत, तथापि अध्यासाचें कार्य माया आहे, असें म्हटलें तर त्यांचें दुर्घटत्व भासतें; पण अध्यासाचें स्वरूपच माया आहे म्हणून तिचे ठिकाणीं अध्यस्तत्वादिक प्रकार आक्षेपपक्षेंकरून उत्पन्नच होत नाहींत. कारण, परिणामशंका प्रकार स्वरूपपक्षाचे ठायीं नसतो.

(टीप :- १) भ्रमानें भासणारी. २) अध्यास - भ्रम - भासविणारी.)

(दर्पण :- अध्यास म्हणजेच माया म्हटलें तर, मग त्यांत कांही दुर्घटता राहत नाहीं. कारण त्यांत अध्यस्तत्व वगैरे प्रकाराचा आक्षेपच येऊं शकत नाहीं. एकदां अमुक अमुकाचें स्वरूप आहे, असें म्हटलें म्हणजे मग कोण कशाचा परिणाम ही शंका त्यावर येऊं शकत नाहीं.)

मायेचें एकदेशीत्व स्वामी विद्यारण्यही पंचदशींत सांगतात -

''पादोऽस्य सर्व भूतानि त्रिपादस्ति स्वयंप्रभः ।
इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः'' ।।५५।।

प्रक.२ (महाभूत विवेक)

(भावार्थ :- हीं सर्व भूते त्याचा एक पाद असून तो स्वयंप्रकाश परमात्मा तीन पादानें अवशिष्ट आहे. असे या मायेचें परमात्म्याच्या एका पादांत राहणें श्रुति सांगते.)

रज्जुसर्प [१] पृष्ठभागाचे ठायीं दृष्ट होतो तसा [२] रज्जुउदराचे ठायीं होत नाहीं. इत्यादि [३] सर्व संमत आहे. म्हणून चैतन्याचा एकदेश जो अनध्यस्तविवर्त

तो उपादानभिन्न नाहीं हें म्हणणें न्यायविरुद्ध आहे.

यद्यपि मायासंयोगास्तव संयोगाचें उभय उपादान असतें, म्हणून मायावच्छिन्न अनध्यस्तविवर्त ब्रह्मैकदेश उपादानभिन्न म्हणतां येत नाहीं अशी शंका येते, तथापि हा नियम (य :१० पा.८५) समसत्तेंत असल्यामुळें ती शंका योग्य होत नाहीं. विषमसत्तेचे ठायीं संयोग संभवत नाहीं.

(टीप :- १) वरच्या भागाच्या ठिकाणीं. २ खालच्या भागाच्या ठिकाणीं. ३) सर्वांना मान्य.)

(दर्पण :- संयोगाचें उभय उपादान असते.)

(''दोन पदार्थांचा जेव्हां संयोग होतो तेव्हां त्या संयोगाचें उपादान ते दोन्ही पदार्थ असतात. तसेंच, माया व शुद्धब्रह्म ह्यांच्या संयोगानें जेव्हां अनध्यस्तविवर्त भासतो तेव्हां त्या अनध्यस्तविवर्ताचे उपादान माया व ब्रह्म दोन्ही असतात. म्हणून अनध्यस्तविवर्त ब्रह्माच्या एकदेशावर ब्रह्मोपादानाहून भिन्न भासतो, असें म्हणतां येत नाहीं.'' ही शंका.

त्यावर उत्तर असे कीं, ज्या दोन पदार्थांचा संयोग होतो ते पदार्थ जर समसत्तेंतील असले तरच ते त्या संयोगाचे उपादान असतात. जर ते विषमसत्तेंतील असले तर ते पदार्थ त्यांच्या संयोगाचें उपादान राहत नाहींत. कारण, विषमसत्तेंतील पदार्थांचा संयोगच संभवत नाहीं.)

यद्यपि विषयाचा स्वरूपाध्यास व विषयीचा संसर्गाध्यास मानला आहे, तथापि विषयीचाच संसर्ग विषयाच्या ठायीं आहे; विषयांचा नाहीं.

(दर्पण :- स्वरूपाध्यास - ज्या पदार्थाचें स्वरूपच मुळांत नसते व तें अनिर्वचनीय उत्पन्न होते त्या पदार्थांचा स्वरूपाध्यास म्हणतात.

रजत मुळांत नसून जेव्हां शुक्तीचे ठिकाणीं प्रतीत होते, तेव्हां रजताचा शुक्तीचें ठिकाणीं स्वरूपाध्यास म्हणतात. वस्तुतः मिथ्या असे जे अहंकारादि विषय जेव्हां चेतन आत्मा जो विषयी त्याचे ठिकाणीं भासतात तेव्हां त्याला स्वरूपाध्यास म्हणतात.

संसर्गाध्यास - जेव्हां पदार्थाचें स्वरूप प्रथम सिद्ध असते, पण त्याचा संबंध जेव्हां दुसऱ्या पदार्थाचे ठिकाणीं भासतो, तेव्हां त्याला संसर्गाध्यास म्हणतात.

जसें, मुख पूर्वीच कायम असतें, पण तें जेव्हां दर्पणांत भासतें, तेव्हां तो संसर्गाध्यास होतो.

चेतन आत्मा जो विषयी त्याचें स्वरूप मूळचेंच सिद्ध आहे; पण त्याचा संबंध अहंकारादि विषयाचे ठिकाणीं भासतो म्हणून त्याला संसर्गाध्यास म्हणतात. - ह्याप्रमाणें

विषयाचा विषयी जें चेतन त्याचे ठिकाणीं स्वरूपाध्यास असतो व विषयी जो चेतन आत्मा त्याचे संबंधाचा विषयाचे म्हणजे अहंकाराचे ठिकाणीं संसर्गाध्यास असतो.)

म्हणून अपर सत्तेचे ठायीं परसत्तेचा संयोग होवो; पण अपरसत्तेचा परसत्तेचे ठायीं संयोग संभवत नाहीं.

(दर्पण :- परसत्ताच प्रथमतः सिद्ध आहे व तिचे ठिकाणीं अपरसत्तेंचा स्वरूपाध्यास असून अपरसत्तेचे ठायीं संसर्गाध्यास आहे, असा भाव. वरील दृष्टांतानुसार ब्रह्माचा मायावच्छिन्न अनध्यस्तविवर्ताचे ठिकाणीं संसर्ग मानतां येईल, पण ब्रह्माचे ठिकाणीं अनध्यस्तविवर्ताचा संसर्ग मानतां येत नाहीं. म्हणून ब्रह्माचे एकदेशाचे ठायीं प्रतीत होणाऱ्या अनध्यस्तविवर्ताचा त्या ठिकाणीं संसर्ग नसल्यामुळें त्याला उपादानभिन्नच म्हटलें पाहिजे.)

अथवा विषमसत्तेंतील संयोग उपादान हेतु नाहीं. कारण, तसें मानलें तर सांख्याप्रमाणें प्रकृतिपुरुषध्वंस मोक्ष होईल, अविद्यानिवृत्ति मोक्ष होणार नाहीं. अथवा संयोग मानला तथापि विषमसत्ताक संयोग हानि उपजवीत नाहीं.

(दर्पण :- ब्रह्म व अनध्यस्तविग्रह हे दोन्ही विषमसत्तेंतील आहेत. ह्यांचा संयोग होतोच म्हटलें तरी विषमसत्तेंतील पदार्थांचा संयोग उपादानहेतु म्हणजे उपादानापासून उत्पन्न होणारा नसतो.

विषमसत्तेंतील पदार्थांचा संयोग उपादानापासून उत्पन्न होतो, असें म्हटल्यास तीं उपादाने भिन्न केल्याशिवाय तो संयोग नष्ट होणार नाहीं. असें मानल्यास प्रकृति व पुरुष यांचे संयोगाचा ध्वंस झाल्याशिवाय मोक्ष होणार नाहीं. पण अविद्यानिवृत्तीनेंच मोक्ष होतो. त्यांच्या संयोगाचा ध्वंस करण्याची गरज नसतें. शिवाय, विषमसत्ताकपदार्थांच्या संयोगानें कोणतीच हानि होत नाहीं.)

जसा जिव्हामृगजलसंयोग कोणतेंही कार्य करीत नाहीं. पंचमप्रकारवत् प्रतिभासावच्छिन्न परमार्थसत्ता असल्यामुळें अनध्यस्तविवर्तीमायावच्छेदनिरूपकांत प्रातिभासिकसत्ता मानून शंका करणेंहि योग्य होत नाहीं.

(दर्पण :- आम्ही जेव्हां अनध्यस्तविवर्त हा मायेच्या मर्यादेमुळें उत्पन्न होतो, असें म्हणतो तेव्हां मायेच्या म्हणजे प्रतिबिंबाच्या मर्यादेनें मर्यादित झाल्यासारखी परमार्थसत्ता होते. असें असल्यामुळें अनध्यस्तविवर्त हा प्रातिभासिक सत्तेचा होतो, असें मानून शंका करणें योग्य होत नाहीं.)

[१]अंत्यावयवी विशेषच विग्रह आहे असें जें टीकाकार गौडब्रह्मानंदाचें

म्हणणें, तें न्यायशास्त्रसंमत असलें तरी, [२] विक्षेपस्वरूपमायापक्षेंकरून वेदान्तसंमत नाहींच नाहीं. आणि सत्कार्यपक्षेंकरूनहि नाहीं.

(टीप :- १)विग्रह हा, ज्याचें पुनः कार्य होत नाहीं अशा विशेष प्रकारचा. २)विक्षेपाचें स्वरूप मायापक्षामुळें वेदान्ताला सत्य असें संमत नाहीं.)

(दर्पण :- सांख्याच्या सत्कार्यवादाप्रमाणे कोणतेहि कार्य नित्य असल्यामुळे भगवद्‌विग्रहाला अन्त्यावयवी विशेष मानता येत नाही. कारण अवयवी पदार्थ अनित्य असतो.)

पुनः मधुसूदन म्हणतो :- पूर्वपक्षी असें म्हणेल की, संयोगीत्वादिकेंकरून गगनाचे ठिकाणीं एकदेशसाधन संभवतें, तर तें आम्हाला इष्टच आहे कारण, सावयवत्व व अनित्यत्व आम्हीं तेथेंही अंगिकार करितों. सुखानें कर. परंतु यावद्‌व्यवहार मायेची निवृत्ति नसल्यामुळें ईश्वरीं मिळालेल्या मुक्तांचें ऐश्वर्य,

''एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः''

(ब्रह्मसूत्र, शांकरभाष्य अ. ४, पा. ४, सू. ७)

- या सूत्रानें जसें नित्य सांगितलें आहे तसा अनध्यस्तविवर्तविग्रहही अनित्य होऊं शकत नाहीं. कारण, ऐश्वर्याचे जे सत्यसंकल्प सत्यकामादिक ते [१]उपन्यस्त आहेत. तथापि त्यांचें स्फुरण भेदेंकरून होतें. अभेदेंकरून नाहीं. म्हणून त्यांचे ठायीं अवयवेवत्व *(अवयव +इवत्व)* आहे तसें अनध्यस्तविवर्तविग्रहाचे ठिकाणीं मानल्यास अनित्यत्वही संभवत नाहीं.

(टीप :- १) मान्य.)

आतां **''यत्तु आत्मनि सुखदुःखयोः''** येथून तर **'अविद्यातिरिक्तप्रकृतेरभावा्‌'** येथपर्यंतची ग्रंथ पंक्ति सर्वथा निराकार ब्रह्म न मानणाऱ्या [२]विष्णुस्वामीमताच्या जरी विरोधी आहे, तरी आम्हां शांकरसंप्रदायिकांच्या ती विरोधी नाहीं म्हणून मी तिचें खंडण करीत नाहीं; आणि आमच्या अनध्यस्तविवर्तविग्रहावर तिच्यामुळें दोषही येत नाहीं. **(य :१० पा.८६)**

परंतु अविद्या अनित्य आहे, म्हणून तिचे ठिकाणीं व्यभिचार नाहीं असें पुढील पंक्तींत मधुसूदन म्हणतो, तरी ईश्वराची माया यावद्‌व्यवहार निवृत्त होत नाहीं इकडेही मधुसूदनानें लक्ष द्यावयाला पाहिजे होतें.

(टीप :- २) वल्लभाचार्य.)

आतां माया-अविद्येचा अभेदवाद अंगीकार करून, मायेची निवृत्ति मानील, तर माया-अविद्या-अभेदवादी **विवरणकारांनींही** मुक्तप्राप्य ईश्वरच

सांगितला आहे; म्हणून त्याच्या ऐश्वर्याचा प्रतिषेध नाहीं अशी भाष्यसंगति जुळते.

अविद्यानिवृत्तीनेंच जर मायानिवृत्ति होऊन ऐश्वर्य रहात असेल, तर मग आयतेंच चेतनस्वरूपत्व विग्रहाला प्राप्त झाल्यामुळें, सोन्याहून पिवळें झालें म्हणावयाचें. पुनः -

'न च जीवानामपि' येथून 'आत्मनोऽशस्यौपाधिकतया स्वाभाविकत्वाभावात् ॥' येथपर्यंतची ग्रंथ पंक्ति आम्हाला इष्टच आहे. कारण आम्ही भगवद्विग्रहाला अनध्यस्तविवर्तच मानतों. म्हणून त्याला उपाध्यवच्छेदावच्छिन्नत्व आहे. आणि अल्पकंठनाडीचे ठिकाणीं स्वप्न ब्रह्मांड दिसतें म्हणून, *शिलेच्या ठिकाणीं ब्रह्मांड पाहिलें अशी योगवासिष्ठांत कथा आहे म्हणून, आणि *कृष्णमुखाचे ठायीं ब्रह्मांड दर्शन व *शरीराचे ठायीं विश्वरूपदर्शन यशोदार्जुनादि दृष्ट आहे म्हणून,

''तैसा एकदेशिया व्यापका सरिसा पाडु'' (ज्ञानेश्वरी १२/२५)

हें [१] आचार्यवचन प्रमाण आहे म्हणून, अंश इव अंशत्वच भगवद्विग्रहाचे ठायीं आम्हीं मानतो, सर्वथा अंशत्व मानीत नाहीं. आणि भागवतटीकाकारांनींही **'अंश इव अंशत्वेन'** असें म्हटलें आहे.

(टीप :- १) श्रीं ज्ञानेश्वर महाराजांचे वचन.)

अत एव - **''एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्''**

ही सात्वतश्रुति परिभाषा गर्जित आहे. पुढें -

''त्वन्मते जीवानामणुरूपतया स्वाभाविकांशाभावेन काल्पनिकांशस्यैव वक्तव्यत्वात्''

असें म्हणून मधुसूदनानें वालभाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकली आहे.

कारण, जीवाच्या अणुवादामुळें जीवाला स्वाभाविक अंश आहेत, असें म्हणतां येणार नाहीं. पण, ईश्वराचे अंशही काल्पनिकच आहेत, असें तेवढ्यावरून कां बरें वल्लभानी म्हणावें ?

अद्वैतसिद्धिखंडण करणाऱ्या तरंगिणीकाराचेंही इकडे लक्ष गेलें नाहीं. याचें कारण, तरंगिणीकाराचें मध्वानुयायित्वच होय. पण आम्हीं कांहीं वल्लभ नाहीं. म्हणून मधुसूदन, तरंगिणीकार किंवा वल्लभमती यांतून कोणीही मरो, आम्हाला काय करावयाचें आहे ? **(य :१० पा.८७)** आमच्या अनध्यस्तविवर्तविग्रहाला यामुळें कलंकसंपर्क लागत नाहीं.

भगवल्लोकांचे नित्यत्व

पण पुढें जें मधुसूदन म्हणतो कीं

''अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतनात्मकाः''

या वाक्यांतील नित्यत्व [१]अवांतर प्रलयींच राहते. म्हणून [२]भगवल्लोकांनां सर्वथा नित्यत्व नाहीं, तें साहस मात्र आहे. कारण, याच वाक्यांत **''चेतनात्मकाः''** असें म्हटलें आहे. आणि याविषयीं त्रिपादमहानारायणोपनिषत् सर्वथा प्रमाण आहे. म्हणून ईश्वरप्राप्तमुक्तैश्वर्य नित्यत्ववत् भगवल्लोक-नित्यत्व सिद्ध आहे.

(टीप :- १) ब्रह्मदेवाची १०० वर्षे आयुष्य संपल्यानंतर जो प्रलय होतो तो मुख्य प्रलय व त्याचे अगोदर होणारे सर्व प्रलय अवांतर प्रलय. २) वैकुंठ, कैलास आदि लोक.)

ईश्वराचें आवरणशून्यत्व व साकारमंडन

टीकाकारानें जो ऐतरेयश्रुतीचा विरोध दाखविला आहे. त्या श्रुतींत तर आत्म्यावांचून स्थावरजंगम जगताचा निषेध केला आहे. मुक्तप्राप्य ईश्वर-ऐश्वर्याचा निषेध केला नाहीं. आणि

''चेतनात्मकाः आवरणबाहुल्यशून्याः''

असें म्हटलें आहे, पण तें [१]शिशुमोहनमात्र आहे कारण, थोडेंसें आवरण ईश्वराचे ठिकाणीं आहे, असें त्यावरून सिद्ध होतें. पण थोडेंसें देखील आवरण मी ब्रह्म नाहीं असा बोध करण्याला पुरे आहे.

(टीप :- १) लहान मुलांना ठकविण्यासारखे.)

अथवा हें थोडेसें आवरण ईश्वराचे ठिकाणीं सर्वदा राहतें, कीं क्षणोक्षणीं उत्पन्न होतें? प्रथमपक्षीं ईश्वर अज्ञानी होईल. कारण, आवरण थोडें जरी असलें तरी आवरणाचा अर्थच स्वविस्मृति असा आहे, आणि क्षणोक्षणीं उत्पन्न होतें म्हटल्यास अविद्येची उत्पत्ति मानावी लागेल. तें अनादिषट्पदार्थवादाच्या विरोधी आहे.

ईश्वराची माया शुद्धसत्त्वरूप असल्यामुळें किंवा विक्षेपरूप असल्यामुळें आवरणरूप नाहीं, असें अविद्यामायेचा भेद मानणारे सर्व वेदान्ती म्हणतात; आणि – उपाधि [२]प्रतिबिम्बपक्षपाती असतो, म्हणून बिम्बभूत परमेश्वराला आवरण नाहीं, असें अविद्यामायेचा अभेद मानणारे म्हणतात.

(टीप :- २) प्रतिबिंबावर आपले धर्म लादणारा.)

यद्यपि तमोगुणी मायेचा अंगीकार केल्यानें ब्रह्म जगताचें उपादान होतें, आणि शुद्धसात्त्विकमायेचा अंगिकार केल्यानें निमित्त होतें, असें विद्यारण्यस्वामी म्हणतात, तथापि तमोगुणी मायेचा परिणाम जगत् आहे; आणि [३]तदवच्छिन्न

ब्रह्माधिष्ठानाचा विवर्त आहे, इतकेंच त्या म्हणण्यांतील तात्पर्य आहे.

(टीप :- ३) त्या तमोगुणी मायेनें मर्यादित झालेलें.)

ब्रह्माचे ठायीं आवरण सिद्ध करणें, असें त्या म्हणण्याचें तात्पर्य नाही, आणि [(४)]परिणत-तमांश जीवाच्याच बुद्धीचें आवरण करितो, अधिष्ठानाचें आवरण करीत नाहीं.

(टीप :- ४) कार्यरूपाला आलेला वृत्तिरूप तमांश)

अथवा [(१)]शुद्धसत्त्वनिमित्तावच्छेदावच्छिन्न अनध्यस्तविवर्तविग्रह व तल्लोक आम्हीं मानतों, म्हणून दोष येत नाहीं. **(य१०पा८८)**

(टीप :- १) मायेंतील जें शुद्धसत्व त्या निमित्तानें जो मायेचा अवच्छेद त्यानें अवच्छिन्न जें ब्रह्म तोच अनध्यस्तविग्रह.)

ईश्वराला आवरण अंगीकार करणारे नीच वेदान्ती बहिर्भूत होत. जगदुपादान ब्रह्मानें तमोगुणी मायेचा [(२)] अंगीकार केला तरी, मी ब्रह्म नाहीं अशी त्याला विस्मृति झाली नाहीं. नाहींतर [(३)] जीवउपादानत्ववाद आला असता. यद्यपि दृष्टिसृष्टिवादानें मुख्यजीव उपादान ठरतो, तथापि तेथेंही मुक्तिकांक्षारहितत्वादिकेंकरून आवरणशून्यत्वच अभिमत आहे.

(टीप :- २) तमोगुणी मायेला आश्रय असले. ३) प्रपंचाला उपादान जीव आहे असा वाद.)

*(**दर्पण :-** मुख्यजीव :- अविद्येला आश्रय असें जें ब्रह्म. ह्याचे ठिकाणीं इतर जीवांच्या अपेक्षेनें जीवत्व म्हटलें आहे. वस्तुतः नाहीं. अंतःकरणांत चैतन्याचे जे आभास ते इतर जीव होत. मुख्य जीव केवळ आपेक्षिक असल्यामुळें तें ब्रह्मच होय. त्याचे ठिकाणीं बद्धता नाहीं व मुक्तीची इच्छाहि नाहीं. तें आवरणरहित आहे.)*

ब्रह्म हें शुद्धचैतन्य निर्गुण असून विग्रह हा साकार व सगुण आहे. त्यांतील [(४)] लीलागुण अनध्यस्तविवर्त आहे आणि [(५)] जीवापेक्षिकगुण मायिक आहेत. आणि शुद्धत्वेंकरून विग्रहहि निर्गुणच आहे म्हणून सर्व मधुसूदनाचें म्हणणें निरर्थक आहे.

(टीप :- ४) भक्ताचे प्रेमवर्धनाकरितां असलेले गुण. ५) अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमत्वादि जे जीवाचे गुण त्याच्या अपेक्षेनें सर्वज्ञ सर्वशक्तिमत्वादि ईश्वराचे गुण.)

येथपर्यंत मधुराद्वैतदृष्टीनें अद्वैतसिद्धीचें खंडण आम्हीं केलें आहे. परंतु [(६)] सर्वथासाकारवादियाकरितां तर अद्वैतसिद्धिकाराचें म्हणणें बरोबरच आहे. – तथापि गूढार्थदीपिकेंत मधुसूदनानें मायारहित भगवद्देह मानला आहे; आणि

त्याला अनध्यस्तविवर्त म्हटलें नाहीं, म्हणून मधुसूदनानें आपल्या गूढार्थदीपिकेचेंच अद्वैतसिद्धि रचून खंडण केलें आहे असें एकपक्षीं म्हणणें भाग आहे.

(टीप :- ६) मायेची कोणतीच अपेक्षा न घेतां ब्रह्म हे स्वरूपतः साकारच आहे असें म्हणणारे.)

मधुसूदन या अद्वैतसिद्धिग्रंथांत वल्लभाचें खंडण करो कीं स्वतःचें करो. पाहिजे असल्यास त्याला आम्ही अनुमोदन देऊं, पण आम्हाकडे मात्र वांकडी दृष्टि करण्याचें त्याचें सामर्थ्य नाहीं. हे मात्र पूर्ण ध्यानांत असूं दे.

साकारसिद्धि इत्यादि ग्रंथांत जितकें साकाराचें मंडण झालें नाहीं, त्यापेक्षां कोटीपट साकाराचें खंडण अद्वैतसिद्धिकारानें केलें आहे. किंबहुना अद्वैतसिद्धिकारासारिखें साकारखंडण इतरत्र दुर्दृष्ट आहे. म्हणूनच -

आम्हीहि अतिशय शक्तिपातानें त्याचें अखंडणीय खंडण केलें आहे.

महाराजांची क्षमायाचना

अद्वैतसिद्धिपक्षीं ज्ञानरूपानें व गूढार्थदीपिकापक्षीं भक्तिपक्षानें मधुसूदनस्वामी आमचे वडीलच असल्यामुळें, बालभाषेनें केलेल्या खंडणापराधाची, नमस्कार करून क्षमा मागतो. आणि हें खंडण योग्यच आहे असा द्वेष नसल्यामुळें ते आशीर्वादही देतील अशी मला आशा आहे.

(सारांश)

(१. कार्य हे उपादानाहून भिन्न देशांत रहात नाहीं; असें मधुसूदन म्हणतात; पण हा नियम विवर्तोपादानास लागूं नाहीं. माया ही ब्रह्माचे एकादेशावरच भासते. सर्प हा रज्जूच्या एकादेशावरच भासतो.

२. भगवद्विग्रह हा अनध्यस्तविवर्त असल्यामुळें ब्रह्माचे एकदेशावरच विषमसत्तेंत असतो.

३. संयोग हा नेहमीं आपल्या उभयउपादानावर असतो. पण हा नियम समसत्तेंतील पदार्थांचें संयोगाविषयीं आहे. विषमसत्तेंतील पदार्थांचा संयोगच संभवत नाहीं.

४. विषयीचा विषयाचे ठिकाणीं जरी संसर्गाध्यास असला तरी विषमसत्ताक संसर्ग कांही हानि करीत नाहीं. प्रकृतिपुरुषाचा संसर्ग नष्ट करण्याची गरज नाहीं. केवळ अविद्यानिवृत्तीनेंच मोक्ष होतो.

५. यावद्व्यवहार मायेची निवृत्ति नसल्यामुळें अनध्यस्तविवर्तविग्रह अनित्य

होऊं शकत नाहीं.

६. श्रीकृष्णमुखाचे ठिकाणीं यशोदेला ब्रह्माण्डदर्शन व श्रीकृष्ण शरीराचे ठिकाणीं अर्जुनाला विश्वदर्शन झालें. यावरून भगवद्‌विग्रहाचे ठिकाणीं आम्हीं ''अंश इव अंशत्व'' मानतो, सर्वथा मानत नाहीं.

७. भगवल्लोकांना अवांतर प्रलयांत नित्यत्व असते महाप्रलयांत नसतें, असें मधुसूदन म्हणतात. पण त्रिपादमहानारायणोपनिषदावरून त्यांचे हें म्हणणें बरोबर नाहीं.

८. आमचें मताप्रमाणें ब्रह्म हें शुद्धचैतन्य निर्गुण असून भगवद्‌विग्रह हा साकार व सगुण आहे. त्यांतील लीलागुण अनध्यस्तविवर्त आहेत व जीवापेक्षिक गुण मायिक आहेत. शुद्धत्वेंकरून विग्रहहि निर्गुणच आहे; म्हणून मधुसूदनाचें म्हणणें निरर्थक आहे. सर्वथा साकारवाद्यांकरितां मधुसूदनाचें म्हणणें बरोबर आहे.)

भागवतांतील माया जन्मावरून अनध्यस्तविवर्तसिद्धि

आतां भगवंताच्या अनध्यस्तविवर्तत्वाविषयीं व अमायिकत्वाविषयीं आगम सांगतो.

श्रीमद्भागवतीं दशमस्कंधू । तेथ महामायापरमेश्वरसंवादू ।
अवतार घ्यावयाचा संबंधू । बोलिला आहे ॥११७॥ (य१०.पा.८९)
तेथ महामाया जन्मली यशोदेपोटी । देवकीगर्भी आले जगजेठी ।
माया वसुदेवें आणिली शेवटीं । यशोदेगृहीं जगजेठी गेले ॥११८॥
ऐसी वर्णिली आहे कथा । म्हणोनीं [१]मायाभिन्न कृष्णावतार तत्वतां ।
मायाकार्य जरी भगवद्देह असता । तरी वेगळा न वर्णिता मायावतारू ॥६८॥

(टीप :- १) योगमायेहून भिन्न भगवतिशक्ति)

ती वैष्णवीच माया म्हणोन । पार्वति म्हणणें होईल गौण ।
लक्ष्मीचा अवतार रुक्मिण । राधिकाहि भिन्न निजशक्ति ॥६९॥
यालागीं योगमाया । जिणें मोहिलें विश्वा यया ।
तीच जाहली नंदतनया । म्हणोनी कृष्णकाया नोहे मायाकार्य ॥७०॥
'अहो माया नंदतनया झाली । तरी चेतन पाहिजे बोलिली ।
तेणें वेदान्ताची निरसिली । जडमाया कीं' ॥७१॥
तरी ऐसें न म्हणावें । भगवदाज्ञा चैतन्य गणावें ।
शब्दें आज्ञा स्वभावें । भिन्नत्वीं चाले ॥७२॥

(भावार्थ :- नंदाचे घरीं ज्या योगमायेनें अवतार घेतला ती स्वतः चेतन होती असें मानूं नये. तिचे ठिकाणीं जें चेतन दिसते तें भगवंताची आज्ञा होती. शब्दाचे योगानें

आज्ञा, आज्ञा करणाऱ्याहून भिन्न होऊन, व्यापार करूं शकते.)

विषमसत्ताकत्वें अनिर्वचनीयाभिन्न । अधिष्ठेयत्वें माया ईश्वरासी म्हणोन ।
वृत्ति-आज्ञाचि तेथ प्रमाण । येणें माया चेतनवादप्रवेश नाहीं ॥७३॥

(भावार्थ :- माया ही ईश्वराहून विषमसत्ताक असल्यामुळें ती अनिर्वचनीय आहे आणि ईश्वराशीं अभिन्न आहे. ईश्वराचे ठिकाणीं माया आहे म्हणजे ईश्वर मायेला अधिष्ठान आहे. ***ईश्वराची स्फुरणरूप जी वृत्ति तीच त्याची आज्ञा होय.*** *त्याच आज्ञेप्रमाणें माया वर्तन करते. ती आज्ञाच मायेला कार्य करण्यांत प्रमाण आहे. म्हणून आमच्या ह्या म्हणण्यांत (किंवा भागवतांतील मायेच्या अवतारांत) मायेच्या ठिकाणीं चेतनाचा अंगीकार नाहीं)*

यद्यपि योगमायेचा आश्रय करूनी । रास रची हे भागवती वाणी ।
तथापि पुरवावया कात्यायनी । बोलिले हो हे ॥७४॥

(भावार्थ :- योगमायेचा आश्रय करून भगवंतांनी रास केला असें जें भागवतांत सांगितलें आहे, त्याचें कारण, महामाया जी कात्यायनी तिची शाक्तादिकांना प्राप्ति करून द्यावी हें होय)

(दर्पण :- भगवंतांनी मायेचा आश्रय केला असे खरोखर नसून महामाया जी कात्यायनी तिला मोठेपणा द्यावा हा त्यांत हेतु आहे)

कां योगमाया समीपे केली । ऐसी बिम्बचैतन्यमाऊली ।
कृष्णरूपें प्रगटली । सावळी तनू ॥७५॥

(भावार्थ :- किंवा प्रतिबिंबरूप योगमायेनें बिंबरूप चैतन्य समीप आणलें (अवताराला आणलें) तीच श्रीकृष्णरूप सांवळी तनू प्रगट झाली ॥)

अथवा गोपीपतींचें मोहन । कराया योगमायाश्रयण ।
आतां सकल शाक्ता उपास्य म्हणोन । कात्यायन्यादि नामें ॥७६॥

(भावार्थ :- अथवा गोपिकांच्या पतींना आपल्या पत्न्या आपल्यापासून दूर गेल्याच नाहींत, असा मोह पाडण्याकरितां योगमायेचा आश्रय केला. आतां कात्यायनी वगैरे जीं नांवें, त्या योगमायेच्या अवताराला दिलीं आहेत तीं सर्व शाक्तांना उपास्य मिळावे म्हणून दिलीं ॥७६॥)

''विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे सम्भविष्यति ॥

(भागवत स्कंध १०, अ.१,श्लो.२५)

(भावार्थ :- जिने सर्व जगाला मोहित केले आहे अशी ही भगवंताची माया त्याच्या आज्ञेनें लीलारूप कार्य करण्यास अंशरूपाने प्रगट होईल.)

भाषासूत्र :-

विष्णोर्माया येणें शब्दें उमा-व्यावृत्ति बोलिजे ।
प्रभुणा अंशेन आदिष्टा म्हणजे वृत्तिरूप आज्ञा बोलिजे ।
यया संमोहितं जगत् येणें अघटितघटनापटु प्रकृतिच ओळखिजे ।
अंशेन आदिष्टा म्हणजे चेतनेनें चितिमतीपरिसृष्टिकार्य ऐसेचि बोलिजे ।
यद्यपि ब्रह्माविष्णुरुद्र सृष्टिकार्यार्थी मायादेह धारण करिती -
तरीहि तयांचे कार्य चेतनप्रेरणाविशेष बोलिजे ।
व्रजांतील मायेचें कार्य माया-अधीन गौण-चेतन बोलिजे ।
जैसें अविद्यारूप जीव कांहीं करी जो मायेतें भगवदादेश
तो वृत्तीनें, कीं शब्दें? ।
प्रथमपक्षीं मायेतें स्वभिन्न व्रजीं उपजविलें ऐसें झालें ।
द्वितीयपक्षीं प्रकृत्यभिमानिनी देवता -
जी विज्ञानभिक्षुरचित योगवार्तिकोक्ताचा उल्लेख समजावा ।

(भावार्थ :- 'विष्णूची माया' ह्या शब्दानें ती उमा नव्हती, असें समजावें. प्रभूनें, ईश्वरानें आपल्या अंशानें म्हणजे वृत्तीनें (स्फुरणानें) आदिष्टा म्हणजे आज्ञा केली. येथें जी आज्ञा सांगितली, ती वृत्तिरूप समजावी. 'जिनें जगाला मोह पाडला' असे लिहिलें त्यावरून अघटितघटनापटु अशी प्रकृतिच ती होती, असें समजावें. 'अंशेन आदिष्टा' - वृत्तीनें आज्ञा केली - म्हणजे भगवंताच्या चेतनेनें ती माया चितिमती म्हणजे समर्थ झाली. तथापि ती ''सृष्टिकार्य'' अशीच समजावी. सृष्टिकार्याकरितां ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र हेहि मायादेह धारण करतात. पण (त्यांत चेतनाची विशेष स्फूर्ति समजावी.) व्रजांतील मायेचें कार्य मायेच्या आधीन असून चेतनाच्या गौण प्रेरणेनें समजावें. जसें अविद्यारूप जीव कार्य करतो, त्याप्रमाणें समजावें. वर भगवंतानें अंशाने - वृत्तीने - आदेश दिला - आज्ञा केली, असे सांगितले त्याचा अर्थ- भगवंताने आपल्याहून भिन्न अशा मायेला व्रजांत उत्पन्न केले, असा समजावा.

शब्दानें आदेश दिला असा अर्थ केल्यास 'प्रकृति' ची अभिमानी जी देवता तिला आदेश केला, असा अर्थ समजावा.)

ओव्या :- परंतु स्मृति होय ऐसी । ते प्राचीन ध्यानीं आणावी आपैसी ।
तेणें सहज कार्य विशेषीं । फावेल तुम्हां ॥७७॥ (य१०-९०)

''प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥''
प्रकृति आणि पुरुषाच्या ठायीं । आपुल्या इच्छेनें शेषशायी ।
प्रवेशोनी सर्गसमयीं । क्षोभवीतु ॥७८॥
म्हणोनी मायारहित इच्छा हरीची । ते मायावच्छेदें आपादिली साची ।
अनध्यस्तविवर्तचि तयाची । तैसी मूर्तिहि बोलिजे ॥७९॥
यद्यपि इच्छादि कांहीं । नैय्यायिक म्हणती तेविं आत्मगुण नाहीं ।
तदपि [१]सुरभीस्फुरणन्यायीं । मायावच्छेदें अनध्यस्तविवर्त प्रगटे ॥८०॥
[२] ''यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानेसदन्तरो यमयति ।''
ऐसी [३]बृहदारण्यक श्रुति । म्हणोनी ही स्मृति । अविरोधिनी ॥८१॥
आणिक श्वेताश्वतरश्रुति । तेही पैं ऐकावी श्रोतीं ।
शांकरभाष्यासहित [४] प्रमिति । करोनियां ॥८२॥

(टीप :- १) गायीवर माशी बसली असतां फक्त तेवढाच भाग स्फुरण पावतो याला सुरभीस्फुरण न्याय म्हणतात. २) बुद्धीचे ठिकाणीं राहून. ३) बृ.उ.३-७-२२. ४) यथार्थज्ञान.)

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते । विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या । विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः ॥१॥श्वेता.

भाष्य :-

द्वे विद्याविद्ये यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्परे ब्रह्म परस्मिन् वा ब्रह्मण्यनन्ते देशतः कालतो वस्तुतो वाऽ परिच्छिन्ने ।
यत्र यस्मिन् द्वे विद्याविद्ये निहिते स्थापिते गूढे अनभिव्यक्ते विद्याविद्ये विविच्य दर्शयति क्षरन्त्वविद्याक्षरणहेतुः संसृतिकारणम् ।
अमृतं तु विद्या मोक्षहेतुः ।
यस्तु पुनर्विद्याविद्ये ईशते नियमयति स ताभ्यामन्यस्तत्साक्षित्वात् ।
(अध्याय ५ भाग १ श्वेता.उ)

भाषासूत्र :-

हिरण्यगर्भाहून पलीकडे म्हणजे ईश्वराचे ठायीं ।
किंवा ब्रह्मपरे परब्रह्माचे ठायीं [५] । परनिपात वैदिकविरुद्ध नाहीं ।
विद्याअविद्या अनभिव्यक्त ।

तेथ अनभिव्यक्त म्हटल्यानें -विद्याविद्येचें अंतःकरणधर्मत्व वारिलें ।

(टीप :- ५) 'पर' हा शब्द ब्रह्माचे पुढें किंवा मागे ठेवणें.)

(दर्पण :- अंतःकरणधर्मत्व वारिलें:- अविद्या म्हणजे मायेचें आवरण व विद्या म्हणजे मायेचें ज्ञानरूप सत्त्वगुण, हे दोन्ही अभिव्यक्त नाहीत म्हणजे अव्यक्त आहेत. त्यापासून प्रपंचाचा अध्यारोप व अपवाद होत असल्यामुळें प्रपंचकार्य जें अंतःकरण त्याचे हे विद्या व अविद्या धर्म होऊं शकत नाहींत.)

भाषासूत्र :-

क्षर म्हणजे संसाराचें कारण, येणें [१] ईशावास्योक्त अविद्येचा कर्मपर्याय
घेऊन कोणी शंका करील, तें न होय ऐसें केलें ।
अविद्या आवरणरूप, विद्या सत्त्वगुणी ज्ञानरूप ।
या दोहींचें ईशन करी तो दोहींचा साक्षी नियंता परमात्मा ।
कोणी येथ मुक्तजीव अर्थ करिती ।
परी तो करूं न शके ज्ञानाचें नियमन करतां न ये म्हणून ॥

(टीप :- १) ईशावास्य उपनिषदांत अविद्या शब्द ''कर्म'' या अर्थांत योजिला आहे.)

ओव्या :-

उलटें ज्ञानचि मुक्तातें नियमी ।
बंधनकाली अविद्यावश जीव, अविद्या काय नियमी ।
म्हणोनी विद्याअविद्यादिकांचा स्वामी । परमात्मा भिन्नु ॥८३॥
परी कंकरे सुरभी एकांगस्फुरण । आन धरी सुरभीचें मन ।
तैसें मायावच्छेद स्फुरवी चेतन । ते इच्छा जाण श्रीहरीची ॥८४॥
(य१०.९१) मक्षिके सुरभीस्फुरण घडे । परी स्फुरणें मक्षिका उडे ।
तैसी मायावच्छेदें इच्छा जोडे । इच्छा वर्तवी मायेतें ॥८५॥

(भावार्थ :- गायीच्या अंगावर माशी बसली असतां, तेवढांच आंगाचा भाग स्फुरण पावतो. पण त्या स्फुरणानें माशी उडून जाते. त्याप्रमाणेंच मायेच्या अवच्छेदानें जी भगवंताचे ठिकाणीं इच्छा स्फुरण पावते, तीच इच्छा मायेला चालविते.)

यद्यपि बालमोहिनी । अंगिकारिली देवता प्रकृत्यभिमानिनी ।
तथापि कृतयुगींचिया आत्मोपासनीं । प्रकृति न मिळे ॥८६॥

(भावार्थ :- जरी प्रकृतीची अभिमानी देवता मानिली आहे; तथापि कृतयुगामध्यें असणाऱ्या लोकांना आत्मोपासना करण्याकरितां प्रकृति सांगितलेली दिसत नाहीं.)

हिरण्यगर्भपर म्हणतां । तरी विरोध ये भक्तिधर्में कैलासवैकुंठप्राप्ता ।
म्हणोनी चेतनमायाप्रवेश सर्वथा । नाहीं नाहीं येथ ॥८७॥

(भावार्थ :- भागवतांतील वचन हिरण्यगर्भपर मानलें - म्हणजे भगवंतानें आज्ञा केलेली माया म्हणजे हिरण्यगर्भ होय असे धरलें - तर भक्तिधर्मानें कैलास व वैकुंठ प्राप्त होतो या वचनास विरोध येतो. म्हणून माया चेतन आहे, असा भागवतांतील वचनाचा अभिप्राय नाहीं.)

एवं माया स्फुरवितां स्फुरे । तैं जें मथितसत्व देहें अवतरे ।
तें सृष्टिकार्यार्थ धर्मकार्यार्थ पुरे । आणि मोहकार्यार्थ अवतरे माया ॥८८॥

(भावार्थ :- याप्रमाणें मायेनें स्फुरविलें असतां त्या मायेंतून मथित केलेले सत्त्व शरीरधारी होते. तें शरीरधारी झालेलें चैतन्य सृष्टीचें व धर्माचें कार्य करण्याकरितां पूर्ण उपयोगी पडते व मोह उत्पन्न करण्याकरितां मायेचा अवतार होतो)

यद्यपि देवीभागवतीं । मायाधिष्ठान बोलिली भगवती ।
तथापि तेथ [१] उद्धारस्फूर्ति । येथ नाहीं ॥८९॥
यद्यपि देवकार्य केलें म्हणून । परंपरया झालें जगदुद्धरण ।
तथापि स्वेच्छया उद्धारण । हरिचि करी ॥९०॥
मायामय देहावतार भजनें । तरी मोक्ष होय श्रौतस्मार्तसाधनें ।
आणि कामेंहि गोपी मुक्त केल्या कृष्णें ।
म्हणोनी स्वेच्छा-वपुधारी अनध्यस्तविवर्त हरिदेव ॥९१॥

(टीप :- १) स्वभक्तांचा उद्धार करण्याची स्फूर्ति.)

(भावार्थ :- (या ओवींत श्रीकृष्ण अवतार व इतर अवतार यांतील फरक सांगितला आहे) मायामय असें जें भगवंताचे अवतार देह त्यांचें श्रौतस्मार्त साधनानें भजन केलें असतां मोक्ष प्राप्ति होत असली तरी श्रौतस्मार्त मार्ग सोडून केवळ कामविकारानें भजन केलेल्या गोपींना श्रीकृष्णानें मुक्त केले; म्हणून आपल्या इच्छेनें शरीर धारण करणारे अनध्यस्तविवर्त श्रीकृष्ण आहेत.)

अध्यस्तकार्य व अनध्यस्तकार्य : भेद

अहो धेनुस्फुरणन्याय समसत्ताक घडे । अरे विषमसत्तेंतहि तो जोडे ।
रज्जुसर्प पाहतां रोमांच फुडे । कंपही होय ॥९२॥
रज्जुसर्प तंव अध्यस्त । परी कंप अध्यस्त कीं अनध्यस्त ।
रज्जुसर्पसत्ते अनध्यस्त । कंप तो म्हणीजे ॥९३॥
यद्यपि ज्ञानाध्यास होय । तरी अंतरअविद्येचा सर्प ज्ञानाकारचि राहे ।

कंप वा रजताध्यासप्रेर्यलोभ तंव होय । अनध्यस्तचि ॥९४॥

(भावार्थ :- जेव्हां ज्ञानाध्यास होतो - म्हणजे भ्रांतिज्ञान उत्पन्न होते - म्हणजे मिथ्यावस्तूचें मिथ्या ज्ञान होतें - तेव्हां अंतःकरणांतील अविद्येमुळें होणारा सर्प ज्ञानाकार राहतो; पण त्यामुळें होणारा कंप अथवा रजताचें अध्यासानें होणारा लोभ मात्र अनध्यस्त असतो.)

अहो कंपादिकाचें उदाहरण । देती जीवन्मुक्तप्रारब्धाकारण ।
सिद्धान्ति म्हणे तें संपूर्ण । चुकलेचिं आहे ॥९५॥
यद्यपि शंका नोहे दृष्टान्तावरुती । तरी अधिक साम्यता तिकडे दृष्टान्तगति।
[१]अनारिसें ययाही प्रती । म्हणतांचि नये ॥९६॥
अध्यासनिमित्तें जें उपजे । तें तें अनध्यस्त परी ब्रह्मविवर्त बोलिजे ।
निमित्ताचा केव्हांही नव्हीजे । परिणाम म्हणोनी ॥९७॥
अध्यास उपादानें जें जें । परिणामें निफजे ।
तें तें गा बोलिजे । अध्यस्त परी ब्रह्मविवर्त ॥९८॥
प्रारब्ध अध्यासकार्य म्हणोन । तयाचें अध्यास उपादान ।
यालागीं लेशाविद्या योगें करून । चरितार्थ घडे तेथ ॥९९॥

(टीप :- १) खोटे.)

(भावार्थ :- प्रारब्ध हें अज्ञानाचें कार्य आहे; म्हणून प्रारब्धाचें उपादान कारण अध्यास हेंच आहे. ह्याकरितां ज्ञानानंतर जें प्रारब्धानें भोग होतात, ते लेशाविद्येनें होतात, असें मानलें म्हणजे काम भागतें.)

लशुनगंधादि दृष्टान्त । किंवा मृगजळीं जळभ्रम होत ।
तेणें जळींहि मृगजळविवेचन नुपजत । हे लेशाविद्या ॥१००॥
तैसें दृढ अविद्यासंस्कारवशें । ज्ञान जाहलियाहि अंतरविद्याप्रेरितवासनावशें ।
(य१०.९३) मृगासारिखें क्षुधादि पिसें । तें लेशाविद्यावष्टब्ध प्रारब्ध ॥१०१॥

(भावार्थ :- त्याप्रमाणें ज्ञान झाल्यानंतर देखील अविद्येच्या दृढ संस्कारामुळें अंतःकरणांतील अविद्येनें प्रेरणा केलेल्या वासनेनें जी क्षुधा वगैरेची भ्रांति होते, ती भ्रांति लेशाविद्यायुक्त भ्रांति होय.)

किंवा विक्षेपांशु राहे । ऐसें श्रुतिवचन आणि अनुभव आहे ।
हेंही समाधान उत्तम आहे । [१]दृष्टान्तापेक्षारहित ॥१०२॥
''ज्ञानादेव तु कैवल्यं'' ही श्रुति । आणि परंपरा महदनुभूति ।
म्हणोनी दृष्टान्तीं । काय काज ॥१०३॥

आणि दृष्टान्तहि बोलिला आहे । परी कंपदृष्टान्त आम्हाकडे विशेष लाहे ।
म्हणाल सर्प ज्ञानकार्य होये । कंपादिक ॥१०४॥

(टीप :- १) दृष्टान्ताची अपेक्षा न भासतां.)

(भावार्थ :- वर कंपाचा दृष्टान्त सांगितला. पण तो कंपाचा दृष्टान्त आमच्या पक्षाकडे विशेष झुकतो. ह्या दृष्टान्ताला अनुसरून म्हणाल कीं, कंपादिक हे सर्व ज्ञानाचें कार्य आहे.)

तरी रज्जुज्ञानें सर्पज्ञानही निवृत्त । परी कंपादिक राहती समस्त ।
ते ज्ञानधैर्ये उपसंहृत । होती पुढती ॥१०५॥

(भावार्थ :- तरी रज्जूचें ज्ञानानें सर्पज्ञान निवृत्त होते, तथापि जे कंपादिक राहतात ते पुढे ज्ञानधैर्यानें नाहींसें होतात ॥)

चूर्णिका :-

अथवा कंपादिकांची उत्पत्ति । अध्यासें मानतां अन्यथाख्याति ।
पूर्वलोभाद्यपेक्षें घडेल वेदान्तीं ।
यद्यपि देशकालाचे ठायीं अधिष्ठानाची कारणता ।
मान्य आहे वेदान्ता । परमात्मा सत्य म्हणोनी संसर्गाध्यासें ॥१०६॥

(भावार्थ :- अथवा कंपादिकांची उत्पत्तिच अध्यासानें मानल्यास ही अन्यथाख्याति होईल. पूर्वी सत्य स्थलांचे ठिकाणीं जो लोभ, भय वगैरेचा अनुभव त्याच्या अपेक्षेनें येथें भान मानावे लागेल व ही अन्यथाख्याति होईल. पण वेदान्तांत अन्यथाख्याति मानली नाहीं.

जरी देशकालांना परमात्मा हा अधिष्ठानरूपानें विवर्तकारण वेदान्तानें मानला आहे व सत्यरूप परमात्म्याचा संसर्गाध्यास मानला आहे. (हा आक्षेप) ॥

*(**अन्यथाख्याति** :- अन्यस्थळीं अन्य वस्तूचें भान किंवा अन्यरूपें करून अन्य वस्तूचें भान याला अन्यथाख्याति म्हणतात.)*

(दर्पण :- पण हा आक्षेप बरोबर नाहीं. जें अधिष्ठानाचें भान तें अन्य स्थळीं व अन्यथाहि नाहीं तें सत्यच आहे.)

ओवी :-

परी मिथ्याभ्रमप्रवाहीं । वेदान्तीं अन्यथाख्याति मान्यचि नाहीं ।
अनिर्वचनीय ख्याति सर्वही । बोलती म्हणुनी ॥१०६॥

(भावार्थ :- पण वेदान्तांत मिथ्याभ्रमाचा प्रवाह मानला आहे. अन्यथाख्याति

मानली नाहीं. कारण अद्वैतवेदान्ताच्या सर्व पक्षांत अनिर्वचनीयख्यातिच मानली आहे)

*(दर्पण :- **अनिर्वचनीय ख्याति :-** अंतःकरणाची वृत्ति नेत्रद्वारा बाहेर निघून पदार्थाचा आवरणभंग करीत असते. त्याला प्रकाशहि साह्य असतो; परंतु अंतःकरणाची वृत्ति नेत्रद्वारा बाहेर निघून रज्जूशीं संबंधित झाली असतांहि तिमिरादि दोषामुळें आवरणभंग करीत नाहीं, तदा रज्जूपहित चैतन्यस्थ अविद्या क्षुब्ध होऊन उपाधित्वेंकरून जो पूर्वधृत स्वाकार, जो रज्जुसंज्ञक, त्यातें दीर्घत्वादिसदृश नियति म्हणून सर्पाकारेण उत्पन्न करते. अथवा सर्पाकार होते. तो सर्पाकार सत् म्हणावा तर रज्जूचे ज्ञानेंकरून त्याचा बाध होतो. कालत्रयीं अबाधिताला सत् म्हणतात. आणि सर्पाकार असत् म्हणावा तर असत् जे वंध्यापुत्रादि त्याची प्रतीति होत नाहीं. म्हणून तो सर्पाकार सदसद्विलक्षण अनिर्वचनीय आहे. (वेदान्त पदार्थोद्देशदीपिका. ओ. १७.)*

एवं ज्ञानाभ्यासें लोभादि उपजतां । तरी पूर्वलोभाद्यपेक्षें विषमसत्ताकता ।
तरी अधिष्ठानज्ञानें ज्ञानाध्यास जातां । कंपादि जावे ॥१०७॥

(भावार्थ :- ह्याप्रमाणें रज्ज-सर्प, शुक्ति–रजत वगैरेच्या ज्ञानाध्यासानें जेव्हां लोभादिक उत्पन्न होतात तेव्हां पूर्व लोभादिकांच्या अपेक्षेनें ह्या लोभादिकांना अन्यथाख्यातीनें अध्यास मानून विषमसत्ता मानली तर अधिष्ठानाच्या ज्ञानानेंच लोभकंपादिक जावे ॥१०७॥)

परी ते न जाती म्हणून । म्हणों आम्ही अनध्यस्तविवर्तस्फुरण ।
आतां ऐसें वादीचें मन । शंकेल जरी ॥१०८॥

(भावार्थ :- पण ते जात नाहींत, म्हणून आम्ही त्या लोभकंपादिकांना अनध्यस्तविवर्त म्हणतो. (विवर्त असून अधिष्ठानाचा लोप करीत नाहीं म्हणून अनध्यस्तविवर्त) यावर वादी अशीं शंका करील की ॥१०८॥)

कीं कंपादि पुढें आपेआप हरती । तैसी नाशेल श्रीकृष्णमूर्ति ।
तरी जीवाची जैसी अविद्यानिवृत्ति ।
तैसी मायानिवृत्ति यावद्बद्ध व्यवहार नोहे ॥१०९॥

(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें कंपादिक जसे पुढें आपोआप नाहीसे होतात त्याप्रमाणें श्रीकृष्णमूर्तीचा आपोआप नाश होईल. तर याचें उत्तर असें कीं, मायानिवृत्ति यावद्बद्धव्यवहार होत नाहीं. जीव अनंत आहेत. एक जीव मुक्त झाला तरी बाकीच्या जीवामुळें माया अनंतच असते.)

आणि स्वरूपीं हानि नाही । म्हणोनी माया न द्वेषी शेषशायी ।

82

तेथ इच्छाशरीरादि सुरभीस्फुरणन्यायीं । उपजती होय ॥११०॥

(भावार्थ :- माया असली तरी शेषशायीच्या स्वरूपांत कांहींच हानि होत नाहीं. म्हणून शेषशायी मायेचा द्वेष करीत नाहीं. परमात्म्याला जी इच्छा, शरीर वगैरे उत्पन्न झालेले दिसून येतात ते मायेच्या अपेक्षेनें सुरभीच्या स्फुरण्यासारखे समजावे.)

जड कार्यचि करूं न शके चेतनाविण । हा तंव ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यसिद्धान्त पूर्ण।
परी अक्रिय आहे चेतन । तरी तें जडा प्रवर्तवील कैसें ॥१११॥
जडसंयोगें अक्रियासी । क्रिया मानतां अनध्यस्तता तियेसी ।
नाहींतरी जडें जडासी । संयोगें कां न प्रवर्तवावें ॥११२॥
जडसंयोगें इच्छा उपजणें । हा चेतनाचाची स्वरूपयोग्यधर्म म्हणणें ।
येथ तंव त्याहोनि विशेषपणें ।
[१]मायावच्छेदें स्वतंत्र [२]सद्धर्मरूप घेणें चेतना ॥११३॥

(टीप :- १) मायेच्या निमित्ताने २) सत्य (अनध्यस्त) धर्माचें स्वरूप)

इच्छादि जडधर्मचि म्हणतां । तरी मायाचि चेतनासी प्रवर्तवील तत्वतां ।
मग चेतनकारणवाद वृथा । होईल सकळ ॥११४॥ (य१०-पा.९३)
म्हणोनी इच्छा जरी आत्मगुण नोहे । तरी ईक्षण तें सुरभीस्फुरणन्यायें ।
मायावच्छेदें ईश्वरीं होये । तैसी लीलाहि अनध्यस्तविवर्त ॥११५॥

(भावार्थ :- न्यायशास्त्रांत जरी इच्छा हा आत्म्याचा गुण मानला आहे तरी वेदान्तांत तो आत्म्याचा गुण मानला नाहीं. तेव्हां श्रुतीनें (अहं बहुस्याम्) हें जें परमेश्वराचें ईक्षण सांगितलें तें सुरभीस्फुरणाप्रमाणें मायावच्छेदानें ईश्वराचे ठिकाणीं अनध्यस्तविवर्त होते व ईश्वराची लीलाही तशीच होते.)

परीं श्रुतींत रजोगुणावच्छेद नाहीं ।
म्हणोनी द्वेषदुःखादि अनिष्ट गुणांची स्वरूपयोग्यताहि ।
परमेश्वरीं नाहीं । एवं नैय्यायिकमतव्यावृत्ति ॥११६॥

(भावार्थ :- न्यायमतांत ईश्वराचे ठिकाणीं द्वेषदुःखादि गुणांची स्वरूपयोग्यता मानली आहे. परंतु श्रुतीनें रजोगुणाचे परमेश्वरशरीर मानलें नाहीं; म्हणून परमेश्वराचे ठिकाणीं अनिष्टस्वरूपयोग्यता नाहीं. याप्रमाणें न्यायमताची व्यावृत्ति होते.)

आनानें फुंकितां लागती डोळे । तैसें एकदेशस्फुरण उजळे ।
असो अल्पदृष्टान्त परी सिद्धान्ती मिळे ।
प्रारब्धभिन्न असुनी ज्ञाननाश्यत्वाभावानुभव ॥११७॥

(भावार्थ :- दुसऱ्याने डोळ्यांत फुंकर घातली असतां स्वतःच्या सामर्थ्यानेंच डोळें मिटतात, त्याप्रमाणें मायेनें मर्यादा उत्पन्न केली असतां त्यांत चैतन्याचें स्फुरण प्रगट होतें. हा लहान दृष्टान्त जरी असला तरी सिद्धान्त पटवून देणारा आहे. ह्या चैतन्यस्फुरणाला प्रारब्ध कारण होत नाहीं व तें स्फुरण ज्ञानानें नष्ट होणारें नाहीं असा अनुभव आहे.)

भाषासूत्र :- एवं मायाकार्य हरिदेह नव्हे ।

''माया'' जन्माचे रहस्य

ओव्या :-

यद्यपि भागवतीं दशमप्रथमाध्यायीं । पंचवीसाव्या श्लोकाच्या ठायीं ।
बोलिलें आहे कीं अंशेंकरूनहि । उत्पन्न होईल हरिमाया ॥११८॥
तरी ते कवण्या अंशें उत्पन्न झाली । म्हणावी रजतमप्रधान जन्मली ।
तरी अविद्या झाली । माया नोहे ॥११९॥
अविद्येची उपासना । आणि कोणी नाहीं कथिली कोणा ।
येथें तंव भद्रकाली आदिअभिधाना । पावली माया हें वदले देवो ॥१२०॥
म्हणोनी सत्वांशें जन्मली म्हणावी । तरी कृष्णमूर्ति त्याहूनि बरवी ।
अनध्यस्तविवर्त लक्षावी । हृदयामाजीं ॥१२१॥
आतां माया जन्मली वहिली । इत्यादि चेतनक्रिया बोलिली ।
आणि माया तंव जड लक्षिली । सांख्य वेदान्तीं ॥१२२॥
द्वैतवादीं माया चेतन । बोलिली परी भागवता अद्वैत प्रमाण ।
म्हणोनी मायाजन्माचें समाधान । आणिकही एक आहे ॥१२३॥
कीं मायाप्रधान परमेश्वरांश । जन्मला तो देविशरीर विशेष ।
सकल देवीस [१]प्रकृतिभाष । सर्व पुराणीं ॥१२४॥
म्हणोनी देवी किंवा सृष्टिकार्यार्थ त्रिमूर्ति । धरोत कां [२] मायाकार्यबुंथी ।
परी अनध्यस्तविवर्त श्रीकृष्णमूर्ति । मायाकार्य कदा नव्हे ॥१२५॥
रामअवतारीं लक्ष्मी सीता । जाहली परी तेथ मायावतार नव्हता ।
यालागीं रामदेह मायाकार्य म्हणतां । दुर्जनतोषन्याय तरी घडे ॥१२६॥
परी तोहि न संभवे येथ । यास्तव मायावतारभिन्न कृष्णनाथ ।
यालागीं अनध्यस्तविवर्त श्रीभगवंत । म्हणे सात्वतश्रुति[३] ॥१२७॥
हेचि जया नाहीं प्रमाण । तयासवें न करूं आम्ही भाषण ।

आमुचिया विश्वासें नारायण । करो रक्षण पाठीं पोटीं ॥१२८॥

(टीप :- १) प्रकृति ही संज्ञा. २) मायाकार्यानें झालेला विग्रह)

अवताराधिक्षेप व त्याचें खंडण

वादी उवाच :- अहो पण, इतक्या पक्षांचें खंडणमंडण करण्याची आवश्यकताच नाहीं. परमेश्वराचा अवतार न मानला म्हणजे झालें. **(य१०-९४)**

उत्तर :- बाबा, **परमेश्वर दयाळु असल्यामुळें आमच्या विषयप्रीतीचाच भक्तिरूप परिणाम करून, तो परमात्मा आम्हाला अवतार शरीर दाखवितो.**

पुनः आम्ही केवळ अनुमानावरच चालणारे नाहीं. जी भगवति आमचें अनादिकालापासून आपल्या ज्ञानरूप दुग्धानें पोषण करीत आली आहे, ती श्रुतिमाता आम्हाला जिकडे नेईल तिकडे आम्ही डोळे लावून जाणार. तिचें सांगणें असें आहे कीं, त्या ब्रह्मानें देवांना रूप दाखविलें.

श्रुति :-

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्धैषांविजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥

(केनोपनिषद् खंड ३.२)

(भावार्थ :- ब्रह्म (ईश्वर) देवाकरितां असुरांना जिंकता झाला. त्या ब्रह्माचा विजय झाला असतां देव वृद्धि पावले. तेव्हां ते आमचाच हा विजय व आमचाच हा महिमा आहे, असें समजूं लागले. तें ब्रह्म या देवाचा हा अभिप्राय जाणतें झालें. तें देवासमोर प्रादुर्भूत झालें, पण त्यांना दिसणारें तें पूज्य तत्त्व काय आहे हें ते जाणूं शकलें नाहींत.)

उपासकांच्या कार्यासाठीं ब्रह्माचे ठिकाणीं रूपाची कल्पना आहे.

''चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥''

(रामतापनीयपूर्व श्रुति प्रथम खंड)

''अजोऽपिसन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरो ऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥'' (गीता.अ.४.श्लो.६)

(भावार्थः- मी अविनाशी स्वरूप व अजन्मा असूनहि आणि सर्व प्राण्यांचा ईश्वर असून सुद्धा आपल्या प्रकृतीला स्वाधीन करून मी आपल्या मायेच्या योगाने प्रगट होत असतो.)

तो कृपाळु असल्यामुळें आमचें मन निराकाराचे ठिकाणीं लागत नाहीं म्हणून आम्हाला दुःख झालें तरी, निग्रहानें, सामर्थ्य असूनहि तो परमात्मा त्या ठिकाणीं आम्हाला [१]कर्षू इच्छित नाहीं, तर आपल्या कृपेनें आमच्या प्रेमानुसार अवताररूप दाखवून आम्हाला पूर्ण करितो.

(टीप :- १) ओढूं.)

हाच अभिप्राय प्रभूनें आपल्या मुखानें बाराव्या अध्यायांत -

''तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्'' ॥७॥

(भावार्थ :- हे अर्जुना ! या माझ्या ठिकाणीं चित्त लावणाऱ्या प्रेमी भक्तांचा मी लवकरच मृत्युरूप संसारसागरांतून उद्धार करणारा होतो.)

इत्यादि श्लोकानें व्यक्त केला आहे. तात्पर्य श्रुति, युक्ति, अनुभवावरून अवतार सिद्ध होतात, म्हणून ते न मानणें युक्त नसल्यामुळें, अवतारशरीर भूतकार्य मानणें अनिष्ट असल्यामुळें, वर सांगितलेल्या [१]समीक्षेवरून मायाकार्य अवतारशरीर संभवत नसल्यामुळें, अनध्यस्तविवर्त असेंच त्या परमेश्वराचें शरीर मानलें पाहिजे, आणि तेंच सेव्य आहे असें सिद्ध झालें.

(टीप :- १) विचार.)

परमेश्वरशरीरावेश खंडण

ओव्या :- म्हणोनी अवतारप्रतिषेध । तो तंव होईल श्रुत्यादि विरुद्ध ।
आतां [२]भूतावेशवत्परदेहीं प्रसिद्ध । ईश्वरावेश म्हणावा जरी ॥१२९॥
तरी अंतर्यामित्वेंकरून । सर्वांतचि प्रवेश पूर्ण ।
अनुप्रवेश म्हणतां जाण । येईल जीवपण ईश्वरातें ॥१३०॥
जीव होतां होईल अज्ञान । (य :१० पा.९५)
मग होतील ना तत्कृतवेद प्रमाण । वेदाविण कळेल ना ज्ञान ।
आणि ज्ञानाविण बंधन तुटेल ना ॥१३१॥
परशुरामासम आवेशावतार । परी त्याहोनि वेगळे पूर्णावतार ।
ऐसें भागवतादि शास्त्र । सांगतू आहाती ॥१३२॥
पूर्णचि आवेश होईल जरी । तच्छरीराश्रितां जीवा भोग न घडतील तरी ।
प्रेतांत पूर्णावेश म्हणाल जरी । तरी कां व्हावा भौतिकशरीरी कर्माविण ॥१३३॥
[३]अंशत्व होय आभासरीति । अथवा केवळ शक्ति ।

84

पूर्णत्वाची आभासरीति । देखिली नाहीं ॥१३४॥
स्वशक्तीनें प्रेतीं पूर्णावेश होय । तरी मग नूतनदेह घ्यावया किं प्रत्यवाय ।
तात्पर्य [४] अनिर्वचनीय । भगवद्देह नव्हे कदा ॥१३५॥

(टीप :- २) दुसऱ्याच्या देहांत पिशाा प्रवेश करतात तसें. ३) आभासानें अंशत्व येते. ४) भ्रमजन्य.)

बद्धापेक्षिक वा स्वतःसिद्ध । भगवद्देह विद्या प्रसिद्ध ।
म्हणोनिहि परमानंद । रूपचि तो ॥१३६॥
न्यायमकरंदकाराच्या मतीं । जैसी पंचमप्रकार कल्पितनिवृत्ति ।
तेंवि आमुचिया मतीं । पंचमप्रकार हरिदेह ॥१३७॥
अप्रसिद्धदोषास्तव तत्वतां । न्यायमकरंदकृन्मता न पुरुषार्थता ।
आमुचा कल्याणनिधान भर्ता । श्रुतिस्मृतिपुराणीं प्रसिद्ध ॥१३८॥
मियां नानाग्रंथीं । याच विषयीं बोलिल्या युक्ति ।
गोपिकादि साधूंची अनुभूती । कीं अवतारस्थिति ज्ञानानंतरहि ॥१३९॥
म्हणोनी पंचमप्रकार म्हणतां । येथ दोष न ये सर्वथा ।
जैसी मुक्तौ [१]ज्ञातत्वोपलक्षणता । तैसी अविरोधी नित्यता हरिदेहा ॥१४०॥

(टीप :- १) ज्ञाततेची - मी ब्रह्म आहे अशी.)

अनध्यस्तविवर्त म्हणोन । द्वैतहि न घडेचि जाण ।
कनकाचेंचि भूषण । कनकज्ञानें नाशतीना ॥१४१॥
कनक आटवोनी भूषणान्तर पावती । परी तैसें कर्म न घडे भगवंतीं ।
क्रिया रजोगुणाची ती बिम्बभूतीं । करील कवण ॥१४२॥
म्हणोनी प्रतिबिम्बापेक्षिक । बिम्बत्वारोपावच्छिन्न देख ।
बिम्बभूत ब्रह्म निष्कलंक । अनध्यस्तविवर्त साकार ॥१४३॥
कनक शुद्ध निराकार । भूषण अनध्यस्तविवर्त साकार ।
आणि लालित्यघटनाभूषणाकृति वर ।
तैसे दयादि हरिगुण समग्र अनध्यस्तविवर्त ॥१४४॥
कोणी अत्यंत साकार ब्रह्म म्हणती । तें निर्युक्तिक म्हणोनी उपेक्ष्य निश्चितीं ।
यालागीं अनध्यस्त भगवदाकृति ।
पर्यायें मधुसूदनहि बोलती गूढार्थदीपिकेंत ॥१४५॥
सत्ता एक पारमार्थिक । परी पृथगिव प्रकार प्रतिभासारोपावच्छिन्न देख ।

हा श्रीज्ञानेश्वरभक्तिगोपीनायक । सेव्य निष्कलंक सकळिकां ॥१४६॥ (य१०-९६)

(दर्पण :- ''श्री ज्ञानेश्वर भक्ति गोपीनायक'' या वचनावरून श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे ठिकाणीं मधुरभक्ति दिसते.)

अनेक जीवाभास म्हणोनि । एकजीवाभास मुक्त झालिया यावरूनि ।
शरीर उपसंहरील मोक्षदानी । हें सर्वथा घडेना ॥१४७॥
यालागीं तो सुंदर । तो दयालु तो उदार ।
जीवेंभावें गोपिकावर । सेव्य तोचि ॥१४८॥
''सव्वज्ञो सव्वसई सव्वाप्पा इस्सरो अणुववंतो ।
बिम्बो प्फुणो किवाळु अज्ञोत्तो मज्झ हिय सहा पूज्जो.''

(अर्थ :- सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, सर्वात्मा, ईश्वर, अनुभवरूप, असा जो बिंबभूत कृपाळू आर्यपुत्र (श्रीकृष्ण) माझ्या हृदयांत सदा पूज्य आहे.)

वादी :- भण इणैवं होति जदोत्थि अंस कण्हो वि इणण्ण इणण्ण भण भण जदोत्थि कण्हा प्फुणम्मि वअणचअम । तथाहि.

(अर्थ :- ह्याप्रमाणें जर म्हणणें आहे तर तो श्रीकृष्ण अंश आहे अशी वचने कोठे आहेत ते प्रमाण म्हणून दाखवा व कोणाचा अंश आहे असें सांगणाऱ्या वचनांचा समूह दाखवा.)

आचरण दृष्टीने -

रामापेक्षां श्रीकृष्णाचें गौणत्व खंडण

(टीका) वादी उवाच :- दृष्टिसृष्टिवादांतहि सिद्ध होणारा, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, बिम्बभूत परमात्मा तुम्हाला मान्य असून, तोच अनध्यस्तविवर्तशरीरी श्रीकृष्ण आम्हाला सेव्य आहे; परंतु श्रीकृष्ण अंशावतार आहे, याविषयीं विष्णुपुराण व भागवतवाक्य प्रमाण आहे; आणि रामाच्या अपेक्षेनें कृष्णाचें आचरणहि निंद्य आहे.

सिद्धान्ती उवाच :- प्रथम तुझ्या यौक्तिक आक्षेपाचें समाधान करून, नंतर [१]वाचनीक आक्षेपाचा परिहार करितों. कृष्णापेक्षां एकपत्नित्वादिकामुळें जर रामाला वरिष्ठ मानतोस, तर दुस्तर अहिंसादिव्रतामुळें रामापेक्षां बुद्धाला वरिष्ठ मान. तुला जी शंका आली आहे ती ग्रंथकाराला आलीच नाही असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, अमुक नीतीचें आहे व अमुक अनीतीचें आहे, हें देखील तूं ग्रंथकाराजवळूनच शिकला आहेस.

(टीप :- १) श्रीकृष्ण अंश आहे असे जे वचन त्या.)

मध्यस्थ उवाच :- वादीचा आशय असा दिसतो कीं, बुद्धाच्या उपदेशांत [१]विप्रलिप्सा असल्यामुळें, त्याला आम्हीं वरिष्ठ समजत नाहीं.

(टीप :- १) फसवणूक)

सिद्धान्ती उवाच :- तर मग भरताला रामापेक्षां वरिष्ठ समजावें, पण भरताला मुख्य करून रामाला [२] आवरण करण्याविषयीं कोठेंहि उपासनाशास्त्र उपलब्ध नाहीं. उलटें सर्व रामोपासनाशास्त्रांत भरतालाच आवरण मानलें आहे; आणि रामानें तरी पाठीमागून वालीला मारल्याची कथा प्रसिद्ध आहे. पण भरताविषयीं कोणत्याच प्रकारची अनीति प्रसिद्ध नाहीं.

(टीप :- २) गौण, शक्तिरूप, अंगभूत.)

बौद्ध-मत : विप्रलिप्सा नाहीं.

बुद्धाच्या वचनांत विप्रलिप्सा आहे हें म्हणणेंहि योग्य नाहीं. कारण, स्वबुद्धीनें बुद्धाच्या उपदेशांत विप्रलिप्सा आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. आधीं यथार्थ निश्चय झाल्यावांचून अन्य विप्रलिप्सा आहे, असें म्हणणें दुर्घट आहे. म्हणून बुद्धागमावरून तर बुद्धाच्या वचनांत **(य :१० पा.९७)** विप्रलिप्सा सिद्ध होत नाहीं, आणि वैदिक यथार्थ निश्चयावरून जर बुद्धाच्या ठिकाणीं विप्रलिप्सा सिद्ध करीत असशील, तर तुला एवढें समजावयास पाहिजे कीं, बुद्धानें नीतीनें काम करून देखील त्याच्या विषयीचें विप्रलिप्सात्व सिद्ध आहे. आणि कृष्णानें अनीतीचें काम करूनहि त्याविषयीं वेदानें वर्णन केलें आहे.

कृष्णगोपालतापनियादि उपनिषत् याविषयीं प्रमाण आहेत. पुनः कृष्णक्रीडा तुला अनीतीची कां वाटते? नास्तिक आहेस म्हणून, कीं आस्तिक आहेस म्हणून?

प्रथमपक्ष योग्य नाहीं. कारण, तुझ्या मतामध्यें अंगनालिंगनादिजन्य सुखच पुरुषार्थ असल्यामुळें, श्रीकृष्णाला मोक्षच मिळाला त्याबद्दल कांहीं वाटावयाला नको. आणि **दुसरा पक्ष** अंगिकार करशील तर, श्रीकृष्ण परमेश्वर आहे, असें शाब्दप्रमाण असल्यामुळें शंकेचें कारण नाहीं असें मी वादीला म्हणतों.

वादी उवाच :- अहो पण, कर्माचें फळ झालेंच पाहिजे हा नियम आहे.

सिद्धान्ती उवाच :- कशावरून? प्रत्यक्षावरून, अनुमानावरून, कीं आगमावरून?

आद्यपक्ष समीचीन नाहीं. चार्वाक प्रत्यक्षवादी असूनहि नियतकर्मफल

मानीत नसल्यामुळें. **द्वितीय पक्षहि** योग्य नाहीं. कर्म न मानणाऱ्या अनुमानवाद्यांच्या मतांत अन्य हेतु असल्यानें तुझें अनुमान सत्प्रतिपक्षदूषित असल्यामुळें. **तृतीयपक्षहि** अयोग्य आहे. आगम श्रीकृष्णाला कर्मफल आहे असें म्हणत नाहीं म्हणून.

वादी उवाच :- सत्त्वमयच परमेश्वराची तनु असते तेव्हां सात्त्विक स्वभावच तिचे ठायीं दिसले पाहिजेत. गोपीसंगादिक राजस स्वभाव दिसणें योग्य नाहीं.

सिद्धान्ती उवाच :- सत्त्व कशाला म्हणतात याविषयीं शास्त्राची अपेक्षा आहे. नाहीं तर यमांतच सर्वयोगाची संप्राप्ति होईल व अन्ययोगाची अपेक्षा लागणार नाहीं. किंवा अन्ययोग हा यमरक्षणार्थ मानावा लागून यावत्समाधि यम हें अंग पूर्ण होणार नाहीं. त्यामुळें यमाच्या अंगत्वाची हानि होऊन यमालाच अंगीत्व येईल.

यद्यपि [१]गुणाच्या अपेक्षेनेंच शास्त्रप्रवृत्ति आहे, गुणाच्या अनपेक्षेनें नाहीं, असें श्रीमद्भगवतत्पूज्यपाद श्रीमच्छंकराचार्य गीताभाष्यांत म्हणतात. **(य:१० पा.९८)**

(टीप :- १) शास्त्रेण अपि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षया व गुणानपेक्षया एव । गीताभाष्य अ.१०-४१ टीका.)

तथापि वर्णविचार-प्रकरण असल्यामुळें अधिकारविचाराच्या अपेक्षास्तव, जीवाचे यमादिसंज्ञक प्रथमसत्त्वादिकच अपेक्षित आहेत, आणि हें आचार्यांचें वाक्यहि [१]प्रवृत्त्यनुमापक आहे. प्राप्ताच्या किंवा ईश्वराच्या [२]सत्त्वाग्रहाचें दर्शक नाहीं. अन्यथा आचार्यांच्या सूत्रभाष्याशीं विरोध येईल.

(टीप :- १ प्रवृत्ति सात्त्विक, राजस ओळखण्यासाठीं. २) सत्त्वग्रहणाचें.)

अहिंसा, सत्य, चोरी न करणें, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह, यापेक्षां सत्त्वाचें आणि नीतीचें उ्रा लक्षण तुलाहि करतां येणें शक्य नाहीं. परंतु हें मिश्रसत्त्वाचेंच लक्षण आहे, शुद्ध सत्त्वाचें नाहीं; असें आचार्यांनीं विवेकचूडामणींत म्हटलें आहे.

''मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च सम्पत्तिरसन्निवृत्तिः'' ॥१२०॥

भावार्थ ओव्या :-

यम नियम अमानित्व । श्रद्धा भक्ति मुमुक्षुत्व ।

दैवीसंपत्ति दुर्गुणरहितत्व । इत्यादिकां मिश्रसत्त्व बोलिजे ॥१४९॥
शिष्य उवाच :- स्वामीचें वचन परमप्रमाण । कोण म्हणेल अप्रमाण ।
परी दूर करोनी संदेहावरण । जननीविण कवण शिशु पाजी ॥१५०॥
मिश्रसत्त्व म्हणजे [३]गुणद्वययुक्त । शुद्धसत्त्वें गुणद्वय अभिभूत । मलिनसत्त्वीं
जीवप्रतिबिम्बित । हें बोलिले [४]तत्त्वविवेकांत विद्यारण्यस्वामी ॥१५१॥
तेव्हां सकल जीवांच्या ठायीं । हा अमानित्वादि गुणगण कां नाहीं ।
श्रीगुरु म्हणती तूं चतुर हृदयीं । परमरम्य विचारिसी ॥१५२॥
अझोनि हा संशय कोणी । निरसिला हें न देखिलें नयनीं ।
परी मूळश्लोकें अमानित्वादि गुणीं । आणिली धर्मता षष्ठीव्यपदेशें ॥१५३॥
धर्मीभूत मिश्रसत्त्वीं प्रतिबिम्ब जीव । धर्मभूत मिश्रसत्त्वी साधकभाव ।
वृथा भासवी धर्मी धर्मत्व । अविद्यामाता ॥१५४॥
आत्मभिन्नप्रतीति । ती आघवीच भ्रांती ।
परी धर्मी धर्मप्रवृत्ति । वाग्व्यवहारें ॥१५५॥

(टीप :- ३) राजस व तामस ह्या दोन गुणांनी युक्त. ४) पंचदशी श्लो. १५-१७)

(भावार्थ :- या संशयाची निवृत्ति अजूनपर्यंत कोणी केली नाहीं. परंतु आम्ही असें म्हणतों कीं, वरच्या विवेकचूडामणींतील मूळच्या श्लोकांत ''मिश्रस्य सत्त्वस्य'' असा षष्ठी विभक्तीचा प्रयोग (षष्ठीव्यपदेश) केला आहे. त्या योगानें अमानित्वादि गुणाला मिश्रसत्वाचें धर्म म्हटलें आहे व मिश्रसत्व हें त्या धर्माचें धर्मी आहे. त्या धर्मीच्या ठिकाणीं जीव प्रतिबिंबित असून अमानित्वादि जे मिश्रसत्वाचे धर्म त्यांचा तो साधक म्हणजे संपादन करणारा आहे. त्याचे ठिकाणीं त्या धर्माविषयीं साधक भाव आहे हा जो धर्मी व धर्मपणा आहे तो खोटा आहे. पण तो अविद्येनें भासतो. हा भेदासारखा जो धर्मीधर्मपणाचा खोटा भेदभाव तो न भासता तर दैवीसंपत्तिच प्राप्त करण्याची प्रवृत्ति न होती. म्हणून ही अविद्येची कृपाच होय. या दृष्टीनें तिला येथें 'माता' असें म्हटलें आहे. जेवढी आत्मभिन्न प्रतीति ती सर्वच भ्रांति होय. पण आत्मभिन्न प्रतीति न होतां जी धर्मी व धर्माची प्रतीति ती केवळ नाममात्र वाग्व्यवहारार्थ आहे ॥२०५-२०६-२०७॥

यथार्थजीवसाधक । मिश्रसत्त्वीं सम्यक ।
म्हणोनि तो सेवक । सेव्य शुद्धसत्त्व तदुपहित श्रीहरि ॥१५६॥

(भावार्थ :- मिश्रसत्वाचे जे अमानित्वादि गुण त्यांचा साधक जो जीव तो खरोखर साधक होय. म्हणून तो त्या गुणांनी युक्त असा सेवक होऊन शुद्ध सत्त्वाला

अधिष्ठान असणारा जो श्रीहरी तो त्याचा सेव्य होय ॥२०८॥

येर बद्धादि देहधर्मे । अधिकमिश्रसत्त्वादिगुणद्वयविक्रमे ।
एवं सद्गुरुवचनवर्मे । अमृतमर्मे पुष्ट शिष्यु ॥१५७॥

(भावार्थ :- रज व तम जसें कमी अधिक प्रमाणांत असतील त्याप्रमाणें बद्धजीव, पामरजीव, मुमुक्षुजीव वगैरे म्हटले जाते. याप्रमाणें श्रीसद्‌गुरूंनी गुह्य अमृतवचने सांगितलीं असतां शिष्य पुष्ट झाला.)

मध्यस्थ म्हणे पूर्वील राहिलें । सिद्धान्ती म्हणे एका वहिलें ।
मिश्रसत्त्व हें बोलिलें । [१]अवगुणद्वेषीं गुणरागीं ॥१५८॥
जनकासी अष्टावक्र मुनि । ऐसेंच पर्यायें बोलिलें वाणी ।
तें ऐकोनी संशय मनीं । सर्वथा न ठेवावा ॥१५९॥ (य :१० पा.९९)

(टीप :- १) मिश्रसत्त्वांत अवगुणांचा द्वेष व गुणांची आसक्ति असते हें सांगितलें)

''प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एवहि ।
निर्द्वन्द्वो बालवद्धीमान् एवमेव व्यवस्थितः ॥८॥

(अष्टावक्रगीता.अ.१६)

(भावार्थ :- प्रवृत्तिमार्गात विषयाच्या ठिकाणीं आसक्ति राहते व निवृत्तिमार्गात विषयाविषयीं द्वेष उत्पन्न होतो. म्हणून शाहाणे पुरुष द्वंद्वरहित होऊन परमेश्वराचे दास होऊन राहतात.)

आंगीं असतां कर्तृत्वबुद्धि । अहंकाराचिया अनवधि ।
जें जें कीजे तें तें बांधी । सुष्ट वा दुष्ट ॥१६०॥
क्षयीं खातां रुचिकर । परी तें विषचि समग्र ।
उपवासें तंव निर्धार । शक्तिनाशू ॥१६१॥
तैसी जया [२]अनात्माहंकृति । तया राग उपजे होतां प्रवृत्ति ।
आणि मार्ग धरितां निवृत्ति । द्वेष उपजे ॥१६२॥
म्हणोनि मुक्त जे होती । ते द्वंद्वरहित राहती ।
बालवत् म्हणजे देहबुद्धीनें असती । दास सदा ॥१६३॥
धीमान् म्हणजे अंतरीं शहाणा । येणें ज्ञानीभक्तासी सुखपणा ।
आतां जया वैराग्य म्हणणें आहे जना । तोहि रागीचि अष्टावक्र म्हणती ॥१६४॥

(टीप :- २) जड शरीरास 'मी' म्हणणारा.)

'हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजिहासया ।

वीतरागो हि निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न खिद्यति ॥'

टीका :- यस्तु रागी स दुःखजिहासया संसारं हातुमिच्छति । वीतरागस्तु निर्दुःख रागोत्थदुःखरहितत्वादस्मिन् संसारे सत्यपि न खिद्यति न खेदं प्राप्नोति ॥

(भावार्थ :- जो रागी असतो तो दुःख नाहीसें व्हावें म्हणून संसार सोडण्याची इच्छा करतो. जो वीतराग असतो त्याच्या ठिकाणीं रागापासून उत्पन्न झालेलें दुःख नसल्यामुळें संसारांत असून देखील खेदाला प्राप्त होत नाहीं।)

रज्जुभुजंगा बिहाला । तो शहाणा केविं जाहला ।
तेविं संसारत्यागीं जयाला । इच्छा तो रागीचि ॥१६५॥
संसार मिळवावयाची इच्छा महाराग । संसार टाकावयाची इच्छा तो राग ।
दुःखनाश व्हावा हा अनुराग । दोघांच्याही मानसीं ॥१६६॥
रागें महाराग जिंकोत कोणी । परी जे मुक्त विरक्तान्तःकरणी ।
ते संसारींहि असोनी । खेद निर्वाणीं न पावती ॥१६७॥
जीव भक्तिबळें राग जिंकिती । परमेश्वरभक्तइच्छापुरती म्हणोनी न दिसे द्वेषवृत्ति । जेविं राग तेविं द्वेषवृत्ति । रजचि होय सत्त्व नव्हे ॥१६८॥
नित्यमुक्त परमेश्वर । नाहीं पूर्वसंस्कार ।
[१]पूर्वभवसाधनजन्य प्रारब्धप्रकार । नुपजे तया ॥१६९॥
भक्तइच्छेसाठीं भगवत्प्रवृत्ति । कोणासाठीं ठेवील निवृत्ति । कारण निवृत्तिइच्छा असे [२]स्वार्थी । आणि स्वार्थ तंव भगवंतीं मुक्तत्वास्तव नसे ॥१७०॥
लोकोपदेशाकारणें । नीति ठेवावी नारायणें ।
तरी नारायणादि तनुधारणें । तेंहि केलें ॥१७१॥
यद्यपि संसारीं फळ । कर्मासारिखें दे घननीळ । तरी पूज्यत्वें जो आपणा सेवी केवळ । तयातें दे फळ जैसी आहे इच्छा ॥१७२॥ (य१०-१००)
ययाचा विशेष प्रकार । संप्रदायसुरतरूंत सुंदर ।
सांगितला असे सविस्तर । त्रिपुरारहस्यप्रमाणें ॥१७२॥

(टीप :- १) पूर्वीच्या जन्मांतील साधनानें उत्पन्न होणारा. २) स्वतःकरितां.)

श्रीकृष्णजारत्व खंडण

जिया तया भजति पतिभावें । तेणें तिया तितुकें व्हावें । येथ अधर्म म्हणावया सरसावें । तरी तया पुसावें कीं धर्मफळ हरिविण कवण ॥१७४॥
एक ईश्वर अनेक तनूनीं । बहुयुवतीभोगें पातकी होतां क्षणीं ।

सुपुत्रहि मातृगमनी । होईल एकजीवास्तव पितृभोगी ॥१७५॥

(दर्पण :- एकजीववादाप्रमाणें जीव एक असून सर्व जीव त्याचे आभास आहेत. म्हणून कोणत्याहि जीवाभासानें केलेलें कर्म एका जीवाचेंच झाल्यामुळें पित्यानें केलेला स्वस्त्रीभोग पुत्राचे ठिकाणीं मातृभोगाचें पातक उत्पन्न करील; पण हें बरोबर नाहीं. ज्याचें कर्म त्यालाच बंधक होते; म्हणून एका ईश्वरानें सर्व युवतींचा भोग घेतला असे नसून प्रत्येक कृष्ण निराळ्या शरीरानें होता.)

अनेक जीव घेतां तरी । तयाच्याचि अवस्थांतरीं ।
स्वप्नें कर्में पापकारी । होईल जीवू ॥१७६॥

(भावार्थ :- अनेक जीव मानलें तरीहि प्रत्येक जीवाच्या जागृति व स्वप्न अशा निरनिराळ्या अवस्था असतात. त्यांतील स्वप्नावस्थेंत केलेल्या कर्मानें जागृत अवस्थेंत जीव पातकी होईल. पण तसें होत नाहीं.)

स्वप्नाचें स्वप्नीं होयेचि फळ । हा नियम [१] व्यभिचारी केवळ ।
मध्येंचि प्रबळ । जागृति म्हणुनी ॥१७७॥

(टीप :- १) बाध होणारा)

(भावार्थ :- आणि स्वप्नांत केलेल्या कर्माचें फळ त्याच स्वप्नांत मिळते असाहि नियम नाहीं, कारण त्या स्वप्नदशेहून प्रबळ (अधिक स्थिर) अशी त्यानंतर जागृत दशा उत्पन्न होते.)

(दर्पण :- ज्या अवस्थेंत ज्या देहानें कर्म केलें असेल त्या अवस्थेंतील त्या कर्मानेंच पापपुण्य उत्पन्न होते. एका जन्मांत एका देहानें एका स्त्रियेचा भोग दुसऱ्या जन्मांत दुसऱ्या देहाच्या अपेक्षेनें- बहुस्त्रियांचा भोग उत्पन्न करीत नाहीं. एका जन्मांत एका वर्णानें केलेलें कर्म, दुसऱ्या जन्मांतील त्याच जीवाच्या दुसऱ्या वर्णामुळें, बाधक होत नाहीं. एका जन्मांतील एका देहाची माता, दुसऱ्या जन्मांत दुसऱ्या देहाची स्त्री झाली म्हणून त्यामुळें मातृगमन दोष होत नाहीं, असा भाव.)

बोधाविण अनाद्यविद्यानाशू । न होय म्हणोनी जीवा भवविलासू ।
अथवा अनेककृष्णशरीरीं ईश्वराभासू ।
अनेकचिदाभासवत् म्हणतां न ये कां ॥१७८॥

(भावार्थ :- ज्ञानाशिवाय अनादि अविद्येचा नाश होत नाही. म्हणून जीवाला संसार भासतो. म्हणजे जीव जन्मपरंपरा भोगतो. जसे एका जीवाचे अनेक जीवाभास तसेंच श्रीकृष्णाचे अनेक श्रीकृष्णाभास कां घेतां येऊं नयेत.)

वाचस्पतीचा अनेकेश्वरवादू । तो येथें आणी उपयोगसंबंधू ।

अयथार्थ तथापि तुझाहि संशयवादू । यथार्थ कोठें ॥१७९॥

(भावार्थ :- वाचस्पतीचा अनेक ईश्वरवाद जरी श्रुतिविरुद्ध असला तरी वादीच्या वितंडेला उत्तर म्हणून उपयोगांत आणावा. पण तुझा संशय तरी बरोबर कोठे आहे?)

शशशृंगें वंध्यापुत्र सोडितां । लीलाविनोद नुपजे कवणाच्या चित्ता ।
म्हणोनि आमुचिया भगवंता । दोषदाता महादोषीं ॥१८०॥

(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें मिथ्या शशशृंगानें मिथ्या वंध्यापुत्राला दूर केले असतां कोणाला ह्या लीलेची मौज वाटणार नाही ? त्याप्रमाणें वादीच्या मिथ्या संशयाचें खंडण वाचस्पतीच्या मिथ्या अनेकेश्वरवादानें केलेलें पाहून त्या लीलेची कोणाला मौज वाटणार नाही ? म्हणून आमच्या भगवंताला दोष देणारा महादोषी होय.।)

श्लोक :- वाचस्पतीचे बहु ईश जैसे । प्रत्येकही ईशचि कृष्ण तैसे ।
लीला स्त्रिभोगी तरि ते स्वतंत्र । होतील केवीं मग पापपात्र?॥

ओव्या :- करावें पतीचें भजन । हा स्त्रीधर्म यथार्थ पूर्ण ।
परी तेथहि पतित्वें नारायण । भजावा हेंचि पैं लिहीलें ॥१८१॥

पतित्वें जीव भजावा तत्वतां । हें तंव श्रुतिविरुद्ध पाहतां । आणि पतित्वें ईश्वर भजतां । तरी पतिदेहाविष्टेश भोक्ता, पतिव्रता मानी हें प्राप्त ॥१८२॥

(भावार्थ :- पति म्हणजे आपल्यासारखा जीव असे समजून त्याचे भजन करणें श्रुतिविरुद्ध असले तरी पतीच्या देहांत ईश्वराचा आवेश असून ईश्वरच भोक्ता आहे, असे पतिव्रता स्त्री मानीत असते, हें कबूल करणें प्राप्त आहे.)

श्रीकृष्णाचे माधुर्यालंबनत्व व पूर्णत्व

अज्ञातमाधूर्य व ज्ञातमाधूर्य

परी येथ रहस्य एक । अज्ञात[१]माधूर्यभक्ति सम्यक ।
साक्षात्कृष्णींच होय तारक । अन्यत्र ज्ञात माधूर्यभक्तीचि योग्य ॥१८३॥

यद्यपि अज्ञात ज्ञात माधूर्य दोन्ही । होती श्रीकृष्णाचेचि चरणीं । रामीं घडे म्हणती अगस्तिमुनि । तरी ते [२] जन्मांतरीय कृष्णसाधकश्रुतिप्रमाणें ॥१८४॥

रामीं माधूर्य मुनीनीं ठेविलें । तें जन्मांतरीं कृष्णें परिपूर्ण केलें । ऐसें कृष्णोपनिषदीं बोलिलें । म्हणोनी अगस्तिसंहिता तदनुसार लावावी ॥१८५॥

अज्ञातमाधूर्य म्हणजे ईश्वर न जाणतां । जो अत्यंत पतिप्रेम तत्वतां ।
तो श्रीकृष्णी ठेवितां । उत्तम फळ होय ॥१८६॥ (य१०-१०१)

तेंचि बोलिलें भागवतीं । शुकातें विनवी परीक्षिती ।
आणि उद्धवाचीहि उक्ति । तैसीचि आहे ॥१८७॥

(टीप :- १) ईश्वर असें माहित नसून पति मानून केलेली भक्ति. २) दुसऱ्या जन्मांत कृष्णाची प्राप्ति होते ह्या श्रुतिप्रमाणावरून)

श्लोक :-

''कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने''
ऐसे परीक्षितिवाक्यातें प्रमाणता ओळखा ॥१॥

(भागवत स्कं.१०/२९/१२)

(भावार्थ :- गोपींनी श्रीकृष्णाला हा केवळ सुंदर पुरुष आहे, असें जाणलें. ब्रह्मत्वानें मुळींच जाणलें नाहीं.)

''नन्वीश्वरोऽनुभजतो ऽविदुषोऽपि साक्षात् ।
श्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥

(भावार्थ :- जसें अमृत सेवन केलें असतां तें आपलें सामर्थ्य न जाणणाऱ्या प्राण्यालाहि जीवंत करतें तसें सर्व समर्थ ईश्वरहि आपलें निरंतर भजन करणाऱ्या अज्ञानी जनांचेंहि स्वतःच कल्याण करतो.)

श्लोक :-

हें उद्धवें निगदिलें म्हणुनि स्वभावें । माधूर्य नेणत घडे नयनात्तभावें ।
जेव्हां नसेचि हरिचा अवतारवेळ । माधूर्य तैंहि घडतें परि ज्ञानशीळ ॥२॥

(भावार्थ :- असें उद्धवानें भागवतांत म्हटलें आहे. म्हणून श्रीकृष्णाला प्रत्यक्ष पाहून प्राप्त झालेल्या प्रेमामुळें श्रीकृष्णाचें माहात्म्य न जाणतां देखील श्रीकृष्णाच्या सामर्थ्यानेंच ज्ञानयुक्त माधुर्यभक्ति घडतें.)

आर्या :- भक्तचरित्रीं गोष्ठी आहे कीं कोणि[१] बाळकृष्णछबी ।
भजतां हरिरूप धरुनी जारें कान्ताचि केलि ते [२] सुनवी ॥१॥

(टीप :- १) बाळकृष्ण वेश. २) ती तरुण सुंदर मुलगी.)

*(दर्पण :- **कथाभाग :-** एका राजाची मुलगी श्रीकृष्णावर पतिभाव ठेऊन भक्ति करीत असे. हें पाहून एक जार श्रीकृष्णाचा वेश घेऊन तिच्यापाशीं गेला ती मुलगी श्रीकृष्ण समजून त्या जाराशीं रत झाली. पुढें राजास जेव्हां तो जार महालांत सांपडला तेव्हा त्या जारानें अनुतापानें श्रीकृष्णाचें स्मरण केलें. श्रीकृष्ण स्वतः प्रगट होऊन त्याला त्या संकटापासून सोडविलें व श्रीकृष्णाच्या आज्ञेनें ती मुलगी त्या जाराची स्त्री झाली.)*

ओव्या :-

मग तयासी रायें धरितां । तैं जारा कृष्ण पावला कृष्ण स्मरतां ।
तें तंव अनुतापयुक्तस्मरणफल तत्वतां ।
शेवटीं कृष्णवचनें कान्ता ती जाहली त्याची ॥१८८॥
म्हणवुनि प्रगट लीला नसतांक्षणीं । कृष्णीं माधूर्यभक्ति करावी जाणुनी ।
म्हणजे ईश्वरत्वसंस्थानीं । ठेविजे बुद्धि ॥१८९॥

(भावार्थ :- जेव्हां श्रीकृष्णाच्या अवताराचा वेळ नसतो, तेव्हां देखील श्रीकृष्णाचे ठिकाणी माधुर्य भक्ति घडतेच. पण त्याबरोबर ज्ञानहि पाहिजे म्हणजे हा ईश्वर आहे अशी बुद्धि ठेवावी)

असो हें प्रासंगिक विधान । येथ कोणाचें जरी बोलणं ।
कीं गोपिका भजती आर्यपथ सोडून । म्हणून वेदविरुद्ध मार्ग त्यांचा ॥१९०॥
तरी ही उक्ति वृथा आघवी ।
''या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा'' या श्लोकींची बरवी ।
पुढें उक्ति ''भेजुर्मुकुन्दपदवीं । श्रुतिभिर्विमृग्यां'' म्हणूनी ॥१९१॥
म्हणजे आर्यपथ तिहीं जरी सोडिला ।
तरी आर्यपथफळचि मिळालें गोपीजनाला ।
तेंही फळ कोणतें तरी मुनि बोलिला । श्रुति शोधिती जयातें ॥१९२॥
म्हणोनि म्लेच्छ बौद्ध जैन । शाक्त [१] शैवादिकाप्रमाण ।
हा मार्ग नोहेचि जाण । गोपिकांचा ॥१९३॥
यालागी साक्षात् [२] चोदना भागवताची । ते वेदसंमताचि होय साची ।
जया खंडणीं आचार्यसारख्यांची । लवली न जिव्हा ॥१९२॥
मग निजरूपें तयांप्रति । गोपीसंगीं कवण आपत्ति ।
योगीं असतां निश्चिती । तरी भोगितां युवती पावता क्षय ॥१९३॥
कायव्यूह करोन । कोण्या योगियानें दैव घेतलें असेल भोगोन ।
ऐसें म्हणतां प्रत्येकीच्या इच्छेसमान । होईल कैसा ॥१९४॥ (य१०-१०२)

(टीप :- १) शैवादिकांसारखा. २) आज्ञा.)

(भावार्थ :- कोण्या एखाद्या योग्यानें कायव्यूह रचून निरनिराळे देह धारण करून आपलें प्रारब्ध एकाच जन्मांत भोगून घेतलें असेल, असें म्हणावें तर, कायव्यूहानें योगी आपलें स्वतःचेच प्रारब्ध भोगतो दुसऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें वागत नाहीं. श्रीकृष्ण तर

केवळ प्रत्येक गोपिकांच्या इच्छेप्रमाणें अलग अलग देह करते झाले.)

(सारांश)

१. श्रीमद्‌भागवत दशमस्कंधांत सांगितलें आहे कीं यशोदेचें पोटीं महामाया जन्मली व देवकीचें पोटीं श्रीकृष्ण जन्मलें, यावरून कृष्णावतार मायाकार्य नव्हे. महामायेचा अवतार श्रीकृष्णाचे अवताराहून निराळा झाला.

२. ज्या मायेनें या जगाचा मोह पडला तीच ही माया होय. ती पार्वती किंवा विष्णूची शक्ति लक्ष्मी किंवा राधिका नव्हती. ती महामाया जरी स्वतः जड होती तरी भगवंताच्या आज्ञेनें ती भिन्न होंऊन आचरण करीत होती.

३. ती माया भगवंताहून विषमसत्ताक असून त्या मायेला ईश्वराचें अधिष्ठान आहे आणि भगवंताच्या वृत्तिरूप स्फुरणानें ती कार्य करीत असते.

४. परमेश्वरानें योगमायेचा आश्रय करून रास केला, असें म्हटलें आहे. त्याचा हेतु कात्यायनी देवी आराधना करण्यास मिळावी, हा आहे.

५. विद्या व अविद्या ह्या दोघांचाहि स्वामी परमात्मा असून तो त्यांच्याहून भिन्न राहून प्रेरणा करतो.

६. गायीच्या अंगावर माशी बसली असतां तेवढाच भाग स्फुरण पावतो व त्यामुळें माशी उडून जाते. त्याप्रमाणें मायेच्या अवच्छेदानें परमात्म्याला इच्छा उत्पन्न होते व ती अनध्यस्तविवर्त इच्छाच मायेचें नियमन करते. जरी माशीच्या बसण्यानें जें धेनूचें शरीरावर स्फुरण होतें तें समसत्तेंत होतें, तरी सर्पाध्यासानें कंपनादिक विषमसत्तेंतहि उत्पन्न होतात.

७. अध्यासाच्या निमित्तानें जें उत्पन्न होतें तें अनध्यस्तविवर्तच राहतें, निमित्ताचा केव्हांहि परिणाम होत नाहीं; म्हणून मायावच्छेदानें उत्पन्न होणारी इच्छा अनध्यस्तविवर्तच समजावी. रज्जुसर्पाध्यासाचें निमित्तानें उत्पन्न होणारे कंपादिक असेंच अनध्यस्त समजावें.

८. जीवन्मुक्तांचे प्रारब्धाला, रज्जुसर्पाच्या निमित्तानें उत्पन्न होणाऱ्या कंपाचें उदाहरण देतात; पण ती चूक आहे. प्रारब्ध हें अध्यासाचा परिणाम असून कंपादिक अध्यासाचें निमित्तकार्य आहे. कारण रज्जुज्ञानानें ते नष्ट होत नाहीं.

९. कंपादिक जसे कांहीं कालानें आपोआप जातात असेंच श्रीकृष्णमूर्तिहि कांहीं कालानें नष्ट होईल, ही शंका बरोबर नाहीं. कारण, जोपर्यंत व्यवहार आहे तोपर्यंत मायेची निवृत्तिच होत नाही व तिच्या निमित्ताने झालेलें श्रीकृष्ण शरीरहि निवृत्त होत नाहीं.

१०. किंवा मायाप्रधान ईश्वराचा अंश जन्मास आला, तेंच देवीशरीर समजावें. ह्याप्रमाणेंच सृष्टिकार्यार्थ त्रिमूर्तीचा अवतार समजावा. परंतु श्रीकृष्णशरीर अनध्यस्तविवर्त समजावें.

११. भगवंताच्या अवताराला शब्दप्रमाणहि आहे (१) ''ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्य'' (२) ''चिन्मयस्याद्वितीयस्य'' (३) ''अजोऽपि सन् अव्ययात्मा'' (४) ''तेषामहं समुद्धर्ता''

१२. (१) श्रुति, युक्ति, अनुभव यांवरून अवतार सिद्ध आहेत. (२) अवताराचें शरीर भूतकार्य मानणें अनिष्ट आहे. (३) अवताराचें शरीर मायाकार्य संभवत नाही. (४) म्हणून अवतारशरीर अनध्यस्तविवर्तच मानलें पाहिजे. तेंच सेव्य आहे.

१३. हा भगवंताचा पूर्ण अवतार भूतावेशासारखा दुसऱ्याचे देहांत मानतां येत नाही. कारण सर्वांच्याच ठिकाणी अंतर्यामिस्वरूपानें परमात्मा आहे; पण तो अवतार नव्हे.

१४. भगवंताचा अवतार अनुप्रवेश म्हणावा तर तो जीव होईल.

१५. म्हणून भगवंताचा अवतार अनध्यस्तविवर्त ***प्रतिबिम्बापेक्षिक बिम्बत्वारोपावच्छिन्न बिम्बभूत निष्कलंक अनध्यस्तविवर्त साकार ब्रह्म*** *समजावा.*

१६. कोणी ब्रह्म अत्यंत साकार मानतात, पण तें म्हणणें निर्युक्तिक म्हणून उपेक्ष्य आहे.

१७. परमेश्वराचें शरीर सत्वमयच असतें, म्हणून त्याचें ठिकाणीं गोपीसंगादि राजस स्वभाव दिसणें योग्य नाहीं. हा आक्षेप बरोबर नाहीं.

१८. सत्व कशाला म्हणतात, ह्याला शास्त्रच प्रमाण आहे. अहिंसा, सत्य, चोरी न करणें, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह हे शुद्धसत्व नसून मिश्रसत्व आहेत. तसेंच श्रद्धा, भक्ति, मुमक्षता वगैरे जी दैवीसंपत्ति हे सर्व मिश्रसत्वच होत. ***अवगुणाचा द्वेष असून जो गुणांचा राग त्याला मिश्रसत्व म्हणावें.***

१९. प्रवृत्तीमध्यें विषयाचा राग असून निवृत्तीमध्यें विषयाचा द्वेष असतो. राग व द्वेष ह्या दोन्ही वृत्ती रजाच्याच आहेत, सत्वाच्या नाहींत.

२०) भक्तांची इच्छा पूर्ण करण्याकरितां भगवंताचे ठिकाणीं प्रवृत्ति असूं शकते, पण नित्यमुक्त परमेश्वराचें ठिकाणीं स्वार्थ नसल्यामुळें निवृत्तीची इच्छाच असूं शकत नाही.

२१. लोकांना उपदेश करावा म्हणून नीति ठेवावी तर त्याकरितां भगवंतानें नारायणादि शरीर धारण केलें व तो लोकांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें सांसारिक फल देत

असतो; पण त्याला जे पूज्य मानून त्याची सेवा करतात, त्यांची जशी जशी इच्छा असेल तसें त्यांना तो फळ देत असतो. A

२२. ज्या गोपी त्या परमेश्वराची पतिभावानें भक्ति करीत होत्या, त्यांच्या करितां तो तितकीं शरीरें धारण करीत होता. ह्यांत अधर्म कोणता होता? हरीवांचून दुसरें धर्माचें फळ कोणतें आहे?

२३. अनेक शरीरांनी अनेक स्त्रियांची इच्छा पूर्ण करणें ह्यांत पातक नाहीं.

२४. पतिभक्ति करावी हा जरी स्त्रीधर्म आहे, तरी पतीच्या ठिकाणीं ईश्वरभाव धरावा, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. ईश्वर म्हणूनच तिनें पतीची सेवा केली पाहिजे.

२५. ईश्वर आहे, असें न जाणून फक्त श्रीकृष्णाचे ठिकाणींच ठेवलेला पतिभाव तारक होतो, बाकी दुसरे ठिकाणीं ईश्वर मानून पतिभाव ठेवला तरच तो तारक होतो.

२६. भागवताची जी साक्षात् आज्ञा ती वेदसमानच समजावी. श्रीभागवतांतील श्रीकृष्णभक्तीचें कोणत्याहि आचार्यांनी खंडण केलें नाहीं.)

योगी मुक्त साहूं शके एवढी अनीति । तरी ईश्वरासीचि कां बांधें तुझी नीति।
ईश्वर सदा सत्त्व म्हणसी चित्तीं । आणि मुक्त पापप्रारब्धमिश्रितु ॥१९५॥
तरी पापप्रारब्ध आहे जोंवरी । जीव जीवन्मुक्तचि न होय तोंवरी ।
म्हणोनी अरिहंत अत्यंत पुण्यशरीरी । हा अंगिकारी जैनवादू ॥१९६
परी आंगीं असोनी अनंत शक्ति । अनंतदयादि असोनी चित्तीं ।
केवळ उपदेशमात्र जीवा करिती ।
परी कर्म न छेदिती (१) वीतराग म्हणुनी ॥१९७॥
असली शक्ति रक्षोन । उपदेशावरी समजाविती जन ।
अहो हें दयालुलक्षण । पहा कैसें ॥१९८॥
कर्मची बंधक जैन म्हणती । कर्म कर्मनाश्यहि तेचि मानिती ।
अरिहंत असोनि सर्वशक्ति । मोह नाहीं म्हणुनी जना मुक्त न करी ॥१९९॥
तरी उपदेशाची खटपट कासया । जन जावो कां अवघे वाया ।
जरी उपजत आहे दया । तरी बळें जीवमुक्तकरणीं कवण दोष ॥१००॥
अधिक कर्म बांधेल । म्हणसी तरी तीर्थंकरकर्म कवणयोगें सुटेल ।
अरिहंततीर्थंकरपरकर्म नसेल । तरी बांधेल केविं? ॥२०१॥
परमोचनीं प्रवृत्त सर्वशक्ति । तरी इच्छानुसार विस्तरावी भक्ति ।

हें वृथा नीतिमंताच्या हातीं । श्रीकृष्णाविण निश्चितीं न सांपडे ॥२०२॥

(टीपः-१)अरिहंत विरागी असल्यामुळें दुसऱ्याच्या कर्मांचा नाश करीत नाहीं.)

(भावार्थ :- दुसऱ्यांना मुक्त करण्याकरितां जर सर्व शक्ति प्रवृत्त करावी तर भक्ताच्या इच्छेप्रमाणें भक्तीचें फळ देऊन भक्तीचा विस्तार कां करूं नये ? हें सामर्थ्य श्रीकृष्णावांचून, वृथानीतीचा अभिमान धरणाऱ्या कोणाचेंहि ठिकाणीं मिळत नाहीं. ।।२०२।।)

योगातील यमाचें अत्यंत दुर्घटत्व

एरवीं हें एक सत्त्व । येविषीं न मिळे अत्यंतत्व ।
येथ यमाचेंचि मात्र तत्त्व । उदाहरितां कळे ॥२०३॥

(भावार्थ :- श्रीकृष्णावांचून दुसऱ्या कोणाचेहि ठिकाणीं अमुक एक सत्त्व आहे, हें ठरविण्यास सत्त्वाची अत्यंत सीमा कोणती हे मिळत नाही. ही गोष्ट फक्त यमाचे तत्त्वाचेंच उदाहरण घेतल्यास कळू शकतें)

जया ग्रासावरुती । अनेक पिपीलिका जीवती ।
तो ग्रास भक्षितो पिंडपोषणार्थी । नाना मुखींचा काढोनि ॥२०४॥
तो ग्रास आपण न भक्षितां । तरी प्रवर्तणें होय आत्मघाता ।
दोष तेणेंहि तत्वतां । धर्मशास्त्र सांगे ॥२०५॥
ग्रास घेतां घडे हिंसा । म्हणोनी न साधे अत्यंताहिंसा ।
सत्याचीहि दशा । ऐसीचि होय ॥२०६॥
असत्य हें पातक । आणि हिंसात्मक सत्य महा पातक ।
हें महाभारतीं सम्यक । बोलिलें आहे ॥२०७॥
आतां ब्रह्मचर्याची रीति । तेथही न सांपडे आत्यंतिकस्थिति ।
कारण मैथुन त्यागावयाप्रति । आधीं मैथुनलक्षण कीजे ॥२०८॥
सम्मेलनमात्र मैथुन । कीं उपस्थयोनिसंयोग मैथुन ।
कीं योनौ शुक्रप्रपातन । बोलिजे मैथुन या नांव ॥२०९॥
आद्यपक्ष असिद्ध । कन्यापितयाचेंहि सम्मेलन प्रसिद्ध ।
द्वितीयपक्ष अति असिद्ध ।
बाल जन्मतां मातृयोनिबालोपस्थसंयोग प्रसिद्ध म्हणुनी ॥२१०॥
तृतीय पक्ष अंगिकारितां । तरी बुडाली अत्यंतता ।
श्रीकृष्ण बाळ आणि ऊर्ध्वरेता । म्हणोनी शंका सर्वथा अघटमान ॥२११॥
(य१०.१०३) अपरिग्रह अचौर्य दोन्ही । तयासिहि प्रसंग व्यभिचारक्षणीं ।

म्हणोनी हें अत्यंत तत्त्व समजोनी । सत्त्वविश्वासें कोणी न चालावें ॥२१२॥

(भावार्थ :- अपरिग्रह व अचौर्य या दोहोंनाहि असेच व्यभिचाराचे वेळी प्रसंग येतात म्हणजे असे प्रसंग येतात कीं तेव्हां अपरिग्रह व अचौर्य घडूंच शकत नाहींत, म्हणून या अत्यंतपणाला, तत्त्व म्हणून त्यांतच सत्त्व आहे, असा विश्वास ठेवून कोणी चालूं नये ॥२१२॥)

रासक्रीडेंत गर्भप्राप्ती । बोलिली आहे कवणे ग्रंथीं ।
यालागीं शास्त्रसंमतचि सत्त्वप्रतीति । जीवें यथाशक्ति आचरावी ॥२१३॥
परमेश्वरासी कांहीं । तयाचा बाध सर्वथा नाहीं ।
येणेंचि मोडिले सर्वही । रूपकयत्न ॥२१४॥

रासक्रीडा रूपक खंडण

ऐतिह्य मानुनी रूपक करितां । तरी तयातें काव्यमात्रता ।
एरवीं अनुपयोगिता । सर्वथा तया ॥२१५॥
ऐतिह्य भंगूनि रूपक प्रमाण । मानावया कवण कारण । रासक्रीडेतुनी
वेदान्तनिरूपण । वेदान्तियावांचून कोणी करूं न शके ॥२१६॥
वेदान्तियासी रूपकें वेदान्त । सांगावया कवण हेत ।
उपनिषद्वाक्यावाचुनी द्विज विरक्त । न होती मुक्त आचार्य म्हणती ॥२१७॥
जे होती साधनचतुष्टयसंपन्न । तयासी बोध होय स्पष्ट वेदान्तवाक्येंकरून ।
जे अनधिकारी तयां कारण ।
स्पष्ट वेदान्तचि न कळे मा अस्पष्ट केविं कळे ॥२१८॥
विरक्त कामपरवचनें न पाहती । बद्ध तंव वेदान्तांतूनहि कामपरचि घेती ।
मग वेदान्तरूपकें कामक्रीडा सांगावयाची प्रवृत्ति ।
व्यासांप्रति कां झाली ॥२१९॥
आप्तासी मिथ्या बोध करणें । उचित नाहीं कवणेंमानें ।
स्व-ब्रह्मसूत्रीं कृष्णाचरणहि तेणें । खंडिलें नाहीं ॥२२०॥
व्यासासी न म्हणतां आप्त । तरी तुजचि आम्ही म्हणतों अनाप्त ।
मग भागवत संगति तरी व्यर्थ । रूपकें लावूं इच्छिसी कां ॥२२१॥
जे अविद्या तिमिरतरणी । हृदयचौरंगचिन्मणी ।
तदीय भारती गर्जोनी । रूपक वारोनी हेंचि सांगे ॥२२२॥
''जे विषय जिणाया निघाले । ते शुकादिक दादुले ।

विषयचि वर्णितां झाले । भाट जयाचे'' ॥२२३॥ (ज्ञाने.११/१७३)
येरवीं तरी रूपकें । माना न येती निके ।
आणि भागवत तंव पारंपरिकें । प्रमाण आहे ॥२२४॥
रूपकाची उपासना । करितांचि न ये कवणिया गुणा ।
रूपकासाठीं त्यजिती प्राणा । कोणी हें न घडे ॥२२५॥
कृष्णासाठीं सांडिला प्राण । ऐसें भक्तमालेंत बहु वर्णन ।
तेव्हां रूपक म्हणतां भगवद्वर्णन । विरोधी जाण इतिहासू ॥२२६॥
शारीरसूत्रीं हराया प्रकृति । शरीररूपकोपन्यस्ती ।
परंतु आघवीच ती । प्रकृत्यपलापक ॥२२७॥ (य :१० पा.१०४)

(भावार्थ :- आचार्यांनी केलेल्या श्रीव्यासांच्या ब्रह्मसूत्रावरील भाष्यांत सांख्यांच्या प्रकृतीचें खंडण करण्याकरितां शरीराचे रूपक करून प्रकृति मिथ्या ठरविण्याचा उपक्रम केलेला आहे. परंतु त्यांनी हें प्रकृतीचा नाश करण्याकरितांच केलेलें आहे ॥२२७॥)

तेव्हां कृष्णापलाप करावया । असेल रूपकाची प्रक्रिया ।
[१] तरी प्रेमळ चर्या । बुडेल आघवी ॥२२८॥
अथवा अनिर्णीत पक्षीं । परस्पर होतील [२] स्वस्वापेक्षी ।
तूं होवावें रूपकपक्षीं । इतिहासपक्षीं आम्हीं राहूं ॥२२९॥
[३] हेतु-असिद्धि दाखवून । आम्ही रूपकाचें करूं खंडण ।
जैसें कां पुरंजनाख्यान । तैसें हें रूपक न म्हणावें ॥२३०॥
तेथ बोलिलेंचि आहे कंठरवें । कीं पुरुषा पुरंजन, बुद्धीतें पुरंजनी म्हणावें ।
आतां अतिशयोक्त्यलंकारें स्वभावें । रूपक न घटे ॥२३१॥

(टीप :- १) प्रेमळ भक्तांचे वर्तन. २) श्रीकृष्णाचा रास रूपक आहे किंवा नाहीं ह्या विषयीं निर्णय न ठरल्यास ज्याचा पक्ष त्याला मान्य होईल. ३) रूपक करण्यांत कांहीं हेतुच सिद्ध होत नाहीं.)

(दर्पण :- अतिशयोक्ति अलंकारे :- श्रीकृष्णाविषयीं इतिहास आहे, पण गोपिकांचा जो संबंध वर्णन केला आहे ती अतिशयोक्ति आहे, असें म्हटल्यास तें रूपक म्हणता येत नाहीं व श्रीकृष्ण अवतार खोटा ठरत नाहीं.)

सकळ इतिहास अपलापें । अपलापिती तव आईबापें ।
यालागीं रूपकप्रतापें । [४] असत् द्यूत न मांडीं ॥२३२॥

(टीप :- ४) खोटा जुगार)

(भावार्थ :- सर्वच इतिहास खोटा मानल्यास तुझे आईबाप देखील खोटे म्हणावे लागतील. म्हणून रूपकाचे जोरावर खोटा बाष्कळपणाचा खेळ करू नकोस ॥२८५॥)

श्लोक :- ''तद्रूपकमभेदोयमुपमानोपमेययोः'' ।
ऐसें काव्यप्रकाशांत केलें रूपकलक्षण ॥१॥

(भावार्थ :- काव्य प्रकाशांत रूपकाचें लक्षण असें केलें आहे की, उपमान व उपमेय (ज्याची उपमा दिली जाते तो पदार्थ) यांचा अभेद असणें.॥१॥)

असल्यावांचुनी पूर्वी उपमानोपमेय तें ।
कवणावरि कोणाचें घडे रूपक सांग पां ॥२॥
वंध्यापुत्री शशशृंगीं खपुष्पीं नरसागरीं ।
उपमानोपमेयत्व साहित्यशास्त्रवर्जित ॥३॥

(भावार्थ :- उपमान आणि उपमेय हे पूर्वी असल्यावांचून कोणावर कोणाचें रूपक घडेल हें सांग बरें ? (म्हणजे पूर्व इतिहास असल्याशिवाय रूपक घडूं शकत नाही). साहित्यशास्त्रानें वंध्यापुत्र, शशशृंग, खपुष्प, नरसागर यांच्या ठिकाणीं उपमान, उपमेयत्व करूं नये म्हणून सांगितलें आहे. २-३)

असल्या इतिहासाचें करणें जरि रूपक ।
काव्यमात्र सुखें हो तें न कथे परि लोपक ॥४॥

(भावार्थ :- काव्याचा आनंद घेण्याकरितां इतिहासाचें रूपक दाखविलें तरी तें रूपक इतिहासाचा लोप करीत नाहीं ॥४॥)

पुन्हा भागवताहूनि होय ना सिद्धरूपक ।
रासपंचाध्यायिचाची प्रथमश्लोक देखणें ॥५॥
अनेकयोगमायेनें रूपें धरित माधव ।
आरोपेंचि स्वयें मायारूप रूपक होतसे ॥६॥
माया जहीं इतिहासू तैं रूपक कसें घडे ।
व्यावहारिकसत्तेचें प्रातिभासिक रूपक ॥७॥

(भावार्थ :- पुनः, भागवतावरून रूपक सिद्ध होत नाहीं. ह्याकरितां रासपंचाध्यायीचाच पहिला श्लोक पहावा. माधव योगमायेनें अनेक रूपें धारण करतो, असें भागवतांत म्हटलें आहे. (दशम स्कं-अ २९-१, अ. ३३-३). रूपक हें स्वतःच आरोपानें मायारूप होत असतें.

एका वस्तूवर दुसऱ्या वस्तूच्या आरोपानें, उपमान-उपमेयाच्या अभेदानें होणारें रूपक स्वतःच मायारूप म्हणून खोटें असतें. पण माया हाच जेव्हां इतिहास असतो, तेव्हां त्यांत पुनः रूपक कसें असूं शकते ? '')

(भावार्थ :- व्यावहारिक सत्तेनें जें रूपक होतें तें प्रातिभासिक असतें.)

(दर्पण :- मुख व चंद्र हे दोन्ही व्यावहारिक सत्य आहेत, पण त्यांचें मुखचंद्र हें रूपक प्रातिभासिक आहे.)

प्रतिभास कथा तेव्हां केविं रूपक संभवे ।
मायेंत मायारोपानें जरी रूपक संभवे ॥८॥

(भावार्थ :- जेव्हा प्रातिभासिक हीच कथा असते. (अमुक प्रतिभास झाला, अमुक स्वप्न पडलें, अमक्यास दोरीचें ठिकाणीं सर्प दिसला अशी कथा) तेव्हां त्या प्रतिभासाला रूपक कसें म्हणतां येईल?)

स्वाप्ररज्जूसर्पसत्ता तेव्हां चवथि मान तूं ।
'मायाकरुणालीला' सांगे शाश्वतकोश तें ॥९॥

(भावार्थ :- मायेंतील पदार्थांत जर रूपक होऊं शकत असेल तर, मायेंतील एका पदार्थावर जेव्हां मायेंतील दुसऱ्या पदार्थाचा आरोप होतो तेव्हां तो आरोप स्वतः मायिक म्हणजे खोटा असतो. अशा स्थितींत प्रातिभासिक अशा स्वप्नांतील जी रज्जू तिचेवर भासणारा जो सर्प त्यांची त्या स्वप्नरूप प्रातिभासिक सत्तेंतील दुसरी प्रातिभासिक सत्ता मानावी लागेल. असें मानलें तर दोन प्रातिभासिक सत्ता, एक व्यावहारिक सत्ता व एक पारमार्थिक सत्ता अशा चार सत्ता मानाव्या लागतील. अशा चार सत्ता मानल्या नाहीत, पण असे मानले तरी मायेने श्रीकृष्णाने अनेकरूपे धारण करून जो रास केला असा इतिहास आहे तो रूपक होऊ शकत नाही ॥८-९॥)

(भावार्थ :- शाश्वतकोशांत मायेचे करुणा व लीला असें दोन अर्थ सांगितले आहेत. ॥९॥)

परंतु त्या दोहिंचेंही सांग रूपक कें घडे ।
लीलेच्या रूपकाचीही चेष्टा मात्र कपीसम ॥१०॥ (य१०.१०५)

(भावार्थ :- पण त्या दोन्हींपैकीं कोणताहि अर्थ घेतला तरी, रूपक कोठें होऊं शकतें, सांग बरें ! लीला हीच मुळी खरी नसते मग लीलेचें रूपक म्हणजे वानराची चेष्टाच म्हणावी लागेल ॥१०॥)

आधीं स्वीकारतां लीला काय रूपककारण ।

किंवा रूपक लीलेचें मनोलीलास्वरूपची ॥११॥

(भावार्थ :- प्रथम लीलेचा स्वीकार केला तर मग रूपक म्हणण्याचे काय कारण आहे. किंवा लीलेचेहि रूपक मानलें तर ती केवळ काल्पनिक लीला होईल. खरी लीला होणार नाहीं. ॥११॥)

इतिहास जरी साचू तरी व्यर्थचि रूपक ।
असत्य इतिहासाचें अवघें व्यर्थ रूपक ॥१२॥

(भावार्थ :- पण इतिहास जर खरा असेल तर तें रूपक म्हणणें व्यर्थ आहे व खोट्या इतिहासाचें तें रूपक आहे असें म्हटल्यास त्याचा कांही उपयोग नाहीं. ॥१२॥)

स्पष्टवेदान्ताधिकारीदृष्टीनें व्यर्थ रूपक ।
वेदान्तीं जो नाधिकारी तद्दृष्ट्या व्यर्थ रूपक ॥१३॥

(भावार्थ :- जो स्पष्ट वेदान्ताचा अधिकारी आहे (ज्याला वेदान्ताचा स्पष्ट वाक्यांनी बोध होतो) त्याला रूपकानें वेदान्त सांगणें व्यर्थ आहे. आणि वेदान्ताचा अधिकारीच नाहीं त्याला रूपकानें वेदान्त सांगून कांही फायदा नाहीं. तें व्यर्थ आहे ॥१३॥)

शृंगाररससंपन्ना किंतु निवृत्तिबोधका ।
रासपंचाध्यायिं ऐसें जरी श्रीधर बोलती ॥१४॥

(भावार्थ :- रासपंचाध्यायी ही शृंगाररसानें युक्त आहे. पण ती निवृत्तीचा बोध करून देणारी आहे, असें जरी श्रीधर म्हणतात ॥१४॥)

तथापि त्यांची निवृत्ती नाहीं रूपकवाचक ।
''आत्मारामीं कामभाव कामसंपत्तिनाशक'' ॥१५॥

*(भावार्थ :- तथापि त्यांनी निवृत्ती म्हटलें त्याचा अर्थ 'रूपक' नसून **परमात्म्याचे ठिकाणीं कामभाव टेवणेंच कामनाशक आहे** असा त्या निवृत्तीचा अर्थ आहे. ॥१५॥)*

कामेंचि कामनिवृत्ती भगवन्महिमा असा ।
पूर्णावतार गोविंद एवं श्रीधराशय ॥१६॥

(भावार्थ :- कामानेंच कामापासून निवृत्त व्हावे असा भगवंताचा महिमा आहे म्हणून भगवान श्रीकृष्ण हा पूर्णावतार आहे असा श्रीधरांचा आशय आहे ॥१६॥)

आम्हीं [१]'हृद्गर्भकेलींत' याचा सर्व विशेषही ।
सांगूं येथें दिशामात्र दाविली सज्जनाप्रती ॥१७॥

समाधान तुझें ऐसें केलें प्रथम युक्तिनें ।
आतां शब्दप्रमाणाच्या शंकेंचें ऐक आवडी ॥१८॥

(टीप :- १ अझून प्रगट न झालेला ग्रंथ.)

श्रीकृष्णाचे अंशावतारत्व खंडन

तूं बोललास कीं विष्णूपुराणीं अंश कृष्णही ।
भागवतांतही ऐसें परि त्वां नाहि वाचिलें ॥१९॥

''एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् परमेश्वरः ।
उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥६०॥
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले ।
अवतीर्य भुवोभारक्लेशहानिं करिष्यतः ॥६१॥

(विष्णुपुराण,अंश५,अ.१,श्लो.६०/६१)

(भावार्थ :- हे महामुने, याप्रमाणें भगवान परमेश्वराची स्तुति केली असतां त्यानें आपला पांढरा व काळा असे दोन केंस उपटले व देवांना म्हणाला 'माझे हे दोन केंस भूमीवर अवतार घेऊन भूमीचा भार व तिचे क्लेश हरण करतील.')

श्रीधरी टीका :-

एवमिति उज्जहार उत्पाटितवान् ॥६०॥

उवाचेति अयं भावः मम दुष्करं चेद्युष्माभिः कार्यसहाय्यं स्यात् । नन्विदमस्ति भूभारहरणादौ महत्यपि कार्ये मत्केशमात्रस्यैव समर्थत्वादिति न तु केशमात्रावतार इति मंतव्यम् ''मद्दृक्पातविचूर्णिता'' । ''इति कृष्णाष्टम्यां अहमुत्पत्स्यामि'' इत्यादिषु साक्षात्स्वावतारस्योक्तेः । सितकृष्णकेशधारणमपि शोभार्थमेव मिश्रकेशी अप्सरोवत् नत्वजरामरस्यार्थपलितत्वं संभवति ।''(य :१० पा.१०६) ''काष्ठामुहूर्तादिमयश्चकालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः'' इत्युक्तत्वात् । मत्केशौ वसुधातलेऽवतीर्य भुवोभारनिमित्तस्य क्लेशस्य हानिः करिष्यतः ॥६१॥

(भावार्थ :- उज्जहार =उपटले.

अतिशय अवघड काम असेल तर मी तुमच्या कार्याला साह्य करीन, असें असलें तरी भूभारहरण करणें हे जरी मोठें कार्य असलें तरी केवळ माझे केंस हें काम करण्याला समर्थ आहेत. परंतु केसाचाच अवतार झाला, असें समजूं नये.

''माझ्या केवळ दृष्टिपातानें दुष्टाचा नाश होतो'' व ''मी कृष्णाष्टमीला उत्पन्न होईन'' याप्रमाणें साक्षात् भगवंतानेंच अवतार घेण्याबद्दल वचनें असल्यामुळें केवळ

केसांचाच अवतार झाला, असें समजूं नये. पांढरा व काळा, असे जें केसांचे वर्णन केलें आहे ते अप्सरांच्या निरनिराळ्या केसांच्या रंगाप्रमाणें आपल्या केसांचे केवळ शोभेकरितां म्हणून वर्णन केलें आहे. कारण भगवान अजर व अमर असल्यामुळें त्यांचे म्हातारपणामुळें केंस पांढरे झाले असे म्हणणें संभवत नाहीं. कारण असें म्हटलें आहे कीं 'काष्ठ मुहूर्त इत्यादि शब्दांनी सांगितला जाणारा काळ ह्या भगवंतावर परिणाम करूं शकत नाहीं.' माझे केंस भूमीवर अवतार धारण करून भूमीला भार होणारे जे क्लेश यांची हानि करतील.)

''भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः ।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥''

(भागवत, द्वितीय स्कंध, अ. ७ श्लोक २६)

(श्लोकार्थ :- दैत्यांशभूत राजांच्या सैन्यांनी पीडित झालेल्या भूमीच्या क्लेश निवारणार्थ तो भगवान श्रीकृष्णच आपल्या अंशभूत बलरामासह वर्तमान अवतार घेईल तेव्हां बलरामाचा वर्ण पांढरा असेल व श्रीकृष्णाचा वर्ण काळा असेल. त्यांच्या मनांतील कर्तव्यकर्मे व मार्ग लोकांस कळावयाचे नाहींत. तो आपल्या महिम्यानें युक्त अशी अचाट कर्मे करील.)

टीका :- श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरिति दशभिः । सुरेतरा असुरांशसंभूता राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेण पीडितायाः कलया रामेणसह जातः सन् । ननु कोऽसौ जातः । सितकृष्णौ केशौ यस्य भगवतः स एव साक्षात् । सितकृष्णकेशत्वं शोभैव न तु वयः, परिणामकृतं अविकारित्वात् । उत्तूक्तं विष्णुपुराणे - ''उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने'' इति । य्ना भारते -

''स चापि केशौ हरिरुद्ग्रा जन्हे शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशावाविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ॥
तयोरेको बलभद्रो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।
कृष्णो द्वितीयः केशवः सम्बभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥''इति ॥

तत्तु न केशमात्रावताराभिप्रायम् किन्तु- भूभारावतारणरूपं कार्यं कियदेतत मत्केशावेवैतत् कर्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थं च केशोद्धरणमपि गम्यते अन्यथा तत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्येतद् विरोधा्ा । कथंभूतः परमेश्वरतया जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य । तर्हि ईश्वरत्वे किं प्रमाणं अतिमानुषकर्मान् यथानुपपत्तिरेवेत्याह । आत्मनो महिमोपनिबध्यतेऽभिव्यज्यते येषु तानि ॥२६॥

भावार्थ :-

तूं बोलिला ते हे श्लोक व्याख्यानें किंतु त्याचि गा ।
विशेष प्रतिपत्ती तूं करिं संशय वारुनी ॥२०॥
श्रीमद्विष्णुपुराणींची श्रीमद्भागवताचि ही ।
श्रीधरस्वामिनीं व्याख्या केली ती मज मानवे ॥२१॥
सर्व श्लोकार्थ यासाठीं स्वामिव्याख्यान्वयें करूं ।
कृष्णावतार या श्लोकीं बोलिला स्वामि बोलती ॥२२॥
शोभेसाठींच देवाचे केश ते नील पांढरे । (य :१० पा.१०७)
न म्हणावे वयोवृद्धपरिणामादिबोधक ॥२३॥
अविकारी दयासिंधू कोठला परिणाम त्या ।
माझ्या केशींच भूभारहरणीं पूर्ण शक्तता ॥२४॥
यासाठीं दाविलें देवें स्वकेश धरुनी करीं ।
जन्मेन देवकीपोटीं कृष्णाष्टमिदिनिं स्वयें ॥२५॥
ऐसें त्याचि पुराणांत वदले देव यास्तव ।
केशमात्ररूप कृष्ण न म्हणावें कदापिही ॥२६॥
देवकीरोहिणीगर्भी केशें ती पांढरी निळी ।
राहिली यद्यपी ऐसे महाभारतिं बोलिली ॥२७॥
तथापि तदभिप्रायवर्णमात्रनिदर्शक ।
ऐसा हा भगवन्महिमा सर्वसंसारतारक ॥२८॥
श्रीमद्भागवताचाही हाचि भावार्थ वर्णिला ।
तेविं विष्णुपुराणाचा हाचि भावार्थ वर्णिला ॥२९॥
आणीक एक यामाजीं तत्त्व कीं केश मस्तकीं ।
अर्थ कीं श्रीविष्णुच्याही श्रीकृष्ण वसतो शिरीं ॥३०॥

आर्या.

आणीक या पुराणीं कृष्ण जसा विष्णुजन्य बोलियला ।
तैसा ब्रह्मविवर्ती नारायण कृष्णजन्य बोलियला ॥१॥

श्लोक.

ब्रह्मखंड तृतीयाध्यायांत वाचोनि पाहणें ।
श्रीकृष्णदक्षिणांगापासुनी नारायणा जनी ॥३१॥

श्रीधरस्वामिनीं श्लोक भारतांतून घेतले ।
त्यांच्या टीकेंत हें तत्त्व चतुर्धरहि बोलती ॥३२॥
''तौ चापि केशौ निविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ देवकी रोहिणी च ।''

नीलकंठी टीका -

अत्र केशावेव रेतोरूपौ पांडवानामिव रामकृष्णयोरपि प्रकरणसंगत्यर्थं साक्षाद्देवरेतस उत्पत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । अत एव देवक्यां रोहिण्यां च साक्षात् केशप्रवेश उच्यते न तु वसुदेवे । तथा सति तु ''देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधय'' इत्यादि श्रौतप्रनाड्याऽस्मदादिवत्तयोरपि व्यवधानेन देवप्रभवत्वं स्यात् । तथा च ''कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति'' श्रीमद्भागवतोक्ति : संगच्छते । **(य१०-१०८)** न च केशोद्धरणात् कृष्णस्याप्यंशत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । केशस्य देहावयवत्वाभावात्। तस्मान्नमुचिवधे कर्तव्ये यथाऽपां फेने वज्रस्य प्रवेश एवं देवकीरोहिण्योर्जठरप्रवेशे कर्तव्ये केशद्वयेन द्वारभूतेन भगवतः कात्स्र्न्येनैवाविर्भावो द्रष्टव्य इति युक्तम्'' ।

(भावार्थ :- ते दोन केस यदूंच्या कुलांतील देवकी व रोहिणी या स्त्रियांच्या गर्भात शिरले. पांडवांची उत्पत्ति ज्याप्रमाणें देवांच्या रेतापासून झाली होती, असें त्या प्रकरणांत सांगितलें आहे; त्या प्रकरणाची संगति लागावी म्हणून पांडवांच्या उत्पत्तिप्रमाणें रामकृष्णांची उत्पत्ति देवरेतापासूनच झाली हें सांगण्याकरितां दोन केसच रेतरूप होते, असें साांगितले आहे. म्हणूनच देवकी व रोहिणी यांच्या ठिकाणीं साक्षात् केशप्रवेश सांगितला आहे. वसुदेवाचे ठिकाणीं केशप्रवेश झाला असें सांगितलें नाही. असें सांगितलें असतें तर श्रुतीनें सांगितलेला मार्गच म्हणजे सूर्याचें रेत (पाऊस्), पावसाचें रेत वनस्पति वगैरेंचे सेवनानें पुरुषाचे ठिकाणीं व पुरुषाचें रेत स्त्रीचें ठिकाणीं जाऊन तिला गर्भधारणा होते, असें म्हणणें श्रीमद्भागवतांतील श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष भगवान आहेत, या उक्तीशी जुळत नाही.

केंस हा देहाचा अवयव असल्यामुळें श्रीकृष्ण अंशावतार आहेत, असें वाटण्याचें कारण नाही. नमूची दैत्याच्या वधाचे वेळीं ज्याप्रमाणें पाण्याच्या फेसांत वज्राचा प्रवेश सांगितला आहे, त्याप्रमाणें देवकी व रोहिणीच्या गर्भात केशप्रवेश झाला. यावरून संपूर्ण भगवच्छरीराचा त्यांच्या जठरांत आविर्भाव झाला, असें समजावें.'')

''तयोरेको बलदेवो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः ।
कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥

(महा. भा. आदिपर्व, अ. १९७, श्लोक ३३.)

श्लोक :-

स्वामीच पूर्वि वदले मुलपद्यसारा ।

व्याख्यार्थमात्र वदतों मिहि येथ सारा ।
श्रीकृष्णतत्व बुझुनी भव दूर सारा ।
त्या वाचुनी अनृत वाचुं नका पसारा ॥१॥
देवादिकांस भूतत्व तया ना रेत यास्तव ।
भूतत्व ईश्वरीं नाहीं यास्तव तद्रेत केशची ॥३३॥
गोविंद देवकीगर्भी केशद्वारें समस्तची ।
निजाविर्भाव दावी तो केशमात्र न बोलिजे ॥३४॥
''देवकीम्'' या मूलशब्दे देवकीउदरीं हरी ।
राहिला न वसुदेव जठरीं जीववत्कदा ॥३५॥
उदरीं जरि बापाच्या असता व्रजवल्लभ ।
तरी [१] पंचाग्निविद्योक्त शुक्रमार्गेचि जन्मता ॥३६॥

(टीप :- १) सूर्य, पर्जन्य, औषधि, पुरुष व स्त्री असे पांच अग्नि आहेत, या अग्निद्वारा.)

'''भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः॥''

(भागवत, दशमस्कंध, अ. २, श्लो. १६)

आत्मा सर्व जगाचा जो भगवान् भक्तवत्सल ।
राहिला अंशभागानें वसुदेवमनांत तो ॥३७॥
ऐसें भागवतीं वाक्य परी यांचा समन्वय ।
कीं आधीं मानसीं देव ध्येयस्वरूप राहिला ॥३८॥
देवक्यालिंगनीं ही तो न सत्त्वीं चळला नृप ।
प्रेमें मात्र देवकीच्या पोटीं देव प्रवेशला ॥३९॥ (य :१० पा.१०९)
याचा मुख्यार्थ ऐसा कीं वात्सल्यप्रेमवस्तुता ।
नारीसचि मिळे शुद्ध ब्रह्मधीला न राहुनी ॥४०॥
म्हणोनि आई देवाची व्हावें न [१]जनिता कदा ।
भक्तिरूपें पहातां तो पितरीं मातरीं समू ॥४१॥

(टीप :- १ पिता)

श्रीमद्भागवतीं उक्ती 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'।
यालागीं म्हणती स्वामी कृष्ण पूर्णावतारची ॥४२॥

बलिरामास अंशत्व श्रीधरादि समस्तही ।
सांगती परि त्यांचीही हो उपासनिं पूर्णता ॥४३॥
ओव्या :- एरवीं तरी पाहतां । देवा कोणेपरी अंशता? ।
चैतन्यदृष्टीं तत्वतां । निरंशचि सदा ॥२३३॥
मायादृष्टी अंशता जरी । सत्त्वाचे अंश न होती तरी ।
अंशही मानतां सत्त्वाचे परी । अल्पता न ये रजस्तमाविणें ॥२३४॥
देशकाल मायेचें कार्य । कारणमाया देशपरिच्छेदा न ये ।
रजस्तमाविण सत्त्वांश-सोय । न सांपडे ॥२३५॥
आपुलें अल्पज्ञान हें आवरण । सर्वथा न होय अविद्येविण ।
आणि अविद्येंत तव मम रमण । कदाचि न ये ॥२३६॥

(भावार्थ :- अल्पज्ञानानें परमेश्वराचे ठिकाणीं आवरण पडून अंशत्व येते म्हणजे अविद्येनें अंशत्व येते असें होईल पण माझा पति श्रीकृष्ण अविद्येंत कधीं येत नाहीं ॥२३६॥)

सत्त्वपरिच्छेदें सकळा । सर्वसमत्व मानतां अंश म्हणणें विकळा ।
एवं *महावराहीं केवळा । उक्तीही असती ॥२३७॥

*(भावार्थ :- सर्व अवतार परिच्छेदानें होतात असें मानल्यास सर्व अवतार सारखेच होतील. मग अंशावतार व पूर्णावतार हा भेद व्यर्थचि होईल. *महावराहपुराणांत अवतारदेह नित्य आहेत अशीं वचनेंहि आहे. ॥२३७॥)*

''सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।
[1] हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजा:,, चित् ।
परमानन्दसन्दोहाज्ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।
सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वे दोषविवर्जिताः ॥''

(टीप :- १) विनाश व उत्पत्ति यांनी रहित.)

या श्लोकांचा भावार्थ । कीं भगवद्देह नित्य समस्त ।
सर्वज्ञ सर्वशक्तिमंत । लीलामात्र देहदेहीभाव ॥२३८॥
आणि सुसिद्धान्तोत्तमीं प्रियादास ।
बोलिले कीं अधिक उणें न म्हणावें कोण्याही अवतारास ।
परी तारतम्यभेद जो विशेष । तो [2]माधूर्यकृपादिगुणावेशमात्र ॥२३९॥
येथहि आहे प्रमाण । प्रत्यक्ष विष्णुपुराण । नृसिंहरामादिसमानहि श्रीकृष्ण ।

[3]विशेष होय प्राकट्यें ॥२४०॥ (यः१०.पा.११०)

(टीप :- २) माधुर्य, कृपा इत्यादि गुणांचे आश्रयस्थान. ३) जरी सर्व अवतार समान आहेत तरी प्रकटगुणामुळें श्रीकृष्णाली विशेषता आहे.)

श्रीकृष्णाचें पूर्णत्व

मैत्रेय उवाच :-
हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ।
अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥१॥
न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः ।
सम्प्राप्तःशिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥२॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर ।
कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥३॥

श्रीपराशर उवाच :-
दैत्येश्वरस्य वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा ऽ पूर्वतनुग्रहणं कुर्वता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् ॥४॥
तत्र च हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमिति एतन्नमनस्यभूत ॥५॥
निरतिशयपुण्यसमुद्भूतमेतत् सत्त्वजातमिति ॥६॥
रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोऽवाप्तवधहेतुकीं निरतिशयामेव अखिल-त्रैलोक्याधिक्यकारिणीं दशाननत्वे भोगसंपदमवाप ॥७॥
न तु स तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालंबिनि कृते मनसस्तल्लयमवाप ॥८॥
एवं दशाननत्वेऽप्यनंगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतया भगवता दाशरथिरूपधारिणा हतस्य तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोन्तःकरणे मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूत् ॥९॥
पुनरप्यच्युत विनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुले जन्म अव्याहतैश्वर्यं शिशुपालत्वेऽप्यवाप ॥१०॥
तत्र त्वखिलानामेव स भगवन्नाम्नां त्वंकारकारणमभवत् ॥११॥
ततश्च तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतं अनेकजन्मसु वर्द्धित-विद्वेषानुबन्धि चित्तो विनिन्दनसन्तर्जनादिष्वुच्चारणमकरोत् ॥१२॥
तद्रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षिमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीट-केयूरहार-

कटकादि-शोभितमुदारचतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिप्ररूढ वैरानुभावादटन-भोजनस्नानासन-शयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु नान्यत्रोपययावस्यचेतसः ॥१३॥

ततस्तमेवाक्रोशेषूारयंस्तमेव हृदयेन धारयन्नात्मवधाय यावद् भगवद्धस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षय-तेजस्वरूपं ब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत् ॥१४॥

ताव्ा भव्ाक्रेणाशुव्यापादितस्तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतां तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ ॥१५॥

एतत्तवाखिलं मयाभिहितम् ॥१६॥

अयंहि भगवान् कीर्तितश्च संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिल सुरासुरादिदुर्लभफलं प्रयच्छति किमुत सम्यक् भक्तिमतामिति ॥१७॥ (य :१० पा.१११)

(भावार्थ :- मैत्रैय म्हणाले- पूर्व जन्मांत हिरण्यकशिपु व रावण ह्या स्थितींत विष्णूनें मारल्यामुळें त्यांना, देवांना सुद्धा दुर्लभ असे भोग प्राप्त झाले. परंतु त्यांच्यामध्यें (परमेश्वरामध्यें) ते मिळून गेले नाहींत. परंतु शिशुपालजन्मांत त्यांनाच श्रीविष्णूनें मारलें असतां त्यांना सायुज्य प्राप्ति कशी झाली? सर्व धर्म जाणाऱ्यामध्यें श्रेष्ठ असे मुनिवर! ही गोष्ट ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे. मी अत्यंत कुतुहलानें आपल्यास हा प्रश्न केला आहे. कृपा करून हें मला सांगावे.

पराशरमुनि म्हणाले, दैत्येश्वराचा वध करण्याकरितां संपूर्ण लोकांची उत्पत्ति, स्थिति, नाश करणाऱ्या भगवन्तानें शरीर धारण करून प्रथम नृसिंहरूप प्रगट केलें. तेव्हां हा विष्णु आहे, असें हिरण्यकश्यपूच्या मनांत आले नाहीं. निरतिशय पुण्यानें उत्पन्न झालेला हा कोणी प्राणी आहे. इतकेंच त्याला वाटलें. रजाच्या उद्रेकानें प्रेरित असें त्याचें मन एकाग्र होऊन त्याचे अंतःकरणांत त्या प्राण्याच्या भावनेनें त्याच्यापासून त्याचा वध झाल्यामुळें सर्व त्रैलोक्यांत श्रेष्ठ अशी भोगसंपदा रावणजन्मांत त्याला प्राप्त झाली.

अनादिनिधन, परब्रह्म, निराधार अशा भगवंताचे ठिकाणीं त्यानें आपलें मन न लावल्यामुळें त्याचा त्या भगवन्तात लय झाला नाहीं. तसेंच रावण झाल्यावर देखील तो कामाचें स्वाधीन झाला. जानकीचे ठिकाणीं त्याचें मन आसक्त झाले. भगवंताने रामाचा जन्म घेऊन त्याचा वध केला. तेव्हां त्याला त्या भगवंताच्या रूपाचेंच फक्त दर्शन झालें. हा अच्युत आहे असें समजून त्या रूपाचें ठिकाणीं आसक्ति झाली नाहीं. त्यावेळीं त्याचें अंतःकरणांत हा मनुष्य आहे, एवढीच बुद्धि झाली.

पुनः देखील तो भगवान अच्युताचे हातानेंच मेल्यामुळें सर्व भूमंडळांत श्लाघ्य

98

अशा चेदिराज कुलांत त्याचा जन्म झाला. या जन्मांत त्याला शिशुपाल असें नांव प्राप्त होऊन त्याला अव्याहत असें ऐश्वर्य प्राप्त झाले.

ह्या शिशुपालजन्मांत तर तो भगवंताच्या नांवांना 'तो' 'तूं' अशा एकेरीपणानें संबोधून त्याच्याविषयीं तुच्छता दाखवूं लागला. अनेक जन्मांत वाढलेल्या द्वेषानें त्याचें चित्त युक्त झाल्यामुळें त्या अच्युताच्या समयानुसार पडलेल्या सर्व नावांचा निंदेनें व तुच्छतेनें तो एकसारखा उच्चार करूं लागला.

फुललेल्या कमलदलासारखे ज्याचे डोळे आहेत, ज्यानें अत्यंत तेजस्वी असे पिवळे वस्त्र धारण केलें आहे, स्वच्छ किरीट, केयूर, हार, कटकादिकांनी शोभित ज्याचें चार बाहू गुडघ्यापर्यंत लांब आहेत, ज्याच्या हातांत शंख, चक्र, गदा व पद्म धारण केलेले आहेत, अशा रूपानें युक्त असलेल्या भगवंताचे ठिकाणीं, ज्याचे अतिशय वैरामुळें लागलेलें चित्त, फिरतांना, भोजन करतांना, स्नान करतांना, आसनावर बसला असतांना, बिछान्यावर निजला असतांना, तसेंच कोणतीहि क्रिया करीत असतांना देखील भगवंताच्या रूपाशिवाय इतर कोठेंहि जात नव्हतें.

अशा भगवंताविषयीं जोराजोरानें निंदावाक्य उच्चारीत असतांना भगवद्रूप हृदयामध्यें धारण करीत होता. तितक्यांत भगवंताच्या हातांतून सुटलेलें अत्यंत तेजस्वी अलातचक्राप्रमाणें लखलखित असें चक्र पाहून, ज्याचें द्वेषादि दोष निवृत्त झाले आहेत, अशा त्यानें ब्रह्मस्वरुप अशा भगवंताला पाहिले.

इतक्यांतच भगवंताच्या स्मरणामुळें ज्याचा सर्व पापसमुदाय दग्ध झाला आहे, असा तो, भगवंताचे चक्राने मारला गेला. याप्रमाणें तो भगवंताच्या हातानें मरण पावला व भगवंताचे ठिकाणीं सायुज्य पावला. ह्याप्रमाणें तूं जें मला विचारलेंस तें मी तुला सर्व सांगितले या भगवंताच्या द्वेषानें सुद्धां कीर्तन किंवा स्मरण केलें असतां सर्व सुरासुरांना दुर्लभ असें फळ भगवान देतो.)

भावार्थ :-

(ओव्या) मैत्रेय म्हणे भगवंता । हिरण्यकशिपु देवा झगटतां ।
मुक्ति कां न पावला चिंता । हे मज वाटे ॥२४१॥
यद्यपि सनकादिशापें जन्म तीन । जयविजयां नियत हा हेतु कळे प्रधान ।
तथापि योगवासिष्ठीं वराभिमान । शापनाशक जाहला ही कथा असे॥२४२॥
अंबा गंगाशाप अर्धदेहें भोगुनी । अर्धदेहें शिखंडी झाली हें भारतीं वदले मुनी।
दुर्वासशाप अंबरीषा लागुनी । हरिकृपें न लागे ही पुराणीं कथा ॥२४३॥

यास्तव भगवद्भक्ता कांहीं । शाप वर सर्वथा नाहीं ।
तस्माद्व्यर्थ चिंता ही । म्हणिजे श्रोतीं ॥२४४॥
असो मैत्रेयाचा ऐसा । प्रश्न ऐकोनी आपैसा ।
ऋषीच्या हृदयोल्हासा । प्रेमभरतें ॥२४५॥
म्हणे गा हिरण्यकशिपुनें नृसिंह देखिला । तैं विष्णु ऐसा नोळखिला ।
वाटे महापुण्यें जन्मला । कोणी जीव ॥२४७॥
तथापि दर्शनसुकृतें महाफळ । रावणजन्म पावला केवळ ।
तेथही जानक्याद्यासक्तिशीळ । मनुष्यबाळ मानी रामा ॥२४८॥
यद्यपि शिवोपासनाजन्य रावणैश्वर्य ।
तथापि रामदर्शनेंचि प्राप्त शिशुपाळजन्मैश्वर्य ।
म्हणवोनी रावणजन्मऐश्वर्य । नृसिंहदर्शनफळ म्हणूं ॥२४९॥
आधीं जयविजय वैष्णव होते । यालागीं शिवोपास्ति निमित्तचि येथें ।
शिशुपाळजन्मीं श्रीकृष्णातें । अग्रपूजासमयीं निंदी ॥२५०॥
तेथ शंखचक्रादि चिन्हस्थीति । नारायणनामप्रवृत्ति ।
हा विष्णुचि ऐसें जाणोनि निश्चिती । द्वेषे वृत्ति एकाग्र करी ॥२५१॥
तेणें तेथेंचि पावला लय । पराशर म्हणती हे मैत्रेय ।
द्वेषेंहि कृष्णभक्ति मुक्तिप्रद होय । मा भक्तिमंता काय शंका ॥२५२॥
नृसिंहीं बहुधा लालन । पितृमातृत्वें भगवद्भजन ।
लालनवात्सल्याश्रय रघुनंदन । आणि मानसमर्यादा माधूर्याश्रयहि ॥२५३॥
लालन वात्सल्य माधूर्य तिन्ही । मर्यादापुष्टिमय घडती श्रीकृष्णीं । जें निरसिलें आहे वेदानीही । तेहीं साधन करोनी उद्धरिलें यास्तव पूर्ण कृष्ण ॥२५४॥ किंबहुना आपली प्रतिज्ञा मोडून । आपणचि केलें अन्य साधन ।
येच विषयीं प्रमाण । किंचित् ऐकें ॥२५५॥
'कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति'। गीतेंत षोडशाध्यायीं उक्ती ।
यद्यपि ''धर्माविरूद्धो कामोऽस्मीति''। गीतेंतचि वदले देवो ॥२५६॥
(य :१० पा.११२) निषिद्धकामवर्जन प्रथम उक्त्यर्थु । विहितकामसेवन द्वितीय उक्त्यर्थू । तथापि निषिद्धकामचि मोक्षहेतु । गोपींस झाला ॥२५७॥
येविषयीं श्रीमद्भागवत । कंठरवेंचि सांगत ।
तोहि श्लोक उद्धवोक्त । प्रमाण आयिकें ॥२५८॥

''आसामहोचरणरेणुजुषामहंस्याम् ।
वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ॥
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा ।
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥
(भाग. स्कंध. १०, अ. ४७, श्लो. ६२)
(भावार्थ) उद्धव म्हणे होजी । ह्या आणि मी कृष्णरजीं ।
लंपट तदपि दोघांमाजीं । उमजे भेदु ॥२५९॥
म्हणोनी यांचे चरणरज । जे सेवुनी पावले निज ।
ते वेलिवृक्षपाषाण सहज । होवावें मिया ॥२६०॥
जयांचें सामर्थ्य अति अद्भुत । उल्लंघोनी वैदिकपंथ ।
अपवर्ग पावल्या श्रौत । श्रीकृष्णचरणीं ॥२६१॥
पंचरात्रादि देवनिर्मित । ते वेदविरोधास्तव निंदित ।
परी ययांचें कृत्य अवेदोक्त । महामुनिहि प्रशंसिती ॥२६२॥
यद्यपि श्रीकृष्णाच्या ठायीं । [1]सर्वपतित्वास्तव निषिद्ध काम नाहीं । तथापि
यदा गृहकर्माच्या[2] ठायीं । तद्दृष्ट्या निषिद्ध कामु गोपीकृत्य ॥२६३॥
तो निषिद्धकामहि साधन । झाला आपुलें असुरत्व[3] सोडून ।
यालागीं अवतार पूर्ण । श्रीकृष्णनाथु ॥२६४॥
एवं अंशवाक्यसमाधान केलें । आतां स्पष्ट पूर्णवाक्य पाहिजे ऐकिलें ।
श्रीमद्भागवतीं बोलिलें । प्रथमस्कंधीं तृतीयाध्यायीं ॥२६५॥

(टीप :- १. वासुदेवच सर्वांचा पति आहे या वचनावरून. २. गृहस्थ धर्माला अनुसरून. ३. वेदविरुद्धत्व.)

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥२८॥

(भावार्थ :- हे पूर्वश्लोकांत सांगितलेल्यापैकीं कांहीं अंशावतार व कांहीं कलावतार आहेत. पण कृष्ण परमात्मा पूर्ण परब्रह्मस्वरूपच होय. इंद्राचे शत्रु जे दैत्य त्यांनी लोकांना उपद्रव दिला असतां हे परमेश्वराचे अवतार लोकांना सुखी, करतात ॥२८॥)

अन्नप्रदाने पालक पिता । परी एक न होती पालक पिता ।
पालकातें न ये पितृता । पितया पालकता सहजची ॥२६६॥

तेवि जयाचेनि प्रगटणें । इंदादिकांचें मात्र पोषणें ।
ते अवतार परी कृष्णें । प्रगटलिया होणें सहजचि ते ॥२६७॥
पृथ्वीवरी आविर्भाव । येणेंचि मानें व्रजराव ।
अवतार हे बोलती सर्व । परी तो स्वयमेव परमात्मा ॥२६८॥
यद्यपि युक्तिबळें पाहतां । अवतारीं न सांपडे भिन्नता ।
तथापि कार्यापुरतीच ज्ञानशक्तिता । अन्यावतारीं ॥२६९॥

(दर्पण :- सर्व अवतारांची ज्ञान व शक्ति सारखीच असते. मूळ अवतारांत मुळींच भेद नाहीं. फक्त ज्ञान व शक्ति प्रगट होण्यांत भेद आहे.)

येथ सकळचि परिपूर्ण । यालागीं श्रीकृष्ण स्वयं भगवान । दशावतारीं नाहीं कृष्ण । येथ अभिप्रायें प्रमाण जयदेवस्वामी ॥२७०॥ (य१०.पा.११३)

दशावतार स्तुति

''वेदानुद्धरते, जगन्निवहते, भूगोलमुद्‌विभ्रते ।
दैत्यं दारयते, बलिं छलयते, क्षत्रक्षयं कुर्वते ॥
पौलस्त्यं जयते, हलं कलयते, कारुण्यमातन्वते ।
म्लेच्छान्मूर्च्छयते, दशाकृतिधृते कृष्णाय तुभ्यं नमः'' ॥१॥

(भावार्थ :- जो वेदाचा उद्धार करतो, जगाचा भार सहन करतो, आंत गेलेल्या पृथ्वीला वर काढतो, दैत्यांना पीडा करतो, बलीचा छळ करतो, क्षत्रिय कुलाचा नाश करतो, रावणाचा पराजय करतो, नांगर धारण करतो. अहिंसाव्रताचा प्रसार करतो व म्लेच्छांना मूर्च्छा आणतो अशा प्रकारें दहा आकृति धारण करणाऱ्या हें श्रीकृष्णा ! तुला नमस्कार असो.)

जय जगदीश हरे

(राग-मालव ताल-रूपक.)

''प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् । विहितवहितचरित्रमखेदम् ॥१॥
केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे ॥धृ.॥
क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे । धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ॥
केशव धृतकच्छपरूप जय जगदीश हरे ॥२॥
वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना । शशिनि कलंककलेव निमग्ना ॥
केशवधृतसूकररूप जय जगदीश हरे ॥३॥
तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगम् । दलित हिरण्यकशिपुतनुभृंगम् ।

केशवधृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥४॥
छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन । पदनखनीरजनितजनपावन ॥
केशवधृतवामनरूप जय जगदीश हरे ॥५॥
क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम् । स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ॥
केशवधृतभृगुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥६॥
वितरसि दिक्षु रणे दिक्‌पतिकमनीयम् । दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥
केशवधृतरघुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥७॥
वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम् । हलहति भीतिमिलितयमुनाभम् ॥
केशवधृतहलधररूप जय जगदीश हरे ॥८॥ (य१०-११४)
निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् । सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ॥
केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥९॥
म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥
केशवधृतकल्किशरीर जय जगदीश हरे ॥१०॥
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् । श्रृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ॥
केशवधृतदशविधरूप जय जगदीश हरे '' ॥११॥

ओव्या :-

या श्लोकीं दशरूपें । धरिलीं आथि व्रजभूपें ।
'हलं कलयते' या पदें साक्षेपें । बोलिला बलदेव दशावतारीं ॥२७१॥
आणि केशवधृतहलधररूप' । येणेंहि सुचविला हाचि संकल्प ।
कीं दशावतारीं व्रजभूप । नाहीं म्हणूनी ॥२७२॥
एवं प्रबंधें कां श्लोकें । जयदेव हें बोलिले निकें ।
यद्यपि 'गोपाळतापनीय' श्रुतींत विशेखें । बोलिलें अवतारत्व ॥२७३॥
तथापि सकलावतारश्रेष्ठता । आणि तेथेंचि बोलिली ब्रह्मता ।
यालागीं श्रीकृष्णपूर्णता । उपलब्ध होय ॥२७४॥
निजधामा न जातां कृष्ण । वसविलें पंढरीनिधान ।
हें वारकरी-संप्रदायभाषण । [1]दंश कीं कृष्ण नाहीं दशावतारीं ॥३७५॥
आधीं रचिली पंढरी । मग वैकुंठ नगरी ।
इत्यादि [2]वचनसरी ।करी तेंचि ॥२७६॥

(टीप :- १) भाव २) वचनांचा ओघ)

''यद्यपि तत्रांशेनावतीर्णस्य'' । (भागवत.१०-१-२)

'दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान् भवाय नः।'*(भाग.२-२-४१)*

''ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ''

इत्यादि अनेक ठिकाणीं अंशत्व सांगितलें आहे, तर [3]एकाच वाक्यानें पूर्णत्व कसें साधलें जाते, अशी शंका येणें साहजिकच आहे. पण तिचें समाधान हा शास्त्रारंभीं जन्मगुह्यसूत्ररूप अध्याय असल्यामुळें, व त्यांतील हें **''परिभाषासूत्र''** असल्यामुळें, व शास्त्रामध्यें परिभाषा एकच वेळ पठण केली जात असल्यामुळें, तिनें दाखविलेला अर्थ या एकाच वाक्यानें सिद्ध होतो; अशा रीतीनें विश्वनाथानें केलें आहे; आणि अंशवाक्य प्रकरणरूप आहे; व येथील वाक्य श्रुतिरूप आहे; **(य१०-११५)**

(टीप :- ३) ''कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'')

''श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम् अर्थविप्रकर्षात्''

(जैमिनी सूत्र ३३-१४)

असें पूर्वमीमांसेंत जैमिनीय सूत्र असून त्याचा अर्थ श्रुति, लिंग, वाक्य, प्रकरण, स्थान, समाख्या एकत्र प्राप्त झालीं असतां क्रमानें पुढचीं पुढचीं प्रमाणें दुर्बल होतात. कारण त्यांना मागच्यामागच्याची कल्पना करावी लागते, असा त्या सूत्राचा अर्थ असून

''श्रुत्यादिबलियस्त्वान्नबाधः'' (ब्रह्मसूत्र,अ.३,पा.३.सू.४९,)

(भावार्थ :- प्रकरणाच्या अपेक्षेनें श्रुतिप्रमाण व लक्षण आदि प्रमाण बलवान असल्यामुळें प्रकरणद्वारा सिद्धान्ताचा बाध होऊं शकत नाहीं.)

असें उत्तरमीमांसेचें भगवान् बादरायणाचार्यप्रणीत ब्रह्मसूत्र असून त्याचाहि अर्थ असा वरील सूत्राप्रमाणेंच आहे. हें वाक्य श्रुतिरूप असल्यामुळें प्राकरणिक अंश वाक्यापेक्षां प्रबल आहे. शिवाय श्रीकृष्णाला अंशावतार मानण्याविषयीं वैदिकपौराणिक संप्रदायहि नाहीं. श्रीधरस्वामींनींहि असेंच समाधान पुष्कळ ठिकाणीं केलें आहे. किंतु माझ्या मतानें याचें समाधान असें आहे कीं,

''अवारुकण्हाकेवलि जवुरा आ अंस केवलि अहिल्लो ।
जो गोवळ अलिवल्ली नाणमिणं होतितासव अणादो ।
वअणवम् अनुगीताई जहा :-

(भावार्थ :- पूर्णः कृष्णः केवले यदुराजः अंशः केवले ईश्वरः ।

यः गोवळ न अन्यत् इदं भवति तस्य वचनतः ।
वचनम् अनुगीतायां यथा ।)

''अबुध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।
न च साद्य पुनर्भूय स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥१०॥
नूनमश्रद्धानोऽसि दुर्मेधोह्यसि पांडव ।
न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनंजय ॥११॥
स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूतस्तथा वक्तुमशेषतः ॥१२॥
परं हि ब्रह्मकथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥१३॥
यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि ।
श्रुणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे ॥१४॥

(भावार्थ)

अर्जुन विसरलिया गीता । पुढती पुसिलें भगवंता ।
तैं देव म्हणे तुज अविश्वासवंता । न ये सांगतां पुनः मज ॥२७७॥
मियां योगसाधनेंकरून । जेणें मी मिळें तो धर्म दिला तुजलागुन ।
[1]येणेंचि वचनें आवेशानुमान । पूर्णाचें जाण घडे अंशीं ॥२७८॥
'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी'ति । गीतेंतहि दशमाध्यायीं श्रीपति । (य१०-११६)
बोलिले येणेंमानें द्वारावती । केला विभूतिबोध सत्य ॥२७९॥

(टीप :- १) अंशाचे ठिकाणी पूर्णाचा आवेश होतो असें ह्या वचनावरून अनुमान करतां येते.)

(भावार्थ :- गीतेंतील दहाव्या अध्यायांत ''वृष्णीमध्यें मी वासुदेव आहे'' अशी जी आपली विभूति सांगितली, ती विभूति म्हणजे द्वारावतीमधील वासुदेव शरीर समजावे ॥३३१॥)

(सारांश)

(१. ईश्वर नेहमीं सत्त्वरूप असून, मुक्त नेहमीं पापरूप प्रारब्धानें मिश्रित असतो, असा त्यांचा भेद मानणें बरोबर नाहीं. मुक्त पापप्रारब्धानें नेहमीं मिश्रित मानल्यास त्याला जीवन्मुक्ति कशी मिळेल?

२. ईश्वर सदा सत्त्वरूप मानणें म्हणजे जैनांच्या अत्यंत पुण्यराशी अरिहंताप्रमाणें मानण्यासारखे आहे.

३. अंगांत सर्वशक्ति असून दुसऱ्याचा उद्धार न करणाऱ्या अरिहंतापेक्षां श्रीकृष्णच भक्ताचे इच्छेनुसार भक्तीचा विस्तार करणारे आहेत.

४. अत्यंतत्व हें कशांतच असूं शकत नाहीं. यम, नियम, अहिंसा वगैरे कांहींच अत्यंत असूं शकत नाहींत. म्हणून शास्त्राला संमत अशाच सत्त्वाचें जीवानें यथाशक्ति आचरण करावें.

५. रासक्रीडा रूपक आहे, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. व्यासांना रासक्रीडेच्या रूपानें वेदान्त सांगण्याचें काय कारण होते ?

६. श्रीकृष्णाची भक्ति करणाऱ्या भक्तांचे पुष्कळ वर्णन सांपडते. ती केवळ रूपकाचीच भक्ति होती, असें म्हणतां येत नाहीं.

७. रूपक करण्यांत कांहींच हेतु सिद्ध होत नसल्यामुळें रासक्रीडा इतिहास मानणेंच योग्य आहे.

८. श्रीकृष्णानें मायेनें रास केला, असें भागवतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. तेव्हां ह्या मायेचें पुनः रूपक कसें संभवतें?

९. 'रासपंचाध्यायी' जरी शृंगाररस संपन्न असली तरी त्यामुळेंच शृंगाराची निवृत्ति होते, असें श्रीधरांनी टीकेंत म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ रास रूपक आहे, असा नाहीं. भगवंताचा महिमाच असा आहे कीं, त्याचे ठिकाणीं कामवृत्ति जरी ठेविली तरी कामाची निवृत्तिच होते.

१०. ''कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'' ह्या वाक्यावरून श्रीकृष्णाचा पूर्णावतार समजावा.

विष्णुपुराणांत म्हटलें आहे कीं, भगवंतांनी आपले पांढरे व काळे असे दोन केंस उपटून, हे केंस अवतार घेतील. त्याचा अर्थ श्रीधरस्वामींनी आपल्या टीकेंत असा केला आहे कीं, माझे केंसच केवढेंहि मोठें कार्य असलें तरी ते करूं शकतात. पांढरे व काळे हे दोन रंग बलराम व कृष्ण यांचे वर्ण दाखविण्याकरितां व त्यांची शोभा सुचविण्याकरितां सांगितले.

११. वस्तुतः भगवंताचा कोणताहि अवतार अंशावतार नाहीं. कारण चैतन्य नेहमी निरंश आहे. शुद्धसत्त्वाचे देखील अंश रजतमावांचून होऊं शकत नाहींत.

१२. अवतारांत जो तरतम भाव दिसून येतो तो माधुर्य, कृपा वगैरे गुणांच्या आवेशानें भासतो.

१३. नृसिंह, राम, कृष्ण ह्यांचे अवतार जरी सारखेच होते, तरी गुणांच्या प्रगटतेनें श्रीकृष्णावतारास विशेषता होती. विष्णुपुराणांत हें स्पष्ट सांगितलें आहे.

१४. वेदविरुद्ध अशा कामानेंच श्रीकृष्णभक्ति करून गोपिकांचा उद्धार झाला. ह्यावरून श्रीकृष्णाचा पूर्णावतार होता.

१५. जयदेवस्वामींनीहि श्रीकृष्णाला दशावतारांत घेतलें नाहीं. त्यावरून

श्रीकृष्ण पूर्णावतार होते, असा त्यांचा अभिप्राय दिसतो.

१६. ''कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'' हें वाक्य जन्मगुह्य अध्यायांत असल्यामुळें श्रुतिरूप आहे. कृष्ण अंशरूप सांगणारीं वाक्यें प्रकरणरूप आहेत. म्हणून श्रुतिरूप वाक्यच [१] प्रमाण समजावें.)

व्रजवासी श्रीकृष्णाचें पूर्णत्व व
मथुरावासी श्रीकृष्णाचें अंशत्व

विभूतित्व आपुलें आपणा । अनुपाधिक माने कवणा ।
उपाधि मानी अंशपणा । चुकेचि ना कीं ॥२८०॥

(भावार्थ :- (उपाधिवांचून आपण आपली विभूति होऊं शकत नाहीं.) उपाधिवांचून आपण आपली विभूति होतो, हें म्हणणें कोणास पटणार नाहीं व उपाधि मानल्यास अंशपणा चुकत नाहीं.)

अस कण्हो वैण्हवे पढिदं ''अज्ञोत्तोहि-सहायोभअवामिदिभाअवदम्मिपढिदं बम्हवैबत्तम्मिएवम-वारुअदोज्ञेवकण्हा । कुदोण्यदासमण्वओपुणाविभा-वअदम्मिभणिदंगग्गाज्ञेणणण्दम्जहा :-

(भावार्थ :- अंश कृष्णः वैष्णवे पठितम्
"आर्यपुत्रः अहिसहाय्यः भगवानिति भागवते पठितम् ।
ब्रह्मवैवर्ते एवं पूर्णः आर्यः एक कृष्णः ।
कुतः अन्यथा समन्वयः । पुनरपि भागवते भणितम् गर्गाचार्येण नन्दम् यथा)

'तवायमात्मजः प्रागिति सामान्योक्त्या ऋषिरयं जन्मान्तरगतं नाम कथयति इति नंदो मन्यतेस्म' इति श्रीधरस्वामिचरणाः ॥

(भावार्थ) आर्या :-

तव नंदन हा पूर्वी नंदा वसुदेवसदनिं अवतरला ।
वासुदेव म्हणति तया यास्तव जो मुनिसमाज भव तरला ॥१॥
मम नंदन नंदातें वाटे हा पूर्वजन्मिं वसुदेव ।
गृहिं अवतरला यास्तव म्हणती या वासुदेव भूदेव ॥२॥

तदो अज्ञउत्तस्यदारावदिम्मिकेवलिविभूतिअत्थि-इदिजाणिमो आकुदि भेवोअविमिलदिज-हागोपाळतापणीए –

(भावार्थ :- ततः आर्यपुत्रस्य द्वारवत्यां केवलः विभूतिः अस्ति इति जानीमः। आकृतिभेदः अपि मिलति यथा गोपालतापनीयेः-)

''सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् ।

द्विभुजज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ''॥

भावार्थ :-

द्विभुज वनमाली कमललोचनी । येर पदार्थ स्पष्ट पंडितमनीं ।
या श्रुतीच्या उपबृंहणीं । पद्मपुराणीं बोलिलें हें ॥२८१॥
तेथ आणिकहि उपयुक्त । भगवन्महिमा बोलिला यथार्थ ।
यालागीं ते श्लोक येथ । संग्रहोनि भावार्थ सांगूं ॥२८२॥

सेन्द्रियोऽपि यथा सूर्यस्तेजसा नोपलक्ष्यते ।
तथा कान्तियुतः कृष्णः कालं मोहयति ध्रुवम् ॥४२॥
न तस्य प्राकृती मूर्तिर्मेदोमांसास्थिसंभवा ।
योगी चैवेश्वरश्चान्यः सर्वात्मा नित्यविग्रहः ॥४३॥
काठिन्यं [१] दैवयोगेन [२] करकाघृतयोरिव ।
कृष्णस्यामिततत्त्वस्य पादपृष्ठं न देवता ॥४४॥***(पातालखंड अ. ७७)***

(टीप :- १) परमेश्वरशक्तीनें. २) गार व घृताप्रमाणें.)

या तिन्ही श्लोकांचा अर्थू । दैव म्हणे जे ईश्वरशक्तू ।
तो कठिण अनध्यस्तविवर्तु । आपुल्या योगें ॥२८३॥
अस्थिमांसमेदभरित । तयाचा देह न म्हणिजे प्राकृत । (य१०-११७)
ज्ञानेंहि न नाशे संसारवत । यालागीं नित्य तो बोलिजे ॥२७४॥
यद्यपि महावराहपुराणीं । सकल देह नित्य म्हणती मुनी ।
तथापि संपूर्ण सामर्थ्य प्रगट कैवल्यदानी । श्रीकृष्ण नित्य म्हणोनि पूर्ण ॥२८५॥
'भुजद्वयावृतः कृष्णो न कदाच्चितुर्भुजः' या अर्धश्लोकानं ।
केलें गोपालतापनीयश्रुत्युपबृंहण । आणि वसुदेवदर्शनादौ चतुर्भुजकृष्ण ।
भागवतीं आणि हरिविजयादि ग्रंथीं निरूपिला ॥२८६॥
या सकळाचें निर्णायक । पद्मपुराणवाक्यचि सम्यक ।
तेंही प्रमाण निष्कलंक । ऐकावें सुजनीं ॥२८७॥

वृंदावनपरित्यागो गोविंदस्य न विद्यते ।
अन्यत्र यद्वपुस्तत्तु कृत्रिमं तन्न संशयः ॥६०॥

(भावार्थ) वृंदावनपरित्याग । कदापि न करी गोपिरंग ।
मथुराद्वारकादिस्थानीं जें कृष्णांग । तें कृत्रिम चांग अंशरूप ॥२८८॥

व्रज तजि अनतन जावुहूं येही मेरी टेक ।

भूतलभार उतारहूं करहूं रूप अनेक ॥

इत्यादि साधु वअणम्मि अवारुकण्हा होन्ति.
(इत्यादि साधुवचनें पूर्णः कृष्णः भवति.)

''कृष्णोऽन्यो यदुसम्भूतो यः पूर्णः सोऽस्त्यतः परः।
वृन्दावनं परित्यज्य स्,, चिन्नैव गच्छति ॥
द्विभुजः सर्वदा सोऽत्र न कदाच्चितुर्भुजः ।
गोप्यैकया युतस्तत्र परिक्रीडति नित्यदा ॥

यामल भावार्थ :-

यदुकुळीं अवतरला कृष्ण । तो तंव अंशरूप वेगळा जाण ।
आणि गर्गसंहितेंत जो परिपूर्ण । सांगितला तो कृष्ण वेगळा ॥२८९॥
तो प्रगटला नंदभुवनीं । सर्वदा राहे वृंदावनीं ।
एक गोपी मात्र घेउनी । तिन्ही काळीं क्रीडतु ॥२९०॥

एष नारायणः साक्षात् क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यंकमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीं ॥१॥

(भावार्थ) ययाचा सार कीं मथुरेंतील कृष्ण नारायण ।
आणि ब्रह्मवैवर्ती नारायणाविर्भाव कृष्णापासून ।
यालागीं उभयविध कृष्ण । उपलब्धि होय ॥२९१॥
ब्रह्मवैवर्तपुराणीं । ब्रह्मखंडी चतुर्थाध्याय पहावा सकळानीं ।
परिपूर्णा कृष्णा पासुनी । नारायणाविर्भाव कीं ॥२९२॥ (य :१० पा.११८)
त्रिपादमहानारायणीं । मुख्य वैकुंठीं जी तनु स्थानीं ।
बोलिली ती तंव नारायणकृष्णीं । वैष्णवचतुर्थमूर्तिपणीं विराजे ॥२९३॥

(भावार्थ :- त्रिपादमहानारायण उपनिषदांत जी तनु मुख्य वैकुंठाचे ठिकाणीं सांगितली ती वैष्णवांची ब्रह्मा, विष्णु, महेश, यांहून निराळी जी चवथी मूर्ति ती समजावी. ती मूर्ति नारायणकृष्णरूपानें तेथें विराजमान आहे)

(दर्पण :- नारायण कृष्ण हीं दोन्ही नांवे देण्याचें कारण असें कीं, त्यांची एकमेकांपासून निरनिराळ्या ठिकाणीं उत्पत्ति सांगितली. यावरून तीं दोन्हीं रूपें एकच समजावीं, असा भाव.)

विभूति नारायण कृष्ण विवादू । एरवीं वैष्णवीं समान बोधू ।
तातभागवतवचनसंबंधु । श्रीकृष्णस्थान वैकुंठीं म्हणोनी ॥२९४॥

(भावार्थ :- नारायण पूर्ण असून श्रीकृष्ण त्यांची विभूति (अंश) आहे किंवा श्रीकृष्ण पूर्ण असून नारायण विभूति आहे हा केवळ नाममात्र विवाद आहे एऱ्हवीं वैष्णवांना दोन्ही सारखेच वाटतात. कारण जसे वैकुंठांत नारायण आहे, असें प्रसिद्ध आहे, तसेच श्री ज्ञानेश्वर महाराज व भागवत ह्यांच्या वचनांच्या संबंधावरून वैकुंठ श्रीकृष्णाचे स्थान दिसून येते)

परी भक्तिवशें आविर्भावें । परी पूर्णत्व व्रजस्था यावें ।
अंशत्व उपलंभावे । द्वारावतिस्था ॥२९५॥

(भावार्थ :- जरी वैकुंठ हें श्रीकृष्णाचें स्थान आहे, तथापि भक्तीनें त्यांचा कोठेंहि आविर्भाव होतो. तथापि व्रजांतील अवतार पूर्ण समजावा. द्वारावतीत उपलब्ध होणारा अंशावतार समजावा ॥२९५॥)

हेंही श्रुतिपुराणतंत्रान्वयें । सिद्ध म्हणोनि शंकार्ह नोहे ।
जो नामपणें उपाय । उपेय रूपपणें ॥२९६॥

(भावार्थ :- हे श्रुति, पुराण, तंत्र यांच्यानुसार सिद्ध आहे; म्हणून येथे शंका घेणें योग्य नाहीं. येथें नाम हा उपाय असून रूप हें साध्य आहे)

कदाचिन्न जायें अन्यत्र । तंव वादी म्हणे हें न मानती रूपाचार्यादि साधुवर ।
कीं कृष्णविरहद्वारकागमनादि कथा समग्र । विरोधी म्हणोनी ॥२९७॥

(भावार्थ :- त्या रूपाचा आविर्भाव होण्याकरितां दुसरें कोठें जावें लागत नाहीं.)

(वादी उवाच :- हें तुमचें म्हणणें रूपाचार्यादिक साधुश्रेष्ठांना मान्य नाहीं. कारण तसें मानलें तर, श्रीकृष्णाचा गोपिकांना विरह झाला, श्रीकृष्ण द्वारकेला गेले ह्या सर्व कथाशी त्यांचा विरोध येतो ॥२९७॥

सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । 'तत्रैवान्तरधीयत' या भागवतश्लोकपदें करून ।
गोपीचें हृदयींच एकीभवन । संयोगीं वियोगलालन कृष्णविरहू ॥२९८॥

(भावार्थ :- सिद्धान्ती म्हणाला, याचें उत्तर ऐक. ''तेथेंच श्रीकृष्ण गुप्त झाले'', या भागवत श्लोकपदावरून ''तत्र'' म्हणजे गोपींच्या हृदयांतच श्रीकृष्ण अंतर्धान पावले - म्हणजे गोपींच्या आत्म्याशीं एकरूप झाले. श्रीकृष्णाचा गोपिकांना विरह झाला ह्याच अर्थ इतकाच कीं श्रीकृष्णाशीं त्यांचा ऐक्यामुळें अखंड संयोग असूनहि विरहाची त्यांचे ठिकाणी भावना होती ॥२९८॥)

द्वारकागमन तंव अंशाविर्भावलीला । उद्धव तंव शहाणा करावया पाठविला ।
यालागीं रूपाचार्यादि वचनाला । सम्मान नाहीं ॥२९९॥

(भावार्थ :- मग द्वारकेंत गेले म्हणजे काय? तर त्यांनी लीलेनें आपल्या अंशाचा द्वारकेंत आविर्भाव दाखविला (गोपिकांना विरहच नव्हता तर व्रजांत उद्धवाला कशाला पाठविले?) तर उद्धवाला गोपिकांना पाहून भक्ति कशास म्हणतात हे समजावे म्हणून पाठविले, म्हणून रूपाचार्यादिकांचे वचन मान्य नाहीं ॥२९९॥)

वेदपुराणें शोधितां । तापनीयभागवतादि विलोकितां ।
श्रीकृष्णाची स्वयंरूपता । आणि अंशरूपता सांपडे ॥३००॥
त्याहूनि पहिली । गणावी व्रजस्थ केवली ।
आन अन्यत्र केवली । बोलिजे कीरू ॥३०१॥

(भावार्थ :- पहिली स्वयंरूपता फक्त व्रजांतील अद्वितीय मूर्तिविषयी समजावी व दुसरी कोणत्याहि ठिकाणच्या अद्वितीय विग्रहाविषयीं समजावी ॥३०१॥)

सकळहि अवतारसमान । अंशत्व तंव अघटमान ।
सत्त्वांश न होती रजस्तमाविण । आणि ब्रह्म तंव संपूर्ण निरंश ॥३०२॥

(भावार्थ :- सर्व अवतार ब्रह्मरूप मानल्यास ब्रह्मांत अंश नाहींत. ते शुद्ध सत्त्वमय म्हटल्यास त्यांत रजतम नसल्यामुळें शुद्ध सत्त्वाचेहि अंश होऊं शकत नाहींत. म्हणून कोणताच अंशावतार नाहीं कारण ब्रह्म निरंश आहे ॥३०२॥)

परी वेदोक्तसाधनें उद्धारु । येणें मर्यादित अन्यावतारु ।
आणि श्रीकृष्णीं सर्वदा उद्धारु । निःसाधनेंचि ॥३०३॥

(भावार्थ :- दुसऱ्या अवतारांची भक्ति वेदमार्गानेंच केली तर उद्धार होतो म्हणून त्या मर्यादेमुळें ते सर्व अंशावतार आणि श्रीकृष्णाची भक्ति दुसऱ्या कोणत्याहि साधनावांचून केली तरी नेहमीं उद्धार होतो, म्हणून ते पूर्णावतार होत ॥३५५॥

जे आगम सकर्म ईश्वर कथिती । तेथ उपास्य सृष्टिकार्यार्थ विष्णवादिव्यक्ति ।
जे आगम निष्कर्म ईश्वरप्राप्ति म्हणती ।
त्याचा अभिप्राय गोकुळपति कृष्ण भज्य निघे ॥३०४॥

(भावार्थ :- जे आगम- वेद- वेदविहित कर्मानें ईश्वरभक्ति करावी असे सांगतात, ते सृष्टिकार्याकरितां अवतार घेतलेल्या ज्या विष्णवादि मूर्ति त्यांची भक्ति (उपासना) करावी असें सांगतात. व जे वेद वेदविहित कर्मावांचून ईश्वरभक्ति केली तरी ईश्वरप्राप्ति होते असे म्हणतात, त्यांचा अभिप्राय गोकुळांतील श्रीकृष्णाचीच तशी भक्ति करावी असा दिसून येतो ॥३५६॥

म्हणाल एके ईश्वरीं हा आधारू । तरी उत्तर कीं मायाविनोदु ।

तेथ सात्वत शब्दु । प्रमाणहि आहे ॥३०५॥

(भावार्थ :- ईश्वर एकच असतां त्या एकाच ईश्वराची भक्ति भिन्न रीतीनें सांगणाऱ्या आगमांचा आधार कसा असूं शकतो. हा विरोध आहे, असे कोणी म्हणेल. पण त्यांत विरोध नाहीं. ईश्वराच्या मायेचा (लीलेचा) हा खेळ आहे व याला भागवत वचन प्रमाणहि आहे ॥३५७॥)

मूल - दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनेवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि''॥३४॥ (भागवत.स्कं.६.अ.९.श्लो.३४)

(भावार्थ :- देवा! तुझ्या क्रीडेचा प्रकार समजण्याला फार कठीण खरा; कारण, तुला कोणाचा आधार नाहीं, शरीर नाहीं, तूं आमच्या साहाय्याची अपेक्षा ठेवित नाहींस, तर स्वतः निर्गुण असतांना निर्विकार आत्मरूपाच्या योगानें हे सगुण विश्व उत्पन्न करतोस, रक्षितोस व लयास नेतोस. (३४-२)

श्रीधरी टीका :-

ननु केवलानुभवरूपत्वे मम सृष्ट्यादि कर्तृत्वं कथम् ? (य१०.११९)
तत्राहुः दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यद्यस्मादशरणो निराश्रय इदं विश्वम् अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं सहाय्यं येन सः ॥३४,२॥

मूल - अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाऽकुशलं फलमुपाददात्याहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥३५॥भगवत स्क.६ अ९.श्लोक३५॥

(भावार्थ :- शिवाय, जसा ह्या जगांतील कोणी देवदत्त नांवाचा पुरुष घर इत्यादि बांधतो आणि मग तेथें आपल्या बऱ्या वाईट कर्माची फळें भोगतो त्याप्रमाणें तूं ब्रह्मस्वरूपी असूनहि जीवरूपाने गुणसृष्टींत (संसारांत) पडून परतंत्र होत्साता स्वतः आचरण केलेल्या पुण्यपापरूप कर्माची फळें भोगतोस अथवा स्वस्वरूपीं रममाण; शांतिमान् व ज्याची चैतन्यशक्ति कधींहि विगलित झाली नाहीं, असा नुसता उदासीन (साक्षी) राहतोस (ह्या दोहोंपैकी तुला कोणती गोष्ट लागते) हें आम्हाला कळत नाहीं ॥३५॥)

श्रीधरी टीका :-

दुर्ज्ञेयान्तरमाहुः अथ तत्रेति यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो जीवरूपेण गुणविसर्गे पतितः सन्नुपाददाति यद्वा

समंजसमप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य स भवानुदास्ते उदासीनः साक्षितया वर्तत इति ॥३५॥३॥

मूल - नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्य माहात्म्येऽर्वाचीन-विकल्प-वितर्क-विचार-प्रमाणाभास-कुतर्क-शास्त्र-कलिलान्तःकरणाश्रय दुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरत-समस्तमायामये केवल एवाऽऽत्ममायामन्तर्धाय कोऽन्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥३६॥४॥ भाग. स्क६.अ९

(भावार्थ :- ह्या दोन्ही गोष्टी परस्पर विरुद्ध खऱ्या, पण तुझ्या ठिकाणीं त्यांचा तो विरोध नाहीं. लौकिक दृष्टान्तावरून तुजवर विकल्प लादणें असमंजस होय. कारण, ईश्वरा! तुझें ऐश्वर्य अचिंत्य आहे, तुझ्या गुणगणांची गणना करितां येत नाहीं. आणि तुझें माहात्म्य अतर्क्य आहे. विकल्प, वितर्क, विचार प्रमाणाभास हे सगळे कुतर्क अलीकडे राहतात (ह्यांची गति ब्रह्मस्वरूपी नाहीं) हे ज्या शास्त्रांत सांगितले आहेत, त्यांत अंतःकरण शिरलें कीं, तेथें दुराग्रहाला थारा मिळतो आणि मग तसले लोक वाद करूं लागतात. परमेश्वरा! तूं त्या लोकांच्या वादाला विषय होत नाहींस. तुझ्या केवळ अद्वितीय स्वरूपीं मायामय समस्त संसार उपरम पावला आहे. तूं आपली माया मध्यें ठेवलीस कीं, तुझ्या ठिकाणीं संभवणार नाहीं, असा पदार्थ सृष्टींत राहिला कोणता? माया मध्ये घेतलीस की तुझ्यावर कर्तृत्वादि सर्व गोष्टी संभवतात.

आतां कर्तृत्वादिक जर वास्तविक असते, तर विरोध संभवला असतां, परंतु तें खोटें आहे, कारण, तुजवांचून वस्तुतः दुसरें स्वरूपच कोणतेहि नाहीं, मग कर्तृत्व संभवावे कसें? ॥३६॥४॥)

विकल्प - असे किंवा कसे, असे दोन प्रकार.

वितर्क - दोहोमध्ये चांगले कोणते असावे, तो तर्क करणे.

विचार - अमूकच चांगले, असा निश्चय.

प्रमाणाभास - ह्या पैकी कोणत्याही विषयाला पोषक अशी असणारी प्रमाणे.

श्रीधरी टीका :-

तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाहुः ।
भगवतीति । अपरिमिता गुणगणा यस्य तस्मिन्नीश्वरे स्वतन्त्रेऽनवगाह्यमतर्क्यं माहात्म्यं यस्य तस्मिन् ।
विकल्प एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्थमेवेति तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्चार्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलमन्तःकरणमाश्रयो यस्य

दुरवग्रहस्य तेन वादिनां विवादस्यानवसरेऽ गोचरे ।
ननु श्रद्धामात्रमेतत् युक्तिरुच्यतां तत्राहुः ।
उपरतो मायामयः संसारो यस्मिंस्तस्मिन् केवलेऽप्यात्ममायां मध्ये निधाय कोन्वर्थः कर्तृत्वादिर्न सम्भवति ।
यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यान्नतु तदस्तीत्याहुः ।
स्वरूपद्वयाभावात् ॥३६॥

मूल -

समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियाम् ॥३७॥
भाग.स्क६.अ९.

(भावार्थ :- तथापि, जसें एकच दोरीचा तुकडा मनुष्य आपल्या बुद्धीच्या जसजशा कल्पना होतील तसतसा त्यांना सर्पादि अनेक प्रकारांचा भासतो, त्याप्रमाणें, ईश्वरा! तूंहि प्रत्येकाच्या मतानुसार वागत असतोस. ज्यांची दृष्टि सम असेल त्यांना एक परब्रह्म दिसतो, भेद पाहणारांस भिन्न भिन्न वाटतोस ॥३७॥५॥)

श्रीधरी टीका :-

तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः ।
अनुग्रहनिग्रहदिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वन्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः ।
समा विषमा च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायम् ।
सर्पादिविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जुखण्डस्तथा तथा भाति ।
यद्वा तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयति । समविषमेति ॥३७॥ (भाग.स्कं.६.अ.९)

(भावार्थ)

(भावार्थ) भगवंता तुझा क्रीडायोगु । लक्षितां आमुची प्रज्ञा पंगू ।
तूं जीवरूपें भोगिसी भोगु । कीं अवलंबिसी योगु उदासत्वें ॥३०६॥
हे दोन्ही तुझिया ठायीं । साचचिपणें विरुद्ध नाहीं ।
तूं सर्वेश्वर विश्वआई । म्हणोनियां ॥३०७॥
सर्पाकारें भय दाविता । आणि जलधाराकारें तृषा उपजविता ।
रज्जु जैसा भ्रांतिमंता । तूं भगवंता तेविं जीवा ॥३०८॥

ईश्वराविषयी त्रिविधभाव

स्वयें बोलिले देवराव । ईश्वराविषीं त्रिविध भाव ।
उदासीन आणि कर्मफलदातृत्व । भक्ततारकत्व तिसरें ॥३०९॥

''न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ गीता.अ५.श्लो.१५
तानहं द्विषतः क्रुरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ गीता.अ१६.१९॥
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हि तान् ॥ गीता.अ.७.२२
समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ गीता.अ.९.२९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ गीता.अ.९.३०

(भावार्थ :- सृष्टिकर्त्या परमेश्वरानें लोकांची कर्मे, लोकांचें कर्तृत्व किंवा कर्मफळ यांचा संबंध यांपैकी कांही उत्पन्न केले नाहीं. कर्म, कर्तृत्व व कर्मफळसंयोग या सर्व रूपानें प्रकृतिच परिणाम पावते. ॥१५॥ अशा त्या द्वेष करणाऱ्या क्रूर नराधमांना मी संसारातील सतत पापरूप आसुरी योनींतच जन्माला घालतो ॥१९॥ अशा रीतीनें ज्या इच्छेनें तें आराधन केलें जातें तसें फळ त्यांना मिळतें. पण जें फळ मिळतें तें मात्र माझ्यामुळेंच मिळतें ॥२२॥ मी सर्व भूतांचे ठिकाणीं सारखा आहे व मला कोणी प्रिय नाहीं व माझा कोणी शत्रु नाहीं, पण जे कोणी माझें प्रेम करतात त्यांचे ठिकाणीं मी आहे व माझ्या ठिकाणी ते आहेत. ॥२९॥ अर्जुना! जरी पुरुष प्रथम अत्यंत दुराचारी असला, तरी अनन्यभावानें जर माझें भजन करीत असेल तर, त्यानें आतां सन्मार्गानें वागण्याचा निश्चय केला असल्यामुळें त्याला सत्पुरुष समजलें पाहिजे. ॥३०॥)

कर्तृत्व कर्म कर्मफलदान । या अवघिया माया वा जीवसंकल्पकारण ।
परमात्मा अलिप्त याहून । उदासपणें ॥३१०॥
तया पापियांचीं कर्मे । पाहोनि फळ दीजे म्यां पुरुषोत्तमें ।
आसुरीयोनीचेनि धर्मे । युक्त करोनी ॥३११॥
प्राणी मजचिपासोनि पावती काम । मज जैसे जे भजती तैसा मी त्यां राम ।
मी मित्रशत्रुरहित सर्वसम । परी भजती त्यां सुगम हृदयांतु ॥३१२॥
महापापी मज भजतां साधु । एवं बोलिले करुणासिंधु ।
आपणचि जीव झालिया संबंधु । न राहे विरोधु कर्माकर्मी ॥३१३॥

(भावार्थ :- माझें भजन करणारा केवढाहि पापी असला, तरी तो साधूच समजावा, असें करुणासिंधु श्रीकृष्ण म्हणाले. पापकर्म करणारा केवळ श्रीकृष्ण

भजनानें साधु कसा होतो, असा संशय घेण्याचे कारण नाहीं. ब्रह्म स्वतःच जीव झाले असल्यामुळें कर्म व अकर्म ह्यांचा विरोध राहत नाहीं. ॥३१३॥)

आणि येथ स्वप्नीं दिसे । हेंही गा बोलिजे तैसें ।
स्वप्नभासु भोगितु असे । एक कर्मातें ॥३१४॥

(भावार्थ :- (ब्रह्मच जीव कसा झाला ह्यास दृष्टान्त देतात) जसें स्वप्नांत दिसते तसेंच येथें समजावें. जागृतीतील जीवाचा जो एक स्वप्नांतील आभास तोच स्वप्नांतील कर्माचा भोग घेत असतो ॥३१४॥)

(दर्पण :- ब्रह्माचाच मायेंतील आभास जो जीव तोच मायेंतील कर्मे भोगतो; म्हणून ह्या जीवाच्या कर्माचा ब्रह्माशीं कांही एक विरोध येत नाहीं. तो निष्कर्मच असतो. जीवाने कितीहि पातकें केलीं तरी श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं त्यांचा कांहीं एक विरोध नसतो. म्हणून श्रीकृष्ण भजनानें तो पातकी जीव देखील साधु होतो असा अर्थ.)

तेथ स्वप्नींच्या त्रिमूर्ती । स्वप्नाभासा कर्मफळें देती ।
तेथ अवचितां एक व्यक्ति । अकर्मउद्धारु जरी करी ॥३१५॥

(भावार्थ :- स्वप्नाची उत्पत्ति, स्थिति, लय करणाऱ्या त्रिमूर्ति ब्रह्मा, विष्णु, महेश. ते स्वप्नाभास असेल्या जीवाला स्वप्नाच्या कर्माची फळें देतात, पण जर एखादें वेळीं स्वप्नांतील एखादी व्यक्ति कर्मावांचून उद्धार करणारी असली. ॥३६७॥

तरी काय स्वप्नीचे नाशें । स्वप्ना कर्मप्रधान म्हणती ते पिसे ।
प्रत्यक्ष अविद्या दिसे । म्हणोनियां ॥३१६॥ (य१०-१२१)

(भावार्थ :- तरी मुळांतच खोट्या अशा स्वप्नांत काय कशाचा बाध होतो? स्वप्नाला कर्म हें कारण आहे, असे म्हणणारे मूर्ख आहेत. कारण स्वप्न अविद्येनें दिसतें असा सर्वांचा अनुभव आहे (म्हणून स्वप्न कर्मजन्य नसून भ्रमजन्य आहे) ॥३१६॥)

आघवेंचि स्वप्न एखादी व्यक्ती । कां न तारी ही वृथा प्रश्नोक्ति ।
तारलियाही माया कवण आपत्ति । होय तेथ ॥३१७॥

(भावार्थ :- स्वप्नांतील सर्वांचाच एखादी व्यक्ति कां उद्धार करीत नाहीं, हा प्रश्न व्यर्थ आहे. कारण जेथें सर्वच माया आहे तेथें तारले तरी काय हरकत आहे ? ॥३१७॥)

न तारलिया स्वप्नचि दिसे । स्वप्नस्था प्रश्न स्वप्नीं काय असे ।
स्वप्नीचें तर्क विचार निश्चय आपैसे । स्वप्नद्रष्ट्यासी स्पर्शती ना ॥३१८॥

(भावार्थ :- व न तारले तरी काय हरकत आहे ? स्वप्न जसेच्या तसेंच दिसतें. स्वप्नांत असलेल्यास स्वप्नांत कांहीच प्रश्न उपस्थित होत नाहीं. आणि स्वप्नांत उत्पन्न

होणारे तर्क, विचार निश्चय वगैरे, स्वप्नांचा जो साक्षी त्याला बाधूं शकत नाहीं ॥३१८॥)

तैसें या मायेच्या ठायीं । जीव भोक्ता फलदाते सृष्टिकार्यार्थ विष्ण्वादिही ।
कर्माविण त्राता यशोदांकशायी । गोविंद माझा ॥३१९॥

(भावार्थ :- ह्या मायिक प्रपंचाचीहि स्थिति स्वप्नाप्रमाणेंच आहे. येथें जीव हा भोक्ता असून त्याच्या कर्माचें फळ देणारे व सृष्टीचे उत्पत्ति, स्थिति, लयादि कार्य करणारे ब्रह्मा, विष्णू, शिव आहेत व कर्मावांचून आपल्या भक्ताचा उद्धार करणारा श्रीकृष्ण आहे. ॥३१९॥)

यांत श्रीगुरुचरणगत रहस्य एक । दृष्टानुमिति विश्वऋत ग्राहक ।
मायेतें तंव प्रकाशक । शब्दु एक उमसतु ॥३२०॥

(भावार्थ :- प्रत्यक्ष प्रमाण व त्यावर अवलंबून असणारे अनुमान ह्यांचे योगाने विश्वाच्या खरेपणाचे ग्रहण होते. विश्व ही माया आहे, असा प्रकाश पाडणारे फक्त शब्दप्रमाण दिसते. ॥३२०॥)

म्हणोनि सकर्मागम मायांशीं । निष्कर्मागम श्रीकृष्णवेशीं ।
एवं समता होय शब्दासी । अविरोधेंचि ॥३२१॥

(भावार्थ :- मायेच्या अपेक्षेनें असणारे जे ब्रह्मा, विष्णु, शिव त्यांची प्राप्ति होण्याकरितां वेद त्यांची सकर्म उपासना सांगतात आणि श्रीकृष्णस्वरूपाची प्राप्ति होण्याकरितां श्रीकृष्णाची वेद निष्कर्म भक्ति सांगतात. अशा रीतीनें वेदाचे ठिकाणीं विरोध न येता, समता येते. ॥३७६॥)

(दर्पण :- दोन्ही तऱ्हेच्या लोकांकरितां वेदानें मार्ग सांगितले आहेत, म्हणून त्यांचे ठिकाणी विषमता नाहीं, असा भाव.)

येणें मानें मुकुंदु । पूर्ण ऐसा प्रसिद्धु ।
व्रजविहारी निर्द्वन्द्वु । सेव्य तोचि ॥३२२॥
व्रजस्थाहूनि [१] पांडव-पाळणा । तातें दिधला वरिष्ठपणा ।
तो [२]बोधमात्रदृष्टि जाणा । आणि 'कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला' या तातवचना
[३]प्रेमदृष्टी अवलोकिजे ॥३२३॥
म्हणोनि विरोध नाहीं । शहामुनी तीन कृष्ण म्हणती तेथ [४] आवेश सर्वही ।
यालागीं त्यागिले तेहीं । मानभावमत ॥३२४॥
येथ रहस्य मात्र बोलिलें । विस्तारें अवतारतत्त्व पाहिजे कथिलें ।
परी तें जाईल निरूपिलें । सुरतरूमाजीं ॥३२५॥

तो श्रीकृष्णत्वें द्वापारीं आम्हां पति । ये युगीं मातापिता आळंदिपति ।
हृदयस्थानीं सद्गुरु माय बाप पति । श्रीज्ञानेश्वरमूर्ति दीनबंधू ॥३२६॥
तया वल्लभाचे चरण । [५]आत्मीय कालत्रयीं धरून ।
श्रीज्ञानेश्वर हेंचि स्मरण । द्यावें म्हणोन प्रसाद मागें ॥३२७॥

(टीप :- १) श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी द्वारकेंतील श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं गुरुत्वदृष्टीनें वरिष्ठता दिली. २) केवळ ज्ञानदान करणारा ह्या दृष्टीनें. ३) प्रेमवर्धनाचे दृष्टीनें. ४) शहामुनीने सांगितलेले तीन्ही श्रीकृष्ण आवेशावतार दिसतात. ५) आत्मस्वरूप अशा वल्लभाचे) **(य :१० पा.१२२)**

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे प्रेमनिकुंजे 'सेव्यनिर्णयो' नाम द्वितीया वल्ली ॥

॥श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु.॥

(सारांश)

(१. गोकुळांतील श्रीकृष्णविग्रह पूर्णावतार असून द्वारकेंतील चतुर्भुज श्रीकृष्णविग्रह अंशावतार समजावा.

२. पद्मपुराणांत म्हटलें आहे कीं, गोविंदानें वृंदावनाचा कधींच परित्याग केला नाहीं. त्याची तेथें गोपीसह नित्य क्रीडा चालली आहे.

३. विष्णुपुराणांत जो श्रीकृष्णाचा नारायणापासून आविर्भाव सांगितला आहे तो मथुरेंतील श्रीकृष्णाचा आहे. आणि ब्रह्मवैवर्तपुराणांत ज्या श्रीकृष्णापासून नारायणाचा आविर्भाव सांगितला आहे तो वृंदावनांतील श्रीकृष्णाचा समजावा. हाच त्रिपादमहानारायण श्रुतीतील त्रिमूर्तीहून निराळा श्रीकृष्ण होय.

४. श्रीकृष्णाचें स्थान वैकुंठ असून भक्तीच्या योगानें त्याचा आविर्भाव होतो. व्रजांतील आविर्भाव पूर्ण असून द्वारकेंतील आविर्भाव अंशरूप आहे.

५. श्रीकृष्ण द्वारकेंत गेले, असें जें म्हटलें आहे तो अंशाविर्भाव श्रीकृष्ण त्याची लीला समजावी. वस्तुतः वृंदावन सोडून श्रीकृष्ण गेले नाहीत.

६. भागवतांत जें ''तत्रैवान्तरधीयत'' असें म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ, श्रीकृष्ण गोपींच्या हृदयांतच अंतर्धान पावले, असा समजावा. संयोगांत जे वियोगोपलालन त्यालाच, श्रीकृष्णाचा गोपिकांशी विरह समजावा.

७. वेद, पुराणें, तापनीय उपनिषद्, भागवत इत्यादि पाहतां असें दिसतें कीं, श्रीकृष्णाची स्वयंरूप व अंशरूप अशीं दोन रूपें होती. व्रजांतील पूर्णरूप असून इतर ठिकाणचे अंशरूप होते. कोणत्याहि अवतारांत अंशत्व असूं शकत नाहीं, कारण ब्रह्माचे किंवा सत्त्वाचें अंशच होत नाहींत. तथापि बाकीच्या अवतारांची उपासना वेदोक्त साधनानें केल्यासच उद्धार होतो व श्रीकृष्णाची भक्ति साधनांवाचून केली तरी उद्धार होतो. म्हणून इतर अवतार मर्यादित असून श्रीकृष्णावतार पूर्ण आहे.

८. ईश्वराचा हा क्रीडायोग अचिंत्य आहे. भगवंता! तूंच जीवरूपानें भोग भोगतोस व साक्षिरूपानें उदास राहतोस असें भागवतांतच म्हटलें आहे.

108

९. गीतेंत भगवंतांनीच ईश्वराचे उदासीन, कर्मफल देणारा व भक्ततारक असे तीन भाव सांगितले आहेत.

१०. ह्या मायेच्या ठिकाणीं भोक्ता जीव, सृष्टिकार्यार्थ फलदाते विष्णु, शिव वगैरे आणि कर्मावांचून केवळ भक्तीनें रक्षण करणारा श्रीकृष्ण हे सर्व संभवतात.

११. अशा रीतीने व्रजात विहार करणारा मुकुंद पूर्णावतार होय)

...

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.॥

तृतीया वल्ली

॥ सेवक_A निर्णय ॥

(मंगलाचरण)

जय जय सद्गुरो करुणार्णवा । जय जय सद्गुरो देवाधिदेवा ।
जय जय सद्गुरो भावाभावा । वेगळा तूं ॥१॥
जय जय सद्गुरो निर्गुणा । जय जय सद्गुरो समाना ।
घालोनियां प्रेमजीवना । पुढें [१]वल्लरीं वाढवी ॥२॥
मागां सेव्यनिर्णयो ऐकुनी । श्रोते उत्सुक जाहले मनीं ।
कीं सेवकपणलक्षणी । सादर श्रवणीं ऐकावें ॥३॥
तरी तिया [२] वैरागरा । [३]शोभादान गर्भ (र्व?) न धरोनी अंतरा ।
पुजूं [४]आसनदेव्हारा । वचनसुमनीं ॥४॥

(टीप :- १) वेली. २) भांडारी. ३) गुण वर्णन करणें. ४) परमेश्वरास हृदयांत धारण करणारा भक्त , हा परमेश्वराचा आसन-देव्हारा म्हणजे हृदयरूप आसन देणारा देव्हारा होय.)

(सेवक गुण)

सेवक असावा अतिनिर्मळ । कीं आंत बाहेरी गंगाजळ ।
सेवक असावा प्रतापशीळ । सूर्य जैसा ॥५॥
सेवक असावा प्रेमळ । सेवक असावा चतुर केवळ ।
सेवक असावा कुशळ । स्वामिकार्या ॥६॥
जो स्वामिभाग्यें भाग्यवंत । जो स्वामिकार्य करावया निश्चयवंत ।
जयाची प्रज्ञा [५]महंत । होऊनि बैसे ॥७॥
जयाच्या क्रियेचें फळ । स्वामीचि भोगी सकळ ।

परी भाग्यपणाचें [६]शिरोळ । जयास लाहे ॥८॥

(टीप :- ५) (अढळ) किंवा सर्व वृत्ति आपल्या स्वाधीन ठेवणारा म्हणून महंत. ६) शिरोमणित्व.)

स्वामीची आज्ञा परम प्रमाण । सर्वदा गर्वरहित दीन ।
परी न करीच याचन । विषयीजना ॥९॥
स्वामी सद्गुरु नारायण । सेवक [१]पालनशील [२]विदितगुण ।
तरीच स्वामीसेवकपण । अक्षय चाले ॥१०॥
एरवीं मोलाचिया साठीं । धावती स्वामीचिया पाठीं ।
ते [७] द्रव्यसेवकता गोमटी । उपयोगा न ये ॥११॥
कोणाचें सेवकपण । जितां स्वामीहित नेणती आपण ।
मग मेलिया विकारवश होवोन । देती प्राण जनलाजे ॥१२॥
एकान्ती [३] परसंगसंपत्ति । भोगोनि मेलिया निजपति ।
जनलाजे जावया सती । निघे जैसी ॥१३॥
असो [४] आणिकांचे मत । [५] सेवक वर्णू प्रस्तुत ।
जयाचिया सेवे भगवंत । स्वामिपणा घेवो लाजे ॥१४॥
कीं मजहूनि या जगीं कीर्ति । सेवकास देवो पाहती श्रुतिस्मृति ।
हेचि ईर्ष्या धरोनि चित्तीं । चाले श्रीपति मागेंपुढें ॥१५॥

(टीप :- १) श्रीगुरुची आज्ञा पालन करणें हेंच ज्याचें शील आहे. २) स्पष्ट आहे गुण ज्याचें. ३) परस्त्रीचा संग व परधन. ४) कुत्सित सेवकाच्या मताचें हें वर्णन. ५) योग्य सेवक ७) द्रव्यासाठी सेवकता)

(भावार्थ :- भगवंताहून भक्ताला श्रुतिस्मृति जास्त मान देतात, हें पाहून भगवंताला आपण स्वतः सेवक व्हावें असा हेवा सुटून तो भक्ताच्या मागें पुढें चालतो. ॥१५॥)

'जे अभिमान वाहती आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागी' । (ज्ञाने.९-३६२)
या [६] तातवचनचौरंगीं । बैसला जो ॥१६॥ (य :१० पा.१२३)

(टीप :- ६) ज्यानें तातवचनाला प्रमाण मानलें.)

विषयाचें करितां ध्यान । संग होय दारुण ।
आणि संगापासून । उपजे कामु ॥१७॥
कामात्क्रोध क्रोधें मोह । मोहें हारपे स्मृतिसमूह ।
स्मृतिनाशीं प्रज्ञाडोह । आटे सकळ ॥१८॥

प्रज्ञानाशें विनाशन । या अवघियांचें कारण ।
निश्चयें विषयचिंतन । तिया चिंतना कारण अनात्माहंता ॥१९॥
ती मारोनि [१]अनात्माहंता । ज्यानें साधिली दीनता ।
तेणें [२]सगोत्र रिपूच्या माथां । घातले घाय ॥२०॥
लीनता घेवोनि अंतरीं । होवोनि साखरेची सुरी ।
प्रवेशोनि जिव्हारीं । मारिले वैरी कामादि ॥२१॥
एक दास्य करावयासाठीं । लटिकी देहबुद्धि सुवोनि पोटीं ।
जहालें [३]भगव्द्वारणपेटी । हृदय जयांचें ॥२२॥

(टीप :- १) देहाहंता. २) षड्विकार जे रिपु व त्यांचे संबंधीं इतर विकार, त्यांचे डोक्यावर. ३) भगव्द्वारण धारण करणारी पेटी.)

देहाचे माथां वर्णाश्रम । वर्णाश्रमा विहित कर्म ।
विहित कर्म सांगे निगम । निगम आज्ञा स्वामीची ॥२३॥
सेवका आज्ञा स्वामीची प्रमाण । तेथ कामा न ये हुं चूं पण ।
याचिलागीं वेदवचन । निष्कारण पाळी जो ॥२४॥
तया सेवकत्वाचिया गुणीं । ऐसेंही वाहे अंतःकरणीं ।
कीं काळ खाये क्षणोक्षणीं । शरीरा इया ॥२५॥
माझा गेलिया प्राण । मग स्वामिआज्ञा पाळील कवण ।
येणें भयें शिकवी जन । वेदाज्ञा पाळोनी ॥२६॥

(दर्पण :- शिकवी जनः- स्वतः वेदआज्ञा पाळून आपल्या उदाहरणानें गुरूची व भगवंताची आज्ञापालन करणे शिकवितो.)

जया सकामकर्मी संन्यास । निष्कामकर्मी अतिव्यास ।
आपणा ऐसें स्वामीस । सेवक द्यावें म्हणूनी ॥२७॥
स्वामी आपुला बळवंत । तया जिंकूं न शके कोणी, हें यथार्थ ।
परी भये अंतरीं शत्रुवत् । न होवावें कोणी ॥२८॥

(दर्पण :- परी भये अंतरीं शत्रुवत् :- भगवंताचे किंवा सद्गुरूचे अगाधशक्तीमुळें त्यांची भीति धरून त्यांचें शत्रुत्व करूं नये. इतकेंच नाहीं तर त्यांच्या भीतीनें त्यांच्या पासून दूरहि पळून जाऊं नये. कारण तसें करणें प्रीतीचें लक्षण नव्हे. परंतु पूर्ण प्रेमानें देहभाव विसरून ऐक्य होईपर्यंत, मर्यादाहि सोडूं नये.)

स्वामी आपुला अति उदास । हातातळींचें जीव निःशेष ।
जाहाले दारा पुत्र दास । तरी तिकडे पाहेना ॥२९॥

परी आपुलिया सद्गुणीं । सेवक हाटभरोनी ।
विना मोलें स्वामिचरणीं । अर्पावे ते ॥३०॥

(भावार्थ :- आपला स्वामी अत्यंत विरक्त आहे. त्याच्या अंकित असलेले सर्व जीव जरी त्याच्या ठिकाणीं दारा, पुत्र, दास इत्यादि संबंध ठेवित असले तरी, तो मात्र त्यांच्या प्रेमानें आसक्त होत नाहीं, असें जाणून तो सेवक त्या स्वामीच्या प्रेमाची स्वतः अपेक्षा न करतां आपल्या सर्व सद्गुणांचा बाजार मांडून (विस्तारून) त्यांचे कांही एक मोल न घेतां ते सर्व सद्गुण आपल्या स्वामीच्या चरणीं अर्पण करतो ॥२९-३०॥)

एवं सेवकांची देखोनि सेवा । ऐसें वाटों लागे देवा ।
कीं माझी नित्यतृप्ति जीवा । (१) जिंकणें शक्य ॥३१॥

(टीप :- १) प्राप्त करून घेणें शक्य आहे.)

गुरुसेवेनेंच ज्ञानप्राप्ति

सेवकाचिया मोहेंकरून । स्वामी विसरे स्वामीपण ।
तें हळु हळु आपण । (२) सेवकआंगीं जडों पाहे ॥३२॥
मग अत्यंत भेदाचा ठावो पुसे । (३) स्वामीच्छेनें संबंध उल्हासे ।
जो निरूपिला असे । अगस्तिसंहितेमाजीं शिवें ॥३३॥

(टीप :- २) सेवकाचे आंगीं स्वामीपण येऊं पाहते. ३) स्वामीची प्राप्ति व्हावी या इच्छेनें सेवकानें स्वामीचे ठिकाणीं ठेवलेला संबंध उल्हासानें सेवक धारण करतो.)

''देहत्रयविनाशं च कृत्वादौ गुरुवक्त्रतः ।
ततः सम्बन्धयोग्यत्वं प्राप्नोति मुनिसत्तम'' ॥
(अध्याय शेवटला.) (य :१० पा.१२४)

(भावार्थ :- हें श्रेष्ठ मुनि ! श्रीगुरूपदेशानें स्थूल, सूक्ष्म व कारण या तिन्ही देहांचा नाश झाल्यानंतरच परमेश्वराशी संबंध लावण्याची योग्यता प्राप्त होते.)

एवं झालिया साधनभक्ति । ज्ञान होय सद्गुरु-उक्ती ।
तैं देहत्रयाची आसक्ति । सुटोनि जाय ॥३४॥
जैसें स्वप्नीचें घरदार । जागृतीं येतां आटे समग्र ।
तैसें सद्गुरुमुखें श्रवण सुंदर । करतां देहत्रयविनाशु ॥३५॥
देहत्रयविनाश झालिया । संबंधयोग्यता ये भक्तराया ।
साधनभक्तिचि तया । फलदात्री होय ॥३६॥

ज्ञानोत्तर गुरुभक्ति

(१) श्रीभागवतसंदर्भी (२) भगवत्संदर्भांत । जीवगोस्वामी बोलिले मात ।
कीं भगवत्प्रभावें उमटत । भक्ति ज्ञानोत्तराही ॥३७॥

(टीप :- १) वैष्णवराधावल्लभाचा ग्रंथ. २) भगवत् संदर्भ हें प्रकरण त्यांत.)

''ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भुतेषु मद्भक्तिं लभते परां'' ॥५४॥ (गी. अ. १८)

(भावार्थ :- ब्रह्मस्वरूप झालेला, प्रसन्न अंतःकरण असतो. तो कोणाबद्दल शोक करीत नाहीं व कशाची इच्छा करीत नाहीं. तो सर्व प्राण्यांमध्यें समभाव पाहतो. त्याला माझी पराभक्ति प्राप्त होते ॥५४॥)

''ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा'' / ''मद्भक्तिं लभते पराम्'' (५)ही शाब्दी प्रमा ।
होवावयाची पुरुषोत्तमा । बोलणें घडलें ॥३८॥
म्हणवुनी (३) आहार्य-द्वैतें । संबंध जोडिजे भक्तें ।
आहार्य-द्वैत अद्वैतातें । विरोध नाणी ॥३९॥
भिक्षुआदि द्वैतमतीं । जीव जड हे म्हणविती ।
तरी तेथ दास्य निश्चितीं । घडे कैसें ॥४०॥
जीवासी आनंद कवणेपरी । प्रेम उपजेल कवणेपरी ।
मध्वादि द्वैतमतीं निर्धारी । जरी जीव चेतनू ॥४१॥
तरी तो अत्यंत भिन्न । परी येथ संबंधचि (४) अप्रमाण ।
दास्याविण संबंध आन । घडेलचि ना ॥४२॥
दास ऐसें बोलतां । कीं मी स्वामीचा पिता ।
तरी तो होईल सर्वथा । अधर्मचि ॥४३॥

(टीप :- ३) अद्वैत ज्ञान असून मुद्दाम भक्तिकरतां स्वीकारलेलें द्वैत. ४)अत्यंत भिन्न चेतनांत संबंध राहूं शकत नाहीं.व असलाच तर दास्य संबंध असू शकेल ५)'ब्रह्मभूत' इत्यादी वाक्यापासून शाब्दी प्रमा उत्पन्न व्हावी ह्यासाठी भगवंताने ते वाक्य सांगितले.)

तैसें कौसल्या-दशरथ यशोदा-नंद । यांचे व्यर्थ होतील संबंध ।
जाणें लागेल विशद । नरकीं ययां ॥४४॥
अथवा दास्यसंबंधाहून । इतर संबंध आरोपित होतील संपूर्ण ।
तेणें भक्तीसी येईल मिथ्यापण । किंवा होईल नारायण संसारी ॥४५॥

(भावार्थ :- दास्य संबंध मुख्य ठेवून इतर वात्सल्य किंवा माधुर्य संबंध आरोपित

मानल्यास ते संबंध मिथ्या म्हणून त्या संबंधानें केलेली भक्ति मिथ्या होईल व संबंध खरे मानले तर त्यांचा संबंधी जो भगवान तो संबंधानें बद्ध होईल व संसारी होईल ।।४५।।)

जो जीव ईश्वरपुत्र जाहला । तो इतर दासांहूनि श्रेष्ठ बोलिला ।
तयाचा पक्ष देवें धरिला । होईल ऐसें ।।४६।।
यद्यपि कलींत संकीर्तनें तरण । सुलभ मार्ग कथिला म्हणोन ।
जडापेक्षें नारायण । सकलजीवपक्षधरिता ।।४७।।

(भावार्थ :- जड पदार्थ संकीर्तन करू शकत नाही चेतन संकीर्तन करू शकतात म्हणून कलींत नामसंकीर्तनानें मनुष्य तरून जातो हा सुलभ मार्ग परमेश्वरांनी सांगितला म्हणून जडाचा पक्ष न धरतां चेतनाचा पक्ष ईश्वरानें घेतला असे झालें तरी तो पक्षपाती होतोच ।।४७।।)

तैसा जीवाजीवां माझारीं । भक्तपक्ष देव धरी ।
परी भक्तांभक्तांमाझारी । पक्षपातु नोहे ।।४८।।
तथापि स्वपुत्रादिकेंकरून । पक्ष धरील नारायण ।
तरी स्वभोगार्थ म्हणोन । दयावृत्ति क्षीण होईल कीं ।।४९।।

(भावार्थ :- तसेंच सर्व जीवांत ईश्वर भक्ताचा पक्ष घेतो पण भक्तात मात्र 'कोणी जास्त कोणी कमी' असा देवाचा पक्षपात नसतो. असें असलें तरी पुत्रादि संबंधाने ईश्वर भक्तांचा पक्ष धरीत असला तर तो त्याच्या पुत्रादिकांवरील पक्षपात स्वभोगार्थ होऊन इतर जीवाचे ठिकाणीं त्याची दयावृत्ति राहणार नाहीं. ।।४८-४९।।)

अत्यंत भिन्न जीवाचा । पुण्यें पुत्रादिसंबंध देवाचा ।
होईल तरी तो (२) साचा । कर्मजन्य आणि दृढ ।।५०।।
(१) कर्मजन्य म्हणोनि नाशेल । दृढ म्हणोनि देव संसारीं फसेल ।
दयावृत्तिही न दिसेल । पक्षपातें ।।५१।।

(टीप :- १) कर्मजन्य संबंध नष्ट झाला तरी त्या संबंधाचा संस्कार कायम राहून देव संसारी होईल. २) दृढ संस्कार कायम ठेवणारा)

यद्यपि लीला होय अणुभोगें । तेथही दयाविरोध प्रसंगे ।
तथापि आहार्य द्वैतें अनध्यस्तरंगें । लीला जे होय ।।५२।।
ते प्रयोजनरहित म्हणोन । दयाविरोधी नोहेचि जाण । (य :१० पा.१२५)
असो आतां रामानुजादि विशिष्टाद्वैतमतीं पूर्ण । अंश जीवू ।।५३।।

(भावार्थ :- द्वैताचे ठिकाणीं जर लीला असली तर त्या लीलेंत देखील

111

लीलाकर्त्याला किंचित् तरी भोग मिळतोच, म्हणून द्वैतांतील लीलेंत दयाविरोधाचा प्रसंग होतोच. (म्हणजे इतरांवर दया राहत नाही.) फक्त अद्वैतांतच द्वैताचा स्वीकार करून अनध्यस्तविवर्त अशा सगुण रूपाचे ठिकाणीं जी लीला दिसते ती लीला दयाविरोधी नसते. ह्या अद्वैतभक्तींत स्व-पर असा भेद नसल्यामुळें दयेलाच स्थळ नसते. तेव्हां या लीलेंत दयाविरोधाचें कारणच राहत नाहीं. असो आतां रामानुजादि विशिष्टाद्वैतमतांत ईश्वर पूर्ण असून जीव अंश आहे. ।।५२-५३।।)

(सारांश)

*(१. **सेवक निर्णय** सांगतात.*

२.सेवक आंतबाहेर अत्यंत निर्मळ, प्रतापवान, प्रेमळ, चतुर आणि स्वामीकार्याविषयीं कुशल व निश्चयी असावा.

३. त्याच्या सर्व क्रिया स्वामीकरितांच असून तो स्वामीच्या भाग्यानें अत्यंत भाग्यवंत असतो.

४. तो नेहमीं गर्व न धरितां दीनतेनें स्वामीची आज्ञा प्रमाण मानतो, पण इतर जनापुढें कधी दैन्य दाखवित नाहीं.

५. साक्षात् नारायण जर स्वामी असला व स्वामीची आज्ञा पालन करावी हाच सेवकाचा स्वभाव असला, तरच स्वामीसेवकसंबंध नित्य चालतो.

६. ''जे अभिमान वाहती आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं'' या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणें त्याची वृत्ति असते.

७. देहहंता नाहीशीं करून त्याने सर्व विकार नाहीसें केलेले असतात.

८. केवळ दास्य करण्याकरितांच द्वैतबुद्धि धारण केलेली असते.

९. वेदवचन स्वामीचेंच असल्यामुळें व देहबुद्धि धारण केली असल्यामुळें तो वेदवचन पाळीत असतो, पण तें निर्हेतुक असते.

१०. स्वामीची आज्ञा सर्वांनी पाळावी म्हणून तो स्वतः वेदाज्ञा पाळीत असतो. व आपले सर्व सद्गुण निर्हेतुक स्वामीकार्यास लावतो.

११. अशा सेवकांत व स्वामींत मुळींच भेद राहत नाहीं. त्या सेवकाची तिन्ही देहावरील आसक्ति नाहींशी होते. नंतर त्या अद्वैत स्थितींत द्वैताचें ग्रहण करून भक्ताचे ठिकाणी संबंधयोग्यता येते.

*१२. **विज्ञानभिक्षु** वगैरे जीवाला जड मानतात. पण जड जीवाचे ठिकाणीं आनंद व प्रेम कसा उत्पन्न होईल?*

*१३. **मध्वादि द्वैती** जीवाला ईश्वराहून अत्यंत भिन्न मानतात, पण जीव व ईश्वरांत भेद मानल्यास एक दास्यभक्तिच होऊं शकेल. वात्सल्य व माधुर्यभक्ति होणार नाहीं.*

१४. भिन्न जीवांचा ईश्वराचे ठिकाणीं पुण्यानें वात्सल्यादिसंबंध मानल्यास ईश्वर पुत्रादिकांच्या ठिकाणीं पक्षपाती होईल. त्याची दयावृत्ति क्षीण होईल, तो संसारी होईल व तो संबंध कर्मजन्य असल्यामुळें नष्ट होईल.

१५. भेद मानल्यास पूर्ण लीला कधींच होऊं शकत नाही. त्यांत थोडा तरी भोगाचा संबंध असतो.

१६. म्हणून अद्वैतांत द्वैताचें ग्रहण करून लीलेनें अनध्यस्तविवर्त अशा सगुण रूपाचेंच ठिकाणीं सेवा संभवते.

*(**विशिष्टाद्वैतमतांत** जीव, सृष्टि, ईश्वर हे तिन्ही ब्रह्म असून ईश्वर सर्व शक्तिमान विशेष आहे. जीव व सृष्टि अल्पशक्तिमान नित्य आहेत, असे भेद व अभेद प्रतिपादक **रामानुजमत** आहे.)*

तेथ संबंध जरी घडे । तरी चिदचिच्छरीर ईश्वर जोडे ।
यालागीं प्रकृतिअपेक्षेंही न घडे । जीवपक्षु परमेश्वरीं ॥५४॥

(भावार्थ :- ह्या मतांत ईश्वर व जीव ह्यांचा जरी अंशअंशी संबंध आहे तरी ईश्वराचे चित् व अचित् असे दोन्ही प्रकारचें शरीर असल्यामुळें प्रकृतीच्या अपेक्षेनें ईश्वर झाला हा पक्ष घटत नाहीं. त्या मतांत जीव हे परमेश्वराचें स्वतःसिद्ध अंशरूप आहे.)

भक्त-ईश्वर-संबंध :

रामानुज-वल्लभांचें खंडण

आणि सर्वदा अंश जीव । ईश्वर सर्वशक्तीचा ठाव ।
तरी जीवासी दुःख घडवी प्रकृतिस्वभाव । हें लांछन परमेश्वरातें ॥५५॥

(भावार्थ :- ईश्वर सर्वशक्तिमान असून जीव जर नित्य अल्पशक्तिमान अंशरूप आहे, तर त्या ईश्वराच्याच अंशाला प्रकृतीच्या स्वभावामुळे दुःख व्हावें, हें ईश्वरास लांछन आहे ॥५५॥

(दर्पण :- केवलाद्वैतमतांत जीवत्व देखील प्रकृतीच्याच अपेक्षेनें असल्यामुळें हा दोष येत नाहीं.)

स्वभक्ति केली नाहीं म्हणोन । स्वपुत्रासी करी यमाधीन ।
तरी ते दया नोहेचि जाण । स्वभोगार्थ दंडण बोलिजे ॥५६॥

जीवासी द्यावया तयाचें सुख । दंड करितां दयाचि होईल देख ।
परी ईश्वरासारिखें जीवासी सुख । अंश म्हणोनि विशिष्टाद्वैतीं नसे ॥५७॥
म्हणोनि अभक्तासी दंड करितां । तरी निर्दयता आणि विषमता ।
दुर्निवार्य होईल सर्वथा । ईश्वराविषयीं ॥५८॥
(१) अद्वैतीं जीवाचें सुख । ईश्वररूपचि असे देख ।
तयाच्याचि ज्ञानें सम्यक । प्राप्त तया ॥५९॥
यालागीं ज्याची तया सुधारणा । करावया नारायणा ।
दंड देणेंहि जाणा । दयाचि होय ॥६०॥
कां लेकुराचिया सुखा । मायेनें दंड केलिया देखा ।
तरी दयाप्रतिबंधका । न म्हणावें त्या ॥६१॥
तैसें न्याय आणि दया । अद्वैतीं विरोध नाहीं यया ।
आणिक अव्यापकत्वादि देवराया । दोष विशिष्टाद्वैतीं ॥६२॥
हेचि वल्लभमतीं शुद्धाद्वैतीं । निश्चयें करोनि दोष येती ।
जरी वल्लभ म्हणती । तत्त्वदीपनिबंधीं ॥६३॥
कीं 'आत्मसृष्टेर्न नैर्घृण्यं वैषम्यं चापि विद्यते'। तरी येथ ईश्वराची लीला होते ।
आणि दुःख होय जीवातें । वाऊगेंचि ॥६४॥
एकाचें मरण एकाचा खेळ । येणें उन्मत्त होय घननीळ ।
म्हणाल जीवही ईश्वरचि केवळ । तरी आनंदार्थ भक्ति कां कीजे ॥६५॥
आपुली सृष्टि असली जरी । समसत्तेंत खेळ करतां न ये तरी ।
मृत्तिकागजचि निर्धारी । करणें मोडणें होईल सम ॥६६॥

(टीप- १) केवलाद्वैत मतांत)

(भावार्थ :- कोणाचीहि (आपली किंवा दुसऱ्याची) सृष्टि असली, तरी तिच्यांतील खेळ नेहमीं विषमसत्तेंत राहतो. समसत्तेंत राहूं शकत नाही. तसें मानलें तर मातीचा हत्ती घडविणें व मोडणें सारखे होईल ॥६६॥)

(दर्पण :- ह्या मतांत जीव समसत्तेंत असल्यामुळें–मानल्यामुळे -तो खेळ होऊं शकत नाही.)

साक्षात् गज उगाचि मोडतां । तरी युद्धचि होईल सर्वथा ।
अथवा आपुलें अंग तोडितां । आपणासचि महादुःख ॥६७॥
तैसा समसत्ताक ईश्वरजीवभेद । तरी सदा होईल तयाचें युद्ध ।

आणि समसत्ताक जरी भेदाभेद । तरी अवयवच्छेददुःख देवा ॥६८॥

(भावार्थ :- त्याप्रमाणें ईश्वर व जीव भेद समसत्ताक मानल्यास त्यांचे नेहमी युद्ध होत राहील आणि अवयव व अवयवी, अंश व अंशी ह्यांच्यांत अवयव दृष्टीनें भेद व अवयवी दृष्टीनें अभेद दोन्ही एकाच सत्तेंत असतात. असें असल्यास अवयवरूप जीवांना दुःख झाल्यास अवयवी ईश्वरासहि दुःख झालें पाहिजे ॥६८॥)

ईश्वर सर्वशक्ति म्हणोन । दुःख नाहीं होणार तयाकारण ।
तरी इतर जीवासी गहन । दुःखचि होय ॥६९॥
यद्यपि वल्लभमतीं जीवेश्वरअभेद । तरी युक्त्या निरखितां सांपडे भेदाभेद ।
म्हणवुनि तेथही संबंध । घडविता उक्त दोष येती ॥७०॥ (य :१० पा.१२६)

(भावार्थ :- यद्यपि वल्लभमतामध्यें (यष्टि १३ पृष्ठ ३४ पहा) जीव, ईश्वर यांचा अभेद मानला आहे तरी युक्तीनें निरीक्षण केल्यास भेदाभेद सांपडतोच. ह्या मतांत जीव व ईश्वर एकाच सत्तेंत मानल्यामुळें भेद सिद्ध होतोच. त्यांच्यांत कोणताहि संबंध मानल्यास माध्व, रामानुज वगैरेचे मतांत जे वर (नैर्घृण्य वैषम्यादि) सांगितलेले दोष येतात ते सर्व दोष येथेहि येतात ॥७०॥)

*(दर्पण :- **(वल्लभमत-शुद्धाद्वैत)** जगत्कारण माया नसून ब्रह्मच सृत्तिसुख अंशानें आविर्भाव तिरोभावरूप जडजीवईश्वररूप झाले आहे. आणि तें साकार गोपालकृष्णरूप आहे. जडांत ब्रह्माचा सदंश आविर्भूत आहे आणि चिदानंद तिरोभूत आहे. जीवांत ब्रह्माचे सच्चिदंश आविर्भूत आहेत व आनंदांश तिरोभूत आहे. ईश्वर सृदिानंद पूर्णरूप आहे. आणि तो साकार आहे. त्याच्या गणितानंदरूप अक्षरत्वापासून अविकृत (पूर्वोक्त अर्धविकृत) परिणामरूप जगत् झालें आहे. आणि त्याच्याच पूर्ण परमानंदरूप गोपालकृष्णेच्छेपासून अक्षरांशांचे जीवाणुरूप नानात्व उत्पन्न झालें आहे. हें वल्लभप्रणीत शुद्धाद्वैतमत.)*

येथ बोलतील (१)ओठीं । कीं दुःख सोसावें देवासाठीं ।
तरीच प्रेम शेवटीं । म्हणवल्या जाय ॥७१॥
देवप्रेम करूं की न करूं । आपणासी हा न लगे विचारु ।
तरी आपण परमेश्वरआज्ञा साचारु । सोसावें दुःख ॥७२॥
वाहवा हें वल्लभवचन । येथ कामी (२) प्रेमी होतील समान ।
एकादा जार म्हणे आपण । रांडेसाठीं सोसेन नरक ॥७३॥
अनेक कुयोनि भोगुनी । राजपत्नि अहल्या मिळाली इंद्रब्राह्मणालागुनी ।
ऐसें योगवासिष्ठीं वसिष्ठमुनि । कृत्रिमाहल्योपाख्यानीं प्रतिपादिती ॥७४॥

म्हणोनि बायकोसाठीं जन्मजन्म । धरोनि ठेवितांचि काम ।
तरी या अनादि संसारीं परम । मिळेलचि कधीं ते ॥७५॥
तैसाचि प्रेम देवाचा तत्वतां । तरी तो कां ठेवावा (३) वृथा ।
विषय आणि भगवंता । निश्चयसाम्यता जाहली ॥७६॥
आणिकही एक (४)कोटी । कीं दुःखसहनशक्ति नाहीं जीवाच्या पोटीं ।
म्हणवोनिच शरण्यता गोमटी । सुखार्थ पाहे ॥७७॥
यद्यपि दुःखसहनशक्ति । पूर्वी दाखविली आहे भक्ति ।
तरी तो लाभ अद्वैतीं । ज्ञानेंचि घडे ॥७८॥

(टीप :- १)शब्द मात्र २)विषयी आणि भक्त ३)निर्हेतुक ४)विकल्प, पक्ष)

(भावार्थ :- आणखी एक कोटी अशी आहे कीं, ईश्वरासाठीं दुःख सहन करावें, पण जीवाला दुःख सहन करण्याची शक्ति नाहीं आणि म्हणूनच तर त्याला सुख मिळविण्यासाठीं ईश्वरास चांगले शरण जाण्यास सांगितलें आहे ॥७७॥ यद्यपि, पूर्वी भक्तांनी दुःख सहन करण्याची शक्ति जरी दाखविली असली तरी ती शक्ति अद्वैत कळल्यानेंच म्हणजे ज्ञानानेंच येत असते ॥७८॥)

दुःख विषमसत्ताक म्हणोन । भगवंतासाठीं सोशितां ये संपूर्ण ।
परमात्माहि दुःख न दे आपण । केवल दयालु म्हणोनि वरिष्ठ ॥७९॥
जीव दुःख सोसेल । आणि परमात्मा दुःख देईल ।
तरी तो जीवचि वरिष्ठ होईल । परमात्मा न होय ॥८०॥
जेविं दुष्ट पतीचिया हाता । सांपडलिया पतिव्रता ।
तरी तियेचीच कीर्ति तत्वतां । पतीस कोणी न पुसे ॥८१॥
तैसा स्वभक्तिविण जीवाकारण । (१) अंशीं असतांही नारायण ।
दुःख देईल तरी तयाचे गुण । मुक्तीहुनि श्रेष्ठ न होती ॥८२॥

(टीप :- १) ज्याचे जीव हे अंश आहेत, असा नारायण अंशी असून आपल्या अंशाना दुःख देईल तर)

''आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥'' (भा.१/६/१०)

(भावार्थ :- आत्म्यामध्यें रममाण होणारे व ज्यांच्या अविद्याग्रंथी नाहीशा झाल्या आहेत असे मुनी देखील परमेश्वराचे ठिकाणीं अहेतुक भक्ति करतात. अशा प्रकारचें त्या हरीचे माहात्म्य आहे.)

ऐसें श्रीशुकाचें वचन । तयाचा भावार्थ कीं झालिया ज्ञान ।
वासना सुटती संपूर्ण । तरी निष्कामभक्ति करविती गुण हरीचे ॥८३॥
जे दास्यादि भाव । ज्ञानापूर्वी सकाम सर्व ।
तेचि निष्काम होती स्वयमेव । ज्ञानोत्तर ॥८४॥
तरी मुक्तीहून श्रेष्ठ हरीचे गुण । अद्वैतीं आहार्य-द्वैतें भजन । केलिया
मधुराद्वैताश्रयान । कळती ते निर्वाण भागवत सांगे ॥८५॥ (य१०-१२७)

(भावार्थ :- अद्वैतांत आहार्यद्वैताचा स्वीकार करून भजन केल्यास मधुराद्वैताच्या आश्रयानें असें कळतें कीं, मुक्तीपेक्षां हरीचे गुण श्रेष्ठ आहेत. हेंच भागवतहि स्पष्ट सांगतें ॥८५॥)

''नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः''॥

(भागवत, स्कं. ७, अ ९, श्लो.११)

(भावार्थ :- आत्मानंदलाभानें पूर्ण असा प्रभु, अज्ञानी जनांपासून पूजा, स्वतःसाठी मिळण्याची इच्छा धरत नाहीं, तर अंतरीं विपुल दया असल्यामुळें, त्या भक्तांच्या साठींच इच्छितो; कारण, मनुष्य ज्या द्रव्यादिकांच्या योगें भगवंताचा सन्मान करतो तें त्याला स्वतःला उपयोगी पडतें. उदाहरण - मुख जर तिलक वगैरे लावून सुशोभित केलें तर त्यायोगें प्रतिबिंबाला शोभा दिसते. प्रत्यक्ष प्रतिबिंबाला टिळा लावून शोभवितां येते काय? (भगवान बिंब व जीव प्रतिबिंब) ॥११॥)

भक्तांच्या पूजेला भगवंताचें अनुमोदन

अज्ञजीवापासोनी । पूजा न इच्छी मोक्षदानी ।
जो नित्य तृप्त सर्वांहूनि । एक आणि अद्वितीय ॥८६॥
जो सर्वदा पूर्ण जगजेठी । तो सेवा इच्छील कासयासाठीं ।
परी दयालु म्हणोनि शेवटीं । अनुमोदन दे सेवेशीं ॥८७॥
थोडी परीक्षा पाहावया जरी । सेवा इच्छील पूतनारी ।
तथापि जीवाकडोनि क्षणभरी । सेवा सर्वथा घडेना ॥८८॥
पन्नास सहस्र योजनें शरीर । जयाचा पलंग [१] कश्यपकुमर ।
तयासी चंदन लावावया साचार । कोण निर्धार करील कैसा ॥८९॥
गरुडासी धुवोनि चारील अन्न । ऐसें कोण निर्मील पात्र ।
कीं वैकुंठीं चंदनसडासंमार्जन । कोण संपूर्ण घालील हो ॥९०॥

क्षीराब्धीहूनि श्वेतवर्ण । ऐसें रमेचें लुगडे धुईल कवण ।
जयाचे शशीसूर्य दोन्ही नयन । कोण अंजन घालील ॥९१॥
जो चराचराचा करी ग्रास । कोण नैवेद्य दावील त्यास ।
सेवा करूं म्हणतां विशेष । कोण जाणता लाजेना ॥९२॥
जो नित्यतृप्त जगजेठी । तो भक्तास्तव आला वैकुंठीं ।
जयविजयादिकांची सेवा पोटीं । दासासाठीं अंगिकारी ॥९३॥
जो यज्ञांत नेघे अवदान । जो गोपालशिदोऱ्या मिटक्या देऊन ।
प्रेमें करीतसे भक्षण । नवल [३] विंदान देवाचें ॥९४॥
म्हणवुनी [२]स्वामिसेवाऋणी । हे स्तुतिमात्रचि बोलणी ।
परी करुणानिधान चक्रपाणि । तो अनुमोदन दे भक्तासी ॥९५॥
मियां अनुमोदन न देतां । तरी सेवाचि अपराध होईल तत्वतां ।
तेणें जाणें लागे यमपथा । माझिया भक्ता प्रेमळा ॥९६॥
ईश्वरानुमोदनाविण । जें करणें ते निषिद्ध पूर्ण ।
म्हणूनि सेवेसी अनुमोदन । देतो आपण परमात्मा ॥९७॥
गरुडासारिखें सुंदर आसन । तयासी संध्यापात्र देऊन ।
काय पूजेचें प्रमाण । अधिक होय ॥९८॥
कौस्तुभभूषण जयाचे कंठी । तयासी वाहणें [४] कांचोटी ।
चंद्रसूर्यनयन जगजेठी । अलंकार घालणें काय तया ॥९९॥
जया क्षिराब्धिमाजी शयन । चरणीं वाहे गंगाजीवन ।
तया पंचामृतादि स्नान । महाछल जाण सेवाभिमानें ॥१००॥
रायावरी केर उधळतां । दंडयोग्य अपराध सर्वथा । (य१०-१२८)
तैसी जीवाची सेवा भगवंता । न अनुमोदितां अपराधू ॥१०१॥
इतकेंही असोनी पाहिजे भोग । तर सत्यसंकल्प गोपिकारंग ।
तो भिकारिया जीवासी चांग । भीक कासया मागेल ॥१०२॥
परंतु तैसें सर्वथा नाहीं । जो करुणावल्लभ शेषशायी ।
तो अनुमोदन देतो लवलाहीं । भक्ताचिसाठीं ॥१०३॥
कोठें माला वैजयंती । कोठें गुंजांचे हार मिरविती ।
कोठें अमृतपात्र देव वाढिती । गौळिया लोणी मागणें कोठें ॥१०४॥
इंद्रादिकांच्या मुकुटांचे तुकडे । नमन करितां पडती द्वारापुढें ।

तयासी मयूरपिच्छभूषण रोकडे । कोण नवल न मानील ॥१०५॥

(टीप- १)नाग २)परमेश्वर सेवा करणाऱ्याचा ऋणी आहे. ३)कौतुक ४)कांचमणी)

(सारांश)

(१. विशिष्टाद्वैतमतांत (रामानुजाचे) जीव ईश्वराचा अंश असल्यामुळें त्याला पूर्ण सुख असू शकत नाहीं. त्यामुळें ईश्वराचे ठिकाणीं नैर्घृण्य व वैषम्य दोष येतात.

२. अद्वैतमतांत जीवाचें सुख ईश्वररूपच असल्यामुळें ते देणाऱ्या ईश्वराच्या ठिकाणीं न्याय व दया यांचा विरोध येत नाहीं. व त्यामुळें नैर्घृण्य-वैषम्य दोषहि येत नाहींत.

३. वल्लभमतांतहि नैर्घृण्यवैषम्य दोष येतातच. ईश्वराच्या आत्मसृष्टींत नैर्घृण्यवैषम्य दोष येत नाहींत तेथें ईश्वराची लीला होते, असें म्हणता येत नाहीं कारण समसत्तेंत लीला होऊं शकतच नाहीं. विषमसत्तेंतच लीला संभवते. म्हणून समसत्तेंत भेद मानणाऱ्या मतांत लीलाच होत नाहीं.

४. ईश्वर व जीव ह्यांचा भेद मानून ईश्वर आज्ञा म्हणून दुःख सहन करणें म्हणजे इतर विषयाकरितां कामी पुरुषानें दुःख सहन करण्यासारखेंच आहे.

५. म्हणून अद्वैतांत आहार्य द्वैत स्वीकारून हरीचें ज्ञानोत्तर भजन करावें. कारण अद्वैतांतील मुक्तिपेक्षां हरीचे गुण श्रेष्ठ आहेत.

६. सर्वदा पूर्ण असलेल्या हरीला सेवेची इच्छाच असूं शकत नाहीं. परंतु तो भक्ताच्या सेवेला दयेनें अनुमोदन देतो. अनुमोदन न दिल्यास त्याची कोणतीहि सेवा करणें म्हणजे त्याची थट्टा करण्यासारखे असल्यामुळें तो अपराध होईल.)

''म्हणोनी मद्याजी जे जाहले । ते माझिया सायुज्या आले ।
जिहीं उपचारमिषें दिधलें । आपणपें मज ॥१॥ ज्ञाने.३६६
अर्जुना माझेठायीं । आपणपेंविण [१] सौरस नाहीं ।
मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ॥२॥ ज्ञाने.३६७
एथ जाणीव करी तोचि नेणें ।[२] आथिलेपण मिरवी तेंचि उणें ।
आम्हीं जाहलों ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ॥३॥ ज्ञाने.३६८
अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपे हन जे [३] हुटहुटी ।
ते तृणा एकासाठीं । न सरे येथ ॥४॥ ज्ञाने.३६९
पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोणी वेदापासूनि असे आगळें ।
कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी ॥५॥ ज्ञाने.३७०

तोही आंथुरणातळवटीं दडे । येरु नेति नेति म्हणोनि [४]बहुडे ।
एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥६॥ ज्ञाने.३७१
करितां तापसांची कडसणी । कवण जवळां ठेविजे शूळपाणि ।
तोहि अभिमान सांडोनि पायवणी । माथां वाहे ॥७॥ ज्ञाने.३७२
नातरी आथिलेपणें सरिसी । कवणी आहे लक्ष्मी ऐसी ।
श्रियेसारखिया दासी । घरीं जियेतें ॥८॥ ज्ञाने.३७३
तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरी ठेविलीं ।
तरी न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांची ॥९॥ ज्ञाने.३७४
तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती ।
तिया जिया झाडाकडे पाहती । ते कल्पवृक्ष ॥१०॥ ज्ञाने.३७५
ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्य घरीचिया पायिका ।
ते लक्ष्मी मुख्यनायिका । न मनेचि येथ ॥११॥ ज्ञाने.३७६
मग सर्वस्वे करूनि सेवा । अभिमान सांडूनि पांडवा ।
ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहली ॥१२॥ ज्ञाने.३७७
म्हणोनि थोरपण पऱ्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।
जैं जगा धाकुटें होइजे । तैं जवळीक माझी ॥१३॥ ज्ञाने.३७८
अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रही लोपे किरीटी ।
तेथ खद्योत कां [५] हुटहुटी । आपुलेनी तेजें ॥१४॥ ज्ञाने. (य-१०-१२९)
तैसें लक्ष्मीयेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंहि तप न पुरे ।
तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केवि जाणों लाहे ॥१५॥ ज्ञाने.३८०
यालागीं शरीर सांडोवा कीजे । सकल गुणांचें लोण उतरिजे ।
संपत्तिमद सांडिजे । कुर्वंडी करोनी ॥१६॥''३८१.ज्ञाने.अ.९.श्लो.२५

(टीप- १)शिरकाव २)गर्वाने ३)घमंडी ४)स्वस्थ राहतो. ५)टिमटिमी, टिमकी)

(भावार्थ :- म्हणून ज्यांनी आपल्यालाच उपचाररूपानें माझे ठिकाणीं समर्पण करून दिले, अशा रीतीनें जे माझें भजन करणारे झाले, ते माझ्याशीं ऐक्य पावलें ॥३६६॥ अर्जुना ! आपणच मी होऊन जाणें - म्हणजे संपूर्ण अहंताममता समर्पण करून मी होऊन जाणें- यावांचून माझ्या प्राप्तीचा दुसरा उत्तम मार्ग नाहीं. कारण, उपचारादिकांनी मी प्राप्त होऊं शकत नाही ॥३६७॥ माझी जाणीव मिरविणें हीच माझी अप्राप्ति होय. आपली संपन्नता मिरविणें हाच माझ्या प्राप्तींतील उणेपणा होय व आम्ही कृतार्थ झालों,

असें म्हणणें कांहीच न होणें होय ॥३६८॥ अथवा यज्ञदानादि तपें व कर्मे हीं परमेश्वरप्राप्तीचे ठिकाणीं गवताच्या काडी इतकीहि प्रतिष्ठा मिरवूं शकत नाहींत ॥३६९॥ अर्जुना ! वेदापेक्षां ज्ञानाचें अधिक बळ कोणापाशीं आहे किंवा शेषाहून अधिक बोलका कोण आहे? ॥३७०॥ पण तो शेषहि भगवंताचें आंथरूण झाला आहे आणि वेदहि 'हें नव्हे, हें नव्हें' असे म्हणून मागे सरला. माझ्या ठिकाणीं सनकादिकहि वेडेपिशे झाले ॥३७१॥ तपस्व्यांत श्रेष्ठ कोण, हें पाहूं गेल्यास शंकराचे बरोबरीनें कोणाला बसवितां येईल? पण ते शंकरहि सर्व अभिमान सोडून माझें चरणतीर्थ जी गंगा ती मस्तकावर धारण करतात ॥३७२॥ नाहीं तरी त्या लक्ष्मीसारखी संपन्नपणानें दुसरी कोण दाखवितां येईल? श्रियेसारख्या दासी ज्या लक्ष्मीच्या घरीं राबतात ॥३७३॥ त्या दासींनी खेळतांना खोपटें केलें व त्याला अमरावती हे नांव दिले, तर इंद्रादिक त्यांतील बाहुल्या होणार नाहींत काय ? ॥३७४॥ त्यांना वाटले हें खोपटें मोडून टाकावें तेव्हां इंद्राचे रंक बनतील. त्या दासी ज्या झाडाकडे पाहतील ते कल्पवृक्ष होतील ॥३७५॥ अशा रीतीनें ज्या लक्ष्मीच्या घरीं जवळ असलेल्या दासींचे सामर्थ्य आहे, त्या लक्ष्मीची देखील भगवंताचे ठिकाणीं किंमत नाहीं ॥३७६॥ मग, अर्जुना ! जेव्हां ती, सर्व अभिमान टाकून देऊन सर्व भावानें माझी सेवा करायला लागली, तेव्हां ती माझे पाय धुण्याकरितां पात्र झाली ॥३७७॥ म्हणून थोरपण बाजूला ठेवावें, सर्व शहाणपणा विसरावा व सर्व जगांपेक्षा लहान व्हावें, तेव्हांच माझी प्राप्ति होते ॥३७८॥ अर्जुना ! जेथें सूर्याच्या प्रकाशापुढे चंद्राचें तेज लोपलें जातें तेथें काजवा आपल्या तेजाची काय टिमकी मिरविणार? ॥३७९॥ त्याप्रमाणें ज्याच्या प्राप्तिकरितां लक्ष्मीचें मोठेंपण चालत नाहीं, शंकराचें तपहि अपुरेंच होतें, तेथें सामान्य गावंढळ माणूस मला काय जाणूं शकणार? ॥३८०॥ म्हणून शरीराची निःशेष ममता सोडून, आपल्या सर्व गुणांचें निंबलोण करून व सर्व संपत्ति भगवंतावरून ओवाळून टाकून त्यांचा मद टाकावा ॥३८१॥)

प्रेमाधीनत्व

एवं हृदयाचार्यवचनें । सेवा सांगती निरभिमानें ।
एरवीं तेथ [१]प्रमाणें । सामर्थ्य कायी ॥१०६॥
परी नित्यतृप्त देव । म्हणोनि सेवा न करील जीव ।
घालील वेदान्ताचा आव । तरी आसुरस्वभाव गणावा तो ॥१०७॥
रायाचे घरीं पैका थोर । म्हणोनि न दे नेमिला कर ।
तरी प्रजा नव्हे तो चोर । दंडावा साचार सर्वभावें ॥१०८॥

आपण यथेष्ट विषय भोगी । नित्यतृप्त मानोनि देवालागीं ।
जो सेवाचोर होय श्रीरंगीं । तया असिपत्रचौरंगीं यम दंडी ॥१०९॥
अल्पही देवासी वहावें । परी जिवितान्त श्रम करावे ।
कोटीकल्प श्रम करोनियां आघवें । अल्पचि होय ईश्वरा ॥११०॥
परंतु श्रमहि केलियाविण । केवळ प्रेमें फळ फूल पान ।
उदकही वाहतां घे नारायण । हे करुणानिधान स्वये वदती ॥१११॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥ गीता.अ.९

(टीप :- १) खात्रीने)

(भावार्थ :- पान असो, फूल असो, फळ असो कीं केवळ पाणी असो, अत्यंत प्रेमानें व दीन होऊन जो मला अर्पण करतो, त्याचे तें मी भक्तिभावानें व अत्यंत शुद्ध चित्तानें अर्पण केलेलें असल्यामुळें सेवन करितों ॥२६॥)

आपण बैसे पलंगीं । देवासी बैसवी शीलाचौरंगीं ।
आपण पुरणपोळी भक्षी घृतांगी । देवासी वाहे उदक जरी ॥११२॥
तरी ती सेवा नव्हे थट्टा । उगा दंभ कां दावितो चोरटा ।
परी प्रेम असलिया अंतरीं मोठा । मग [१]वाटा-अव्हाटा हरि न पाहे ॥११३॥

(टीप :- १) मार्ग, किंवा अमार्ग)

भक्तमालेंत कथा ऐसी । कीं विदुरगृहीं हृषिकेशी ।
केळें उकलोनि तयासी । विदुरपत्नि देतसे ॥११४॥
जेऊं घालावें देवा लौकरी । म्हणवुनी सालटेंचि घाली करीं ।
आणि आपण बैसावें देवाबरोबरी । म्हणोनि केळेंचि भक्षी ॥११५॥
परी तेंहि आनंदें देवाधिदेव । सेवितां प्रफुल्लितस्वभाव ।
विदुर पातला तंव । अकस्मातचि ॥११६॥
तयानें स्त्रियेचा प्रमाद दाविला । तेव्हांचि तियेसी उमज पडला ।
मग क्षमा मागोनि स्तविला । देवराणा ॥११७॥ (य :१० पा.१३०)
परी नाहीं केले मंडण । कीं नित्यतृप्त नारायण ।
तयासी सालें दिधलिया जाण । नैवेद्यचि घडे म्हणोनी ॥११८॥
चुकीचाकी नसे प्रेमीं । देह स्मरल्या दास्यधर्मी ।
वर्तावें मनोवाचाकर्मी । सेवार्थ झटुनी ॥११९॥

हृदयाचार्य पुढती । द्वापरींच्या स्वोक्तमंत्राचें उपनिषत् करिती ।
तेंही ऐकावें अधिकारी समस्तीं । जें भक्तिपंथीं ब्राह्मण जाहलें ॥१२०॥

(भावार्थ :- प्रेमांत जोपर्यंत देहाचें विस्मरण आहे तोपर्यंत चूक वगैरे कांही नाहीं. पण देहावर आल्यावर मन, वाचा व कर्म ह्यांनी सेवा करावी ॥११९॥ श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी द्वापारयुगांत श्रीकृष्णरूपानें जे गीतेंतील मंत्र सांगितले, त्याच मंत्रावर केलेली ज्ञानेश्वरीटीका हें उपनिषत् असून ते भक्तिपंथांतील ब्राह्मण होत. ते ब्राह्मण सर्व अधिकाऱ्यांनी ऐकावे ॥१२०॥

(दर्पण :- ब्राह्मण म्हणजे वेदांतील मंत्रविभागाचें स्पष्टीकरण. वेदाचे दोन विभाग. एक मंत्र व दुसरें ब्राह्मण. उपनिषत् म्हणजे वेदांतील ज्ञान सांगणारा विभाग. मंत्रांत व ब्राह्मणांत दोहोंतहि उपनिषदें आहेत.

अथवा ब्राह्मण म्हणजे भक्ति करणारे गुणपक्षानें ब्राह्मणच होत.)

''मग निःसीमभावउल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें ।
फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ॥१॥ ज्ञाने.
भक्त माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोढवीं ।
मग देंठ न फेडितां सेवीं । आदरेंसीं ॥२॥ ज्ञाने.
पैं गा भक्तीचेनी नांवें । फूल एक मज द्यावें ।
तें लेखें तरी म्यां तुरंबावें । परी मुखींचि घालीं ॥३॥ ज्ञाने.
हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें ।
तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ॥४॥ ज्ञाने.
परी सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे ।
तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगूं लागे ॥५॥ ज्ञाने.
अथवा ऐसेंहि एक घडे । जे पालाहि परी न जोडे ।
तरी उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेंल कीं ॥६॥ ज्ञाने.
तें भलतेथ निमोलें । न जोडतां आहे जोडलें ।
तेंचि सर्वस्वे करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥७॥ ज्ञाने.
तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें । मजलागीं केलीं राउळें ।
कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणीं दिधलीं ॥८॥ ज्ञाने.
दुधाचीं सेजारें । क्षिराब्धि ऐसीं मनोहरें ।
मजलागीं अपारें । सृजिलीं तेणें ॥९॥ ज्ञाने.
कर्पूर चंदन अगरू । ऐसेया सुगंधाचा महामेरू ।

मज हातिवा लाविला दिनकरू । दीपमाळे ॥१०॥ ज्ञाने.
गरुडा सारिखीं वाहनें । मज सुरतरूंचीं उद्यानें ।
कामधेनूंची गोधनें । अर्पिलीं तेणें ॥११॥ ज्ञाने.
मज अमृताहूनि सुरसें । बोनीं वोगरलीं बहुवसें ।
ऐसा भक्ताचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥१२॥ ज्ञाने.
हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी ।
मी सुदामयाचिया सोडीं गाठी । पव्हयासाठीं ॥१३॥ ज्ञाने.
पैं भक्ति एकी मी जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणे ।
आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥१४॥ ज्ञाने.
येर पत्र पुष्प फळ । हें भजावया मिस केवळ ।
वांचूनि आमुचिया लागीं निष्कळ । भक्तितत्व ॥१५॥
म्हणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धि एकी सोपारी करीं ।
तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरी । न विसंबें मातें ॥१६॥३९७॥ ज्ञाने.''

(अ.९,श्लो.२६,ज्ञानेश्वरी.ओवी ३८५-३९७) **(य :१० पा.१३१)**

(भावार्थ :- अर्जुना ! हे असूं दे. फुलच काय, पण प्रेमानें दिलेलें पानहि मला प्रिय असतें. मग ते कसेंहि ताजे असो वा शीळें सुकलेलें असो ॥३८५॥ भुकेल्या माणसाला अमृत मिळाल्यास जसा आनंद होतो तसा मलाहि तें सर्वस्वी प्रेमानें अर्पण केलेलें पान पाहूनच अत्यंत सुख होतें व त्या सुखानें मी तें पान खाऊं लागतो ॥३८६॥ किंवा पालाहि मिळणार नाहीं, असें होऊं शकतें, पण पाण्याचा तर कोठें दुष्काळ पडत नाहीं ना? ॥३८७॥ तें वाटेल तेथें विना मोल मिळूं शकतें. मोल देऊन प्राप्त करून घ्यावें लागत नाहीं. तेंच, देवा माझ्यापाशीं इतकें पाणीच आहे, असें म्हणून अर्पण केलें ॥३८८॥ त्याने वैकुंठाहून विशाल असें माझ्याकरितां मंदिर बांधून दिलें. कौस्तुभमण्याहून तेजस्वी मण्याचे अलंकार मला त्यानें अर्पण केलें ॥३८९॥ क्षीरसमुद्रासारखीं अनेक सुंदर दुधाचीं शय्यास्थानें त्यानें निर्माण केलीं ॥३९०॥ कापूर, चंदन, अगरु अशा सुगंधित द्रव्यांचा मेरुपर्वत मला त्यानें दिला. त्यानें माझ्या दीपमाळेवर सूर्याची काडवात लावली ॥३९१॥ गरुडासारखीं वाहनें, कल्पतरूंचे बगीचे व कामधेनूची कळपे समर्पण केली ॥३९२॥ अमृतापेक्षांहि सुरस पंचपृान्नांचीं ताटें भरून वाढलीं; असा भक्तीनें अर्पिलेल्या थोर अशा पाण्यानें देखील मी संतुष्ट होतो ॥३९३॥ अर्जुना ! हें काय सांगायला पाहिजे ! मी पोह्यासाठीं सुदाम्याची पोटली सोडली, हें तूं आपल्या दृष्टीनेंच

पाहिलें आहेस ॥३९४॥ परंतु मी एक प्रेम पाहतों. तें पाहतांना लहान, थोर यांचा विचार करीत नाहीं. वाटेल त्याच्या प्रेमाचा पाहुणा होतो ॥३९५॥ बाकी पान, फूल, फळ ही केवळ प्रेमाचें निमित्त आहे. यावांचून माझ्या प्राप्तीकरितां निःसीम प्रेमभक्तिच उपयोगी आहे. ॥३९६॥ म्हणून अर्जुना ! हें ऐक. तुला आपल्या एक बुद्धींत माझी सुलभ प्राप्ति व्हावी असें वाटत असेल, तर चुकून देखील आपल्या मनोरूपी मंदीरांत मला विसरूं नकोस ॥३९७॥ (ज्ञाने.अ.९)

भक्ति देणे व रक्षणे ईश्वराधीन

परी कुच्चरपणाविण । हें प्रेमेंचि लाभे संपूर्ण ।
प्रेमें तटस्थही होता जाण । भक्ति म्हणोन पैं थारे ॥१२१॥
भक्ति देणें आणि रक्षणें । हेंहि स्वयेंचि कीजे नारायणें ।
म्हणोनि प्रेमाचिया अभिमानें । फुंजतां न ये ॥१२२॥
'जे अभिमान वाहती आंगीं' । इत्यादि वचनें प्रसंगीं ।
कीं अभिमानहि प्रेमसंगीं । शोभा पावे ॥१२३॥

(दर्पण :- प्रेमानें केलेला अभिमानहि चालतो, पण अभिमानानें मात्र प्रेम होत नाहीं. तो प्रेम व्यर्थ होय.)

परी अभिमानाचिया चौरीं * । प्रेमाचें नव्हे हळुवें भारी ।
म्हणोनि निरभिमानेंहि कुसरीं । वदले तात ॥१२४॥ ***(चामर / चवरी)***
''पैं सर्वभावेंसि उखितें । जें वोपिलें मज चित्तें ।
जैसा गर्भगोळ उद्यमातें । कोण्याहि नेणें ॥३३५॥ ज्ञाने.
तैसा मी वांचूनि कांहीं । आणिक गोमटेंचि नाहीं ।
मजचि नाम पाहीं । जिणेया ठेविलें ॥३३६॥ ज्ञाने.
ऐसें अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसाते मातें ।
जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं ॥३३७॥ ज्ञाने.
ते एकवटोनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं ।
तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ॥३३८॥ ज्ञाने.
मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पडलें आघवें ।
जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥३३९॥ ज्ञाने.
आपुली तहानभूक नेणें । तान्हया निकें तें माऊलीसचि करणें ।
तैसें अनुसरले मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ॥३४०॥ज्ञाने.

तया माझिया सायुज्याची चाड । तरि तोचि पुरवी कोड ।
कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुयें ॥३४१॥ ज्ञाने.
ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो । तो तो पुढां पुढां लागें तयां देवों ।
आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोहि मीचि करीं ॥३४२॥ ज्ञाने.
हा योगक्षेम आघवा । तयांचा मजचि पडला पांडवा ।
जयांचिया सर्वभावा । आश्रय मीं'' ॥३४३॥ ज्ञाने.अ.९.श्लो.२२)

(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें गर्भांतील पिंड आपल्याकरितां कोणताहि प्रयत्न करीत नाहीं, त्याप्रमाणें सर्वभाव मला समर्पण करून जे चित्तानें मला समर्पण झाले ॥३३५॥ त्याप्रमाणें माझ्यावांचून ज्यांना कांहींच गोड वाटत नाहीं व जगणें हें नांव ज्यांनी मलाच ठेविलें - म्हणजे माझे प्रेमाकरितांच जे जिवंत राहतात ॥३३६॥ असे जे अनन्य चित्तानें माझें चिंतन करीत माझी उपासना करितात त्यांची मी सेवा करतो ॥३३७॥ माझ्याशीं ऐक्य पावून व सर्व इंद्रियें, मन, बुद्धि या सर्वांचे व्यापार माझे ठिकाणीं लावून अनन्य चित्तानें ज्या क्षणीं माझ्या सेवेंत लागले, त्याक्षणींच त्यांची सर्व काळजी मला लागली ॥३३८॥ ज्याप्रमाणें, ज्यांना पंख फुटले नाहींत, त्या पिल्लांच्या जीवनाच्या रूपानें पक्षिणी जगते किंवा पिल्लांचे जीवनच पक्षिणीचें जीवन होऊन राहते, त्याप्रमाणें भक्तांना आपल्या करितां जें जें करायला पाहिजे तें तें सर्व मीच करतो ॥३३९॥ लहान मूल आपली तहान भूक कांही जाणत नाहीं. त्याची सर्व चिंता आईलाच करावी लागते, त्याप्रमाणें सर्व जीवप्राण मला अर्पण करून जे माझी उपासना करतात, त्यांचे सर्व मीहि तितक्याच प्रेमानें करीत असतो ॥३४०॥ माझ्या परम भक्तांना माझ्या ऐक्याची इच्छा असली, तर तीच त्यांची इच्छा मी पुरवितों आणि माझ्या सगुण स्वरूपाची प्रेम-भक्तिसेवा करावी अशी इच्छा असल्यास त्याच्या अंतःकरणांत परम प्रेम प्रगट करतों ॥३४१॥ याप्रमाणें जो जो भाव धरून ते माझी उपासना करतात, तो तो भाव मी पूर्ण करतों व दिलेल्या भावाचें रक्षणहि मीच करतों ॥३४२॥ अर्जुना ! ज्यांच्या सर्व प्रेमभावाला मीच आश्रय झालों त्यांचा योगक्षेम मलाच चालवावा लागतो ॥३४३॥ (ज्ञाने.अ.९.श्लोक२२)

एवं हृदयाचार्यश्रुति ।
आणि 'मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाद् वा' हे भक्तिसूत्रोक्ति ।
समन्वय करीत प्रीति । कीं संतकृपें वा भगवत्कृपालेशें प्रेम मिळे ॥१२५॥
येथ विकल्प द्यावयाचें कारण । कीं खरा दास साधूचा आपण ।
यालागीं भगवंत भेटेचि तयाकारण ।

परी सत्संगनिषेधन नोहे विकल्पार्थू ॥१२६॥
आतां श्रीतुकारामवाणी । ती तंव प्रत्यक्ष विनवणी ।
भगवंतासी करोनी । याचिला प्रेम ॥१२७॥ (य :१० पा.१३२)

अभंग

'माझे हातीं आहे करावें चिंतन । तुम्ही कृपादान प्रेम द्यावें ॥१॥
मागतियां भांडवल [१] आळवण । [२] नामाची जतन दातियासी ॥२॥
बाळक धांवोनी आड निघे स्तनीं । घालावा जननी कृपें पान्हा ॥३॥
तैशापरी पुढें तुझिया मी आशें । धांवोनी [३] ओरसें देई भेटी ॥४॥
तुका म्हणे करीं [४] कासवांचे परी । आहे सूत्रदोरी तुझे हातीं ॥५॥

(टीप :- १) विनविणें. २) नामाचें प्रेमदान देणे. ३) स्नेहाच्या पान्ह्यानें. ४) कासव जसें आपलें पिलास केवळ दृष्टीनें पाजतें त्याप्रमाणें. मागणाऱ्याचे भांडवल 'आळवण-याचना करणे हे आहे आणि दात्याकडे नामाची जतन करणे - नामाचे प्रेमदान देणे हे आहे.)

एवं कवणेही परी । सर्वथा सांभाळिता हरी ।
तंव एक [५]तोंडपिटी करीं । कीं न भजतां प्रेम हरि दे न कां ॥१२८॥
परी सिद्धान्ती येथ उत्तरला । म्हणे प्रभूनें आत्मप्रेमठेवा जीवा दिधला ।
परी तो मूढें देहीं बैसविला । तरी काय कीजे ॥१२९॥
यालागीं विनंति प्रेम वाढे । तरीच मोल जोडे ।
म्हणोनि संबंध रोकडे । पोषी देवचि ॥१३०॥

(टीप : - ५) बडबड करतो.)

(भावार्थ :- जीवाला देवानें आत्मप्रेमाचा ठेवा दिलाच आहे; पण जीव तो आत्मप्रेम देहावर ठेवतो, ह्यांत देवाचा काय दोष? तथापि जीव जेव्हां याचना करतो तेव्हांच तें प्रेम वाढून त्या प्रेमाचें मोल त्याला मिळतें; म्हणून तो प्रेमसंबंध देवच पुष्ट करतो ॥१२९-१३०॥)

प्रऱ्हाद दैत्यपुत्र असोन । देवें अंकावरी केलें लालन ।
यशोदेचें वात्सल्य पूर्ण । परी गोवर्द्धनोद्धारणीं लालन भगवंतें केलें ॥३१३॥
''ब्रह्मांडनायका मी तुझी जननी । म्हणतां लाज वाटे मनीं ।
मातापिताबंधुभगिनी । तूंचि माझी श्रीरंगा ॥''(हरिविजय.)
ऐसें श्रीधर 'हरिविजयांत' । यशोदोक्ति बोलिले यथार्थ ।

येणें [१] लालन वात्सल्यांत । साचचि घडे ॥१३२॥
माधूर्यांत लालन । प्रसिद्ध आहे परिपूर्ण ।
रुक्मिणीपत्रिका उदाहरण । स्वकीयानाईकामाधूर्यलालनाचें ॥१३३॥

(टीप :- १) वात्सल्यांत लालन प्रेम असतेंच)

(भावार्थ :- रुक्मिणी ही देवाची स्वकीया नायिका असून तिची देवाचे ठिकाणीं माधुर्यभक्ति होती. तथापि तिची देवाविषयीं लालनभक्तिहि होतीच, हें तिच्या पत्रिकेतील विनंतीवरून दिसून येते ॥१३३॥)

आणिक एक गोपीगीत । परकीयामाधूर्यलालनीं उदाहरण होत ।
परी वात्सल्यमाधूर्यादि संबंध समस्त । निष्कामप्रेमद्योती [२] तिची ॥१३४॥

(टीप :- २) दाखवितातच)

(भावार्थ :- एका गोपीगीतावरून असें दिसतें कीं, भगवंताचे ठिकाणीं माधुर्य भक्ति करणारी एक परकीया नायिका (दुसऱ्याची स्त्री) भगवंतावर लालन भक्तिहि करीत होती ; तथापि लालनप्रेम सकाम असून वात्सल्यमाधुर्यादि संबंधानें असणारा तिचा प्रेम, निष्काम प्रेम दिसून पडतो ॥१३४॥)

ईश्वर-दयालुता

अभिमान जाया लालन । निष्कामासाठीं संबंध आन ।
स्वयें आपुलीच पूजा आपण । करितों म्हणून उपकार नाहीं देवा ॥१३५॥
मुखासी करितां शोभा । तरी तें दिसे मुखप्रतिबिम्बा ।
प्रतिबिम्बासी प्रत्यक्ष शोभा । करितांची न ये ॥१३६॥
तैसा मिथ्या जीवासी प्रेमसंकल्पें । वाहतां अभिमानभारें दडपे ।
म्हणवूनि जीव मुख्यस्वरूपें । ईश्वरीं समर्पिजे प्रेमपूजा ॥१३७॥

*(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें प्रतिबिंबास कितीही शोभा केली, तरी ती करतां येत नाहीं. ती केवळ भा**र मात्र होते. त्याप्रमाणें प्रतिबिंबरूप जो मिथ्या जीव ह्याला प्रेमानें कितीहि उपचार समर्पण केले, तरी त्यापासून त्याची शोभा न वाढतां उलट तो जीव अहंकारभारानें दडपून जातो. म्हणून जीवाचे जे मुख्य खरें स्वरूप ईश्वर त्यालाच प्रेमानें पूजा समर्पण क**रावी ॥१३७॥)*

ईश्वररूप मुखा दिधल्या मान । तो जीवरूप प्रतिबिम्बीं भासे संपूर्ण ।
ईश्वरा दिधलें क्षुल्लकासन । तें जीवाकारण वैकुंठ होय ॥१३८॥

(भावार्थ :- ईश्वराचे ठिकाणीं पूजा समर्पण केल्यास त्यांत दृष्टान्तापेक्षां विशेष

फायदा आहे बिंबास जी शोभा करावी तेवढीच प्रतिबिंबास शोभा येते; पण ईश्वरास प्रेमानें क्षुल्लक जरी आसन दिलें, तरी त्याचा मोबदला जीवास वैकुंठ मिळतो ॥१३८॥)

ही मात्र विशेष करुणा गोमटी । म्हणवुनीच मुक्त गाती पोटीं । (य१०.१३३)
सकलसुलभामाजी शेवटीं । ताराया ठेविलें सुलभ नाम ॥१३९॥

अर्चा प्रतिमारूप निश्चलु । याकारणें जाहला घननीळु ।
कीं मी जाहलिया चंचलु । तरी प्रणता ध्यान घडेलना ॥१४०॥

(भावार्थ :- 'अर्चा' शब्दाचाहि अर्थ 'प्रतिमा' असा होतो, म्हणून 'अर्चा प्रतिमा रूप' ह्याचा अर्थ. अर्चा म्हणजे प्रतिमा. त्या प्रतिमेचें रूप निश्चल असतें; म्हणून भगवंत प्रतिमारूप होतो, कारण चंचल झाल्यास प्रणताला त्याचें ध्यान घडणार नाहीं ॥१४०॥)

येथ साक्षात्काराचेनि मिसें । न होय म्हणुनी मूर्ख पिसे ।
सांडिती परी तेंही [१] उमसे । आपुलेनि [२] हाते ॥१४१॥

(टीप :- १) प्राप्त होतो. २) प्रयत्नानें.)

(भावार्थ :- प्रतिमेचें ध्यान केल्यास साक्षात्काराच्या ध्यानाप्रमाणें तें होत नाहीं, असें वाटून मूर्ख वेडे लोक प्रतिमेचें ध्यान सोडून देतात. पण तो त्या प्रतिमेच्या ठिकाणीं होणारा साक्षात्कारहि आपल्या प्रयत्नानें प्राप्त होतो ॥१४१॥)

ईश्वरसाक्षात्कार मार्ग

ध्याना स्वप्नावरी तरी । सत्ता मिळविणें सर्वांपरी ।
कृतादि युगीं चारी । होय सोपारी सर्वथा ॥१४२॥

(भावार्थ :- ''स्वप्ननिद्राज्ञानावलंबनं वा'' ह्या योगसूत्रांत सर्व साधनाप्रमाणें ध्यान व स्वप्न यांचेवर सत्ता मिळविणें हें चारहि युगांतील एक खात्रीचें साधन सांगितलें आहे ॥१४२॥)

म्हणवूनि तेणें तरी मानें । सेविजे यादवराणें ।
जे संबंधी नारायणें । धरिले ते तुच्छ गणूं नये ॥१४३॥

(भावार्थ :- म्हणून स्वप्न व ध्यान यांना तुच्छ न समजतां त्या साधनांचा अंगीकार करून जशी सिद्धि प्राप्त होते, त्याप्रमाणेंच नारायणानें प्रतिमादिकांना संबंधी म्हणून घेतले आहे, त्याला तुच्छ न मानतां त्याच्या सेवेनें देवाची सेवा करावी ॥१४३॥)

एरवीं इतर तुच्छदृष्टि । व्यावहारिक संसारीं करणें शेवटीं ।
तेथ स्वप्नादीचि गोठी । कायसी असे ॥१४४॥

(भावार्थ :- खरोखर पाहतां शेवटीं इतर सर्व विषयाप्रमाणें व्यावहारिक

संसाराचे ठिकाणीं तुच्छ दृष्टि करावीच लागते, मग स्वप्न निद्रादिक प्रातिभासिकादिकांवर देखील तुच्छ दृष्टि ठेवावी लागते हें काय सांगणें आहे?)

(दर्पण :- साधनाकरितां जसा स्वप्नादिकांचा अंगीकार केला पाहिजे तसाच प्रतिमादिकांचा अंगीकार करावा, हा भाव!)

परी व्यावहारिक मूर्तिकादर्शनें । ईश्वराविखीं स्वप्नादि तेणेंमानें ।
जागृतींत मृदु मध्य स्वप्नीं होणें । पुढती जागृतीं तीव्र मध्य वा वेगू ॥१४५॥

(भावार्थ :- परंतु जागृतींतील मूर्तीचें जसें दर्शन होतें तसेंच ईश्वराचें दर्शन स्वप्नादिकांत झालें पाहिजे. म्हणजे जागृतींत दर्शनाचा मृदुसंवेग होऊन तेंच स्वप्नांत दृढ होते व त्याचा मध्य संवेग होतो. स्वप्नांत दर्शन झाल्यानंतर मग जेव्हां त्या मूर्तीचेच दर्शन जागृतींत होते त्यावेळीं स्वप्नांतील संवेगाइतकाच संवेग असल्यास मध्यसंवेग असतो. त्याहून जास्त असल्यास तो तीव्रसंवेग होतो. (संवेग-संस्कार) ॥१४५॥)

ध्यानें स्वप्न हें घडतां । तरी अपार्थक नोहे सर्वथा ।
जे तत्सजातीय सर्वथा । फळ मिळविणें म्हणोनी ॥१४६॥

(भावार्थ :- जागृतींत मूर्तीचें ध्यान केल्यानें जें त्या मूर्तीचें स्वप्न पडतें तें खोटें समजूं नये. कारण, आपल्याला त्या स्वप्नांतील मूर्तीसारखेंच फळ मिळवावयाचे असते.)

(दर्पण :- तशाच मूर्तीचा जागृतींत साक्षात्कार करून घ्यावयाचा असतो.)

परी स्वप्नाचिया अनुभवा । पावलिया जीव तळीं न यावा ।
म्हणोनि सावधपणा धरावा । सुधारणे विषयीं ॥१४७॥

(भावार्थ :- पण स्वप्नांत आलेल्या अनुभवाचे खालीं मात्र जीवानें उतरूं नये. ह्याकरितां सावधपणा धरून त्या स्वप्नांतील अनुभवानेंच स्वतःला कृतकृत्य न मानतां जागृतींत तीव्र संवेग होण्याकरितां प्रयत्न करावा ॥१४७॥)

दिवसदिवस तेंचि होवावें । परी तुष्टि धरोनि मागें न यावें ।
एवं कोणत्याही अवस्थेंत स्वभावें । साक्षात्कारीं ही दशा ॥१४८॥

(भावार्थ :- दररोज तसाच अनुभव आला पाहिजे, पण तसा अनुभव येऊन देखील त्यांत तृप्ति मानून आपला यत्न शिथील करूं नये. अशा रीतीनें जागृति व स्वप्न ह्या दोन्ही अवस्थेंत सारखा तोच अनुभव असणें, ही साक्षात्काराची दशा समजावी ॥१४८॥)

निद्राजन्य स्वप्न एक । शिथिलांगासनस्थ ध्यानजन्य एक ।
पहिलें मध्यम दुसरें सम्यक । परी अधिकारें ओळगावें ॥१४९॥

(भावार्थ :- स्वप्न दोन प्रकारें होतें. निद्रेपासून स्वप्न उत्पन्न होते, तो एक प्रकार आणि आंग शिथिल करून पडून राहणें व तेव्हां ध्यान करून त्यापासून उत्पन्न होणारें दुसरें होय. निद्राजन्य स्वप्नांतील मध्यसंवेग होय व शिथिलांगासनांतील उत्तम संवेग होय. ज्याचा जसा अधिकार असेल त्यानें तसें साधन करावें ।।१४९।।)

येणेंचि योग साधावा । ''स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा'' ।
ऐसा पतंजलिसूत्रठेवा । आहेचि कीं ।।१५०।।
येथ पिसियाचे परी । जाहलिया दोषबोहरी ।
आणिक युगविपर्ययकुसरी । येथचि फावे ।।५१।।

(भावार्थ :- अशा रीतीनें साधन करून (बाह्यतः) पिशाचवृत्ति प्राप्त झाली असतां दोष नाहींसें होतात. आणि ह्या कलियुगांतच सत्ययुगांचें कौशल्य प्राप्त होते ।।१५१।।)

(दर्पण :- सत्ययुगादिकांत ज्याप्रमाणें भगवंताचें प्रत्यक्ष दर्शन होतें त्याप्रमाणें या कलियुगांत प्रत्यक्ष साक्षात्कार होतो.)

जें कां सुंदर केशवराजा । समर्पिली मानसपूजा ।
तें अनुभव काजा । चढे येथ ।।१५२।।

(दर्पण :- अनुभव काजा चढे :- त्या मानसपूजेचा साक्षात्कार ह्याच जगांत होतो.)

परी ते अरडबरडपणें । नाशु पावे सद्गुरुविणें ।
येथ सिद्धीचें उमटणें । तेंहि होय ।।१५३।।

(भावार्थ :- ती मानसपूजा सद्‌गुरूच्या साहाय्यावांचून आपल्यास मनास वाटेल तशी केल्यास नाश पावते व मध्येंच सिद्धी प्राप्त होतात ।।१५३।।)

येथचि नटनाट्य करावें । स्वयें राधाहि होवावे । कां येथचि स्वयंज्योति
आघवे । ईश्वराधिष्ठान असोनिहि स्वातंत्र्य मिळे ।।१५४।।

(भावार्थ :- ह्या मानसपूजेच्या साक्षात्कारस्थितींत भगवंताशीं लीला कराव्या. स्वतः राधादेखील होऊन भगवंताशीं क्रीडा करावी. कारण, जरी वस्तुतः स्वयंप्रकाश ईश्वराचें सर्वत्र अधिष्ठान असून पूर्ण अद्वैत आहे आणि सर्व ईश्वररूप आहे; तथापि त्या अद्वैतस्थितींतच स्वातंत्र्यानें भक्ति करून लीलाविहार करतां येतो ।।१५४।।)

म्हणजे जागृतींत ईश्वरपरतंत्र । जीवसंवेग कर्में तीव्र ।
मृदुसंवेगासी अणुमात्र । अनुमोदन दे परमात्मा ।।१५५।।

(भावार्थ :- याचा अर्थ असा कीं, जरी जागृतींतील सर्व सृष्टि ईश्वरनिर्मित असली तथापि जीवाच्या कर्मानें जीवाचे संवेग तीव्र होतात. (जागृतींतच त्यांचा साक्षात्कार होतो.) अणुमात्र थोडा देखील जीवाचा मृदुसंवेग असला, तरी त्या संवेगास परमात्मा अनुमोदन देतो. तो मृदुसंवेगच तीव्र होऊन येथेंच साक्षात् (प्रत्यक्ष) होतो ।।१५५।।)

(दर्पण :- हें सत्तात्रयवादाप्रमाणें ईशसृष्टि मानून सांगितलें.)

तेथ स्वयें संवेग ते तीव्र होती । अधिक अनुमोदन दे श्रीपति ।
व्यावहारिक-प्रातिभासिक-सत्तीं । ईशविषयीं विशेषु नाहीं ।।१५६।।

(भावार्थ :- जीवाचे संवेग जरी स्वतःच तीव्र होतात, तथापि त्या भावनेपेक्षांहि जे अधिक फल जीवाला मिळते, ते भगवंताचे अनुमोदनानें मिळतें. कारण ईश्वराला व्यावहारिक व प्रातिभासिक ह्या दोन्ही सत्तेंत कांहीं विशेष नाहीं ।।१५६।।)

(दर्पण :- सत्ताद्वयवाद किंवा सत्तात्रयवाद जीवदृष्टीनेंच आहे, ईश्वरदृष्टीनें नाहीं. कोणताहि वाद घेतला तरी ईशदृष्टीनें दोन्हीहि सत्ता समान असल्यामुळें जीवदृष्टीनें जरी त्याच्या भावना स्वतःच तीव्र झाल्या, तथापि त्यांना अनुमोदन देऊन त्यांचे फळ अधिक देण्याचें सामर्थ्य ईश्वरांत राहते, असा भाव.)

नातरी शालिग्रामाच्या ठायीं । विष्णुव्यावहारिक सत्त्व कैसें कायी ।
प्रातिभासिक म्हणतां लवलाहीं । (य१०-१३४)
तरी तें विष्णुपरोक्षज्ञान भ्रम नाहीं, हें विद्यारण्य म्हणती ।।१५७।।

(दर्पण :- जीवाच्या भक्तिभावानें प्राप्त होणारा साक्षात्कार पारमार्थिक नाहीं, असें म्हणणें बरोबर नाहीं. शालिग्रामशिलेच्या ठिकाणीं जीव जी विष्णूची भावना करतो त्या विष्णूची व्यावहारिक, प्रातिभासिक किंवा पारमार्थिक कोणती सत्ता असते? ईश्वराविषयीं व्यावहारिक किंवा प्रातिभासिक सत्तेचा अंगीकार केला, तर शालिग्रामशिलेला, जीव जे विष्णु मानतो, ती विष्णूची व्यावहारिक सत्ता कशी म्हणावी? प्रातिभासिक म्हणावी तर तीच पुढें अपरोक्ष साक्षात्कारानें प्रतीत होत असल्यामुळें त्या विष्णूचें परोक्षज्ञानाला भ्रम म्हणूं नये, असें विद्यारण्य स्वामी म्हणतात ।।१५७।।

एवं, मानसपूजा जरी जीव आपल्या भावनेनें करतो व त्या भावना जरी स्वतःच तीव्र होतात, तथापि ईश्वराच्या अनुमोदनाची तेथें अपेक्षा असल्यामुळें त्या भावना पारमार्थिक समजाव्या, असा अर्थ.)

येथ अपरोक्ष प्रातिभासिक कैसें । म्हणवोनि जें अधिष्ठान अवस्थासम असे ।
तेथ लावों नये पिसें । व्यवहारप्रतिभासाचें ।।१५८।।

*(दर्पण :- ती भावनाच जर पुढें अपरोक्ष होते तर, तिला प्रातिभासिक कसें म्हणावें? म्हणून **जें अधिष्ठानाशीं कोणत्याहि अवस्थेंत सम असते त्याचे ठिकाणीं***

वेड्यासारखी व्यावहारिक व प्रातिभासिक अशी कल्पना करूं नये. *शिवाय ती भावना अधिष्ठानज्ञानाला विरोधीहि नसते. अधिष्ठान ज्ञानानें तिचा लोप होत नाहीं. म्हणून ती व्यावहारिक किंवा प्रातिभासिक नसून* ***अनध्यस्तविवर्त*** *आहे.)*

यद्यपि मानसकर्माचें फळ । स्वप्नीं भोगी हें नीळकंठवचन प्रांजळ ।
तेणें तुच्छत्व केवळ । ये कीं तया ॥१५९॥
तथापि गाढानुभवचिंतेच्या ठायीं । सहाय मानस अदृष्टही ।
आणि ईश्वरभिन्न पुण्यकर्माविषयीं । तुच्छता त्याची ॥१६०॥

(दर्पण :- मानसिक कल्पनेचा परिणाम अदृष्टरूपानें गाढ अनुभव किंवा चिंता ह्यांचेवर होत असतो, म्हणून मानसकर्माचा परिणाम जागृतींत होत नाहीं; असा सामान्यसिद्धान्त करतां येत नाहीं. शिवाय, नीलकंठाचे वचनाचा असा अर्थ करावा कीं, मानसिक कर्म जर ईश्वरविषयक नसले तरच त्याचा जागृतींत परिणाम होत नाहीं, स्वप्नांत होतो; म्हणून जागृतीचे दृष्टीनें ते मानसिक कर्म तुच्छ-निरुपयोगी असते. ईश्वरविषयक मानसिक कर्म - मानसपूजा वगैरे - मात्र तशी तुच्छ नसते. तिचा परिणाम सत्यच होतो.)

म्हणवोनि ईशप्रसाद गुरुमंत्र । स्वप्नीं सत्य होती हें आचार्यशंकर ।
शतश्लोकींत बोलिले सुंदर । आणि शांकरभाष्यांत बोलिले ऐसें ॥१६१॥
काम्यकर्माच्या ठायीं । वनिता स्वप्नीं पाही ।
परी समृद्धि होय हे ग्वाही । देतसे श्रुति ॥१६२॥

(भावार्थ :- फळाची इच्छा धरून जर धार्मिक कर्माचा आरंभ केला व तें करतांना स्वप्नांत स्त्रीदर्शन झालें तर समृद्धि होईल (म्हणजे कामना पूर्ण होईल) असें श्रुति सांगते. ॥१६२॥)

तें अन्यार्थक जाहलें । म्हणावेनि यथार्थ हें बोलिले ।
सर्व दौर्बल्य परिहरिलें । येणेचि जाय ॥१६३॥

(भावार्थ :- तें स्त्रीचें स्वप्न अन्यार्थक असते - म्हणजे समृद्धि होणें असा त्याचा दुसरा अर्थ घ्यावा लागतो. तें स्वप्न निरर्थक नसते, म्हणून त्याला यथार्थ म्हटलें आहे. ह्याच एका उदाहरणावरून मानसकर्माचें दौर्बल्य पूर्णपणें नाहींसें होतें ॥१६३॥)

असलिया नसलिया (१)चक्रकुसरी । कीजे हें फावेल तरी ।
मरतां समाधान जरी । तरी काय उणें ॥१६४॥
एवं कवणेही परी । असंग राहोनियां हरी ।

अद्वैतींच सेवा कुसरी । सांग घडे ॥१६५॥

(टीप :- १) षट्चक्रभेदाची युक्ति)

(भावार्थ :- याप्रमाणें कोणत्याहि अवस्थेंत ईश्वर असंग राहून अद्वैतांतच पूर्णपणें भक्तिकौशल्य घडूं शकते ॥१६५॥)

ज्ञानोत्तर आहार्य द्वैताचे २ प्रकार

वृत्तिद्वैत व भक्तिद्वैत

यद्यपि (२) निरखिलिया दृष्टि । सेव्यसेव्यकता द्वैताचे पोटीं ।
तेथ अद्वैताची गोठी । विरोधिची ॥१६६॥ *(टीप :- २) तर्कदृष्टीनें.)*
परी आहार्यद्वैत कांहीं । ज्ञानासी विरोधी नाहीं ।
द्वैत-सत्यत्वचि लवलाहीं । ज्ञानविरोधी ॥१६७॥
जीवन्मुक्तींत प्रारब्धभोग । तो अनाहार्यबाधितानुवृत्तिकर्षणप्रसंग ।
यालागीं आहार्यद्वैतें रुक्मिणीरंग । भक्तभवभंग सेवावा ॥१६८॥

(दर्पण)

(अनाहार्यबाधितानुवृत्तिकर्षणप्रसंग :- अनाहार्य असे प्रपंचद्वैत ब्रह्मज्ञानानें बाधित होऊन पुनः प्रारब्धबळानें त्याची अनुवृत्ति होते व पुनः जगताचा भास होतो. त्या योगानें पुनः कर्षणाचा - म्हणजे सुखदुःखादि भोगांचा प्रसंग येतो.)

अहो आहार्य द्वैताच्या ठायीं । वादी म्हणे आनंद नाहीं ।
सिद्धान्ती म्हणे तरी कायी । ब्रह्मानंदवृत्तिभेदीं ॥१६९॥

(भावार्थ :- वादी म्हणतो आहार्य द्वैतांत आनंद नसतो. सिद्धान्ती म्हणतो वृत्तिभेदांत तरी ब्रह्मानंद असूं शकतो काय?॥१६९॥)

वृत्तीचेनी भेदें । वेगळें भासिजे सदादिानंदें ।
हें श्रीमत्पद्मपादें । निरूपिलें आहे ॥१७०॥

(भावार्थ :- पद्मपादाचार्य म्हणतात की, वृत्तिभेदानें सत्, चित्, आनंद हे तिन्ही भिन्न भासतात ॥१७०॥)

तें जंव वृत्तिद्वैत चाले । तरी भक्तिद्वैतें काय केलें ।
जीवन्मुक्तींत आहार्य झालें । दोन्ही म्हणोनी ॥१७१॥

(भावार्थ :- ब्रह्माच्या सत्, चित्, आनंद ह्या धर्माच्या पृथक् अनुभवाकरितां जर तेवढे वृत्तिपुरतें द्वैत चालतें, तर भक्तीपुरतें द्वैत घेतल्यानें काय बाध होतो ? जीवन्मुक्तींत दोन्ही द्वैत - ***वृत्तिद्वैत व भक्तिद्वैत*** *- आहार्यच होतात ॥१७१॥)*

शिष्य म्हणे भगवंता । तया वृत्तिस्थ आनंद द्वैता ।
प्रयोजन पुरे अभ्यासितां । मा अन्य [१]आहार्य-द्वैता कां घेयावें ॥१७२॥

(भावार्थ :- शिष्य म्हणाला, भगवंता ! वृत्तिस्थ आनंदद्वैताचें ग्रहण करून त्याचाच अभ्यास केल्यानें काम भागते (ब्रह्माचा अनुभव येतो), मग भक्तिद्वैत, आहार्य जरी असले तरी तें घेण्याची काय गरज आहे? ॥१७२॥)

(टीप : - (१) मुद्दाम स्वीकारलेले, ग्रहण केलेले.)

अगा हें साचचि होये । परी तेथ अहंकणु लाहे ।
तो समाधींत नोहे । परी व्युत्थानीं पीडी ॥१७३॥

(भावार्थ :- हें जरी खरें असलें तरी व्युत्थानांत वृत्तिस्थ आनंदद्वैताचें ग्रहण करणें म्हणजे मी आनंदरूप आहे, असा कणभर तरी अहंकार धारण करणें होय व तो समाधींत द्वैत भासवित नाहीं पण व्युत्थानांत द्वैत भासवितो ॥१७३॥)

म्हणोनि सगुणा श्यामसुंदरा । यशोदानंदना दीनोद्धारा ।
गो-गोप-वत्सला परमउदारा । आहार्यद्वैतें सेविती साधु ॥१७४॥

(य१०.१३५) 'कां बिम्ब प्रतिबिम्बा द्योतक । प्रतिबिम्ब बिम्बा अनुमापक ।
तैसें द्वैतमिसें एक । मिरवतसें ॥'' (अमृतानुभव अ.१.ओ.२६)

(भावार्थ :- बिंब हें प्रतिबिंबाला प्रकाशित करणारें असते व प्रतिबिंबावरूनच बिंबाची कल्पना करतां येते. या बिंबप्रतिबिंबामुळें एक बिंबरूप मुखच जाणले जाते. त्यांचें द्वैताचें केवळ निमित्त असून ते द्वैत सिद्ध करीत नाहीं तर, अद्वैतच सिद्ध करते ॥२६॥)

इया प्रकृतिपुरुषप्रकरणीं । जीवप्रतिबिम्ब दृष्टान्तें करोनी ।
जीव प्रकृतित्व करुणादानी । तात बोलिले ॥१७५॥

(भावार्थ :- या प्रकृतिपुरुषप्रकरणांत, जीव हा ब्रह्माचे प्रतिबिंब आहे व त्या जीवरूप प्रतिबिंबापासून सर्व सृष्टीचा उदय आहे, म्हणून सर्व सृष्टीचें प्रकृतित्व (कारणत्व) जीवाचे ठिकाणीं आहे ॥१७५॥)

(दर्पण :- अज्ञानांत प्रतिबिंबित जीव हाच सर्व सृष्टीचें कारण होय. जेथें अज्ञानच खोटें आहे तेथें प्रतिबिंबित जीवसृष्टि खोटीच ठरणार !)

''अविद्येचेनि आडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवे ।
तया चैतन्याचे धावे । धावेकारू जो ॥२॥'' (अमृ.अ.२)

(भावार्थ :- अविद्यारूपी अरण्यांत सांपडून जीवपणाचे फेरे भोगणाऱ्या जीवचैतन्यानें धांवा केला असता त्याच्या धांवेला जो धावून येणारा आहे.– भोवऱ्यात सापडलेल्या जीवास बाहेर काढण्यास सद्गुरुवाचून दुसरा उपायच नाही .)

एवं गुरुमहिमावर्णनीं । बोलिली आळंदीपीठवासिनी ।
कीं प्रकृतिपुरुषभेद निर्वाणीं । अविद्यावश ॥१७६॥
कित्येकांचें मत । कीं शांकरवेदान्तभिन्न बोलती तात ।
मायाअंगिकार नाहीं तेथ [१] । हें म्हणणें आघवें मिथ्या ॥१७७॥
पंधरावे अध्यायीं सातवें श्लोकीं । अवतरणटीकेंत करुणावलोकीं ।
अवच्छेदआभासप्रतिबिम्बता निकी । तात जीवाविषयीं बोलिले ॥१७८॥

(टीप :- १) तातमतांत.)

*(दर्पण :- **अवच्छेद** :- ऐसे शरीराचि येवढें । जें आत्मज्ञान वेगळें पडे ।*
तें माझा अंश आवडे । थोडेपणें ॥३४३॥)

*(**आभास** :- समुद्र कां वायुवशें । तरंगाकार उल्लसे ।*
तो समुद्रांश ऐसा दिसे । सानिवा जेविं ॥३४४॥)

*(**प्रतिबिंब** :- एवंविध जीवलोकीं । तूं मातें ऐसा अवलोकी ।*
जैसा चंद्र का उदकीं । उदकातीत ॥३४८॥
पैं काश्मीरीचा रवा । कुंकुमावरी पांडवा ।
आणिका गमे लोहिवा । तो तरी नव्हे ॥३४९॥ (ज्ञाने. अ. १५)

तेथ मायेचाही अंगिकारू । म्हणोनि शांकरमतविरोधी तात हें बोलणें अविचारू।
माया न मानितां वल्लभमतप्रकारू । होईल तातांचा ॥१७९॥
तो भावार्थदीपिका-अमृतानुभव-समन्वय-विरुद्ध । म्हणोनि आम्हीं न मानूं शुद्ध ।
आणि अद्वैत तंव विशद । सनातन वेदीं वासिष्ठीं ॥१८०॥

(भावार्थ :- मायेचा अंगीकार न केल्यास भावार्थ दीपिका, अमृतानुभव ह्यांचा समन्वय होणार नाहीं, म्हणून आम्ही वल्लभांचे शुद्धाद्वैत मत मानीत नाहीं. आणि केवलाद्वैत मत तर स्पष्टपणें वेदान्त व योगवासिष्ठांत दिसून येत असल्यामुळें तेंच सनातन आहे ॥१८०॥

म्हणोनी तें कवणाचें । न होयेचि साचें ।
तातानीं शुष्कत्व मात्र तयाचें । निवारिलें ॥१८१॥

(भावार्थ :- म्हणून केवलाद्वैतमत हेंच अनादि असल्यामुळें तें कोणाचेंच नाहीं - म्हणजे श्रीमत्शंकराचार्य, श्री ज्ञानेश्वर महाराज यांनी तें मत निर्माण केले नाही. फक्त त्या मताचा स्वीकार केला, एवढेच. त्या केवलाद्वैतमतांत जें शुष्कत्व दिसून येतें- म्हणजे मायेचा अंगीकार करून जगत् भ्रम मानल्यामुळें जगत् गेलें व अद्वैत प्रतिपादन केल्यामुळें

भक्ति गेली, अशा रीतीनें त्यांत जो पोकळपणा आला - निरर्थकपणा वाटत होता - त्याचें मात्र तातांनी निवारण केलें ॥१८१॥)

''अहो ऐक्याचें मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभु मिळे ।
तरी स्वतंरगाचे मुकुळें । तुरंबु कां पाणीं ॥'' (अमृ.अ.१.ओ.५९)

(भावार्थ :- अद्वैताचें मुद्दल कमी न होतां जर दोनपणाचे भासानें सौंदर्याचा लाभ होतो, तर पाणी आपल्या तरंगरूपी कळ्यांचा सुखानें सुगंध घेवो ना कां? ॥५९॥)

''देवदेऊळपरिवारू । कीजे कोरूनि डोंगरू ।
तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा ॥'' (अमृ.अ.९.ओ.४१)

(भावार्थ :- एखादा दगडाचा डोंगर कोरून ज्याप्रमाणें देव, देऊळ व देवांचा परिवार करावा, त्याप्रमाणें भक्तीचाहि व्यवहार अद्वैतांत कां होऊं शकणार नाहीं? ॥४१॥)

माधुर्यभक्तीची वृत्तिदृष्टीनें श्रेष्ठता

येणें ज्ञानोत्तरभक्ती । दाखविली मधुराद्वैतीं ।
हा उपकार जाहला वेदान्तीं । अभूतपूर्व ॥१८२॥
एवं आहार्यअंश होवोनि संबंधु । आधीं ''तस्यैवाहं'' प्रसिद्धू ।
सकळ करुणेचा सिंधु । स्वामी माझा ॥१८३॥

(भावार्थ :- ''तस्यैवाहम्'' ''ममैवासौ,'' ''स एवाहम्'' हे जे तीन लालन, वात्सल्य व माधुर्यसंबंध ते अद्वैतांत आहार्य होतात. त्यांपैकी लालनसंबंधांत करुणासिंधु भगवान माझा स्वामी आहे असा भाव असतो ॥१८३॥)

मग तोही संबंध नावडे गोमटा । कीं [१] स्वामी जाईल चिंतावाटा ।
तो निश्चिंततेचिया चोहटा । अक्षय बैसावा ॥१८४॥ (य१०-१३६)
म्हणोनि स्वामिभाग्यें फोफावें । मग सानपण ठेवोनि [२]ठेवे ।
वात्सल्याचेनि भावें । भजें देवा ॥१८५॥

(टीप :- तिजोरींत.)

(टीप :- १) सेवकाचें दैन्य निवारण करण्याची स्वामीला नेहमी चिंता राहील. २) तिजोरींत)

(भावार्थ :- म्हणून आपलें सर्व दैन्य झुगारून देऊन स्वामीच्या सुखानेंच तो सेवक नेहमीं सुखी राहतो. आपलें लहानपण तिजोरींत बंद करून ठेवतो- म्हणजे लहानपण कायम ठेवून जपून ठेवतो. आणि वात्सल्य प्रेमानें देवाची भक्ति करतो ॥१८५॥)

आपुलिया निश्चलतेचा अनुभवो । निश्चिंत घे रमारावो ।
कीं मातापिता स्वयमेवो । सेवक झाला म्हणूनि ॥१८६॥
परी सेवक वांछी आणिक मनीं । कीं मातृसेवा करावी म्हणूनि ।
स्वामी वांछील आपुल्या मनी । येणें मोडेल नैश्चल्य ॥१८७॥
म्हणोनि स्वामीस ऐसें वाटावें । कीं सेवकाघरीं धन आघवें ।
तें आपणालागीं देयावें । न लागे कांहीं ॥१८८॥

(भावार्थ :- सेवक माता झाल्यानें मातृसेवा करावी, असें भगवंतास वाटेल आणि त्यांचे नैश्चल्य जाईल असें वाटून सेवक आणखी इच्छा करतो कीं, माझा सेवक स्वतः पूर्ण आहे, त्याला कांहीं देण्याची गरज नाहीं व त्याची सेवा करण्याची गरज नाहीं, असें स्वामीस वाटावे, ॥१८७-८८)

जीवत्वाचें अंशपण । येणें सचिन्त होय स्वामीं आपण ।
यालागीं आत्मधन । मिळवावें ज्ञानें ॥१८९॥
स्वामीचा अनुग्रह आज्ञा वेद । तेथचि ज्ञान सिद्ध ।
तें ज्ञान दारवंटां प्रसिद्ध । स्वामिमंदिरातें ॥१९०॥

(भावार्थ :- स्वामीनें वेदाज्ञा देऊन अनुग्रह करून ठेवला आहे. त्या वेदांत सिद्धज्ञान आहे व स्वामीचे ठिकाणीं जाण्यास तें ज्ञान द्वार आहे ॥१९०॥)

भक्ति पावावयाकारण । ब्रह्मीं असावें प्रस्थान ।
ऐसें बोलिले वचन । प्राचीन साधु ॥१९१॥

(भावार्थ :- भक्ति प्राप्त होण्याकरितां ब्रह्माचें ठिकाणीं प्रस्थान ठेवावें असे प्राचीन साधु तुकाराम महाराज म्हणतात ॥१९१॥)

म्हणोनि ज्ञानाचिया दारवंटां । आत्मऐक्याचिया चोहटां ।
बैसोनि धरीं नेटा । स्वामिसेवे ॥१९२॥

(भावार्थ :- म्हणून व्यतिरेक ज्ञानाच्या द्वारानें आत्मैक्यरूपी अन्वयज्ञानाचे चव्हाट्यावर बसून नेटानें स्वामीची भक्ति करतो ॥१९२॥)

'शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति' श्रुति । 'ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्' ही जागृच्छ्रुति ।
'आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति' स्मृति ।
ही स्वामिआज्ञा पाळूनि निश्चितीं सेवा साधीं ॥१९३॥
स्वामि जाहला सेवाऋणी । प्रसंग आलिया मुक्ति देवोनी ।

उतराई होवूं म्हणोनी । होता मनीं भावित ॥१९४॥

(भावार्थ :- भक्तांच्या सेवेचें आपल्यावर ऋण झाले, असें वाटून स्वामी आपल्या मनांत विचार करीत होता कीं प्रसंग आल्यास भक्ताला मुक्ति देऊन आपण उतराई होऊं ॥१९४॥)

तंव तो आत्मैक्यधनेंकरून । ज्यानें मोक्षही केला जेवीं बंधन ।
आतां सुटों न शके ऋणीपण । येणें लाजें मौन स्वामि ॥१९५॥

(भावार्थ :- आत्मैक्य नेहमींच सिद्ध असल्यामुळें बंधनच नाहीं. मोक्षाची इच्छा नाहीं, तेव्हां ऋणाची फेड कशी करावी असें वाटून, स्वामीस लाज वाटते व त्यामुळें तो मौन राहतो ॥१९५॥)

ब्रह्म मायेचें अधिष्ठान हें लाजिरवाणेपण । हा स्वामिनाथां दोष गहन ।
निवटावया ज्ञानी होवोन । अविरोध साधी दोहींचा ॥१९६॥

(भावार्थ :- भ्रमरूप खोट्या मायेला ब्रह्मस्वरूप भगवान अधिष्ठान असणें हा भगवंताला खोटेपणाचा कलंक असून लाजिरवाणें आहे, असें पाहून भक्त स्वतः ज्ञानी होऊन माया व ब्रह्म या दोहोंचा अविरोध साधतो ॥१९६॥)

(दर्पण :- भक्त त्यांना शिवशक्तिस्वरूपानें चैतन्यस्वरूप एकरूप पाहतो.)

(टीप : - (१) अविरोधी एकरूप)

ज्ञानें ऐक्यत्व पावला । [१] वृत्तीनें अंश दास जाहला ।
तोचि एक भक्त भला । येर अवघे विभक्त ॥१९७॥

(टीप :- १) वृत्तीनें अंशत्वाचा स्वीकार करून.दास झाला)

''मजही शरण रिघीजे । आणि जीवत्वेंचि असिजे ।
धिक् बोलीं इया न लजे । प्रज्ञा केवीं ॥१४०२॥ (ज्ञाने.)
अगा प्राकृताही राया । आंगी पडे जें धनंजया ।
तें दासिरूंही कीं तया । समान होय ॥१४०३॥
मा मी विश्वेश्वर भेटें । आणि जीवग्रंथी न सुटे ।
हे बोल नको वोखटे । कानी लावूं ॥१४०४॥'' (ज्ञानेश्वरी, अ. १८.)
(यः१०.पा.१३७)

ऐसें तात वचन । अर्थ निघे यांतून ।
'तो वल्लभा मी कांत' म्हणून । तद्वचनचि ॥१९८॥
सुरतसुखी पतिपत्न्यैक्यता । तेविं ब्रह्मानंदसम देवभक्ता ।

परी ''एकाकी न रमते'' या श्रुत्यर्था । पाळी सेवकू ॥१९९॥
लालन वात्सल्य माधूर्य । कोणताही संबंध ज्ञानोत्तर होय ।
तरी निष्काम सुखाची सोय । अनुषंगें मिळे ॥२००॥

(भावार्थ :- पति व पत्नि ह्या दोघांनाहि सारखेंच सुरतसुख असते. तसेंच देव भक्त यांना ब्रह्मानंद सारखाच असतो. सुरतसुखांत जसें पतिपत्नीचें ऐक्य होतें, तसेंच ब्रह्मानंदांत देव व भक्त ह्या दोघांचें ऐक्य होते; पण हें ऐक्य कायम ठेऊन सेवक 'एकाकी न रमते' ह्या श्रुतीच्या अर्थाला मान देतो व भक्ति करतो.

निष्काम सुख हें निष्कामतेच्या अनुषंगानें मिळतें. जितकी निष्कामता अधिक तेवढें सुख अधिक.

ह्या निष्कामतेच्या अधिकपणानें लालन, वात्सल्य, माधूर्य हे संबंध अनुक्रमानें ज्ञानोत्तर प्राप्त होतात ॥१९९-२००॥)

आणि महाभारतीं माधूर्य कथा ऐसी । धर्में विचारिलें भीष्मासी ।
कीं सुरतसमयीं सुख अधिक कवणासी । स्त्रियेतें वा पुरुषातें ॥२०१॥
तैं भंगास्वनराय-मात । सांगूनियां देवव्रत ।
म्हणे सुरतीं सौख्य होत । स्त्रियेतें अधिक ॥२०२॥
भीष्म तंव पितामह अतिवरिष्ठ । धर्म वडिल पूजक परमशिष्ठ ।
तो पुसेल ऐसी गोष्ठ । हें योग्य न दिसे मम मतीं ॥२०३॥
आणि कथा तंव आहे भारतीं । मिथ्या म्हणतां न ये व्यासोक्ति ।
यालागीं याची संगति यथामति । दावीं मी अन्य ॥२०४॥
कीं विषयी स्त्रियांकारण । रतिसौख्य अधिक पुरुषाहून । तरी भगवंत पति
जियांकारण । तया अधिक सौख्य हें वदिजे कायी ॥२०५॥

(दर्पण :- धाकट्यानें वडिलांस जो विचारूं नये तो प्रश्न युधिष्ठिरानें भीष्मास कां विचारला? विषयेच्छेनें धर्मानें हा प्रश्न विचारला, असें म्हणतां येत नाहीं, तर परमेश्वराशीं पति पत्नि संबंध लावावयाचा असल्यास त्यांत आपणाकडे पतित्व घ्यावें कीं पत्नित्व घ्यावें, निष्कामतेचें सुख अधिक कोणत्या संबंधांत प्राप्त होईल, हा आशय त्या प्रश्न विचारण्यांत आहे. यावर भीष्माचें उत्तर असें कीं प्राकृत विषयी स्त्रियांना पुरुषापेक्षां सुरतसुख जास्त मिळते तर, भगवंत पति झाल्यावर भक्तांना इतर लालन वगैरे संबंधांपेक्षां जास्त सुख प्राप्त होते, हें काय सांगायचे!)

(सारांश)

१. परमेश्वराची सेवा अभिमान सोडून केली तरच शक्य आहे कारण त्यांची सेवा करण्याचें जीवास काय सामर्थ्य आहे? असें श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि ज्ञानेश्वरींत

म्हटलें आहे.

२. देव नित्यतृप्त आहे तेव्हां त्याला सेवेची काय गरज आहे, असें म्हणणारा आसुरी स्वभावाचा समजावा.

३. कितीहि श्रम करून देवास अर्पण केले तरी तें देवास अल्पच आहे; म्हणून अंतःकरणांत प्रेम ठेवून सेवा करावी, म्हणजे त्यांत चूक भूल असल्यास त्याचा देव विचार करीत नाहीं. प्रेमानें तो त्या सेवेचा अंगीकार करतो.

४. प्रेमानें ताटस्थ्य जरी आलें तरी ती भक्तिच म्हणून देव त्याचा स्वीकार करतो.

५. भक्ति देणें व भक्तीचें रक्षण करणें हें दोन्ही नारायणच करीत असल्यामुळें प्रेमाचे अभिमानानें फुगून जाणें योग्य नाहीं.

६. लालन भक्ति वात्सल्यांत असते व माधुर्यांत असतें. गोवर्धनोद्धाराचे वेळीं यशोदेचे दीनतेचे उद्‌गार वात्सल्यांत लालन भक्ति दाखविते. तसेंच रुक्मिणीपत्रिका व गोपीगीत माधुर्यांत लालन दाखवितात.

७. पण लालन भक्तींत सकामता असून वात्सल्य व माधुर्यभक्तींत निष्कामता असते.

८. वस्तुतः हरीची पूजा करणें म्हणजे स्वतःचीच पूजा करणें असल्यामुळें त्या पूजेचा ईश्वरास कांही उपकार नाहीं.

९. बिंबास जितकी शोभा करावी तितकी ती प्रतिबिंबास शोभा येते. म्हणून ईश्वरास जितका मान द्यावा तितका तो जीवाचा मान होतो. इतकेंच नाहीं तर ईश्वराचे करुणेनें जीवास तो अधिकपट प्राप्त होतो.

१०. निश्चलतेंत भक्तांना ध्यान घडूं शकतें, म्हणून ईश्वर प्रतिभासरूप झाला आहे. प्रतिमेचे ठिकाणीं देखील आपल्या प्रयत्नानें साक्षात्कार होऊं शकतो. ध्यान व स्वप्न ह्यांचा संबंध ठेवून ईश्वर साक्षात्कार होऊ शकतो, म्हणून त्या ईश्वरध्यानाला तुच्छ मानूं नये, कारण पुढें तसेंच फळ मिळतें.

११. शालिग्रामाच्या ठिकाणीं असलेला विष्णु हा प्रातिभासिक समजूं नये. तो परोक्ष समजावा. कारण, पुढें तोच अपरोक्ष होत असतो.

१२. सेव्यसेवकभाव अद्वैतांत राहत नसून द्वैतांत राहतो, हें जरी खरे आहे तरी आहार्य-द्वैत ज्ञानाला विरोधी नाहीं. द्वैतसत्यत्वच ज्ञानाला विरोधी आहे.

१३. व्युत्थानांत वृत्तिभेदानें जरी आनंदाचा भास होऊं शकतो, तथापि त्या

आनंदाचे भासांत थोडा अहंकार असतो व भक्तींत अहंकार नसतो. म्हणून आहार्य-द्वैतानें सगुणाची भक्ति करावी.

१४. अद्वैतांत आहार्य द्वैत घेऊन ज्ञानोत्तरभक्ति होऊं शकते, असें ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि अमृतानुभवांत व ज्ञानेश्वरींत म्हटलें आहे.

१५. आहार्य द्वैतांत पहिला स्वामीसेवक संबंध असतो, पण स्वामीसेवक संबंधात स्वामीला नेहमीं सेवकाची चिंता असते, म्हणून तो संबंध अलग जपून ठेवून सेवक वात्सल्यसंबंधाचा स्वीकार करतो.

१६. वात्सल्यसंबंधातहि आपण अपूर्ण असल्यास स्वामीला मातृसेवा करावीशी वाटेल, म्हणून ज्ञानानें आपले ठिकाणीं भक्त आत्मधन प्राप्त करून घेतो व ऐक्यानें भक्ति करतो.

१७. ज्ञानानें ऐक्य राहून जी भक्ति होते तीच माधूर्यभक्ति होय.

१८. पुरुषापेक्षां स्त्रीलाच सुरतसुख अधिक असते म्हणून पतिपत्निभक्तींत भक्त देवाची पत्नि असतो.)

समाधी [१] वांचोनि ब्रह्मैक्य संचलें । वृत्तिपणें माधूर्यसुख उचंबळलें ।
नवल [२]निर्गुण गुणभोक्तृ जाहलें । जीवत्व न पावोनी ॥२०६॥
''निर्गुणं गुणभोक्तृ च'' म्हणोन । प्रिय बोलिले वचन ।
तें [३]ब्रह्माविषयींच प्रकरणावरून । जीवाविषयीं लागेना ॥२०७॥
आणि निर्गुणीं गुणभोक्तृता । तरी निःशेष आली पाहिजे जीवता ।
[४]भोक्तृता नव्हे अधिष्ठानता । म्हणोनियां ॥२०८॥
यालागीं एतद्वाक्यसंगती । ऐसी ओळखावी श्रोतीं ।
कीं पत्नि होवोनियां भक्ति । अनुभवावी ॥२०९॥

(टीप :- १) व्युत्थानांत. २) निर्गुणब्रह्म. ३) गीता अध्याय १३ श्लोक १४ ह्यांत मागील पुढील श्लोकांत ब्रह्माचेंच वर्णन आहे, जीवाचें नाही. ४) निर्गुणब्रह्म अधिष्ठान राहून भोक्ते होऊं शकत नाहीं. व अधिष्ठान सोडल्यास तो जीव होईल.)

(दर्पण :- पतिपत्नि भक्तींत निर्गुणब्रह्म गुणभोक्ते कसें होतें, तें पुढील ओव्यांत दाखविलें आहे. पत्नीच्या अपेक्षेनें अनध्यस्तविवर्त सगुणरूपाचे ठिकाणीं गुणभोक्तृता येते.)

निर्गुणब्रह्म गुणभोक्ते कसे होते?

पत्नीचें प्रारब्ध तमोगुण । तदवच्छिन्न देहा भगवदालिंगन ।

पत्नीचा काम रजोगुण । काम्य भगवंत फळ त्याचें ॥२१०॥
पत्नीचें पातिव्रत्य सत्त्वगुण । तेथ पति राधिकारमण ।
एवं असोनि निर्गुण । गुणभोक्तृपण भगवंता ॥२११॥
अथवा कीर्तनें ब्रह्मकाया पत्नि । अनध्यस्तविवर्तवपु(५) कांत चिन्मणि ।
म्हणोनि भोक्तृदृष्टिहि निर्गुणी । सुखावह ॥२१२॥

(दर्पण :- भगवंताचे गुणगान केल्यानें काया ब्रह्मरूप होतें असें श्रीतुकाराम महाराज ''ब्रह्मरूप काया होतसे कीर्तनीं'' या अभंगांत म्हणतात. पत्नि व भगवान दोघेहि अनध्यस्तविवर्तरूप होऊन भगवंताचे ठिकाणीं भोक्तृदृष्टि कल्पून प्रेमानें केलेलें आत्मार्पण पत्नीला सुखावह होते, असा अर्थ.)

(टीप : - ५) शरीर)

आपण प्रिया जाहलिया उत्तमा । होय धीरोदात्त परमात्मा ।
सर्वगुणीं महिमा । अधिक जयाचा ॥२१३॥
''विवक्षितगुणोपपत्तेश्च'' ऐसें । शारीरक प्रथमाध्याय द्वितीयपादीं सूत्र असे ।
तयाचा अर्थ कीं प्रियाप्रेमवशें । धीरोदात्त जगत्पति ॥२१४॥ (य१०-१३८)
जे जे (१) विरुद्ध गुण । जयां अतिविरुद्ध भावी मन ।
तिहीं साधिलें जगत्कल्याण । महत्व म्हणोन तयातें ॥२१५॥
तया (२) महत्वानुसारी चरित । म्हणोनियां राधिकाकान्त ।
उत्तमाप्रियानुकूल अनंत । धीरोदात्तरूप धरी ॥२१६॥
एरवीं जिवाचिया ठायीं । धीरोदात्तता नसे कांहीं ।
जो बांधला चहूंठायीं । अविद्याकामकर्मे ॥२१७॥
म्हणोनि अनध्यस्तविवर्तू । नायकू धीरोदात्तू ।
तेथ ''निर्गुणं गुणभोक्तृ च'' एतद् वचनार्थू । सांपडे करीं ॥२१८॥
आतां नायिका जिनें होवावें । तिनेंहि निर्विकारी असावें ।
याचिलागीं भक्तीं विलसावें । ज्ञानोत्तरा ॥२१९॥
एवं गुणा निर्गुणा विरोध नाही । तरी निवटावें कवणें कायी ।
म्हणोनि जगाचिया ठायीं । पुत्रत्व सगळें ॥२२०॥

(टीप :- १) लोकविरुद्ध व वेदविरुद्ध. २) जगत्कल्याण साधण्याकरितां भगवंताचें चरित्र आहे.)

(दर्पण :- भगवान पति व भक्त पत्नि, असा दोघांचा संबंध असल्यामुळे

भगवंतापासून उत्पन्न झालेलें सर्व विश्व भक्ताला आपल्या पुत्राप्रमाणें वाटते.)

तया विश्वपुत्रासाठीं । भूतदया भरली पोटीं ।
तिनें उघडली तारणपेटी । आधिकारिक होवोनी ॥२२१॥
एवं ऐक्य पावोनियां तत्वतां । अधिक सुख भोगोनि परतंत्रता ।
या विरोधानुभूत्यैक्या पतिव्रता । वांचोनि नेणती इतर ॥२२२॥
तूं स्वतंत्र म्हणतांक्षणीं । मुदित होय व्यभिचारिणी ।
तैसे फुगती ज्ञानाभिमानी । भक्तिरहित शब्दपाठें ॥२२३॥
पातिव्रत्यामुळे धर्म यथार्थ । भगवंतावाचोनि नेणेचि अर्थ ।
काम पुरला समस्त । एकाग्र प्रेमें ॥२२४॥
ऐक्यें साधिली मोक्षस्थिति । वियोगोपलालने दीनता पूरती ।
संयोगें भगवद्भक्ती । साधिला पंचम पुरुषार्थ ॥२२५॥
एवं हें सेवकपण । स्वामित्वहि संपादोन । स्वामिनीपणाचा गर्व सांडोन ।
(१)श्रयी पतिचरण म्हणोनि पतीहि लाजे ॥२२६॥
तिया लाजेचिया एकान्तगोष्टी । सांगितलिया शेवटीं ।
तो मित्र (२) तात म्हणोनि तदोष्ठीं । आम्हांहि कळल्या ॥२२७॥

(टीप : - १) आश्रय २) श्रीकृष्णाचा मित्र अर्जुन)

''तया मग जें आम्ही कांहीं । द्यावें अर्जुना पाहीं ।
ते ठायींचीच तिहीं । घेतली सेल ॥१३१॥ (ज्ञाने.)
म्हणोनी तिहीं जे प्रेम धरिलें । तेणेंचि आमुचें देणें उपायिलें ॥
परी आम्ही देयावें तेहीं केलें । तिहीं म्हणिये ॥१३२॥'' (ज्ञाने.अ.१०)

(भावार्थ :- मग जी कांहीं स्थिति, अर्जुना ! आम्ही त्यांना प्राप्त करून द्यायची, ती मुळांत असलेली निःसीमस्थिति त्यांनीच प्राप्त करून घेतली असते, पाहा ! ॥१३०॥ म्हणून भक्तांनी जें प्रेम धरलें तें आमचें देणें होय, असें प्रसिद्ध झालें; पण 'आम्ही प्रेम द्यायचें असतें' हेंहि त्यांनीच रूढ केलें, असें म्हणावें लागतें. ॥१३२॥)

(१) सद्धर्मे स्वाधीन केलें मजप्रति । ऐसी वर-वदनें ऐकोनि कन्याकीर्ति ।
आनंद न समावोनि चित्तीं । स्पष्ट तातोक्ति निघाल्या इया ॥ २२८॥

(टीप :- १) पातिव्रत्य धर्माने.)

दोघांचिया (१) विश्वासाचें । एकचि स्थान जाहलें साचें ।
येणें (२) परस्परांतरींचें । कळलें गुज ॥२२९॥ (य१०-१३९)

तें गुजही तेंचि स्थान । जया ज्ञानेश्वराभिधान ।
वंदोनियां तदीय चरण । स्थापिले हृदयीं ॥२३०॥
गुंफोनियां कवितामाळा । घातल्या श्रीगुरुचिया गळां ।
मातृपितृकान्तैक्यभाव आगळा । वाढला तेणें ॥२३१॥
श्रीज्ञानेश्वर माय बहिणी । तिन्ही काळीं हृदयस्थानीं ।
बैसूनियां आटणी । करी सर्व गर्वा ॥२३२॥

(टीप :- १) मीच एक दोघांच्या विश्वासांचे स्थान झाली. २) दोघांच्या अंतःकरणांतील.)

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते प्रेमनिकुंजे
'सेवकनिर्णयो' नाम तृतीया वल्ली ॥
॥श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

(सारांश)

(१. पतिपत्निभक्तींत भक्ताचे प्रेमानें श्रीकृष्ण अनध्यस्तविवर्त धीरोदात्त पति होतात व भक्त त्यांची पत्नि होते. पत्नीनें स्वतःला भगवंतास अर्पण केल्यामुळें निर्गुण असे श्रीकृष्ण स्वतः गुणभोक्ते होतात.

२. भगवंतापासून उत्पन्न झालेले सर्व विश्व त्या भक्ताला पुत्रवत् वाटते व त्या विश्वाला तारण्याकरितां आधिकारिक देह धारण करतात.

३. ह्या भक्तींत पातिव्रत्यामुळें धर्म साधतो.
भगवंतावांचून दुसरा अर्थच नसल्यामुळें अर्थ साधतो.
एकाग्र प्रेमानें काम साधतो.
भगवंताशीं ऐक्य असल्यामुळें मोक्ष साधतो,
वियोगोपलालनानें दीनता प्राप्त होते व
संयोगानें भगवद्भक्तिरूप पंचमपुरुषार्थ प्राप्त होतो.)

०००

श्रीज्ञानेश्वरमाऊली समर्थ.

चतुर्थी वल्ली

॥ सेवातत्त्व व सेवाप्रकार निर्णय ॥

मंगलाचरण

जय जय सद्गुरु मंगलधामा । जय जय सद्गुरु मनविश्रामा ।
जय जय सद्गुरु पूर्णकामा । (१)आगमा (२)निगमा अलक्ष्य तूं ॥१॥
जय जय सद्गुरु परमानंदा । वंदोनि तुझिया पदारविंदा ।
सोडोनि मुनि संसारधंदा । सुहृदानंदा पावले ॥२॥
मागील वल्लींचीं मधुर फळें । (३) सेवकपुष्टीचेनि मेळें ।
खादलीया बुद्धीचे डोळे । पाहो लागती निजांगीं ॥३॥

(टीप :- १) शास्त्र.२) वेद ३) सेवकाच्या पुष्टिसह.)

सेवा रीति

आतां सेवा कवणे रीति । जाणावया वल्लीवृत्ति ।
फोफावों लागे श्रीगुरुमूर्ति । पोषक जैं होय ॥४॥
सेवेमाजीं तत्त्व तीन । आधी तयांचें व्हावें ज्ञान ।
तरीच सेवेचें (४)विंदान । पूर्ण सेवक-करीं चढे ॥५॥
प्रथम तत्त्व *अद्वैतीं द्वैत । जें जीवन्मुक्तौ व्युत्थानीं उचंबळत ।
द्वितीय तत्त्व विख्यात । *वियोगोपलालन संयोगीं ॥६॥
तृतीय तत्त्व गुणद्वेषरहित । *गुणवैतृष्ण्य गुणार्पणयुक्त ।
एवं तरीच सेवा अखंडित । फोफावत निष्काम ॥७॥

(टीप : - ४) कौशल्य, चातुर्य)

(१) अद्वैतांत द्वैत

अद्वैतीं द्वैत कैसें । जीवन्मुक्तींत केविं उमसे ।
हें अनध्यस्तविवर्त मिषे । बहुठायीं विशेषें निरूपिलें ॥८॥ (य१०.पा.१४०)
''अहो ऐक्याचें मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभु मिळे ।
तरी स्वतरंगाचे मुकुळें । तुरंबु कां पाणी'' ॥ (अमृ.अ.१ ओ.५९)
''भेद तंव तंव दूण अभेदासी'' । इत्यादि श्रुति विशेषीं ।
आमुचियाचि कल्याणासी । प्रगटल्या ज्या ॥९॥
तिहीं अद्वैतीं द्वैत । हे आद्यतत्व बोलिलें यथार्थ ।
तें वाचोनि मधुराद्वैतग्रंथ । समजोनि घ्यावें सज्ञनीं ॥११॥

(२) संयोगेऽपि वियोगोपलालन

द्वितीय तत्त्व जें कांही । तेंही बोलिलें बहुठायीं ।
परी सेवेची कारणता पाहीं । तया कैसी बोलिजेल ॥१२॥

संयोगीं होतां अभिमान । तरी आपुलाचि वाढे मान ।
तेणे सेवानंद होय न्यून । महा अकल्याणकारक ॥१३॥
जेवीं भामा[१] मानवती । तिनें दान दिधला श्रीपति ।
एवं सेवानंदनिवृत्ति । [२] संयोगाभिमती होतां घडे ॥१४॥

(टीप :- १) सत्यभामा २) संयोगाचा अभिमान धारण करणारी.)

वियोगाचे प्रकार

वियोगही द्विविध । सप्रेम आणि सापराध ।
वनीं जातां श्रीमुकुंद । गोपींसि वियोग गृहीं तो प्रथम ॥१५॥
अपराधही त्रिविध । मानज, दैवज, प्रमादज विशद ।
रासांत गोपींचा जो अपराध । तो मानज बोलिला ॥१६॥
तेणें अपराधें भगवद्वियोग । तो पश्चात्तापें निवटे सवेग ।
[१] रसभावावेशें अव्यंग । सेवाही घडे ते वियोगीं ॥१७॥
रुक्मिणीतें दुर्वासशाप । तो अपराध दैवप्रकोप ।
दैव म्हणजे [२]अलोकसंकल्प । ऋष्यादिकांचा ॥१८॥
दुर्वासशाप अंबरिषातें । दैवप्रकोपचि म्हणती तयातें ।
तोहि लक्षितां द्वैविध्यातें । प्राप्त होय ॥१९॥
स्वापराधें दैवप्रकोप । आणि दैवस्वभावसंकल्प ।
यादवासी मुसलशाप । तो दैवकोप स्वापराधें ॥२०॥

(टीप :- १) आनंदाची अभिव्यक्ति २) अलौकिक संकल्प, ज्या संकल्पाचें फळ अलौकिक व्यापारानें होतें असा.)

रुक्मिणी अंबरिषाच्या ठायीं । स्वापराध नसतांही ।
अपराधभ्रम दुर्वासह्रदयीं । तेणें जाहला दैवकोपू ॥२१॥
स्वापराधभिन्न दैवजवियोगीं । गोविंद संरक्षी स्वभक्तालागीं ।
तेथही सेवासंभोगीं । [१] अनुगुण वृत्ति चालतू ॥२२॥
सांबावरी गेलें चित्त । म्हणोनी स्वस्त्रियांसी शापी भगवंत ।
कीं पुढें तुम्ही समस्त । म्लेच्छगृहांत व्हाल वेश्या ॥२३॥
हा स्वप्रमादज अपराध । एतज्ज्ञ वियोगीं सेवाप्रतिबंध ।
तो सदनुग्रहाविण विशद । निवृत्त नोहे कल्पांतीं ॥२४॥
गालवानुग्रहें कृष्णस्त्रिया । वैकुंठीं गेल्या आघविया ।

असो केवळ वियोगीं तयां । [२] सेवाप्रतिबंध अतिक्लेशें ॥२५॥
सकलअपराधसकलवियोगीं । संतसंगचि भगवत्संगीं । (य१०-१४१)
चवथिया स्वभाववियोगीं । संतसंगचि तारकू ॥२६॥
अनादिअविद्यावशें । जीवा दृढ संसारपिसें ।
येणें अपराधें जो हरिवियोग असे । तो स्वाभाविक वियोग चवथा ॥२७॥
या सकळवियोगीं शरण । एक सज्जनांचे चरण ।
आणिक उपाय संकीर्ण । [३] संशय स्थान दाखविती ॥२८॥
संत आंधळिया हातेरू । संत पांगुळा खांदेरू ।
संत बुडतिया उतारू । अनायासें ॥२९॥
संत दुर्बळाची काठीं । संत प्रवासी अक्षयपेटी ।
संत कामधेनू गोमटी । दरिद्रियाची ॥३०॥
सज्जन विचारसागर । सज्जन वैराग्य-वैरागर ।
सज्जनसंगे न पावेल पार । ऐसा न दृष्ट न श्रुत कोणी ॥३१॥
भगवन्त बाप संत माता । जे अपराधाचिया कोटिकशता ।
उपसाहती अनंता । रिझवोनियां ॥३२॥
मृत्तिका जळ पाषाण । येथ संतवचनें नारायण ।
एरवीं तीर्थयागादिकारण । कां हें तरण उमगेना ॥३३॥

(टीप :- १) अनुकूल. २) अति कष्टानें सेवा पुनः मिळते. ३) त्या उपायानें भगवत्प्राप्ति अनिश्चित आहे, असे संशयात्मक स्थान.(प्राप्ति))

(भावार्थ :- पवित्र मृत्तिका, जल किंवा पाषाण ह्यांचे ठिकाणीं (तीर्थांत व क्षेत्रांत) जो भगवंताचा आवेश आहे, तो संतांचे वचनानें आहे. त्यांच्या वचनाशिवाय पवित्र तीर्थे व क्षेत्रें ह्यांच्या सांनिध्यानें तिर्यगादि योनी (कां मुक्त होतात) कां तरतात हे समजत नाहीं ॥३२॥)

*(दर्पण :- **संतवचनाचे सामर्थ्य :-***

ह्यांत मूढतिर्यगादिकांचा प्रयत्न कारण नसून त्या क्षेत्रादिकांत संतवचनानें भगवंताचा आवेश असतो; हेंच कारण आहे. ह्याशिवाय त्यांच्या तरण्याची उपपत्ति दुसरी दिसत नाहीं. केवल मृत्तिका जल किंवा पाषाण तारण्यास समर्थ नाहीत. अधिष्ठानरूपानें भगवंताची व्याप्ति सर्वत्रच आहे. त्या त्या स्थानीं विशेषरूपानें भगवंताचा जो आवेश त्याला संतवचन हेंच एक कारण आहे. ती स्थानें तिर्यगादिकांना त्यांच्या प्रयत्नावांचून

केवल सान्निध्याने मुक्त करतात.)

यास्तव संयोगीं वियोगीं । सज्जनप्रीतिचि असावी अंगीं ।
परस्परापराधप्रसंगीं । रक्षिती परस्पर ॥३३॥
कृष्णापराधी स्त्रियांप्रती । गालव रक्षिता महामती ।
नारदापराधी सांबाप्रती । उपाय बोलिला श्रीकृष्णें ॥३४॥
प्रत्यक्ष भगवदपराध असतां । साधु स्वबळें रक्षिती ऐशा बहुत कथा ।
प्रत्यक्ष साधुअपराध असतां । भगवंत रक्षी संतद्वारा ॥३५॥
अपराधी दुर्वासाप्रती । अंबरीष शरण सांगे श्रीपति ।
तैसेंचि नारदापराधी सांबाप्रती । सांबपुराणीं ही कथा ॥३६॥
प्रत्यक्ष अपराध संताचा नसतां । तरी भगवंत रक्षी सर्वथा ।
अंबरीषाची गर्भव्यथा । अंगें सोशी यदुवर्य ॥३७॥
एवढे संतमहिमान । असावया हेंचि कारण ।
कीं ''भगवान सामान्यचेतन । विशेषचेतनप्रदीप संत'' ॥३८॥
म्हणवोनि इये मार्गी । निराशा न धरावी जगीं ।
सत्संगी वा भगवत्संगीं । होतां मुक्तिचौरंगीं बैसे ॥३९॥
स्वभाववियोगीं सेवेप्रती । उत्तम संत मध्यम मूर्ति ।
इतर तीन वियोगीं सेवेप्रती । संतचि निश्चितीं आधारु ॥४०॥
सप्रेम वियोग तो निरपराध । (१) तेथ आपणचि लाहे संतता शुद्ध ।
तया वियोगें भूतभाव प्रसिद्ध । भगवंत होय ॥४१॥
अपराधजन्य वियोगचार । हा पांचवा निर्विकार ।
येथ भगवद्रूप अंतर । भूतांसहित होतसे ॥४२॥
इतर वियोगाचें लक्षण । हृदय भासे भगवंताविण ।
या वियोगाचें लक्षण । हृदय नारायण स्वयें होय ॥४३॥ (य१०-१४२)
जो भेद निद्रा समाधींत । तोचि अन्य वियोग आणि यांत ।
भक्तिसमाधी विख्यात । येणेंचि प्राप्त सज्जना ॥४४॥

व्युत्थानात भक्तिसमाधि

परी प्रारब्धभोगाची कहाणी । भोग भोगितां वियोगहानि ।
तो भोगचि जाये कृष्णार्पणीं । तैं मिळें व्युत्थानीं समाधिसुख ॥४५॥

(टीप : - १) स्वतः भक्त)

(भावार्थ :- प्रारब्धभोगाची गोष्ट अशी आहे की, भोग भोगित असतां त्यांतच मन आविष्ट होतें व भगवंताच्या वियोगाचें स्मरण नाहींसें होतें. अशा स्थितींत जर तो भोगच कृष्णार्पण केला तर भोगांत मन आविष्ट न होतां व्युत्थानदशेंत भगवंताचे ठिकाणीं तें आविष्ट होऊन समाधिसुख प्राप्त होते ॥४५॥)

सुख प्रवेशे निर्गुणीं । यद्यपि समाधि स्वस्थानीं ।
तथापि दुःखाविरोधीस्वरूप गुणी । दावी व्युत्थानीं भक्तिसमाधि ॥४६॥
परी त्यांतूनहि व्युत्थान । जें प्रारब्धभोगाचें विंदान ।
तें न भासवावया कारण । समर्थ सेवा ॥४७॥

(भावार्थ :- व्यतिरेक समाधींत निर्गुण अशा स्वतः आत्म्याचे ठिकाणीं सुखानें प्रवेश होतो, हें जरी खरें असलें तरी, व्युत्थानांत प्रारब्धभोगानें दुःखें येतात, पण भक्तिसमाधींत त्या दुःखांना अविरोधी (त्यांचा अभिभव करणारे) असे सगुणस्वरूप भासते ॥४६॥ पण प्रारब्धभोगाच्या शक्तीनें त्या भक्तिसमाधींतूनहि व्युत्थान होऊं पाहतें. ह्याकरितां तो प्रारब्धभोग भासूं नये म्हणून भगवंताची सेवा करावी ॥४७॥)

संयोगातील विरहप्रेम

म्हणोनि सप्रेमवियोगु जरी । परी तो भोगावा अंतरीं ।
भगवत्संयोग असतां बाहेरी । उपलालिजे ॥४८॥

(भावार्थ :- म्हणून सप्रेमवियोग असला तरी त्या वियोगांत, अंतःकरणांत भगवंताची मूर्ति आठवून सप्रेमवियोग भोगावा. जर बाहेर भगवंताचा संयोग असला तर त्या संयोगांत वियोगाचें उपलालन करावे ॥४८॥)

(स्पष्टीकरण :- ती सेवा अशी की जेव्हा श्रीकृष्ण वृंदावनांत गेले असता गोपिकांना घरी असतांना जो भगवंताचा प्रेमवियोग होत होता ॥४७॥ सप्रेमवियोगांत अंतःकरण भगवन्मय होत होते त्याप्रमाणे वियोग भोगावा ॥४८॥)

दर्शनीं[१] विश्लेषभीरुता[२] । येणें उपलालिजे समर्था ।
ना हो संयोगावांचूनि सेव्यार्था । सेविजे कैसें ॥४९॥
अन्यत्र सेव्यभावना करून । वियोगा सेविती सेवकजन ।
तें सेव्य संयोगीं असतां जाण । सेव्यापमान वियोगेच्छा ॥५०॥
बळेंचि वियोगेच्छा करितां । तरी सेव्या येवो पाहे शत्रुता ।
वियोगेच्छेनें वियोग होतां । नव्हे चित्तावेश कृष्णीं ॥५१॥
संयोगाचीच इच्छा दारुण । संयोग न निवटावा एक क्षण ।

येणें भयें वियोगोपलालन । संयोगीं घडे ॥५२॥
संयोगीं वियोग घडेल कैसा । तो विवरणें कळेचि ना आपैसा ।
जेथ कल्पोनि प्रतिबंधांशा । उपलळे वियोगू ॥५३॥
कां माझिया अधीन जाहला हरी । झणी या गर्वा मानस धरी ।
येणेंचि भयें कुसरी । वियोगोपलालन ॥५४॥
अथवा आणिकही एक । शास्त्रीं सांगितलें सुख ।
जे वियोगोपलालन देख । संयोगीं घडे ॥५५॥

(टीपा :- १) दिसत असताना २) वियोगाची भीति)

''गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टम् । यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ॥
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वाः । तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥''

(भागवत स्कं.१०,अ.८२,श्लो.४०.)

गोपिका पावोनी श्रीकृष्णातें । निरीक्षतां लवती पातें ।
तो निमिषवियोग न साहे त्यातें । म्हणोनि विधातयातें देती शिव्या ॥५६॥
कां होवावया नेत्ररक्षण । पापणिया देतो नारायण ।
हे स्वाभाविक प्रेमलक्षण । जीवावरी देवाचें ॥५७॥
परी त्याचि पापणिया अक्षिणि । प्रतिबंध करिती भगवदीक्षणीं ।
तें न आवडती गोपींच्या मनीं । हेंचि क्रोधसमर्पण भक्तीचें ॥५८॥
डोळियाद्वारा हृदयकमळीं । अवघीं बैसविला वनमाळी । (य१०-१४३)
तद्रूपचि जाहल्या बाळी । एवं संयोगीं वियोगोपलालन ॥५९॥
संयोगही होतां साचा । परी प्रतिबंध वाटे निमिषाचा ।
म्हणोनि अवमान न करितां संयोगाचा । वियोगोपलालन घडे ॥६०॥

(सारांश)

(१. मंगलधाम, मनोविश्राम, पूर्णकाम व वेदाला अलक्ष्य अशा श्रीगुरूचा जयजयकार असो.

२. सेवेंत तीन तत्वें आहेत,

(१) जीवन्मुक्तींत व्युत्थानदशेमध्यें अद्वैत असून द्वैत ग्रहण,

(२) संयोगांत वियोगोपलालन व

(३) गुणद्वेषरहित गुणार्पणयुक्त गुणवैतृष्ण्य.

३. जीवन्मुक्तींतील व्युत्थानांत अनध्यस्तविवर्तरूपानें अद्वैतांत द्वैत असते.

४. संयोगांत अभिमान वाढल्यास सेवानंद कमी होतो, म्हणून त्यांत वियोगोपलालनाची जरूरी आहे.

५. वियोग दोन प्रकारचा, (१) सापराध (२) सप्रेम.

६. श्रीकृष्ण वनांत गेले असतां गोपींना जो वियोग होत होता तो सप्रेमवियोग होय.

७. सापराध वियोग तीन प्रकारचा, (१) मानज (२) दैवज (३) प्रमादज.

८. रासांत गोपींना संयोगाचा अभिमान झाल्यामुळें जो श्रीकृष्णाचा वियोग झाला तो मानज वियोग होय. हा मानजवियोग पश्चात्तापानें नाहींसा होतो आणि रसभावाचा आवेश होऊन त्या वियोगांत भगवत्सेवाहि घडते.

९. ऋष्यादिकांच्या शापामुळें जो वियोग होतो तो दैवजवियोग समजावा. रुक्मिणीला किंवा अंबरीषाला जो दुर्वासाचा शाप झाला तो दैवप्रकोप होय.

१०. हा दैवप्रकोप दोन प्रकारानें होतो. (१) आपल्या अपराधानें होणारा. (२) आपला अपराध नसतां केवळ अपराध भ्रमानें दिलेल्या शापानें झालेला. जसा रुक्मिणीला व अंबरीषाला दिलेला शाप.

११. आपला अपराध नसतां जो दैवज वियोग होतो त्यांत भगवान आपल्या भक्ताचें रक्षण करतो. आणि ह्या वियोगांत एकसारखी सेवावृत्ति चालली असते.

१२. आपल्या प्रमादानें जो भगवंताचा वियोग होतो, त्यांत भगवंताच्या सेवेला प्रतिबंध होतो. हा प्रतिबंध संताच्या अनुग्रहावांचून दूर होत नाहीं.

भगवंताच्या स्त्रियांचें चित्त सांबावर गेल्यामुळे भगवंतांनी त्यांना म्लेच्छगृहांत वेश्या व्हाल असा शाप दिला. हा स्वप्रमादज वियोग होय. ह्या वियोगामुळें सेवाप्रतिबंध होऊन अत्यंत क्लेश झाले. शेवटीं गालवांच्या अनुग्रहानें त्या सर्व वैकुंठात गेल्या.

१३. वरील तिन्ही सापराध वियोगांत संतसंगानेंच भगवत्संगति प्राप्त होते.

१४. अनादिअविद्येमुळें जीवाला जें संसाराचें वेड असतें त्या अपराधानें जो भगवंताचा वियोग होतो तो चवथा **सापराध स्वाभाविक वियोग** *समजावा. ह्यांतहि संतसंगानें भगवत्प्राप्ति होते.*

१५. निरपराध सप्रेमवियोगांत भक्त स्वतःच संतस्वरूप असतो आणि भगवंताच्या वियोगामुळें त्याला भूतमात्र भगवद्रूप भासतात व त्याचें अंतःकरणहि भगवद्रूपच असते.

१६. इतर वियोगांत व सप्रेम वियोगांत हाच फरक आहे कीं, इतर वियोगांत हृदय भगवंतावांचून असतें व सप्रेम वियोगांत हृदय भगवत्स्वरूप असतें निद्रा व समाधि

ह्यांत जो फरक असतो तोच फरक वरील वियोगांत असतो. ह्या सप्रेम वियोगानेंच भक्तिसमाधि प्राप्त होते.

१७. हा सप्रेमवियोग अंतःकरणानें भोगावा व बाह्यसंयोग असला तरी वियोगाचें उपलालन करावे.

१८. भगवत्सेवेकरितां संयोग पाहिजेच म्हणून संयोग असून जी विश्लेषभीरुता त्याला वियोगोपलालन म्हणावे.

१९. जेव्हां सेव्याचा खरोखर बाह्य वियोग असतो तेव्हां देखील सेव्याची भावना करून सेवकजन सेवा करतात. म्हणून जेव्हां सेव्याचा संयोग असतो तेव्हां त्याचा वियोग व्हावा ही इच्छा भक्ति नसून सेव्याचा अपमान होय.

२०. म्हणून ***संयोगाच्या अत्यंत इच्छेनें जें वियोगाचें भय त्याला वियोगोपलालन म्हणतात.***

२१. संयोगाला प्रतिबंधक जे अंश त्यांच्या कल्पनेनें वियोगोपलालन होते.

२२. अंतःकरणांत भगवंत सांठवून निमिषाचे योगानें जो बाह्य संयोगास प्रतिबंध वाटतो तेहि ***संयोगीं वियोगोपलालन*** *होय.)*

विषयप्रीतिपेक्षा

भगवत्प्रीति अधिक सुखदायक

अहो नित्ययोगी जे होती । ते क्रियावशें चित्त लाविती ।
मनामाजीं भवभीति । धरूनियां ॥६१॥
म्हणोनी तयातें दुष्प्राप्ती । तैसी नोहे भगवद्भक्ति ।
भगवंतासाठीं सोशिती । कष्ट अनेक ॥६२॥
परमेश्वराचीच आवडी म्हणोन । सुलभ भक्ता नारायण ।
यद्यपि हें दिसे विषयप्रीतिसमान ।
तरी विषयचि सोडोनि जाती प्रीतिकारका ॥६३॥
तैसा नोहे भगवान । भक्ता न विसंबेचि क्षण ।
म्हणोनि विषयप्रीतिसमान । भगवत्प्रीति सुखदायी ॥६४॥
विष्णुपुराणीं प्रल्हाद । देवासी हेंचि बोलिलें विशद ।
तोही श्लोक शुद्ध । प्रमाण ऐकावा ॥६५॥
''या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥''भाग.स्क.१०
अविवेकी जनाची विषयाचे ठायीं । प्रीति तैसी तुझिये पायीं ।

माझीं जडो शेषशायी । आणि न पावो नाश ते ॥६६॥
अनुरागाचें मुख्य लक्षण । जित्या मेलिया न सोडी प्रियचरण ।
तेंही प्रल्हादचि आपण । बोलिले आथी ॥६७॥
''नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषुतेष्वचला भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वयि''॥ (विष्णु पुराण अ.२०)
चराचर योनी नाना । मज जन्म येतां नारायणा ।
तुझिया उपयोगीं करुणानिधाना । होवोनि सेवा करीन तुझी ॥६८॥
येणें प्रारब्धाचें दुःख । तेंही सहज होय सुख ।
अनुराग विशेख । विलक्षण ऐसा ॥७९॥
आणिक पुढती भय भावी मनीं । वैकुंठी जातां झणीं ।
जयविजयासमान करणी । घडेल अभिमानें ॥७०॥
अतिप्रियकर राधा होतां । गोलोकामाजी कृष्ण भोगितां ।
तरी प्रसंगीं शापाशापी तत्वतां । कृष्णखंडीं कथा हे ॥७१॥
रासांत जाऊं इच्छितां । तरी सवतीमत्सर घडेल अवचितां ।
येणें भेणें तत्वतां । स्थावरीहिं जन्म वांछी ॥७२॥
जेथें प्रियाचें पाऊल पडे । तेथें मियां होवावें खडे ।
जेथें प्रियमुखतांबुलरस पडे । तेथें पिकदानी होवावे म्यां ॥७३॥
(य :१० पा.१४४)
जन्म घेवोनि वेळुवा जातीं । मी मुरली होवावें हरीच्या हातीं ।
एवं स्थावर योनींत अनुरक्ति । प्रेमवशवृत्ति जन्म भावी ॥७४॥
सर्वत्र भरलें परब्रह्म । तरी कवण द्वेषी जन्म ।
मुख्य जीवा नाहीं बंधधर्म । तरी मुक्तिवर्म लीलाचि ॥७५॥
सद्गुरुसेवेसी जिता मेला । जीवभाव कैसा विकला ।
हा हृदयाचार्यें भाव बोलिला । भावार्थदीपिकेंत त्रयोदशीं ॥७६॥
ते आचार्योपास्तीची टीका । वाचिती नित्यचि पावती सुखा ।
क्षीरसागरु कैसा एका । सांठविजे कुंभीं ॥७७॥
म्हणोनि येथ बिंदुमात्र चवी । घेऊनि अमरता मिळवावी ।
परी मधुरतावासना पुरवीत जावी । भावार्थदीपिकाक्षीराब्धीनें ॥७८॥
असो संयोगीं वियोगोपलालन । हें हितहरिवंशहि बोलिले आपण ।

तें ज्ञानदृष्ट्या परमत पूर्ण । परी प्रमाण उपास्त्यंशदृष्टी ॥७९॥
''अंकस्थितेऽपि दयिते कमपि प्रलापम् । हा मोहनेति मधुरं विदधात्यकस्मात् ॥
श्यामानुरागमदविव्हलमोहनांगी । श्यामामणिर्जयति कापि निकुंजसीम्नि ॥''
(राधासुधानिधि.)

प्रिय असतांहि अंकावरी । 'हा मोहन' ऐसा आलाप करी ।
तरी कृष्णानुरागमयी सुंदरी । वृंदारण्यमंदिरीं जय पावे ॥८०॥
संयोगीं वियोगइच्छा करितां । तरी हातचें दवडणें भगवंता ।
वियोगीं संयोगेच्छा करितां । तरी संयोग पावें ॥८१॥
आणि तो पावलिया वियोगवांछन । यया दुवाड न म्हणे कवण ।
म्हणोनि संयोगीं वियोगोपलालन । [१] जाणोनि कीजे ॥८२॥
एरवीं प्रेमाची सत्ता । जे सूत्रीं बोलणें भगवंता ॥
''अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम्'' या सूत्रार्था । बोलिलें आहे ॥८३॥
तरी तो ब्रह्मानंदधर्म विशेष । रस परब्रह्मचि हा अग्निपुराणदंश ।
जे प्रेमाचे प्रकार विशेष । ते अंतःकरणधर्म प्रेमाचे ॥८४॥

(टीप :- १) समजून)

*(भावार्थ :- प्रेमस्वरूप अनिर्वचनीय आहे असे सूत्रांत म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा- अग्निपुराणांत रसच (प्रेमच) परब्रह्म होय असे म्हटलें आहे. हा **रस ब्रह्मानंदाचाच एक विशेष धर्म असून तो अनिर्वचनीय आहे.** आतां रसाचे किंवा प्रेमाचे जे विशेष प्रकार सांगितले आहेत ते अंतःकरणाचा धर्म जो प्रेम त्याचे प्रकार आहेत ॥८४॥)*

प्रेमाचे प्रकार

द्रवत्वादि नानालक्षण । बोलिलें ते तयांतचि जाण ।
दृष्टि-परिचय-हार्द-सौहार्द-प्रेम अभिधान । उप्त-लिप्त-दलित-संतृप्तादि॥८५॥
तें अवघें प्रेमरसायनीं । बोलिलें पहावें साधकांनीं ।
मी आणखी कवणियें स्थानीं । निरूपीन ॥८६॥
भक्तांचे नाना प्रकार । तेथ बोलिले असती परिकर ।
परी आम्हीं तंव गोपिकाकिंकर । मधुराद्वैती म्हणोनी ॥८७॥
गोपीतें तंव कांहीं । श्रीकृष्णवियोगचि नाहीं ।
आणि वचनही । आहे ऐसें ॥८८॥ (य-१०-१४५)
''गोप्यः कृष्णवियोगिन्य इति कस्तत्त्वतो वदेत्''

श्रीकृष्णवियोग गोपिकांसी । यथार्थ कवण म्हणेल यासी ।
वियोगाभास होतां रासी । ''तत्रैवान्तरधीयत'' हें भागवत पद ॥८९॥
'तत्रैव' म्हणजे तेथ गोपिकांच्या हृदयीं । अन्यत्र गेला कोठेंचि नाहीं ।
आणिकही लवलाहीं । वचन ऐका ॥९०॥
''नित्यमेव निमग्नास्ताः कृष्णप्रेमसमाधिषु ।
न कदापि वियुज्यन्ते गोप्यो विरहभीरवः ॥''
(प्रेमरसायन, खंड १, श्लो. १०२.)

हरिप्रेमीं नित्य निमग्न । प्रेमसमाधि आत्मानुसंधान । विरहभीरुतावृत्ति करी
समाधिरक्षण । वियोग नसुनी संयोगीं वियोगोपलालन हें ॥९१॥

(दर्पण :- संयोगांत विरह होण्याची जी भीतिवृत्ति, त्या वृत्तीच्या तळमळीमुळें संयोगाची तृप्ति होत नाहीं व अहंकार उठत नाही. **अहंकार न उठणें हेंच समाधीचे रक्षण होय.)**

ऐसिया नित्यप्रेमसमाधिस्थांच्या शरीरीं । भूतावेशन्यायें प्रवेशूनि हरी ।
प्रारब्धव्यवहार आघवा करी । म्हणोनि भक्ता प्रारब्धाभिभव ॥९२॥
हेंहि बोलिले [१]विश्वनाथ । तें वचन सांगतों येथ ।
आणि उपपत्तिहि बहुत । सांपडती ज्या ॥९३॥

(टीप :- १) प्रेमरसायनकार)

''नित्यसमाधियुक्तानां गोपीनां व्यवहारनिष्पत्तिर्भगवतैव परमकारुणिकेन निर्वाह्यते तासु भूतावेशन्यायेन प्रवेशोपगमात् ॥''

अर्थ बोलिलाचि आहे मागें । भक्त उद्धरे भक्तिप्रसंगें ।
मग जें उमटें अंगें । तो देवचि कीं ॥९४॥
निमालिया जीवपणा । देव आवेशे भक्तहृद्भुवना ।
तैं सद्गुरुईश्वरराणा । हेंचि कीरु सांपडे ॥९५॥

(दर्पण :- ज्या भक्ताचा जीवपणा गेला त्याच्या हृदयांत ईश्वराचा आवेश होतो. तो भक्त ईश्वरच असतो. असा भक्त सद्‌गुरु असणें म्हणजे ईश्वरच सद्‌गुरु असणें होय.)

बाह्य जगहि दृष्टिसृष्टिवादीं । जीव कल्पोनि भोगी अहंबुद्धि ।
निरहंकार होतां त्रिशुद्धी । वागृणमुक्त भक्तिफळ ईश्वराश्रयें पावे ॥९६॥

(दर्पण :- सद्‌गुरुच्या उपदेशानें जी अहंब्रह्मास्मिवृत्ति उत्पन्न होते हेंच वागृण

होय. हें वागृण अहंकार गेल्याशिवाय जात नाहीं. ईश्वराला अहंकार समर्पण केला म्हणजे भक्ताच्या ह्रदयांत ईश्वर प्रविष्ट होतो व ईश्वराच्या आश्रयानें वागृणरहित भक्ति फल मिळते.)

प्रारब्ध : संकेतदृष्टिपर्यंत

सद्गुरु अनध्यस्तविवर्त मान्य जया । या उपपत्ति उपचारमात्र तया ।
परी प्रारब्धाभिभव समजावया । बोलिल्या आहाती ॥९७॥

*(दर्पण :- **जोपर्यंत पूर्ण संकेतदृष्टि होऊन सद्गुरु अनध्यस्तविवर्त आहेत, ही प्रतीति येत नाहीं तोपर्यंत प्रारब्धाचा आभास राहतो.***

हा आभास जाण्याकरितां प्रारब्धाचा अभिभव झाला पाहिजे. हरिप्रेमांत नित्य निमग्न असणाऱ्यांना अहंकाररहित स्थिति प्राप्त होऊन त्यांचे सर्व व्यवहार श्रीहरिच, त्यांच्या ह्रदयांत प्रविष्ट होऊन करीत असतो, त्यामुळें भक्ताच्या प्रारब्धाचा अभिभव होतो, हें स्पष्टच आहे. ह्या उपपत्ति (विचार) भक्ताच्या प्रारब्धाचा अभिभव कसा होतो, हें समजण्यास योग्य आहेत.

*पण **ज्याला सद्गुरु अनध्यस्तविवर्त आहेत अशी प्रतीति आहे, त्याला प्रारब्धाचा भासच नसतो.** त्यामुळें ह्या उपपत्ति त्याच्या करितां गौण आहेत.)*

राधा आदि गोपी । तयां हे समाधि सोपी ।
परी येथ म्हणेल कोऽपि । कीं ऐसिया समाधींत सेवा केवि ॥९८॥
तरी आत्मधर्मभक्ति कळलिया । समाधि व्युत्थान समान तया ।
तेथ देहचेष्टा लवलाह्यां । सेवाचि घडवी ॥९९॥
जैसा तटस्थ स्वप्न देखे । आणि ओसणता काय जागृति माखे ।
तेंवि समाधि आणि सेवा विशेखें । स्वानुभवें एके पातीं दिसे ॥१००॥
(य-१०-१४६)
उन्मत्ताचें करणें । मौन धरणें कां बोलतें फिरणें ।
लोकरहित मिरवणें । होय जैसें ॥१०१॥
तैसें समाधि व्युत्थान दोन्ही । येती प्रेमोन्मादस्थानीं ।
तेथ उपपत्ति वा विषयकहाणी । शंकिजे कवणे ॥१०२॥
मग सेवा वैदिक वा पौराणिक । तांत्रिक अथवा लौकिक ।
जे भागवतीं आगमिक । बोलिली तैसीच होय ॥१०३॥
विधिविशेष जो कांही । सुरतरूंत सांगूं सर्वही ।

प्रेम उत्पन्न व्हाया लवलाहीं । साधनभूत जो ॥१०४॥
फलाशा परित्यागून । ह्रदयीं धरुनी पतिचरण ।
गोपिका सेवक होऊन । पूज्यबुद्ध्या कर्मसमर्पणरूप सेवा कीजे ॥१०५॥
विधिनिषेधाचें [१] वोरबारें । जें कां येती उणें पुरें ।
तें सद्गुरुरायें करुणाकरें । निवारिल्या जाय ॥१०६॥
देहबुद्धीचे ठायीं । पौराणादि विधि भक्तींतही ।
पाळिला पाहिजे कांहीं । हें सांगणें नको ॥१०७॥
असो ऐसे जे जीवन्मुक्त । प्रेमें निर्वासन होती येथ ।
ते ईश्वरीं मिळालिया जरी दिसती अवतार[२] संगत ।
तरी ईश्वरलीलाचि ते ॥१०८॥
मुक्तातें पार्थक्य नाहीं । ईश्वरचि होय सर्वाठायीं । [३]अमुख्योपपत्ति लवलाहीं ।
तूर्यामय ईश्वरीं होऊनी अवतारी-सहायक मुक्त ॥१०९॥
दुःख अथवा सुख । प्रेमापुढें गणिना देख ।
तेथ भोगावयाचीहि निःशंक । हौस नुमटे ॥११०॥
पतिव्रतेसि कांहीं । संसारवासना तंव नाहीं ।
परी पतीच्छा लवलाहीं । उमटे भोगूं ॥१११॥
हरि तंव निर्वासन । परि लीलामात्रें करून ।
भोग अभोग उपसहोन । भक्त प्रेमाविण आन नेणें ॥११२॥
''तदर्पिताखिलाचारता । तद्विस्मरणे परमव्याकुलता''।
ही सूत्रोक्तसेवा घडतां । भोग सहज घडे तो घडो ॥११३॥
आतां भोगवासना धरूनि मानसीं । प्रेमी संप्रज्ञात पावेल निश्चयेसीं ।
ते जावोनि भगवल्लोकासी । अवतारीं येती पुनः ॥११४॥
ते अमुक्त असती । परी समसुख भोगिती ।
याची ओळख न पुरे निवडतां व्यक्ति ।
परी आपुली प्रतीति आपण घ्यावी ॥११५॥
मुख्य सिद्धान्त धरूनि राहावा । मग भक्तिमुक्त्यैक्यतानुभव पहावा ।
अक्षय अविट करुणाकरा । आळंदीवरा आठवावें ॥११६॥
ज्ञानें मुक्ति प्रेमें भक्ति । चिदानंदीं निरहंकारवृत्ति ।
ऐसी दोहीं पक्षीं सहजस्थिति । मधुराद्वैतीं ओळखावी ॥११७॥

(टीप :- १) खटपटीनें.भान २) भगवंताच्या अवताराबरोबर आलेले. ३) मुख्य

जें सगुण त्याचे ठिकाणीं प्राप्ति ही मुख्योपपत्ति होय व तूर्यामयसाक्षीस्वरूप जे अमुख्य त्याचे ठिकाणी प्राप्ति ही अमुख्योपपत्ति होय.)

(सारांश)

(१. जशी अविवेकी जनांची प्रीति विषयावर असते तशीच भक्तांची प्रीति भगवंतावर असते. परंतु विषयीलोकांना, विषय सोडून जातात, पण भगवंत आपल्या भक्तांना एकक्षण सोडत नाही. भक्तहि आपल्या भगवंताला कधींहि सोडूं इच्छित नाहीं. तो भगवंतासाठी अनेक जन्म घेण्यास तयार असतो व इतरांशी कलह होऊं नये म्हणून स्वतः स्थावरहि होण्यास तयार असतो.

२. गोपिकांना श्रीकृष्णाचा कधींच वियोग नव्हता. रासांत श्रीकृष्ण जे अंतर्धान पावले तें तेथेंच म्हणजे गोपींच्या ह्रदयांतच अंतर्धान पावले.

३. गोपिका श्रीहरीच्या प्रेमांत नित्य निमग्न होत्या. त्यांची प्रेमसमाधि व आत्मानुसंधान नित्य होते. भगवंताच्या विरहाच्या भीतीमुळें त्यांच्या समाधीचें रक्षण होत असे. ह्या दशेलाच ''वियोग नसून संयोगांत वियोगोपलालन'' म्हणावे.

४. नित्यप्रेमसमाधिस्थाच्या शरीरांत भगवंत भूतावेशाप्रमाणें प्रवेश करतो व त्यांचे सर्व प्रारब्धव्यवहार करतो. भक्तांना प्रारब्धाचा अभिभव होतो असें विश्वनाथांनी म्हटलें आहे.

५. भक्ताच्या प्रारब्धाचा अभिभव कसा होतो हे समजण्याकरितां जरी वरील उपपत्ति असली, तरी ज्याला सद्गुरु अनध्यस्तविवर्त आहे, त्याला ही उपपत्ति उपचारमात्र आहे.

६. भक्ति ही आत्मधर्म आहे, असे ज्याला कळलें त्याला समाधि व व्युत्थान दोन्ही सारखेच आहेत. त्याच्या सर्व देहचेष्टा सेवा असून त्याची सेवा व समाधि स्वानुभवानें एकरूपच आहे.

७. प्रेमोन्माद स्थितींत विधिनिषेध कांहींच नाहींत.

तथापि देहबुद्धि असतांना मात्र पौराणिक वगैरे विधि भक्तींत पाळला पाहिजे. कारण तो प्रेम उत्पन्न होण्याला साधन आहे.

८. ईश्वर व भक्त दोघेहि एकरूपच आहेत. जरी अवताराबरोबर भक्त दिसले तरी ती सर्व ईश्वरलीलाच समजावी.

९. पतिव्रतेस संसार वासना कांहींच नसते, पण पतीच्या इच्छेनें संसारभोग तिला दिसतात. परंतु भगवंताला कांहींच वासना नाहीं, म्हणून तो भोग, अभोग सर्व सहन

करून भक्ताच्या प्रेमावांचून दुसरे कांहीं जाणत नाहीं. ''तदर्पिताखिलाचारिता सन् तद्विस्मरणे परमव्याकुलता'' अशी भक्ताची स्थिति असते. ह्यांत जो सहज भोग घडेल तो घडो.

१०. ज्ञानानें मुक्ति, प्रेमानें भक्ति, चिदानंदाचे ठिकाणीं अहंकाररहितवृत्ति ह्याप्रमाणें समाधींत व व्युत्थानांत जी सहजस्थिति त्याला मधुराद्वैत म्हणावे.)

या उपदेशीं यत्न कीजे । तरी (१) प्रकार होवोनी सिद्धि पाविजे ।
मृदु साधनदशा धरिजे । प्रेमतीव्र सिद्धदशा ॥११८॥ (य१०-१४७)
निदिध्यासनादिकासारिखें । मृदुतीव्र भेद मनोवृत्तिकें ।
एरवी ब्रह्मानंदप्रेमीं निकें । अभेदत्व ॥११९॥
आणखी इच्छा असतां संयोगाची । विप्रलंभीं आविष्टता चित्ताची ।
मूर्ति पाहतां सद्गुरूची । संयोगेच्छाचि सुखदात्री ॥१२०॥

(टीप :- १) मृदु, मध्य, तीव्र असे.)

(भावार्थ :- जेव्हां सद्गुरूंचा विप्रलंभ (वियोग) असतो तेव्हां संयोगाची इच्छा असल्यास शिष्याचें चित्त सद्गुरूनें आविष्ट होतें व जेव्हां संयोग असतो तेव्हां तो संयोग तसाच रहावा ही इच्छा असणेंच सुख देणारें असतें.)

''परी गुरुआज्ञा धरिलें । देह गावीं असे एकलें ।
वांसरुवा लाविलें । दावें जैसें ॥३७८॥ ज्ञाने.
म्हणे कैं हें बिरडें फिटेल । कैं तो स्वामी भेटेल ।
युगाहूनि वडिल । निमिष मानी ॥३७९॥ ज्ञाने.
ऐसें या गुरुग्रामीचें आलें । कां स्वयें गुरूनीचि धाडिलें ।
तरी गतायुषा जोडलें ।आयुष्य जैसें ॥३८०॥'' (ज्ञानेश्वरी अ.१३)

(अर्थ :- पण दाव्यानें बांधलेल्या वांसराप्रमाणें श्रीगुरूच्या आज्ञारूप दाव्यानें तो देहरूपी गांवी ''एकलें'' म्हणजे कोठेंहि मन गुंतू न देतां एकटा बांधला असतो. म्हणजे केवळ श्रीगुरूच्या आज्ञेमुळेंच देह चालवितो ॥३७८॥ आणि केव्हां हे दावें सुटेल व केव्हां ते श्रीगुरुस्वामी भेटतील, असा विरह करीत असतांना एक क्षण देखील त्याला युगाहून मोठा वाटतो ॥३७९॥ अशा स्थितींत श्रीगुरूच्या राहत्या गांवाहून कोणी आल्यास किंवा श्रीगुरूंनीच त्याच्या समाचाराकरितां कोणास पाठविल्यास, आयुष्य संपलेल्याला आयुष्य प्राप्त झाल्यासारखें त्याला वाटतें ॥३८०॥)

एवं आचार्यवाणी । संयोगेच्छाचि वियोगलालनीं ।
कीं प्रियातें कंटाळा झणीं । होय संयोगीं ॥१२१ ॥

तरी जेथ तया । सुख होय साविया ।
तेथ राहिलिया । आनंद वाढे ॥१२२॥
ऐसी उत्तमानायिकारीति । तथापि दासी मानावें मजप्रती ।
एवढी स्मरणसंयोगेच्छाप्रतीति । ठेलीचि राहे ॥१२३॥

(दर्पण :- भगवंतानें मला दासी मानावें, असे मनांत नेहमी वागवीत असल्यामुळें भगवंताचें स्मरण करीत भगवंताच्या मानसिक स्मरणरूप संयोगाची प्रतीति नेहमीं राहते; असा भाव.)

तातवचनश्रुति । इये पद्माकरवाक्यस्मृति ।
उपबृंहणरीति । तेहि ऐका ॥१२४॥

हिंदी : पद्माकरकवि

पाती लिखि सुमुखि सुजान प्रिय गोविंदको
श्रीयुत सलोने श्याम सुखनि सने रहौ ।
कहे पदमाकर तेहारी छेम छिन चाहियतु प्यारे मन मुदित घने रहौ ।
बिनती इति है के हमेशहू मुहै तो निज पाइनकी पूरी परिचारिका गने रहौ ।
याही में मगन मनमोहन हमारो मन लगनि लगाय लग मगन बने रहौ ॥१॥
लाऔ हमैं भोग के सिखावो कछु जोगकला लीन्है अंगरागकै परागनि घने रहौ।
बिनती इतीकपै हमारी प्रिय प्रीतमसों कहि बे कौ ऊधौ उर आपने गने रहा।
अब उर अंतर इतीपै अभिलाषरहि बसहुं जंहाई तहां आनंद सने रहौ ।
याहींते हमारे सुख पगनि लगैगो तुम लगनि लगे हू प्रिय मगन बने रहौ ॥२॥
– **पद्माकरकवि.** (य :१० पा.१४८)

ह्या कवितेच्या चवथ्या चरणाचा अर्थ :- अशानेंच तुह्मीं आमच्या पायां पडाल असा होण्याचा संभव आहे, पण तो तसा नसून आपण सुखी असल्यानेंच सुख आमच्या पायां लागेल असा आहे. अन्य अर्थ स्पष्टच आहे.

एवं संयोगीं स्वेच्छावियोगोपलालन । यया [४]राधावल्लभमतांतून ।
अनुकूल म्हणोनि प्रमाण । आनहि दावूं ॥१२५॥
निष्ठा रति भाव प्रेम । एवं चतुर्धा मुख्यभक्तिवर्म ।
प्रियादासकृतसुसिद्धान्तोत्तम । पाहतां मिळाले ॥१२६॥
श्रवणादौ चित्तावेशें । [१]लयाभाव जो उमसे ।
तया नांव निष्ठा ऐसें । ओळखिजे ॥१२७॥

ध्यानीं स्फुरे इष्टमूर्ति । जे वियोगींहि नव्हे [२] परती ।
तिये नांव परा रति । मुनि बोलती ब्रह्मवेत्ते ॥१२८॥
जेवि झडपलिया भूतें । रडे, हासे, नाचे, निरुतें ।
तेवीं स्वानंदें वावरे [३] सरतें । त्या नांव भाव ॥१२९॥
प्रेमाचें लक्षण ।, चित्संयोगीं वियोगस्फुरण ।
क्वचिद्वियोगीं संयोगस्फुरण । अंतःकरणानुरोधें ॥१३०॥
समाधींत परमेश्वर आत्मा पूर्ण । तोचिं आहार्यभेदें व्युत्थानी आपण ।
देखे सेव्यसेवकपण । प्रेमांगेंचि ॥१३१॥
हें लक्षण बोलिले प्रियादास । परी ज्ञानाविण अस्थिति यास ।
आणि ज्ञान तंव राधावल्लभियांस । सम्मत नाहीं ॥१३२॥
म्हणोनि यांचे बोलणं । हें भागवतश्लोकानुसारीत्वास्तव आम्हा प्रमाण ।
एरवीं बोलणाऱ्याकारण । प्रत्यय होता कीं न हा संशय मज ॥१३३॥
जाहलिया ज्ञानसिद्धी । मग नलगे निर्गुणसमाधि ।
की ज्ञानें होतां अज्ञानावधि । ज्ञाननिधि तो महाशीण ॥१३४॥

(टीप :- १) झोंपेचा अभाव. २) दूर. ३) सरळ. ४) राधावल्लभ मत प्रतिपादक आचार्य हित हरिवंश)

''हा तत्त्वज्ञानदिवा । मरोनि इहीं लावावा ।
तरी हाही शीण लेवा । बोधरूपेंचि''॥ (अमृतानुभव अ.३ओ८)

(अर्थ :- तत्वज्ञान म्हणजे ब्रह्मज्ञान झाल्यावर विपरीत समजूत धारण करणाऱ्या चारहि वाणी नाश पावतात. पण त्या ''अहं ब्रह्मास्मि'' हा तत्त्वज्ञानरूपी दिवा लावून नाश पावतात. पण अखंड बोधरूप किंवा ज्ञानरूप आत्म्यानें हा ज्ञानदिवा वागविणें व्यर्थच शीण होय ॥८॥)

ऐसें श्रीगुरुवचन । तेवीं ज्ञानाचें अनुसंधान ।
तेंहि ज्ञानिया बंधन । हें तातपूज्यचरण बोलती ॥१३५॥
''तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेंचि आपुली प्रमा ।
करीतसे सोहंऽमा । ऐसा बंधू ॥''(अमृ.अ.३ओ.२३) (य१०-१४९)

(अर्थ :- त्याप्रमाणें आत्मा स्वतः अखंड ज्ञानरूप असून तोच आपल्याला ज्ञानवृत्तीनें जाणतो व तो मी ब्रह्म आहे अशी जाणीव वागवितो. असा हा ज्ञानरूप बंध आहे ॥२३॥)

समाधि व व्युत्थान : भक्तीचे भेद

म्हणोनि निर्गुणसमाधी पाहीं । ज्ञानिया करणें आवश्यक नाहीं ।
परी प्रेमातिरेकें लवलाहीं । समाधि घडे ॥१३६॥
तो भक्तिबळें होय सगुणीं । यास्तव समाधि व्युत्थान दोन्ही ।
भक्तीचेचि भेद म्हणोनी । अनुभवी ज्ञानी निजसत्ता ॥१३७॥
व्युत्थानीं आहार्यभेदज्ञान । समाधौ सेव्यसेवक अभिन्न ।
परस्परां परस्परपण । प्राप्त हें विंदान विद्यापति वदती ॥१३८॥
जैसा प्राणायामीं विद्यारण्यांस । इष्ट आहे अल्प श्वासोच्छ्वास ।
तैसा आम्हांहि भक्तिसमाधिमंतास ।,, चित् उद्गारविशेष इष्ट असे ॥१३९॥
यास्तव विद्यापतीचें वचन । समाधिभाषेसमान ।
ते परिसोत सज्जन । वंगवाणी प्रमाण जें ॥१४०॥

हिंदी : कवि विद्यापति

''अनुखन माधव माधव सुमिरैत ॥धृ.॥
सुंदरि भेलि मधाई ॥ ओ निज भावसो भावहि विसरल ।
अपन गुन लुबधाई ॥ माधव अपरुव तो हर सिनेह ।
अपने विरहे अपन तनु जर्जर । जिवइते भेल संदेह ।
मोरहि सहचरी कातर दिठि हेरी छल छल लोचन पानी ।
अनुखन राधा राधा रटतिहि आधा आधा कहु बानी ॥२॥
राधासे जब गुन तहि माधव माधवसे जब राधा ।
दारुण प्रेम तबहु नहि टूटत बाढत विरहकि बाधा ॥४॥
दुहु दिश दारु दहने जैसे दगधइ आकुल कोट परान ।
ऐसन वल्लभ हेरि सुधामुखि कवि विद्यापति भान ॥४॥
अभिप्राय :- नवल प्रेमाचें विंदान । माधव म्हणतां अनुक्षण ।
अपूर्वस्नेहेंकरून । माधव आपण [१]विरहबळें ॥१४१॥
तैं आपुल्याचि विरहगुणीं । नयनीं वाहतां प्रेमपाणी ।
पावोनियां कृष्णपणीं । हा राधें म्हणोनि आपणा बाहे ॥१४२॥
एवं राधामाधवस्थिति । तदपि न मोडे विरहवृत्ति ।
म्हणे कवि विद्यापति । नवल गति प्रेमाची ॥१४३॥
येर आघवा अर्थ स्पष्ट । तें जाणती सज्जन वरिष्ठ ।
एवं भक्तिसमाधि अचाट । वृत्त्युद्गारविशिष्ट बोलिला हा ॥१४४॥

व्युत्थानीं सेव्यसेवकपण । तेथही भरंवसा पूर्ण ।
जे प्राणप्रियाविण । न देखे आपणा वेगळिक ॥१४५॥ (य१०.१५०)
तिचेंचि नांव पतिव्रता । जे पति हृदयीं सांठवे सर्वथा ।
जैसी मेघामाजीं विद्युल्लता । देखतदेखतां हारपे ॥१४६॥
कां मेघ साठवे सागरी । तेविं प्रिया आघवेंचि हृदयीं भरी ।
एवं सेवेचीहि परी । अगाधचि ॥१४७॥
राधावल्लभाचे आचार्य । ज्या म्हणती हितहरिवंशवर्य ।
ते स्वग्रंथीं आर्य । बोलिले ऐसें ॥१४८॥

(टीप :- १) विरहामुळें)

हिंदी / हितहरिवंशवर्य

''जोइ जोइ प्यारो करे सोहि मोहे भावे भावे मोहे
जोइ सोइ सोइ करे प्यारे ।
मोको तो ठौर है प्यारे के नयननमें प्यारो भये चाहे
मेरे नयननके तारे ।
मेरे तो तन मन धन प्राणहूं ते पीतम प्रिय आपने कोटिक प्राण
प्यारे मोसे हारे ।
जय श्री हितहरवंश स्यामल गौर कहो कौन करे
जल तरंग न्यारे ॥१॥

भावार्थ :- जें प्रियकर करतात तें मला आवडतें, व मला जे आवडतें तेंच प्रियकर करतात. प्रियकराचे डोळे माझें स्थान झाले असून प्रियकर माझ्या डोळ्यांची पुतळी झाले आहेत. शरीर, मन, धन व प्राण यापेक्षां मला प्रिय प्रियतम वाटतात व प्रियकरही सर्वस्व माझ्या हातचे झाले आहेत. सर्वांचें हित करणारे हरिवंशस्वामी म्हणतात, सांगा जलतरंग भिन्न कोण करूं शकतो? ह्या वाक्यावरून राधावल्लभमतांतहि -

''सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वं ।
सामुद्रोऽहि तरंगः,, चन समुद्रो न तारंगः ॥''

ह्या शांकर अद्वैतभक्तीचा अंश सांपडतो; व अशी स्थिति प्रियदासांचीहि झाली आहे. हें असो.

(सारांश)

(१. जेव्हां भगवंताचा वियोग असतो तेव्हां त्यांच्या संयोगाची इच्छा असल्यामुळें

चित्तांत भगवंताचा आवेश असतो.

२. जेव्हां भगवंताचा संयोग असतो तेव्हां हा असाच असावा अशी इच्छा असणेंच सुखप्रद आहे.

३. उत्तम नायिकेला वाटतें कीं- माझ्या संयोगानें कदाचित् प्रियाला कंटाळा वाटेल म्हणून त्यांना मी जेथें राहावें असें वाटेल तेथेंच मला राहण्यांत आनंद आहे. असें असलें तरी प्रियानें मला दासी तरी मानावें, अशी इच्छा मनांत धरून ती स्मरणरूप संयोगाची इच्छा ठेवित असते.

४. समाधींत परमेश्वर व आत्मा पूर्ण एकरूप असतात व तेच व्युत्थानांत प्रेमानें सेव्य-सेवकपणास येतात, असें प्रियादासहि म्हणतात. पण अद्वैत ज्ञानावांचून ह्यास कांहींच स्थिति राहूं शकत नाहीं. राधावल्लभमतास तर हें अद्वैतज्ञान संमत नाहीं.

५. ज्ञान झाल्यावर निर्गुणसमाधि किंवा ज्ञानाचें अनुसंधान हे दोन्हीं बंधनच आहेत.

६. भक्तींत मात्र प्रेमातिरेकानें समाधि होतो. म्हणून ***समाधि व व्युत्थान हे दोन्ही भक्तीचेच भेद आहेत,*** *असा ज्ञान्याला स्वतःचे सत्तेनेंच अनुभव असतो. समाधीमध्यें सेव्य व सेवक हे अभिन्न असून व्युत्थानांत आहार्यभेद असतो.*

७. व्युत्थानांत जरी सेव्य सेवकपण असतें तरी सेवक आपल्याला प्राणप्रियावांचून वेगळे पाहात नाहीं. आपणच श्रीकृष्ण आहोत, अशी स्थिति होते.

८. श्रीकृष्ण व राधा ह्यांची स्थिति जलतरंगा प्रमाणें एकरूप आहे. असे हितहरिवंश म्हणतात. ह्यांत शांकरवेदान्ताचा भाव आहे.)

सगुणसमाधींत प्रेमें तद्रूपता । आणि व्युत्थानीं सोपकरणादि रूपता ।
होवोनियां सेवक तत्वतां । सेव्यचि सेवी ॥१४९॥
समाधि आणि व्युत्थानीं । सगुण सद्गुरु कैवल्यदानी ।
सेव्य हें मुकुटमणी । तात बोलिले ॥१५०॥
''तरी सकळ जळसमृद्धि । घेऊनि गंगा निघाली उदधी ।
कीं श्रुती हे महापदीं । पैठी जाहाली ॥''

(भावार्थदीपिका, ज्ञाने.अ.१३.ओ.६७२.)

(अर्थ :- ज्याप्रमाणें गंगा संपूर्ण पाण्याचे ओघ घेऊन समुद्राला मिळाली तरी पुनः मिळतच राहते किंवा संपूर्ण श्रुती ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीं प्रविष्ट होतच राहतात ॥३७२॥)

कलीमाजीं अवघीं तीर्थे । गंगेंत निक्षेपिती स्वसामर्थ्यें ।
या पुराणोक्ति 'सकलजलसमृद्धि' पदातें । वदले तात ॥१५१॥
(य१०-१५१) एवं सकल जल घेवुनी । गंगा गेली सिंधुमिळणीं ।
तरी मागाहूनि । येणें न खंडे ॥१५२॥
अथवा तिहीं काळीचें जल । सागरी नेतसे सकल ।
म्हणोनि पूर भरती तुंबळ । हा 'सकळजलसमृद्धि' पदार्थ ॥१५३॥
तिया गंगेचिया ऐसी । साक्षात्कारानंतरहि आपैसी ।
आश्लेषता हृषीकेशी । वृत्ति न खंडे ॥१५४॥
कां परब्रह्मीं तटस्थ श्रुति । तदपि सुचवितु जाये लक्षणावृत्ति ।
तेवीं भगवद्भक्ति । ज्ञानोत्तर उल्लसे ॥१५५॥
'पैं गुरुकुळीं ऐसी । आवडी जया देखसी ।
जाण ज्ञान तयापासीं । पायिकी करी ॥३८४॥ ज्ञाने.अ.१३

(अर्थ :- याप्रमाणें गुरुकुळादिकांचे ठिकाणीं ज्याची अशी तळमळ तुला दिसून येईल त्याच्यापाशीं ज्ञान हें त्याची सेवा करीत आहे, असें समज ॥३८४॥)

एवं उमटतां सद्गुरुभक्ति । मग ज्ञान समाधीची नलगे रीति ।
जें स्वयेंचि ज्ञानप्रतीति । होय म्हणूनी ॥१५६॥ ज्ञाने.अ.१३
''आणि अभ्यंतरिलियेकडे । प्रेमाचेनि पवाडें ।
श्रीगुरूचें रुपडें । उपासी ध्यानीं ॥३८५॥ ज्ञाने.अ.१३
हृदयशुद्धीचिया आवारीं । आराध्य तो निश्चळ धुर करी ।
मग सर्वभावेंसी परिवारीं । आपण होय ॥३८६॥ज्ञाने.अ.१३
कां चैतन्याचिये पोवळीं । माजि आनंदाचिया राऊळीं ।
श्रीगुरुलिंगा ढाळी । ध्यानामृत ॥३८७॥ ज्ञाने.अ.१३
उदयिजतां बोधार्का । बुद्धीची डाळ सात्विका ।
भरोनियां त्र्यंबका । लाखोली वाहे ॥३८८॥ ज्ञाने.अ.१३
काळशुद्धि त्रिकाळीं । जीवदशा धूप जाळी ।
ज्ञानदीपें ओवाळीं । निरंतर ॥३८९॥ ज्ञाने.अ.१३
सामरस्याची रससोय । अखंड अर्पित जाय ।
आपण भराडा होय । गुरु तो लिंग ॥३९०॥ ज्ञाने.अ.१३
ना तरी जिवाचिये सेजे । गुरु कान्त करूनि भुंजें ।

ऐसी प्रेमाचेनि भोजें । बुद्धि वाहे ॥३९१॥ ज्ञाने.अ.१३

(अर्थ :- श्रीगुरूविषयीं अंतःकरणांत असलेल्या नितांत प्रेमाच्या योगानें तो श्रीगुरूचें रूप ध्यानांत आणून उपासना करतो ॥३८५॥ शुद्ध अशा हृदयाचा आवार किंवा तट उभारून आराध्य अशा श्रीगुरूच्या रूपाला तो ध्रुवाप्रमाणें अंतःकरणांत अचल स्थापन करून मग सर्व मनोभाव व सेवासाहित्य यांच्या रूपानें आपणच आहों, अशी बुद्धि धारण करतो ॥३८६॥ किंवा चैतन्याचा आवार करून त्यामध्यें ब्रह्मानंदाचे देऊळ उभारतो व त्या देवळांत श्रीगुरुरूप लिंग स्थापन करून त्यावर ध्यानरूपी अमृताचा अभिषेक करतो ॥३८७॥ ध्यानानें ध्याता व ध्येय यांच्या ऐक्यज्ञानरूपी सूर्याचा उदय होतो व तो (गुरुभक्त) आपल्या बुद्धीची परडी अष्टसात्विक भावरूपी कमळांच्या फुलांनी भरून श्रीगुरुरूप त्र्यंबकाला त्याची लाखोली वाहतो ॥३८८॥ प्रातःकाळ, माध्यान्ह काळ, व सायंकाळ असें जे शिवपूजेकरितां तीन शुद्ध काळ सांगितले आहेत, त्या तिन्ही काळी तो जीवदशेचा धूप जाळीत असतो आणि ज्ञानदीपानें श्रीगुरूला अखंड ओवाळतो ॥३८९॥ श्रीगुरूच्या ऐक्यानें प्राप्त झालेल्या समरस स्थितीचा नैवेद्य तो अखंड अर्पण करीत असतो व याप्रमाणें श्रीगुरूला शिवलिंग करून आपण पुजारी होतो ॥३९०॥ एखादे वेळीं जीवाच्या शेजेवरच श्रीगुरूला पति करून त्याचा भोग घेतो. अशी नानाप्रकारे प्रेमाच्या उल्हासानें बुद्धि स्फुरत असते ॥३९१॥)

सगुणश्रीगुरु समाधि शुद्ध । तो इया ओवियांत बोलिला विशद ।
आणि मधुरभक्तीचि सिद्ध । मुकुट केला ॥१५७॥
एवं सारांश ओवियांचा । पूर्ण अभिप्राय मी नेणें साचा ।
कें जननीस्तन्यसिंधूचा । शिशु पार पावे ॥१५८॥
तो क्षुधेपुरतें जाणें । तेविं माझें करणें ।
आघवें तंव जाणें । ज्याचें तोचि ॥१५९॥ (य१०-१५२)
एवं ब्रह्मवित् सगुणसद्गुरुसमाधि लक्षण । स्वयें बोलिले करुणाघन ।
युत्थानीं ससाहित्य सेवक आपण । होणें हेंहि प्रमाणपयोनिधि वदती ॥१६०॥
''किंबहुना यापरी । श्रीगुरुमूर्ति अंतरीं ।
भोगी आतां अवधारीं । बाह्यसेवा ॥४०३॥ ज्ञाने.अ.१३
तरी जीवीं ऐसे आवांके । म्हणे दास्य करीन निकें ।
जैसेनि गुरु कौतुकें । माग म्हणती ॥४०४॥ ज्ञाने.अ.१३
तैसिया साचा उपास्ती । गोसावी प्रसन्न होती ।

तेथ मी विनंति । ऐसी करीन ॥४०५॥ ज्ञाने.अ.१३
म्हणेन तुमचा देवा । परिवार जो आघवा ।
येतुले रूपें होवावा । मीचि एक ॥४०६॥ ज्ञाने.अ.१३
आणि उपकरतीं आपुलीं । उपकरणें आथि जेतुलीं ।
माझीं रूपें तेतुलीं । होआवीं स्वामी ॥४०७॥ ज्ञाने.अ.१३
ऐसा मागेन वरु । तेथ हो म्हणती श्रीगुरु ।
मग तो परिवारु । मीचि होईन ॥४०८॥ ज्ञाने.अ.१३
उपकरणजात सकळिक । तें मीचि होईन एकैक ।
तेव्हां उपास्तीचें कौतुक देखिजेल ॥४०९॥ ज्ञाने.अ.१३

(अर्थ :- फार काय सांगावें ! याप्रमाणें श्रीगुरुभक्त आपल्या अंतःकरणांत श्रीगुरुसेवेचें सुख भोगीत असतो. आतां श्रीगुरुची बाह्य सेवा ऐक ॥४०३॥ अंतःकरणांत प्रेमानें असे मनोरथ उठतात कीं, ज्या रीतीनें श्रीगुरु माझ्या सेवेचें कौतुक करून प्रसन्न होतील व इच्छित वर माग म्हणतील, अशी मी त्यांची सेवा करीन ॥४०४॥ तशा त्या मनोभावानें केलेल्या निष्कपट सेवेनें श्रीगुरु प्रसन्न झाले असतां मी त्यांची अशी प्रार्थना करीन ॥४०५॥ व म्हणेन कीं, हे श्रीगुरुदेवा! तुमच्या सेवेला जेवढा कांहीं सेवकवर्ग लागतो तो संपूर्ण एक मीच व्हावे ॥४०६॥ आणि आपल्यासेवेला साहाय्यभूत होणारी जेवढी कांहीं उपकरणसामग्री आहे, ती सर्व माझींच रूपें व्हावींत ॥४०७॥ असा वर मी मागीन व श्रीगुरु प्रसन्न होऊन ''हो'' म्हणतील; मग मी त्यांचा सर्व परिवार व उपचारसामग्री मीच होईल ॥४०८॥ श्रीगुरूच्या सेवेमध्यें जेवढीं उपकरणें लागतात, त्यांपैकीं प्रत्येक वस्तु जेव्हां मीच होईन तेव्हांच मला सेवेचें सुख प्राप्त होईल ॥४०९॥)

एवं जो सगुणसमाधी । तेथ आहार्यभेद विद्यांकुरनिधि ।
उमटतां व्युत्थानीं सिद्धि । सेवाप्रसादु ॥१६१॥
तया श्रीगुरुप्रसादेंचि बरवें । ऐसा विनटेन सद्गुरुसेवे ।
जे उपकरणादि आघवे । मीचि होईन ॥१६२॥

भक्ति आणि उपासना

येथ उपासना तरी उपकरणादौ स्वदृष्टि कीजे ।
आणि भक्ति तरी उपकरणादि आपणचि होईजे ।
हें रहस्य हृदयचि उमजे । येरा न कळे ॥१६३॥
हा प्रकारगुण निका । समन्वयिला अर्थीं एका ।

कीं चित्तावेश नेटका । समाधिव्युत्थानीं गुरुपदींच ॥१६४॥
ज्ञान झालिया सुखोत्तरु । मुक्तीचा निःशेष निर्धारु ।
आणि जीवन्मुक्तींत तव भगवान् सद्गुरु । समान दोघे ॥१६५॥
यालागीं आळंदीशसेवा । हा अग्रहार वाटे देवाधिदेवा ।
याचकत्व रमाधवा । दातृत्व दासा ॥१६६॥

(दर्पण :- श्रीगुरु व भगवान हे दोघेहि जीवन्मुक्तींत समान असतात; म्हणून श्रीगुरुसेवा करणें हें भगवंताला [1] अग्रहार अर्पण केल्याप्रमाणें वाटतें. श्रीगुरुसेवेची भगवंताला इच्छा असल्यामुळें भगवान याचक होतात व दास दाता होतो.)

(टीप :- १) अर्पण केलेले इनामी गांव)

असो येणें अलंकारें । द्वितीयतत्व कारण पुरें ।
सेवेसी बोलिले निर्धारें । आतां तृतीय ऐकावें ॥१६७॥

(३) गुणद्वेषरहित गुणवितृष्णा व गुण
भगवंताला अर्पण

गुणद्वेषरहित गुणवितृष्णा । आणि गुणांचें अर्पण कृष्णा ।
येणेंचि हारपे तृष्णा । [1] सुखावधीची ॥१६८॥
येथहि प्रमाणशिरोमणी । बोलिले जे वाणी ।
तेही ब्रह्मवेत्ते मुनी । अवधारोत ॥१६९॥ (य : १० पा.१५३)

(टीप :- १) अत्यंत सुखाची, सुखाच्या सीमेची)

''नाना वेटाळुनि जीवितें । गुणागुण उखितें ।
प्राणनाथासि उचितें । दिधलें प्रिया ॥३७३॥ ज्ञाने.अ.१३
तैसें सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिलें ।
आपणपें केलें । भक्तीचे घर ॥३७४॥ ज्ञाने.अ.१३

(अर्थ :- किंवा पतिव्रता स्त्री ज्याप्रमाणें आपल्या जीविताला धरून असलेले संपूर्ण गुणागुण योग्य रीतीनें पतीलाच अर्पण करते ॥३७३॥ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें अंतर्बाह्य गुरुकुलाला समर्पण केलें आणि आपण श्रीगुरुच्या प्रेमरूपभक्तीचें घर होऊन राहिला ॥३७४॥)

एवं गुणागुणा अधिष्ठान । जाहलिया श्रीगुरुचरण ।
तैं तयांचें अर्पण । तेथेंचि होय ॥१७०॥
मग प्राणनाथातें प्रिया । समर्पी भावा आघविया ।

तेवि आपणासहित श्रीगुरुपाया । समर्पिलें होय ॥१७१॥
''म्हणोनिं शिष्य आणि गुरुनाथु । या दोहीं शब्दांचा अर्थु ।
श्रीगुरुचि परी होतु । दोहों ठायीं ॥६१॥'' (अमृतानुभव अ.२)

(अर्थ :- म्हणून शिष्य व श्रीगुरु या दोन शब्दांनी एक श्रीगुरुवस्तुच बोलिली जाते ॥६१॥)

येणें श्रुतिबोधें । तया आत्मार्पणछंदें ।
सगुणसमाधिप्रबोधें । माधूर्यहि घडे ॥१७२॥

(भावार्थ :- अमृतानुभवांतील वरील ६१ वे ओवींत जो श्रुतिरूप बोध केला आहे, त्याला अनुसरून श्रीगुरुचे चरणीं सतत आत्मार्पण केल्यानें जो सगुण समाधिबोध होतो त्यांत माधूर्यभक्तिहि घडते.)

आत्मार्पणीं ये सेवकता । तैं पृथगिव गुणार्पणीं सेवासत्ता ।
येणें आक्रमे चित्ता । परवैराग्यही ॥१७३॥

(भावार्थ :- श्रीगुरूला आत्मार्पण करण्यांत शिष्याकडे सेवकता येते, तेव्हां श्रीगुरु व शिष्य ह्या दोन्ही शब्दांचा अर्थ जरी श्रीगुरु होतो, तथापि त्यांत जो दोनपणा घेतला जातो त्याला धरून गुणार्पण होते व गुणार्पणच सेवा असते. ह्या गुणार्पणांत सत्व, रज, तम हे तिन्ही गुण अर्पण होत असल्यामुळे परवैराग्यहि अंतःकरणांत उत्पन्न होते ॥१७३॥

हें एक रहस्य अंतर्गत । गुणद्वेष असतां गुण न सुटत ।
सत्त्ववृद्धिहि यथार्थ । न होय तेणें ॥१७४॥

योगानें व ज्ञानानें परवैराग्य दुःसाध्य

सत्त्ववृद्धि करितां द्वेषावा रजोगुण । परी द्वेष हें तंव रजाचेंचि लक्षण ।
हें कोंडें योगिया अति कठीण । भगवद्भक्तीविण उकलेना ॥१७५॥
रजाचे ठायीं करोनि प्रीति । सत्त्ववृद्धि करावी निश्चितीं ।
तरी रागही रजाची लक्षणसंपत्ती । येणें अप्रतीति साधका ॥१७६॥

(भावार्थ :- सत्ववृद्धिकरतां रजाचे ठिकाणीं द्वेष केला तरी रजोगुणच वाढतो व प्रीति केली तरी रजोगुणच वाढतो, त्यामुळें खऱ्या सत्वाची प्रतीति साधकास येत नाहीं ॥१७६॥)

आतां उपेक्षा करावी आपण । तरी उदासत्व [1] पुरुषाचें लक्षण ।
पुरुषविवेक सत्त्ववृद्धीविण । सर्वथाहि घडेना ॥१७७॥

एवं ज्ञानमार्ग अथवा योग । हे [२] खवाहनाचे प्रसंग ।
उमारंग वा रमारंग । नाश्रयितां हृदयीं ॥१७८॥
अनुभवाविण शास्त्रपाठें । क्रिया करितां [३] श्रद्धा नेटें ।
[४] तत्त्वाविण फळ गोमटें । हाता न चढे ॥१७९॥
वेदावरी बळकट श्रद्धा । तेणें आहुती देतां प्रसिद्धा ।
अमृत मिळे मृत्युविद्धा । अमर व्हाया ॥१८०॥
परी तें अमर नाहीं अमृत । हें बाहिया सांगे वेदान्त ।
म्हणजे तत्त्वाविण निश्चित । क्रियाफल नित्य न सांपडे ॥१८१॥
म्हणोनि तत्त्वाचा विचार । करावा जंव साचार ।
तंव आत्मया आंगीं निर्धार । आधींच देणें कर्तृत्व ॥१८२॥
यालागीं ऐसी असावी रीति । जे शब्देंचि व्हावी निजप्रतीति ।
(य १०-१५४) ते उत्तमाधिकारियाप्रति । श्रवणेंचि घडे ॥१८३॥

(टीप :- १) आत्म्याचें. २) आकाशासारख्या शून्य वाहनाचे. ख म्हणजे आकाश. दोन्ही योग व ज्ञान - मार्ग निरुपयोगी आहेत असा अर्थ. ३) श्रद्धेच्या बळानें. ४) ज्ञानावांचून.)

''कानावचनाचिये भेटी । सरिसाचि जो किरिटी ।
वस्तु होवोनि उठी । कवणि एक जो ॥९९१॥'' ज्ञाने.अ.१८

(अर्थ :- अर्जुना ! गुरुंनी केलेला महावाक्योपदेश ऐकतांक्षणींच जो कोणी एखादा शिष्य तत्स्वरूप होतो ॥९९१॥)

सिद्धान्त प्रगट वचनें येणें । आणि मननिदिध्यासन जरी होणें ।
तरी श्रवणावृत्तिचि करणें । [५] श्रीगुरुसंयोगीं ॥१८४॥
याहीहूनि मध्यमा । [६] उपपत्त्यादि गरिमा ।
असो [७] आडकथनसीमा । [८] श्रोत्रकठोरा ॥१८५॥
येणेंहि अकर्तृत्व लाभे ॥ प्रारब्धभोगारंभें ।
सत्त्वसुखसौरभें । लाचावे मन ॥१८६॥

(टीप :- ५) श्रीगुरु जवळ असतां. ६) मोटमोठ्या उपपत्तीचा आश्रय करणें ही थोडी कमी दर्जाची मध्यम नीति. ७) वस्तुबोध होण्याला आडकाठी. ८) कानाला कठोर वाटणाऱ्या.)

(भावार्थ :- ह्या उपपत्त्यादिकांनी जरी अकर्तृत्वाचा लाभ झाला तरी प्रारब्ध

भोगारंभीं सत्त्वसुखानें मन लाचावतें ॥१८६॥)

भगवत्सेवेंत गुणांचे अर्पण

परी गुणद्वेष वा गुणप्रीति । धरितां नोहे मनःपूर्ति ।
यालागीं गुणार्पणरीति । [१] सेवासंपत्ति सुखप्रद ॥१८७॥
साधकें सत्त्वाधिष्ठान । भगवद्ध्यान भगवद्भजन ।
येणेंचि गुणद्वेषाविण । सत्त्व वाढे ॥१८८॥
ज्ञान झालिया गुणप्रवृत्ति । गुणवैतृष्ण्य सांपडे हाती ।
परी गुणार्पणताप्रतीति । सेवाचि करी ॥१८९॥

(टीप :- १) सेवासंपत्तीचें सुख देणारी.)

(भावार्थ :- ज्ञान झाल्यानंतर जरी प्रारब्धबलानें गुण प्रवृत्ति दिसून आली तरी त्या ज्ञानानें काय गुणवैतृष्ण्य प्राप्त होते ? सेवेनेंच गुणार्पणाची प्रतीति येऊं शकते पण सेवेवाचून गुणार्पणाची प्रतीति येऊ शकत नाही) ॥१८९॥)

साधका सिद्धा दोघांसी । गुणार्पणप्रतीति सेवेसरिसी ।
सरहस्यें तियेसी । निरोपूं आजी ॥१९०॥
आत्मार्पण निजसुख । येणें सुखी निजनायक ।
आणि माधूर्यपातिव्रत्य चोख । तनुमनार्पण तेणें गुणें ॥१९१॥
तें हें सत्त्वसमर्पण । जे दैव संपादी सुखभोग आपण ।
ते भोगचि करितां भगवदर्पण । अभोक्तृपण आपणातें ॥१९२॥
एवं ज्ञानें आत्मा जाणिला होता । तो भक्तीनें तैसाचि अनुभवा येतां ।
मग गुणगुणीभाव सुटोनि तत्त्वतां । ब्रह्मानंदता सांपडे करी ॥१९३॥
आतां दुःखभोग संपादावया । प्रारब्ध उपजवी राजसी माया ।
ते अर्पितां यादवराया । न ये आत्मया दुःखभुक्पण ॥१९४॥
[१]ननु पापप्रारब्ध दुःखदायी । तें वियोगें भक्ता नुरे कांहीं ।
आणि ध्यानसंयोगें सुखप्रारब्धहि । नुरे, ही लवलाहीं भागवतोक्ति ॥१९५॥

(दर्पण :- दुःसह प्रेष्ठविरह तीव्रतापधुताशुभाः।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः ॥१०॥ (भाग.स्कं.१०अ.२९)

(टीप :- (१) शंका असेल तर २) सुख, संतोष, मोक्ष)

(भावार्थ :- अत्यंत प्रिय अशा श्रीकृष्णाच्या दुःसह विरहापासून उत्पन्न झालेल्या तापानें गोपींची पापरूप दुःखें नाहींसें होऊन, ध्यानामध्यें प्राप्त झालेल्या श्रीकृष्णाचें आलिंगनसुख भोगायला मिळाल्यामुळें त्यांची पुण्यकर्मेंहि नाश पावली.)

इये [१] आशंके समाधान । कीं दुःखाचें द्विविधपण ।
एक तें प्रियवियोगलक्षण । आणि अप्रियसंयोगलक्षण अन्य ॥१९६॥
तेथ प्रियवियोगभोगसंपादक पाप । भगवद्वियोगोपनाशी साटोप ।
ननु तरी अप्रियसंयोगभोगसंकल्प । अर्पावा काय भगवंतीं ॥१९७॥

(टीप :- (१) भक्ताला जर सुखभोग व दुःखभोग दोन्ही राहत नाहीं तर भगवंताला काय अर्पण करायचे ही शंका.)

(भावार्थ :- प्रियवियोगरूप दुःखभोग भगवद्वियोगानें जरी नाश पावतो तरी अप्रियसंयोगरूप भोगाचा जो प्रारब्धसंकल्प,तो नाश पावत नाहीं; म्हणून तो संकल्प भगवंताला अर्पण करावा काय?)

काय सर्प मूर्तीसि वहावा । विंचू देवा डसवावा ।
कीं देवळा अग्नि लावावा । रजार्पण म्हणोनी ॥१९८॥
हाही पूर्वपक्ष वृथा । ग्रंथ पूर्वापर नायकतां । (य :१० पा.१५५)
असो समाधान आतां । ऐकिजे श्रोतीं ॥१९९॥
केवळ सात्त्विक प्रारब्ध । उपजवी सुखवृत्ति शुद्ध ।
तयाचा अर्पणप्रकार विशद । बोलिला पूर्वी ॥२००॥
आतां बाह्यभोग संपादन । प्रारब्ध करी ते प्रकार दोन ।
सत्त्वावष्टब्ध रजेंकरून । रागजन्यभोग संपादी ॥२०१॥
आणि तमावष्टब्ध रजोमिषें । द्वेष्यभोग संपादी विशेषें ।
तेथ रागभोगचि अर्पितां परेशें । सेवा म्हणिजे ॥२०२॥
रागचि सांडोनि लौकिकरीति । जैं लाहे अलौकिक भावसंपत्ति ।
तैं पराभक्तिरसप्रवाहवृत्ति । अनध्यस्तविवर्तभगवंतीं आवेशे ॥२०३॥

(भावार्थ :- लौकिक रीतीनें उत्पन्न होणारा वैषयिक जो पदार्थांचा राग तो भगवंतास अर्पण केल्यानें अलौकिक भाव उत्पन्न होतो, तेव्हां अनध्यस्तविवर्त सगुण भगवंताचे ठिकाणीं पराभक्तिरूप रसप्रवाह सुरूं होतो ॥२०३॥)

''सा परानुरक्तिरीश्वरे'' । हें सूत्र शांडिल्यमुनिवरें ।
बोलिलें तें लक्षण अनुकरे । सेवेचि विषयीं ॥२०४॥
शरीर जाणलिया वृथा । मग आश्रय हो कां द्वेष्यपदार्था ।
येणें दुःखाविरोधिता । सामान्य आत्मया ॥२०५॥

(भावार्थ :- शरीर मिथ्या आहे, असें ज्ञान झाल्यावर तें शरीर द्वेष्य पदार्थाला जरी आश्रय झालें तरी काय हानि आहे ? तें खुशाल आश्रय होवो. ह्या दुःखरूप भोगाचा

सामान्य आत्म्याला म्हणजे आत्म्याच्या सामान्य सत्तेला विरोध नाहीं ॥२०५॥)

मातें नसावे द्वेष्यभोग । एवं ज्ञानानंतरहि जो अहंतायोग ।
तो प्रियातें नसावे द्वेष्यभोग । ही वृत्ति चांग निवारी ॥२०६॥
भूतांवरी सात्त्विक ममता । याहूनि दुःखद राजस देहाहंता ।
म्हणोनि ''भूतांची दया हें भांडवल संतां'' । श्रीतुकाराम वदती ॥२०७॥
परी भूताधिष्ठानीं चित्त लग्न । होणें हेंचि भक्तिलक्षण ।
म्हणोनि द्वेष्यभोग सहावे आपण । आणि प्रियभोग अर्पावे प्रिया ॥२०८॥

(भावार्थ :- देहांहतेहून भूतदया जरी श्रेष्ठ असली तरी ही भक्ति नसून भूतांना अधिष्ठान असणाऱ्या भगवंताचे ठिकाणी चित्त ठेवणें हेंच भक्तीचें लक्षण होय.

ह्या सर्व निरूपणाचा निष्कर्ष असा कीं, द्वेष्य भोग आपण सहन करावे व प्रियभोग आपल्या प्रिय भगवंताला अर्पण करावे ॥२०८॥)

सेवा : धर्म-देश-कालानुसार

याचेंचि नांव सेवा । ते देशकालस्वभावा ।
आश्रवोनि निजभावा । प्राचूर्य लाहे ॥२०९॥

(दर्पण :- सेवेच्या स्वभावाचे ठिकाणी देशकालाचे स्वभावाने प्रचुरता येते देशकालांच्या भेदानें सेवा विविध प्रकारची होते, असा भाव.)

तेचि धर्मानुसार जरी होय । तरी मध्यमताचि लाहे ।
आणि [१]भावानुसार होय । उत्तम ती ॥२१०॥
तथापि भावांत धर्मानुवृत्ति । मिळेचि हे रहस्यस्थिति ।
जे सुकृत शोधित भगवद्भक्ति । म्हणोनियां ॥२११॥
आणि भावहि उपजतां । तरी धर्म हो न हो सेव्यार्था ।
परी सेवक स्वकार्य करितां । उपजावा धर्मू ॥२१२॥

(टीप :- १) प्रेमानुसार.)

(भावार्थ :- भगवत्प्रेम उत्पन्न झाला असतां सेव्य जो भगवान त्याचेकरितां धर्म होवो किंवा न होवो सारखेच, पण स्वतः सेवकाकरितां त्यानें अधर्म करूं नये. धर्मनेंच वागावें ॥२१२॥)

आतां तया प्रकारें । देशकालधर्मभावानुसारें ।
वाङ्मनशरीरचेष्टामात्रे । भजावें देवा ॥२१३॥
माझा सुकुमार पूतनारी । मी न प्रकटवीन बाहेरी ।
जे लोककामना महावैरी । लावील दृष्टि ॥२१४॥

परी रागजभोग अर्पावया । मग मूर्ति आंतौती करी तया ।
तेणें शरीरचेष्टा आघविया । समर्पितु जाय ॥२१५॥
रिकामा नोहे अर्धक्षण । शरीरें प्रियदास्याविण ।
जे मधुरभक्तीचें लक्षण । आंगीं म्हणोनि ॥२१६॥
पतिव्रता शरीरें दास्य करी । मनें कल्याण चिंती कृपाभरीं ।
(य १०-१५६) जीवें [१] समता सर्वांपरी । [२] स्वकांतयोग्य ॥२१७॥
एवं दास्य, वात्सल्य, आत्मभाव । एकवटतां माधूर्यठेव ।
ते सेवाप्रसंगीं सावेव । दृढावे भली ॥२१८॥

(टीप :- १) आत्मभावानें ऐक्य. २) सर्व रीतीने स्वकान्त जे श्रीकृष्ण त्यांना योग्य अशी होते.)

(भावार्थ :- ह्याप्रमाणें दास्य, वात्सल्य व आत्मभाव हे तिन्ही एकत्र झाले असतां माधूर्यभक्तीची स्थिति प्राप्त होते. ती माधुर्यभक्ति सेवेच्या प्रसंगांत चांगली सांगोपांग दृढ होते ॥२१८॥)

म्हणोनि दास्य शरीरें करी । जे सेवेची अगाध परी ।
स्वरागेंचि सुंदर परी । पदार्थ वाहे ॥२१९॥

(भावार्थ :- म्हणून भक्त आपल्या शरीरानें दास्य करतो, कारण सेवेची अशी अगाध रीति आहे कीं, भक्त स्वतःच्या प्रेमानेंच सुंदर असला तरी सेवेकरितां बाह्य पदार्थांचें ग्रहण करून तो त्याला समर्पण करतो ॥२१९॥)

जया दैन्यदेहभाव । जाय तो मांडी उपाव ।
चराचरीं सख्यभाव । सहायार्थ धरी ॥२२०॥

(भावार्थ :- ज्या उपायानें आपलें दैन्य व देहभाव जाईल अशा उपायाचे तो अवलंबन करतो आणि आपल्या सेवेच्या साह्याकरितां चराचर पदार्थावर सख्यभाव धारण करतो ॥२२०॥)

म्हणे आजि पूजितां प्रिया । मज असमर्था एकटिया ।
सहाय होवावें सखिया । निजांगें तुम्ही ॥२२१॥
श्रमु प्रियातें बहु कार्य करितां । यालागीं मंदिरीं बैसवावें आतां ।
म्हणोनि पाषाणां समस्ता । सख्यचि करी ॥२२२॥
जरी तमोगुण दैवें । जीवन्मुक्ता उत्पन्न नोहे ।
तरी गुणाविण गुण नोहे । म्हणोनि तम अर्पी पाषाणार्पणें ॥२२३॥

मग स्थावरांचें सत्त्व घेवोनि । करी मंदिर प्रियालागुनी ।
तेथ शास्त्रप्रासाद अनुगुणीं । आधींचि धरी ॥२२४॥

(भावार्थ :- जरी जीवन्मुक्ताचे ठिकाणीं प्रारब्धानें तमोगुण उत्पन्न होत नाहीं तरी कोणताहि गुण दुसऱ्या गुणावांचून राहत नसल्यामुळें इतर गुणाबरोबर आलेला तमोगुण भक्त भगवंताला अर्पण करतो तो असा की पाषाण तमाचे कार्य असल्यामुळे देवा करिता पाषाणाचे मंदिर करून आपला तमोगुण भक्त भगवंताला अर्पण करतो. ॥२२३॥ तथापि त्या पाषाणरूपी स्थावराचे ठिकाणीं असणारा सत्वांशच घेऊन भक्त आपल्या प्रियाकरितां मंदिर तयार करीत असतो. त्यांतहि तें मंदिर शास्त्राला अनुसरून व भगवंताला योग्य, असें पहिलेंच करीत असतो ॥२२४॥)

करितां शास्त्रउल्लंघन । झणी पूजका ये रजोगुण ।
हाचि मानोनि अपशकून । घे शास्त्रप्रमाण प्रासादा ॥२२५॥
एवं धर्मानुसार मंदिरीं । परी शास्त्रप्रतिबंधें अंतरीं ।
समाधान नाहीं म्हणवोनि घरीं । विग्रह करी आनाने ॥२२६॥

(भावार्थ :- अशा रीतीनें तो जरी धर्मानुसार मंदिर तयार करतो, तरी त्यांत शास्त्राची मर्यादा असल्यामुळें त्याच्या मनास समाधान वाटत नाहीं म्हणून तो आपल्या घरींच निरनिराळे आकार तयार करतो ॥२२६॥)

मग कनकरत्नसख्यवशें । आसनपात्रा निर्मी अपैसें ।
जलसहायें स्नानमिसें । पूजी देवा ॥२२७॥
तेथ सख्य परस्परभूतां । येणें चंदनाद्यर्था ।
समर्पित निरुता । आनंदु पावे ॥२२८॥
जो जो ऋतु होय जेव्हां । तयाची चर्या करी तेव्हां ।
कालावच्छिन्न रागभावा । अर्पी भगवंतीं ॥२२९॥
धनावच्छिन्न रागभाव । तो अर्पावया सावेव ।
देशोदेशींचें वस्तुभाव । घेवोनि भगवंत पूजी ॥२३०॥
रागें जें सुंदर । शास्त्रें जे पवित्र ।
उपयोगें जे देणार । सुलभ सुख ॥२३१॥
ते ते अवघे पदार्थ । करी कृष्णार्पण न धरूनि स्वार्थ ।
अपराधभयें सभीत । [१]आविष्टचित्त वावरे ॥२३२॥
अहो उष्णकाळीं [२]उशिरां । चंदना कां चंद्रकरा ।

किंवा वाहोनि व्यजनवारा । शार्ङ्गधरा संतोषवी ॥२३३॥
पर्वणी साधी उत्सवें । दिवस साधी नियमासवें ।
घडी घडी प्रकार नवे । प्रेमाचे वाढवी ॥२३४॥
एवं वर्षादि काळीं । वाराणस्यादि स्थळीं ।
कनकादि वस्तुमेळीं पूजितु जाय ॥२३५॥
क्षण एक म्हणे मियां । अहा प्रभूतें अकर्तिया ।
श्रमवोनि अर्पिल्या क्रिया । म्हणोनि विकळ ॥२३६॥ (य१०-१५७)
मग समष्टिहृदयडोल्हारां । कां व्यष्टिहृदयमंचकपाल्होरा ।
वरी पहुडवी सुकुमारा । समाधानसुखें ॥२३७॥
तें प्रारब्ध नेटकें नियत । निके भोगपात्र वाढित ।
ते पुढती जागवित । विनवोनि नम्र ॥२३८॥
एवं सेवा करितां । दिवसरातीची नेणें वार्ता ।
जैसा काळ जन्मलाचि नव्हता । परब्रह्मीं ॥२३९॥

(टीप :- १) अंतःकरणांत भीति धरून वागतो. २) खस,वाळा (सुगंधी))

(भावार्थ :- भक्ताचें जें पूर्वनियत चांगलें प्रारब्ध, तें भगवान निजल्यानंतर सुखरूप भोगपात्रांत वाढून आणतें. तें सेवन करण्याकरितां भक्त भगवंताला नम्रपणें विनंति करून पुनः जागवितो ॥२३८॥ अशा प्रकारें सेवा करतां करतां ज्याप्रमाणें परब्रह्माचे ठिकाणी काळाची उत्पत्ति नाहीं त्याप्रमाणें भक्ताला दिवस व रात्र याची जाणीवच होत नाहीं ॥२३९॥)

सुखभरीं अर्पी पदार्था । श्रद्धा नवी नवी भजतां ।
जेवीं व्यक्त व्यापकसत्ता । सर्व पदार्थी ॥२४०॥
मग हृदयींच्या वासना । त्याही अर्पी हृदयरमणा ।
जणुं आनंदलेशें आनंद जना । ते पूर्तिस्तव आनंदघनामाजि बुडवी ॥२४१॥

(भावार्थ :- ज्याप्रमाणें व्यापकसत्ताच सर्व पदार्थात व्यक्त असतें, त्याप्रमाणें भक्त भगवंताची भक्ति करीत असता त्याची श्रद्धा निरनिराळ्या नवीन नवीन रूपानें भगवंतास प्रेमानें पदार्थ अर्पण करीत असते ॥२४०॥ लोकांना जो आनंद होतो तो केवळ ब्रह्माच्या लेशमात्र आनंदानें होत असतो; त्या आनंदाची पूर्ति व्हावी म्हणून भक्त आपल्या सर्व वासना आनंदघन अशा परमात्म्यांत बुडवाव्या या करितांच कीं काय तो आपल्या हृदयांतील सर्व वासना आपल्या हृदयात्तील आनंद देणाऱ्या भगवंताला अर्पण करतो ॥२४१॥)

हें असो जितुक्या वृत्ति । त्या तीव्र होवोनि पदार्थ-निर्मिती ।
मग स्वबळें संपादिती । भगवत्सेवा ॥२४२॥
म्हणोनि संयोगीं वियोगोपलालन । करितां सेवक सौभाग्यसंपन्न ।
अप्रमाद सेवालक्षण । हें [१] सिद्धार्थ जाण निरूपिलें ॥२४३॥
कीं सागरप्रेमें नदी निघतां । वाणीचि शिणे ओघ वानितां ।
तेविं प्रियसेवाउल्हास अगणितां । निर्देशिले मात्र ॥२४४॥

(टीप :- १) सिद्धाकरता - सिद्धांनी ज्ञानोत्तरभक्ति कशी करावी किंवा करतो, हें त्यांना समजण्याकरिता.)

कविता समर्पण

सकळ मनोरथांची पूर्ती । श्रीज्ञानेश्वरकृपामूर्ति ।
ओवियाप्रबंधें तदीय कीर्ति । गातां स्फूर्ति पुढेंहि हो ॥२४५॥
इया ओविया श्रीगुरुराजा । सद्भावें पुजोनि ओजा ।
पुढें निरूपणीं पैजा । निखिळ बांधिल्या ॥२४६॥
श्रीज्ञानेश्वरपंचाक्षरी । भूतभावा झाडणी करी ।
आतां निरखिलें निर्मळ नेत्रीं । निजनिधान ॥२४७॥
पुढें प्रसंग नागर । तो परिसोत श्रोते चतुर ।
परी आधीं आळंदीश्वर । धरावा हृदयीं ॥२४८॥
श्रीज्ञानेश्वरमायमाऊली । स्मरणेंचि वत्सा पान्हावली ।
करितुचि आहे साउली । अखंड कृपेची ॥२४९॥

॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर कृपाप्रसादे, ओवीछंदबद्धे, प्रेमनिकुंजे, सेवातत्त्वनिर्देशपूर्वक सिद्धसेवाप्रकारनिर्णयो नाम चतुर्थी वल्ली ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

(सारांश)

(१. समाधि व व्युत्थान ह्या दोन्ही ठिकाणीं सगुण सद्गुरुच सेव्य आहे.असे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी ''तरी सकळ जळ समृध्दि । घेऊनी गंगा निघाली उदधी ॥ ज्ञाने.अ १३-३७२ या ओवीने सांगितले आहे.

*२. **सद्गुरुभक्ति उत्पन्न झाली असतां ज्ञानसमाधीची कांहींच जरूरी नाहीं, भक्तींत स्वतःच ज्ञानाची प्रतीति असते.***

ह्या सगुण श्रीगुरूच्या भक्तिसमाधीचें वर्णन श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञाने.

अ१३ ओव्या ३८५-३९१ मध्यें केलें आहे व ह्या सद्गुरुभक्तीचा शेवट माधुर्यभक्तींत होतो असे ओवी ३९१ मध्ये सांगितलें आहे. व्युत्थानांत शिष्य स्वतः उपचारसाहित्य होऊन श्रीगुरूची सेवा करतो, असे तेथेंच पुढील ओव्यांतून सांगितले आहे,

३. **उपासनेंत साहित्याचे ठिकाणीं स्वतःची दृष्टि करावी व भक्तींत आपणच उपकरणादिक व्हावे.**

४. समाधि व व्युत्थान ह्या दोन्ही ठिकाणीं श्रीगुरूच्या चरणीं चित्तावेश असतो. भगवान व सद्गुरु हे दोन्ही जीवन्मुक्तींत समान असतात.

५. तृतीय तत्त्व जे गुणद्वेषरहित गुणवितृष्णा आणि गुणार्पण ह्यांचे योगाने अत्यंत सुखाची तृष्णा नाहीशीं होते.

६. सगुणाचे ठिकाणीं आत्मार्पण केल्यानें माधूर्यभक्तिहि प्राप्त होते. भगवंताला गुणार्पण केल्यानें परवैराग्य प्राप्त होते.

७. भगवद्भक्तीनें सर्व गुण भगवंताला अर्पण केल्यावांचून गुणांची निवृत्ति होत नाहीं, कारण गुणद्वेषानें गुण न सुटतां उलट रजोगुणच वाढतो, व त्यामुळें सत्त्ववृद्धि होत नाहीं.

८. सत्त्वाधिष्ठान जो भगवान त्याचें ध्यान व भजन केल्यास गुणद्वेष न होतां सत्त्ववृद्धि होते.

९. आत्मार्पण करून आपलें आत्मसुख भगवंताला अर्पण करावे आणि माधुर्य पातिव्रत्यानें तनु व मन अर्पण करावे. अशा रीतीनें सुखभोग अर्पण केल्यानें आपल्यास अभोक्तृपण प्राप्त होते.

१०. प्रियवियोगानें होणारे दुःखरूप प्रारब्धभोग भगवंताच्या वियोगानें होणाऱ्या तापानें नष्ट होतो, हें भागवतवचनावरून दिसतें.

११. केवळ सात्त्विक प्रारब्धानें जी सुखवृत्ति उत्पन्न होते ती आपल्या प्रिय भगवंताला अर्पण करावी.

१२. सत्त्वावष्टब्धरजानें जो रागभोग संपादन होतो तो भगवंताला अर्पण करणें ह्यालाच **सेवा** म्हणतात.

१३. लौकिकभाव भगवंताला अर्पण केल्यावर जेव्हां अलौकिकभाव उत्पन्न होतात, तेव्हां अनध्यस्तविवर्त भगवंताचे ठिकाणीं जो रसप्रवाह उत्पन्न होतो त्याला **पराभक्ति** म्हणतात.

१४. ज्ञान झाल्यावरहि मला द्वेष्यभोग नसावे अशी वृत्ति उत्पन्न होऊन अहंता उत्पन्न होते. ती, भगवंताला द्वेष्यभोग नसावे- ही वृत्ति नाहीशी करतें.

१५. अप्रियसंयोगरूप द्वेष्यभोग आपण सहन करून प्रियभोग भगवंताला अर्पण करणें ह्याला **सेवा** म्हणतात. भूताधिष्ठान जो भगवान त्याचें ठिकाणी चित्त लावणें ह्यालाच **भक्ति** म्हणतात.

१६. सेवा ही देशकालाच्या योगाने नाना प्रकारची होते. धर्मानुसार असणारी सेवा ही मध्यम असून भावानुसार असणारी सेवाच उत्तम होय.

१७. भावांत देखील भगवद्भक्ति धर्मानुसारच असते. जेव्हां भाव उत्पन्न होतो तेव्हां सेव्य जो भगवान त्याचे करितां धर्म होवो किंवा न होवो, पण सेवकाचे स्वतःचें कार्याकरितां धर्मच उत्पन्न झाला पाहिजे.

१८. मधुरभक्तींत शरीरानें दास्य केल्यावांचून अर्धक्षण देखील रिकामा जात नाहीं.

१९. पतिव्रता शरीरानें दास्य, मनानें भगवंताचे कल्याण चिंतन व जीवानें भगवंताशीं साम्य करीत असते व अशा रीतीनें माधुर्य सेवेंत दास्य, वात्सल्य आणि आत्मभाव अर्पण होत असते.

२०. भक्त जागृतींत चराचरांतील सर्व पदार्थाचें साह्य घेऊन भगवंताची भक्ति करीत असतो. त्यामुळे -

२१. अकर्ता अशा भगवंताला श्रम झाले असें वाटून भक्त त्याला आपल्या हृदयांत निजवितो व पुनः प्रारब्धानें जे भोग्यपदार्थ उत्पन्न होतात ते अर्पण करण्याकरिता त्याला पुनः जागवितो.

२२. अशा रीतीनें संयोगात वियोग उपलालन करून भक्त आपल्या सर्व वृत्ति तीव्र करून त्यांच्या साहाय्यानें अखंड सेवा करीत असतो.)

०००

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

पंचमी वल्ली

॥ सेवैवफलनिदर्शनम् ॥

जय जय हृदयरमणा सद्गुरो । जय जय निजजनकामकल्पतरो ।
जय दीनतारण धैर्यमेरो । आळंदीपते ॥१॥
अहो जी समर्थाचिया आश्रयें । कवणा थोरपणा न ये ।
बोलिला कीं स्वामी स्वयें । पुष्पसंगें थोर दोरा ॥२॥
सिंहें मस्तकीं बैसविली । म्हणवोनि अजा गजपूज्य जाहली ।
तुमचिया नामाची सत्ता भली । जे यशस्वी करी अवघीकडे ॥३॥
कोणी नारी तुमचे पायीं । प्रेम धरोनि जाहली विदेही ।
तियेवरी कुदृष्टि ठेवोनि लवलाहीं । चतुर्भुजरूप घेतलें जारें एकें ॥४॥
मग तया दोघां संगीं रायें । धरवूनि नेलें चावडिये ।
तैं जारें स्मरले तुमचे पाये । की माऊलिये धांव आतां ॥५॥
मी जरी महापापी । तरी वरि वरि जाहलों भवद्रूपी ।
शरण येतां ऐसिया संकल्पीं । तुह्मी तात्काळ पावलेती ॥६॥
तुम्हासि शत्रुता केली जिहीं । कैवल्य दिधलें त्यांनाही ।

मग माझी लेंकुराची नवाई । पुरवाल येथें काय शंका ॥७॥
म्हणवूनि जी करुणाकरा । मियां धरला तुमचा आसरा ।
आतां उचित तें करा । ग्रंथ दातारा वदवा पुढें ॥८॥
येणें स्तवणें श्रीगुरुरावों । प्रेरी मति आणि उत्साहो ।
जो आळंदीवल्लभ ज्ञानदेवो । सृद्दिानंद दीनबंधु ॥९॥
मागां सेवेचें निरूपण । यथामति जाहलें संपूर्ण ।
आतां फलानुसंधान । तेंहि ऐकिजे ॥१०॥

भक्तिस्वरूप

गंगा जरी मिळे सागरीं । तरी मिळतचि राहे वरच्यावरी ।
प्रवाहाची कुसरी । खंडूचि नेदी ॥११॥
गंगापणासी न संडी । आणि अभेदें बैसे समुद्रमांडी ।
तैसी जोडावी जोडी । भगवत्सेवेची ॥१२॥
भगवंत होवोनि भगवंत सेविजे । भक्ति ऐसीचि कांही उपजे ।
हें बोलिलें गुरुराजें । आळंदीवरें ॥१३॥
''तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे ।
हें अनुभवाचि जोगे नोहे । बोला ऐसें'' ॥ (ज्ञाने.अ१८.ओ.११५१)

(अर्थ :- त्याप्रमाणें अद्वैतांत क्रिया करणें जरी सहन होत नाहीं, तरी भक्ति आहे, हें अनुभवानेंच पटण्यासारखें आहे, बोलण्यासारखे नाहीं ।)

परी ते अद्वैतभक्ति कैसी । जेवि व्यतिरेकान्ती अन्वय जगासी ।
तेवि प्रीतिवृत्ति सद्गुरुदेवासी । अवलंबितु ॥१४॥ (य :१० पा.१५९)

(भावार्थ :- 'मी ब्रह्म आहे' ह्या व्यतिरेक ज्ञानानंतर ज्ञानानें जसा आत्म्याचा जगांत अन्वय पाहावा लागतो, त्याचप्रमाणें मीच सृद्दिानंदस्वरूप देव किंवा सद्गुरु आहे ह्या अभेदज्ञानानंतर जे पुनः त्यांचेच ठिकाणीं प्रेमवृत्तीनें अवलंबन, त्याला भक्ति म्हणतात ॥१४॥)

''अहो ऐक्याचें मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभु मिळे ।
मग स्वतरंगाची मुकुळे । तुरंबु कां पाणी ॥'' अमृ.१-५९
अखताचि देवता । अखतीचि असे न पूजितां ।
मा अखतीं काय आतां । पूजों जावी ॥९-४५॥ अमृ.
ऐसाही स्वामिभृत्यसंबंधा । लागीं उठती श्रद्धा ।

तै देवोचि नुसुधा । कामविजे ॥९-३९॥ अमृ.
देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरोनि डोंगरू ।
तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा ॥ ९-४३॥ अमृ.
तैसें ग्रासूनि दुसरें । स्वरूपीं स्वरूपाकारें ।
आपुलियेपणे उरे । बोधु जो कां ॥३-३१॥ अमृ.
तें ऋणशेष वाचा इया । न फेडवेचि मरोनियां ।
ते पायां पडूनि मियां । सोडविलें ॥३-३२॥ अमृतानुभव
''आम्हा भोगमोक्षाचिया ठायीं । इये श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं ।
म्हणूनि तैसाचि साकार होईं । हें उपसंहरी आतां ॥'' ज्ञाने.११.६०८

(अर्थ :- अद्वैताचे मुद्दल कमी न होतां जर दोनपणाच्या भासानें सौंदर्याचा लाभ होतो, तर पाणी आपल्या तरंगरूपी कळ्यांचा सुखानें सुगंध घेवो ना का ॥५९॥

अक्षतेची देवता केली. आतां तिला अक्षतांनी पुजिली असतांच तिचे ठिकाणीं अक्षता दिसतील, असे नाहीं. अक्षतांनी न पूजताहि अक्षता तिचे ठिकाणीं आहेतच. अक्षतांनी पूजण्याची क्रिया करण्याची आवश्यकता नाहीं ॥४३॥

अशाहि स्थितींत स्वामीभृत्य किंवा सेव्यसेवक भावानें भगवंताचें प्रेम करण्याची आवड उत्पन्न होते, तेव्हां देवाचाच एक लाहो करावा ॥३८॥ एखादा दगडाचा डोंगर कोरून ज्याप्रमाणें देव, देऊळ व देवांचा परिवार करावा त्याप्रमाणें भक्तीचाहि व्यवहार अद्वैतांत कां होऊं शकणार नाहीं ? ॥४१॥ त्याप्रमाणें द्वैताचा ग्रास करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी मी आत्मस्वरूप आहे, असा ऐक्यानें स्वरूपाकार जो बोध होतो ॥३१॥ तो ब्रह्मैक्यबोधच वाचेचें ऋण होय. तें वाचेचें ऋण मेले तरी सुटत नसल्यामुळें मी तें श्रीगुरूच्या पायां पडून सोडविलें ॥३२॥ आम्हां तुझ्या भक्तांना भोग म्हणजे दृष्ट परमानंद व मोक्ष म्हणजे विदेह मुक्ति या दोहोकरितां तुझ्या सगुण साकार मूर्तीवाचून दुसरें कांहीं लागत नाहीं; म्हणूनच आतां विश्वरूपाचा उपसंहार कर व सगुण श्रीकृष्णरूपानें प्रगट हो ॥६०८॥ (ज्ञाने. अ. ११)

ऐसी श्रीतातचरणोक्ति । ह्याचा अभिप्राय येणें रीति ।
कीं प्रारब्धभोग जे जीवन्मुक्ति । तेथ श्रीमूर्तिवीण दृष्टदुःख निवृत्त नव्हे ॥१५॥

(भावार्थ :- अशा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनपंक्ति आहेत. त्यांचा अभिप्राय असा कीं, जीवन्मुक्तींत प्रारब्धाचे बळानें जे सुखदुःखभोग भासतात ते सगुणाच्या भक्तीवांचून निवृत्त होत नाहींत ॥१५॥)

आणि कैवल्य जो अपवर्ग । तेथही निजस्वरूपें चांग ।
उरेचि भगवदनुराग । निजभक्तातें ॥१६॥

(भावार्थ :- कैवल्यांत असलेलें स्वरूपच, असें आहे कीं, त्यांत भगवंताविषयीं भक्तास अनुराग उत्पन्न व्हावा ॥१६॥)

अद्वैतभक्तींतील द्वैतखंडण

कवणांचें ऐसें मत । कीं मुक्तीमाजी असे द्वैत ।
परी ते श्रुतियुक्तिअसंमत । आणि विशिष्टाद्वैतही तैसें ॥१७॥

(दर्पण :- विशिष्टाद्वैतमतांत जरी जीव व ईश्वर ब्रह्म आहे तरी जीव नित्य अल्पशक्तिमान असून सर्वशक्तिमान ईश्वराहून भिन्न आहे. हें मत श्रुतियुक्तीला धरून नाहीं.)

अद्वैत, द्वैत सत्य दोनही । तयाची एकेठायीं मिळणी ।
हें [1] न येचि प्रमाणीं । शतकल्प विचारितां ॥१८॥
सत्यमिथ्याचा विरोधु । एकाधिकरणीं अप्रसिद्धु ।
म्हणोनि आमुचिये मती सिद्धु । ईश्वरीं मिळे ॥१९॥

(टीप :- १) प्रमाणांनी सिद्ध होत नाहीं.)

(दर्पण :- सत्य अधिकरणावर मिथ्या भासूं शकेल, पण सत्य व मिथ्या हे दोन्ही विरोधी असल्यामुळें एकाच अधिकरणावर भासूं शकत नाहींत. म्हणून प्रतिबिंबरूप जीव अविद्यानिवृत्तिनंतर मुक्त झाल्यावर प्रतिबिंबरूप जीवाच्या अपेक्षेनें असलेल्या आपल्या बिंबरूप ईश्वरांत मिळतो, असें आमचें मत आहे. मिथ्या प्रतिबिंब मिथ्या बिंबात मिळते, शुद्ध चेतन्यात मिळत नाही. जसे प्रतिबिंबत्व मिथ्या तसेच त्याच्या अपेक्षने असलेले बिंबत्वही मिथ्याच. म्हणून ते दोन्ही एकाच शुद्ध चैतन्यावर राहू शकत नाही)

महाभारतीं मोक्षधर्म । तेथ [2] मुक्तउपासना सांगे भीष्म ।
आणि जीवोपासना तो महाभ्रम । हें ब्रह्मसूत्री बोलिले ॥२०॥
तो वाक्यविरोधु निवटावया । मुक्त लाभे [1]निरवग्रह ऐश्वर्या ।
हाचि सिद्धान्त, येर वायां । साधिल्या युक्ति ॥२१॥
ननु सगुणसायुज्यगता । संकल्पें सृष्टिभोगार्था ।
होये तदपि सावग्रहता । बोलिली ''जगव्द्यापारवर्ज्याधिकरणीं'' ॥२२॥

(टीप :- १) अमर्याद ऐश्वर्य असलेल्या २) मुक्तांची उपासना)

(दर्पण :- शंका- सगुणोपासकांना ईश्वरसायुज्यता प्राप्त होते आणि त्यांना

संकल्पमात्रानें भोगांचे अर्थ, दिव्यदेह, इन्द्रिय, वनितादि ह्यांची सृष्टिनिर्मिति करतां येते. त्यांना जगाची उत्पत्ति, संहार वगैरे करण्याचे अमर्याद ऐश्वर्य प्राप्त होत नाहीं, असे ब्रह्मसूत्रांतील ''जगद्व्यापारवर्ज्याधिकरणांत'' सांगितले आहे.)

ऐका येथ समाधान । जे सायुज्य पावती सगुण ।
तयांचें अंतःकरण । [1] निवटेना कदा ॥२३॥
अळीं ध्यानें झाली भिंगोटी । ते बैसे एकजातीय पेटी । (य१०-१६०)
परी व्यक्तिभेदाचिया [2] वाटी । न चुके कदा ॥२४॥

(टीप :- १) निवृत्त होत नाहीं. २) मार्ग.)

(भावार्थ :- भिंगोटीचें ध्यान करणारी अळी त्याच जातीची दुसरी भिंगोटी होते. ती अळी त्या भिंगोटीशीं एकरूप होत नाहीं. व्यक्तीचा भेद राहतोच. एकाच जातीच्या पेटींत दोघी राहतात.)

कां जळीं मिळविलिया साखर । ते दिसेना परी रस मधुर ।
तेवीं सगुणीं अभेद झालिया साचार । भेद अंतर चुकवी ना ॥२५॥

(भावार्थ :- पाण्यांत मिळविलेली साखर भिन्न दिसली नाहीं तरी मधुर रसाचे रूपानें अलग राहतेच तसेंच सगुणाशीं सायुज्यता प्राप्त होऊन अभेद दिसला तरी त्या सगुण उपासकाचें अंतःकरण निवृत्त होत नसल्यामुळें भेद चुकत नाहीं ॥२५॥)

ज्ञानावांचोनि अविद्यानिवृत्ति । ध्यानें नोहेचि कल्पांतीं ।
कीं [1] ध्यान कर्त्याचिया हातीं । म्हणोनियां ॥२६॥
यालागीं सगुणोपासका । साक्षात्कार नोहे निका ।
तेणें अंतःकरणभेदें आवांका । शक्तिभेदाचा ॥२७॥

(टीप :- १) ध्यानाला कारण कर्ता असल्यामुळें कर्तृत्व जात नाही.)

(भावार्थ :- या करितां सगुणोपासकाला खरा ब्रह्म साक्षात्कार होत नाहीं; कारण तो सगुणोपासक भिन्न राहत असल्यामुळें ईश्वराच्या व त्याच्या शक्तींत भेद राहतोच ॥२७॥)

अहो सत्यसंकल्पादि गुण । तेणेंहि ब्रह्म सगुण ।
मग सगुणसाक्षात्कारिया-कारण । सगुण सायुज्यांत भेद कां ॥२८॥
आणि निर्गुणसाक्षात्कारी जे होती । ते सगुणईश्वरीं कैसे मिळती ।
हें साच परि सावचित्तीं । समाधान आयिका ॥२९॥
समसत्तेंत साधकबाधकता । आणि विषमसत्तेंत तदविरोधिता ।

म्हणोनि सामान्यचेतनीं पाहतां । सत्यसंकल्पादिगुणवत्ता अविरोधी ॥३०॥

(भावार्थ :- एकाच सत्तेंत असणारे पदार्थ एकमेकांशीं साधक किंवा बाधक होतात. भिन्न सत्तेंत असणारे पदार्थ होत नाहींत. त्यांचा विरोध नसतो. म्हणून सामान्य चेतनाची व सत्य संकल्पादि गुणांची भिन्न सत्ता असल्यामुळें त्याचा विरोध येत नाहीं. सामान्य चेतनाचे ठिकाणीं सत्यसंकल्पादि गुण विवर्त आहेत, असा भाव.)

यदपि व्यापार [२]जक्षणादि । चित्सामान्या अविरोधी ।
तथापि तयाचा उपाधि । घे निजांगीं जीव स्वयें ॥३१॥

(टीप :- २) भोजनादि व्यापार.)

(भावार्थ :- जरी जक्षणादि व्यापार देखील सामान्य चेतनाचें ठिकाणीं भिन्नसत्ताक असल्यामुळें अविरोधी आहेत तरी त्या व्यापारांचा उपाधि जीव स्वतः आपलेवर ओढून घेतो, त्याचा अभिमान धारण करतों. ॥३१॥)

भोक्त्यावांचूनि भोग । सुखदुःख नुपजविती चांग ।
काय आधार गगना रंग । रजाचा चढे ॥३२॥

(भावार्थ :- आकाशांत असणाऱ्या रजःकणांचा रंग आकाशाला लागत नाहीं. आकाश जरी त्या कणांस आधार आहे तरी त्याहून तें अलिप्त आहे. तसेच जक्षणादि व्यापारांना आधार असलेल्या सामान्य चेतनास त्या व्यापारांचा कांहीं विरोध नाहीं. भोक्ता नसला तर त्या व्यापारापासून सुखदुःख उत्पन्न होत नाहीं. पण जीव स्वतः त्या व्यापारांची आसक्ति धरून स्वतः भोग घेतो ॥३२॥)

कीं औषधीअग्नींत जीव असती । ते औषधीजीवभोगा न भोगिती ।
कीं किटादि व्यवहाराप्रती । लिंपे न दीपू ॥३३॥
तेवीं आधारमात्रेंकरून । सामान्यचिति अहंतेविण ।
जक्षणादि भोगाकरण । अलिप्त जाण पूर्णत्वें ॥३४॥
जीवासी जोंवरी आरूढाहंता । तोंवरीच भोगी जक्षाणाद्यर्था ।
विदेहमुक्तींत अविद्या निवृत्ता । आरूढाहंता न राहे ॥३५॥

(भावार्थ :- जोपर्यंत जीव जक्षणादि व्यापारांची आसक्ति धारण करतो - मी कर्ता भोक्ता असें मानतो- तोपर्यंतच तो भोग भोगतो. ज्या जीवाची अविद्या निवृत्त झाली त्या जीवाची अहंता विदेहमुक्तींत आरूढ राहत नाहीं - तो त्या मुक्तीचा अहंकार धरीत नाहीं ॥३५॥)

यालागीं जक्षणादि । तयातें न भासती कधीं ।

परी ऐश्वर्यसत्यसंकल्पादि । अनावृतिसिद्ध म्हणोनि राहे ॥३६॥

(भावार्थ :- म्हणून ज्या जीवाची अविद्या निवृत्त होऊन आरूढाहंता नाहींशी झाली त्याला जक्षणादि व्यापार भासत नाहींत. पण अविद्येचें आवरण नाहींसें झालें तरी सत्य संकल्पादि ऐश्वर्य राहतें. तें ऐश्वर्य भगवंताच्या ठिकाणीं बद्ध जीवाच्या अपेक्षेनें नित्य राहणारें आहे ॥३६॥)

जक्षणादि कल्पी आवृती । तियेची ज्ञाने होय निवृत्ती ।
आणि ईश्वरा तंव अनावृती । सर्व वेदान्तीं अंगिकारू ॥३७॥

(भावार्थ :- अविद्येचें आवरण जक्षणादि व्यापारांना भासवितें. त्या अविद्येची निवृत्ति ज्ञानानें झाल्यावर जक्षणादि व्यापार भासत नाहींत; पण वेदान्तांतील सर्व पक्ष ईश्वराला कधींच आवरण नाहीं, असें मानतात ॥३७॥)

ईश्वरीं मानितां आवरण । तरी वेद होतील अप्रमाण ।
मग मोक्षाचें साधन । लोपेल आघवें ॥३८॥

(दर्पण :- अविद्येच्या आवरणानें भ्रमप्रमादादिक उत्पन्न होतात. व ज्याला भ्रम, प्रमाद आहेत त्याचें वाक्य प्रमाण नसतें.)

नित्यसुखाची प्रवृत्ति । जीवाचिये ठायीं सर्वदा प्रतीति ।
निरोधमात्रें निवृत्ति । नोहे तियेची ॥३९॥
यास्तव ईश्वराचे ठायीं । आवरण मानणें उत्तम नाहीं ।
म्हणोनि सत्यसंकल्पादिक पाहीं । अनावृतिसिद्ध ॥४०॥

(भावार्थ :- जीव स्वतःला अपूर्ण मानीत असल्यामुळें नित्यसुख प्राप्त व्हावें अशी त्याचे ठिकाणीं नेहमीं प्रवृत्ति दिसून येतें. मी पूर्ण सुखरूप आहे असे ज्ञान झाल्यावांचून केवळ निरोधानें ही प्रवृत्ति निवृत्त होत नाहीं. ईश्वराचे ठिकाणीं आवरण मानल्यास ही प्रवृत्ति असणाऱ्या अपूर्ण ईश्वराचें वाक्य प्रमाण होणार नाहीं. म्हणून सत्य संकल्पादिगुण ईश्वराचे ठिकाणीं आवरणरहित असतात, हेंच मानणें योग्य आहे ॥३९-४०॥)

उपाधिचिया पाठीं । जीवकल्पनापेक्षेचे पोटीं ।
उघडली आहे पेटी । ईश्वर-ऐश्वर्याची ॥४१॥

(भावार्थ :- जक्षणादि उपाधीच्या मागें लागल्यामुळें जीवाची कल्पना आहे. म्हणजे त्याला जीवत्व आले (प्राप्त झाले आहे.) ह्या जीवत्वाच्या अपेक्षेनें ईश्वराचें सत्यसंकल्पादि ऐश्वर्य प्रतीत होतें ॥४१॥)

तया अपेक्षाकृत ऐश्वर्या । परानुग्रहार्थचि मियां । (य१०-१६१)

विरोध नाहीं स्वीकारलिया । हा सगुणवस्तुसाक्षात्कारू ॥४२॥

(भावार्थ :- जीवत्वाच्या अपेक्षेनें असलेलें परमेश्वराचें ऐश्वर्य केवळ दुसऱ्याच्या अनुग्रहासाठीं असते. त्या ऐश्वर्याशीं 'मियां' म्हणजे स्वतः सिद्धाला कांहीं विरोध नाहीं, असें मानले म्हणजे त्याला सगुण वस्तूचा (ईश्वराचा) साक्षात्कार होतो. त्या ऐश्वर्याशी विरोध मानल्यास ते प्रतीत होत नाही व त्याला सगुण साक्षात्कार होत नाही ॥४२॥)

जयाची जैसी वस्तुस्थिति । ती तैसीच जाणणें साक्षात्कार म्हणती ।
म्हणोनि ज्ञानाविण जीवाप्रती । सगुणसाक्षात्कृतिहि शुद्ध नोहे ॥४३॥

(भावार्थ :- ईश्वराचें ठिकाणीं सत्यसंकल्पादि गुण आवरणरहित आहेत. जोपर्यंत जीवाला ज्ञान होऊन त्याचें आवरण जात नाहीं तोपर्यंत त्याला ईश्वराच्या आवरणरहित असलेल्या सत्यसंकल्पादि गुणांचा साक्षात्कार होणें शक्य नाहीं. ईश्वराचे सत्यसंकल्पादि गुण आवरणरहित असल्यामुळें तें तसेंच आवरणरहित प्रतीत झाले तरच तो खरा साक्षात्कार होय ॥४३॥)

ध्यानें जो सगुणसाक्षात्कार । तो कर्तृभावनागोचर ।
आणि कर्तृभावनाप्रकार । नित्यसिद्ध नाहीं ॥४४॥
सत्यसंकल्पादि गुण । यावत्संसार नित्य पूर्ण । जो सायुज्य पावला सगुण ।
तो तंव ये परतोन अथवा ज्ञानें मुक्त होय ॥४५॥

(दर्पण :- ज्याला सगुण सायुज्य प्राप्त झाले तो ज्ञानी असला तर मुक्त होतो, पण जर ज्ञानी नसला तर त्याला पुनः जन्म घेणें प्राप्त आहे. कारण केवळ ज्ञानानेंच मुक्ति होते, असा सिद्धान्त आहे.)

म्हणोनि ज्ञानावांचूनि कहीं । सगुणसाक्षात्कार शुद्ध नाहीं ।
हें मी म्हणें लवलाहीं । युक्तिसिद्ध ॥४६॥
अलंकारसौंदर्य पाहुनी । जो लांचावला राहे मनीं ।
तो पितळेचियाहि भूषणीं । हेममोल वेंचे ॥४७॥
ओळखलिया कनक शुद्ध । [1] भूषण-भोगीं महानंद ।
तेवीं ज्ञानें ओळखतां निर्गुण शुद्ध । परमानंद सगुणसाक्षात्कारीं ॥४८॥

(टीप :- १) अलंकाराचा भोग घेण्यांत.)

पूर्वपक्ष - ननु एक जाहलिया मुक्त । तो सगुणईश्वरीं मिळत ।
इतर जीवा अपेक्षित । ईश्वर म्हणोनि ॥४९॥
तुह्मां तंव एकजीव संमत । तो झालिया कीर मुक्त ।

शुद्ध चैतन्यचि होय प्राप्त । हें 'अपय्यदीक्षित' बोलिले ॥५०॥
सिद्धान्ती :- उत्तर ऐकें लवलाहीं । अपय्यादीक्षितवरें कहीं ।
एकजीववाद नाहीं । विचारिला अझोनि ॥५१॥
घेवोनियां एक अज्ञान । तयाच्या अंशनाशेंकरून ।
मुक्त होय सगुणेशसंपन्न । हें 'रत्नप्रभाकर' वचन बोलिले ॥५२॥
अन्यजीवाविद्यारचित । ईशैश्वर्य दीक्षितां संमत ।
परी पुसतों मी तेथ । तमोऽविद्याकृत कीं सत्त्वाविद्याकृत असे ॥५३॥
तमोऽविद्या कल्पावया । समर्थ नाहीं ईशैश्वर्या ।
सत्त्वविद्या तंव दीक्षितवर्या । अंतःकरणाविण मान्य नाहीं ॥५४॥
तया अंतःकरणा आधार । सामान्यचैतन्य हो कां ईश्वर ।
अंतःकरणीं बहुताकार । जीवाभास ॥५५॥
तो एक जीवाभास प्रमाता । जरी कां मुक्त होता ।
अन्यजीवाभाससत्त्वाविद्याकृता । सत्यसंकल्पाद्यर्था हानि नाहीं ॥५६॥

(भावार्थ :- ज्या अंतःकरणाचे ठिकाणीं दीक्षितांनी सत्त्वाविद्या मानली आहे, त्या अंतःकरणाला आधार सामान्य चेतन असो किंवा ईश्वर असो, कोणीहि असो, त्या अंतःकरणांत जे बहुत आकार त्यांना जीवाभास म्हणतात, त्या जीवाभासांपैकीं एखादा जीवाभासरूपी प्रमाता मुक्त झाला तरी जीवाभासाचे ठिकाणीं असणारी जी सत्त्वरूप अविद्या तिच्या अपेक्षेनें असणारें सत्यसंकल्पादि अर्थ नष्ट होत नाहींत ॥५५-५६॥)

यास्तव एकजीववादियांप्रति । वदतां ये मुक्ता सगुणेशभावापत्ति । किंवा
जीवप्रतिबिम्ब बिम्बेश्वराप्रती । अंगिकारिती एकजीववादी ॥५७॥(य१०.१६२)

(भावार्थ :- एक जीववादांत एक जीवाभास मुक्त झाला तरी इतर जीवाभासांच्या अपेक्षेनें ईश्वर राहत असल्यामुळें तो मुक्तजीव सगुण ईश्वरांत मिळतो, असें मानतां येतें. किंवा एका जीवाचे जे नानाजीवप्रतिबिंब त्यांच्या अपेक्षेनें असणारें जें बिंब त्यालाच एकजीववादी ईश्वर असें मानतात. म्हणून त्या दृष्टीनेंहि एकजीव प्रतिबिंब मुक्त झालें तरी इतर प्रतिबिंबाचे अपेक्षेनें बिंबरूप ईश्वर राहतो. त्याचें ठिकाणीं मुक्त, जो प्रतिबिंबरूप जीव तो मिळतो, असें (मानता येते) मानतात ॥५७॥)

एरवी ज्ञाने जीवन्मुक्त । झालिया जरी स्वप्न प्राप्त ।
व्याघ्र देखिलिया आरंबळत । सर्वज्ञत्व यथार्थ विसरोनि ॥५८॥

(भावार्थ :- ज्ञानानें मुक्तांना जरी सगुणेशभाव प्राप्त होतो, तरी ज्ञान्यांत व ईश्वरांत भेद आहे. त्या भेदानें भक्ति संभवते, असें सांगतात. ज्ञानी आपलें सर्वज्ञत्व

विसरून स्वप्नांतील वाघाला भिऊन ओरडतो ॥५८॥)

यद्यपि ज्ञानें अविद्याआवरण । जाये तथापि प्रारब्धें प्रतिबिम्बभान ।
यास्तव जीवन्मुक्ता सर्वज्ञपण । स्वप्रकर्ता असोन स्वप्नसृष्टीचें नाढळे ॥५९॥

(भावार्थ :- ज्ञानी झाला तरी प्रारब्धानें त्याला पूर्वीच्या स्वतःच्या प्रतिबिंब स्वरूपाचे (जीवत्वाचे) भान होतें, म्हणून स्वप्नसृष्टींत तो स्वतः स्वप्नकर्ता असूनहि त्याला स्वतःच्या सर्वज्ञत्वतेचें भान राहत नाहीं ॥५९॥)

यद्यपि हिरण्यगर्भासम । [१] सर्वगर्वात्मा नव्हे मेघःश्याम ।
जागृतीं स्वप्नीं साक्षित्वें देखे मुक्तवर्म । यालागीं पुरुषोत्तम तोही ॥६०॥

(टीप :- १) सर्व पदार्थांचा अभिमान धारण करणारा पुरुष.)

(भावार्थ :- जरी ईश्वर कांहीं गुणांनी हिरण्यगर्भासारखा असतो तरी तो सर्व पदार्थांचा हिरण्यगर्भाप्रमाणें अभिमान धारण करीत नाहीं. जागृतींत, स्वप्नांत तो साक्षित्वानें मुक्तांची स्थिति पाहतो. म्हणून तोच पुरुषोत्तम होय ॥६०॥)

तथापि मुक्त स्वप्नीं व्याघ्र देखतां । जैसें कां भय उपजे चित्ता ।
तेवीं न उपजे समर्था । पुरुषोत्तमा ॥६१॥

(भावार्थ :- पण मुक्त जसा एखादेवेळीं प्रारब्धानें स्वतःचे मुक्तरूप विसरून स्वप्नांतील वाघाला भितो, तशी भीति ईश्वरास वाटत नाहीं ॥६१॥)

स्वप्नव्याघ्रदर्शनीं मुक्त । ब्रह्मानुसंधान धरीत ।
तैसा नोहे भगवंत । लीलाचि वाटत सृष्टि जया ॥६२॥

(भावार्थ :- मुक्त स्वप्नांतील वाघाला पाहतांना ब्रह्मानुसंधान ठेवतो तसें ईश्वराला ठेवावें लागत नाहीं. सर्व सृष्टि त्याला लीला वाटते ॥६२॥)

इतुकेनि भेदें । जीवन्मुक्तींत अभेदें । आनंदरूपिणी नांदे । भगवद्भक्ति ॥६३॥
हिरण्यगर्भ सर्वाभिमानी । परी कारणसृष्टौ अज्ञानी ।
परमात्मा अकुंठित ज्ञानी । म्हणवोन भेदू ॥६४॥
येणेंहि [१] भेदव्यपदेशें । एकजीववादीं ईश्वर उमसे ।
दृष्टिसृष्टिबोधक वासिष्ठीं असे । हाचि अनुवादू ॥६५॥
मुमुक्षुप्रकरणीं यत्न निरूपितां । प्रयत्नें जीवास विधिहरिहरता ।
बोलिली ऐंदवकथा । कीं दशब्रह्मता तयानें ॥६६।.
एवं जीव ब्रह्माहरिहर । परी नित्यमुक्त दुसरे ईश्वर ।
तेंहि ब्रह्माहरिहर । म्हणिजेती ॥६७॥

(भावार्थ :- ईश्वर जे ब्रह्मा, हरि, हर ते नित्य मुक्त आहेत आणि प्रयत्नानें जीवहि ब्रह्मा, हरि, हर होतात; पण ते नित्यमुक्त नसतात; कारण ते पूर्वी जीवदशेंतील असतात ॥६७॥)

(टीप :- १) व्यवहार, शब्दप्रयोग)

ईश्वर हरिहर नित्यमुक्त । हें वासिष्ठनिर्वाणप्रकरणीं नवमाध्यायांत ।
बोलिलें आहे म्हणोनि एकजीववादांत । अंगिकारितां भगवंत, विरोध न ये ॥६८॥

मुक्तांना सगुणेशभावापत्ति

तेथ सत्यसंकल्पादि गुण । प्रतिबिम्बापेक्षिकबिम्बत्वारोपलक्षण ।
म्हणोनि तदवच्छिन्न । बिम्बभूत परमात्मा मुक्तप्राप्य ॥६९॥
तत्पदपरमात्मा अपरोक्ष हृदयीं । हें मीं बोलिलें बहुठायीं ।
तेंचि दहर मुक्तजीवप्राप्य लवलाहीं । समन्वयाध्यायीं सूत्रभाष्यकार वदले ॥७०॥

(दर्पण :- तत्पदलक्ष्य परमात्मा हृदयांत अपरोक्ष होतो. तोच परमात्मा मुक्त जीवांना प्राप्त होतो, असें भाष्यकारांनीहि ब्र.सू.अ.१-पाद-३-सूत्र ''दहर उत्तरेभ्यः'' ह्या सूत्रावरील आपल्या भाष्यांत सांगितलें आहे.

''अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् ॥ (छां.८-१-१)

अर्थ :- ह्या ब्रह्मनगरामध्ये कमलासारखें जें एक आकाश (दहर) आहे. त्यात एक लहानसें वेश्म (घर) आहे, त्या घरांत त्याहि पेक्षां लहान असें अंतराकाश आहे, त्यांत जें आहे, त्याचा शोध करावा.

येथें श्रुतीच्या उत्तर म्हणजे पुढील वाक्यशेषावरून हृदयकमलांत असलेलें दहराकाश म्हणजे परमेश्वरच होऊं शकतो, असा वरील सूत्राचा अर्थ भाष्यकारांनी केला आहे.

तसेच 'ब्रह्मपुर' म्हणजे ब्रह्माचे पुर असा अर्थ केला आहे. हें शरीर ब्रह्माचें पुर नसून जीवाचें पुर आहे, असें म्हटलें तरी, हें शरीर ब्रह्माचें उपलब्धिस्थान असल्यामुळें त्याला येथें ब्रह्मपुर म्हटलें आहे, असे भाष्यांत प्रतिपादन केलें आहे.

ह्या दहराकाशाचा (परमात्म्याचा) शोध हृदयांत करावा, असें सांगितलें असल्यामुळें आचार्यभाष्यावरून परमात्मा हृदयांत अपरोक्ष होतो व तोच मुक्तांना प्राप्य आहे, असा ओवीचा भाव आहे.)

अविरोधाध्यायींहि तैसे । दंश सुचविती आपैसे ।

आणि साधनाध्यायींहि विशेषें । बोलती संध्यविचारी ॥७१॥

(दर्पण :-''अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके''(ब्र.सू.२-३-४३)

जीव नाना आहेत म्हणून ते ईश्वराचे अंश आहेत, ह्या सूत्रावरील भाष्यांत जीव ईश्वराचे अंश असल्यास ईश्वराच्या नानाजीवरूप अंशांच्या संसारांतील दुःखामुळें ईश्वराला प्राप्त होणारा मुक्त अधिकच दुःखी राहील. म्हणून 'अंश' शब्दाचा अर्थ अंशासारखा करावा, असें म्हटलें आहे.

आणि जीव प्रतिबिंब असून ईश्वर बिंब आहे, असे ठरविलें आहे ह्यावरून जीव अंश असून तो मुक्त झाल्यावर आपल्या अंशी-ईश्वरांत मिळतो, असे नसून जीव प्रतिबिंब असून तो मुक्त झाल्यावर आपल्या बिंबरूप-ईश्वरांत मिळतो, असा भाष्यकारांचा त्या म्हणण्यांत ध्वनि दिसतो.

''पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययो'' (ब्र. सू. ३-२-५)

संध्याधिकरणांतील वरील सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात. जीव ईश्वराहून अभिन्न असल्यामुळें सत्यसंकल्पादि गुण त्याचे ठिकाणीं असले तरी अविद्येमुळें तें तिरोहित आहेत. म्हणून स्वप्न प्रपंचाचा तो कर्ता आहे, हें संभवत नाहीं. तथापि जरी ते तिरोहित असले तरी परमेश्वराचें ध्यान करून प्रयत्न करणाऱ्या एखाद्या जीवाची अविद्या नष्ट होऊन त्याचे ठिकाणीं ते संभवतात. सर्व जीवांना ते स्वाभाविक नसतात*

ह्या भाष्यावरून 'जीवाला सत्यसंकल्पादि धर्म अभिव्यक्त होतात' ह्याचा त्यांनी अंगीकार केला असल्यामुळें जीवाला परमेश्वरभाव प्राप्त होतो, असें त्यांचें म्हणणें स्पष्ट दिसतें.

** संध्या म्हणजे इहलोक व परलोक ह्यांतील संधि किंवा जागृति व सुषुप्ति ह्यांतील संधि जें स्वप्न तें. स्वप्नावस्थेचा ह्या अधिकरणांत विचार केला आहे.)*

*(टीप :- * आच्छादित, गुप्त)*

संध्याधिकरणाभिप्राय पाहतां । जीवासी स्वप्नसृष्टौ सत्यसंकल्पता ।
ते जागृत्सृष्टौ तत्वतां । अविद्यावशें तिरोहित ॥७२॥

(भावार्थ :- ब्रह्मसूत्रांतील संध्याधिकरणाचा अभिप्राय पाहिला असतां ***जीवाला स्वप्नसृष्टींत सत्यसंकल्पता असते. ती जागृतींतील सृष्टींत अविद्येमुळें तिरोहित असते.*** *असा ओवीचा अर्थ स्वष्ट आहे.)*

(दर्पण :- संध्याधिकरणावरील ***''संध्ये सृष्टिराह च''*** *ह्या पहिल्या सूत्रांत स्वप्नसृष्टि खरी आहे असें सांगितलें आहे व '*

'निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च' *ह्या दुसऱ्या सूत्रांत त्या सृष्टीचा निर्माण करणारा आत्मा आहे, असें सांगितलें आहे.*

''मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्त-स्वरूपत्वात्'' *ह्या तिसऱ्या सूत्रांत ती सृष्टि मायामात्र आहे, कारण तेथें पूर्णपणें स्वरूप अभिव्यक्त होत नाहीं, असें म्हटलें आहे.*

''सूचकश्च श्रुतेराचक्षते च तद्विदः'' *ह्या चवथ्या सूत्रांत स्वप्न हें पुढील गोष्टींचे सूचक असतें, असें म्हटलें आहे. आणि*

''पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'' *ह्या पांचव्या सूत्रांत जीवाचें ईश्वरधर्म तिरोहित असल्यामुळें त्याला बंध प्राप्त होतो व परमात्म्याचे ध्यानानें ते ईश्वरधर्म पुनः प्रगट होतात, असें म्हटलें आहे*

ह्या सर्व सूत्रांचा अभिप्राय पाहिला असतां स्वप्नसृष्टि जरी मनोराज्याप्रमाणें मायामात्र असली तरी तिचा कर्ता जीवच असतो, असें दिसून येतें.

स्वप्नसृष्टि जीवाच्या सत्यसंकल्पानेंच मनोराज्याप्रमाणें प्रगट होतें, पण मायावशतेमुळें ह्या सृष्टीचा मी कर्ता आहे, असें त्याला भान राहत नाहीं. मनोराज्याचा स्वतः भोग घेत असतां असेच कधीं कधीं होत असतें. जागृत्सृष्टींत मायावशता अधिकच असल्यामुळें जीवाला जागृतींतील पदार्थ उत्पन्नच करतां येत नाहींत. पण परमात्मध्यानानें जीवाचे सत्यसंकल्पादि धर्म पूर्णपणें पुनः प्रगट होतात.

वरील सूत्रावरील भाष्यांत आचार्यांनी पहिलीं दोन सूत्रें पूर्वपक्षांत घेतली असून स्वप्नसृष्टीचा कर्ता जीव नसतो, ती केवळ मायामात्र असते, असें म्हटलें आहे.)

तेचि विद्यावशें निवृत्त झालिया । आविर्भवें जीवा यया ।
म्हणोनि मुक्तातें लवलाह्या । सगुणेश्वरभावापत्ति स्पष्ट ॥७३॥
एवं [४] फलाध्यायीं मुक्तप्राप्यविचार । चतुर्थपादीं परिकर ।
सांगती सूत्रभाष्यकार । तृतीयाधिकरणीं ॥७४॥
प्रथम जैमिनीचें मत । कीं मुक्ता सत्यसंकल्पादि प्राप्त ।
(य १०.१६३) औडलोमीचे मत । कीं शुद्धब्रह्मीं मुक्त मिळती ॥७५॥
म्हणोनि सत्यसंकल्पादि श्रुति । निरावलंबी जेवि [५] सकेशाहतपति ।
तेथ व्यास स्वसिद्धान्त करिती । कीं कोणीहि श्रुति न निरावलंबी ॥७६॥
परमार्थदृष्टि पाहतां । तो शुद्धचि होय तत्वतां ।

व्यवहारदृष्टि अवलोकितां । ईश्वरचि [३] मुक्त ॥७७॥
यद्यपि जक्षणादि व्यापार । ब्रह्माविरोधी म्हणोनि समग्र ।
जीवन्मुक्तासही निर्धार । अविरोधी वाटे ॥७८॥
तथापि जक्षणादिका । आरब्धक्रिया नियामका ।
ती निवर्तलिया निष्कलंका । विदेहकैवल्य ॥७९॥
जक्षणादि व्यापार कांहीं । परप्रारब्धनिर्मित नाहीं ।
म्हणोनि विदेहाचे ठायीं । अनावश्यक तो ॥८०॥
ईश्वरीं सत्यकामादि समस्त । हें बद्धजीवआरोपित ।
यालागीं झालिया एक मुक्त । [१] अन्यबद्धार्थ ईशावशेषु ॥८१॥
तो यावत्संसार [२] सधर्मपूर्ण । मुक्त तयासींचि होय अभिन्न ।
हा बादरायणाभिप्राय पूर्ण ।
''एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः'' इये सूत्रीं ॥८२॥
प्रतिबिम्बान्तरसंपत्ति । मानितां प्रतिबिम्बाप्रति ।
तरी बद्धजीवत्वसंपत्ति । मुक्ताप्रति होवूं शके ॥८३॥
म्हणोनि प्रतिबिम्ब बिम्बासी अभेद । पावे तेविं ईश्वरीं सिद्ध ।
एवं अभिप्राय शुद्ध । दीक्षित *'परिमलीं' बोलिले ॥८४॥

*(टीप :- *परिमल म्हणजे, वेदान्तकल्पतरूवर अपय्यादीक्षितांची परिमल नांवाची टीका आहे ती.)*

(टीप :- १) जो जीव मुक्त होतो त्याहून इतर जे जीव बद्ध आहेत त्यांच्या अपेक्षेने ईश्वर कायमच राहतो. (ब्र. सू. ४-४-७). २) स्वतः पूर्ण असून सत्यसंकल्पादि धर्मांनी युक्त असतो. ३) मुक्त ईश्वरच होतो ४) ब्रह्मसूत्र अध्याय४ मध्ये ५) केशवपन न केलेली विधवा)

(भावार्थ :- जें प्रतिबिंब नाहीसें झालें तें प्रतिबिंब पुनः दुसऱ्यानें उत्पन्न होत नाही. तें पुनः उत्पन्न होतें असें मानलें तर जो जीव मुक्त झाला तो पुनः बद्ध होतो असें म्हणावे लागेल ॥८३॥ प्रतिबिंब नाहीसें झाल्यावर तें बिंबाशीं एकरूप होतें त्याचप्रमाणें जीव मुक्त झाला म्हणजे ईश्वराशीं एकरूप होतो, हा अभिप्राय दीक्षितांनी परिमल नांवाच्या टीकेंत व्यक्त केला आहे ॥८४॥)

परी हा अभिप्राय पुरातन । प्रकाशात्मयतिकृत पंचपादिकाविवरण ।
तेथ निरूपिला संपूर्ण । बिम्बप्रतिबिम्बभाव हा ॥८५॥
प्रकाशात्माचार्यांचें मत । कीं प्रतिबिम्बहि यथार्थ ।
बिम्बस्वरूप निश्चित । म्हणोनियां ॥८६॥
उपाधीच्या ठायीं । प्रतिबिम्बाची उत्पत्ति नाहीं ।
जैसा मुखाभास पाहीं । दर्पणीं नुपजे ॥८७॥
नेत्रद्वारा चित्त । वृत्तिरूपें बहिर्गत ।
तें दर्पणें होय अभिहत । मग परतोनि मुखप्रांत विषय करी ॥८८॥

(भावार्थ :- आपण जेव्हां आरसा पाहतो तेव्हां आपलें चित्त वृत्तिरूपानें नेत्रद्वारांतून बाहेर जातें. तें वृत्तिरूप चित्त आरशानें अडविल्यामुळें पलट फिरतें व आपल्या मुखाला पाहतें ॥८८॥)

तें मुखचि प्रतिबिम्ब । प्रतिबिम्बापेक्षें मुखचि बिम्ब ।
परी बिम्बत्व प्रतिबिम्बत्व स्वयंभ । भ्रममात्र वदनीं ॥८९॥

(भावार्थ :- तेव्हां आपण त्या मुखालाच प्रतिबिंब म्हणतो. ह्या प्रतिबिंबाच्या अपेक्षेनें त्या मुखालाच बिंब म्हणतो. अशा रीतीनें एकाच मुखाचे ठिकाणीं जें बिंबत्व व प्रतिबिंबत्व येते, तो केवळ भ्रम होय ॥८९॥)

(दर्पण :- जेव्हां आपण आरशांत मुखाखेरीज दुसऱ्या पदार्थाचें प्रतिबिंब पाहतो, तेव्हांहि तसाच चित्ताचा व्यापार घडतो. नेत्रद्वारा बाहेर गेलेली आपली चित्तवृत्ति आरशानें अभिहत होऊन उलटते व जे पदार्थ त्याचे समोर असतात, त्या पदार्थांनाच उलटून आपली चित्तवृत्ति पाहते.)

तेवीं ईश्वरस्वरूपचि जीव । परी जीवत्व ईशत्व भ्रमभाव ।
तो मुक्त झालिया सावेव । ईश्वरत्व पावलाचि आहे ॥९०॥
अहो जीवत्वभाव कीं जाती । प्रथमपक्षीं स्वरूपोत्पत्त्यापत्ति ।
द्वितीय पक्षीं उत्पन्न झाल्याविण अनेक व्यक्ति । (य१०-१६४)
न सांपडे जाती । म्हणोनियां अन्योन्याश्रय ॥९१॥

(दर्पण :- प्रथमपक्षीं स्वरूपोत्पत्त्यापत्ति :-

प्रथमपक्षीं जीवत्व हा जीवाचा भाव आहे, असें म्हटल्यास येथें पुनः दोन पक्ष येतात. हा जीवत्वभाव जीवाहून अभिन्न आहे कीं भिन्न आहे ? अभिन्न म्हटल्यास जीवत्व म्हणण्याचीच गरज नाहीं. जीव व जीवत्व ह्याचा अर्थ एकच होईल.

पण ''जीवत्व'' हा शब्द ''जीव'' शब्दाहून निराळ्या अर्थाचाच असला पाहिजे. म्हणून हा पक्ष सोडून जीवत्व म्हणजे जीवाहून भिन्न असा जीवाचा भाव म्हटल्यास

जीवाचेंच रूप जीवाच्या भावानें उत्पन्न होते, असें म्हणावें लागेल - म्हणजे स्वतःचेच रूप पुनः उत्पन्न होते, असें म्हणावे लागेल; पण पदार्थ कायम राहून तोच कसा दुसऱ्यानें उत्पन्न होतो? म्हणून जीवत्व म्हणजे जीवाचा भाव असें म्हणणें योग्य नाहीं.

द्वितीयपक्षीं, जीवत्व ही जीवाची जाति मानल्यास जाति ही अनेक पदार्थांच्या ठिकाणीं असते, म्हणजे अनेक जीवांच्या आश्रयानें राहणारी जीवत्व जाति मानावी लागेल. - पण सिद्धान्तीचे मताप्रमाणें जीव व ब्रह्म एकच असून त्या ब्रह्मालाच जीवत्वामुळें जीव म्हटलें आहे व ब्रह्मत्वामुळे ब्रह्म म्हटलें आहे. तेव्हां जीवत्वाच्या आश्रयानें जीव राहतो, असे म्हणावें लागेल. म्हणजे जीवाच्या आश्रयानें जीवत्व व जीवत्वाच्या आश्रयानें जीव, असा अन्योन्याश्रय दोष येतो.)

परी या दोन्ही कोटी । छलरूप महाचावटी ।
त्व-प्रत्यय वेदान्तदृष्टी । *बौद्धार्थे अधिकरणभिन्न मी म्हणे ॥९२॥

(भावार्थ :- उत्तर :- जीवत्व म्हणजे जीवाचाच, त्याचेहून इतर भावहि नव्हे व जीवाची जातिहि नव्हे. वेदान्ताचे दृष्टीनें 'त्व' प्रत्ययाचा अर्थ जीवरूप अधिकरणांहून भिन्न असून तो केवळ बुद्धीनें धारण केलेला आहे.)

प्रतिबिम्ब तेजाकार । तेथ प्रतिबिम्बत्व हा *बौद्ध-भेदविचार ।
नाहीं तरी तेजावर । प्रतिबिम्बत्व येईल ॥९३॥

*(दर्पण :- पदार्थाचें रूप म्हणजे त्या पदार्थावर पडलेल्या प्रकाशाचा, त्या पदार्थापुरता आकार होय. या पदार्थावर पडलेला तोच प्रकाश जेव्हां पुढें आरशापर्यंत जाऊन, आरशानें अडून, जेव्हां उलटतो, तेव्हां त्याच पदार्थापुरता त्या प्रकाशाचा जो, उलटलेला आकार, तें त्या पदार्थाचें प्रतिबिंब होय. प्रतिबिंबाचें ठिकाणीं, असणारें जें प्रतिबिंबत्व, तें कांहीं तेजाकार नसतें; तर प्रतिबिंबाहून भिन्न असा *बुद्धीनें केलेला जो विचार त्याला प्रतिबिंबत्व म्हणावे. प्रतिबिंबाचें प्रतिबिंबत्व, तें प्रतिबिंब जें तेजाकार त्याचेवर राहत नसून ते बुद्धींत प्रतिबिंबाहून भिन्न रूपानें राहतें.)*

'त्व' प्रत्यय वाचारंभणीं । भेदु घडेचि अनुगुणीं ।
नातरी ब्रह्मत्व बोलतां वाणी । प्रकृतिप्रत्यय घडेल केवीं ॥९४॥

(भावार्थ :- 'प्रतिबिंबत्व' ह्या शब्दांत 'प्रतिबिंब' ही प्रकृति असून 'त्व' हा प्रत्यय त्या प्रकृतीस लावला आहे. 'त्व' ह्या प्रत्ययाची वाचा आरंभ करतांच प्रकृतीच्या अर्थाहून भिन्न अर्थ उत्पन्न होतो. मात्र तो अर्थ प्रकृतीचे अर्थाला अनुगुण म्हणजे सारखा असतो. असें नसतें तर वाणीनें 'ब्रह्मत्व' हा शब्द उच्चारतांना प्रकृति व प्रत्ययाचा उपयोग कां होतो? अर्थभेद न झाल्यास प्रकृति व प्रत्यय घडणार नाहीं.)

प्रकृतीसी वाच्यार्थ । आणि प्रत्यय तो अनर्थ ।
हें बोलतांचि समस्त । [१] महाभाष्यविरुद्ध ॥९५॥

(टीप :- १) पाणिनीकृत व्याकरण 'अष्टाध्यायी ' वरील श्रीपतंजलीचे महाभाष्य)

(भावार्थ :- 'ब्रह्मत्व' ह्या शब्दांतील प्रकृति ब्रह्म, ह्या शब्दास, त्या शब्दानें वाच्य (सांगितलेला) असा अर्थ आहे. पण 'त्व' या प्रत्ययास कांहीं अर्थ नाहीं. हें सर्व बोलणेंच महाभाष्याचें विरुद्ध आहे. (व्याकरणशास्त्राप्रमाणें अर्थावांचून कोणताच प्रत्यय लावला जात नाहीं)

म्हणोनि प्रकृतिवाच्या परमार्थता । प्रत्ययवाच्या यावदर्थता ।
एवं होय कल्पितां । अविरोधू ॥९६॥

(भावार्थ :- म्हणून प्रकृतीनें वाच्य वस्तु खरी असते आणि 'त्व' प्रत्ययास 'प्रकृतिपुरता' असा बौद्धार्थ वाच्य आहे. ('आकाश' शब्दाचा, बाहेर दिसत असलेले खरें आकाश असा अर्थ आणि 'आकाशत्व' शब्दाचा त्या आकाशापुरता असा बुद्धीनें घेतलेला जो अर्थ तो)

आतां शुद्धाचिया ज्ञानें । शबल प्राप्त कवण्या गुणें ।
तरी हें अनुभवमानें । सिद्धचि आहे ॥९७॥
अहो प्रतिबिम्ब मुखाचें । ऐसें ज्ञान साचें ।
तरी प्राप्य प्रतिबिम्बाचें । मुख न घडे ॥९८॥

(दर्पण :- पाण्यांतील प्रतिबिंब हें मुखाचें आहे, असें जरी खरें ज्ञान असलें तरी प्रतिबिंब हें बिंबभूत मुखाला प्राप्त होतें. शुद्ध मुखाला प्राप्त होत नाहीं. वर ओवी ९३ मधील स्पष्टीकरणांत सांगितल्याप्रमाणें मुखरूप बिंब हे तेजाकार असून त्यांचें प्रतिबिंबहि तेजाकारच आहे. तें तेजाकार प्रतिबिंब उपाधि नष्ट झाल्यावर आपल्या मुखरूप तेजाकार बिंबाला प्राप्त होते. मुखाला प्राप्त होत नाहीं. त्याचप्रमाणें जीव हा शुद्धच आहे, असें यथार्थ ज्ञान झाल्यावर तो प्रतिबिंबरूपी जीव उपाधिनाशानंतर आपल्या बिंबभूत सगुण ब्रह्मालाच प्राप्त होतो. शुद्ध ब्रह्माला प्राप्त होत नाहीं.)

अथवा मुखचि प्राप्य जरी । मुखविभागु अंश तरी ।
तैसा शुद्धप्राप्य म्हणतां निर्धारीं । शुद्धांश होईल ॥९९॥

(भावार्थ :- किंवा मुख हेंच पाण्यांतील मुखाचें प्राप्य आहे, आणि पाण्यांत दिसणारें मुख मूळ मुखाचा विभाग आहे; म्हणून मुखविभाग, उपाधि नष्ट झाल्यावर

मुखाला प्राप्त होतो, असें म्हटल्यास तो मुखविभाग मुखाचा अंश मानावा लागेल आणि ह्या दृष्टान्ताप्रमाणें निर्गुण ब्रह्म प्राप्य असून जीव त्याचा अंश आहे, असें म्हणावें लागेल; पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं, (कारण ''अंशो नानाव्यपदेशात्'' ब्रह्मसूत्र अ.२/पाद.३.सू.४३. ह्या वेदान्तसूत्रावरील भाष्यांत श्रीमच्छंकराचार्यांनी जीव हा ब्रह्माचा वस्तुतः अंश नसून अंशासारखा समजावा असें म्हटलें आहे. ॥९९॥)

जीवासी सुवर्णांश दृष्टान्त मी दिधला । तो बोधावयातें बालां ।
आणि अनध्यस्तविवर्तार्थ जो कनकदृष्टान्त दिधला । तो प्रौढबोधीं ॥१००॥

(भावार्थ :- जीवाला सुवर्णाचें अंशाचा दृष्टान्त पूर्वी दिला असला तरी तो बालबोधार्थ आहे आणि सगुण ईश्वर अनध्यस्तविवर्त आहे हें दाखविण्याकरितां जो सुवर्णाचे अलंकाराचा दृष्टान्त दिला तो प्रौढ बोधार्थ आहे ॥१००॥)

शुद्धप्रेममय भक्ति, तिचे प्रेमवर्धन हे फल

उपासकाचें सुखप्रारब्ध । तेणे मुक्तासह भगवल्लीला शुद्ध ।
परी हा खेळु विशद । वासनाची ॥१०१॥

(भावार्थ :- उपासकाचें प्रारब्ध सुखरूप असल्यामुळें मुक्तासह ज्या भगवंताच्या लीला होतात, त्या शुद्धच असतात; परंतु हा देखील भगवंताचा खेळ खरोखर त्या उपासकाच्या वासनेनुसारच असतो ॥१०१॥)

म्हणोनि लोकीं वासना न धरावी । जीवन्मुक्तौ प्रेममात्र भक्ति करावी ।
पुढील [१] वृत्ति अर्पावी । श्रीकृष्णचरणीं ॥१०२॥
सलोकता कीं समीपता । सरूपता कीं सायुज्यता ।
या वासना सोडाव्या समस्ता । प्रेमासाठीं ॥१०३॥
प्रेमाच्या उन्मादमिसें । जे जे लीला विलसे ।
ते [२] कैवल्यीं वसे । तरी ना कवण म्हणे ॥१०४॥
परी लोकवासना कुडी । ते प्रेमाची वाढ मोडी ।
जे होय धडफुडी । आपुल्या काजा ॥१०५॥
मी पतिगृहीं जावोनि शेवटीं । पतिवश करोनि मागीन [३] नगोटी ।
ऐसे डोहळे उठतां पोटीं । पतिप्रेम उणा म्हणिजे ॥१०६॥
तेविं हरीतें मी भोगीन । किंवा आलिंगन देईन ।
हे इच्छा शोभे साधकाकारण । परी सिद्धासी उणं यामाजीं ॥१०७॥
न भोगतां गोपाळें । तरी कां चित्तीं यावें [४] काळें ।
बोलवितां [५] मुरली मेळें । न सावरावी वृत्ति ॥१०८॥

(टीप :- १) बाकीच्या सर्व वासना (भगवंतापासून सुख मिळावे ह्या वासना) २) ब्रह्मस्वरूपाचें अज्ञान न होतां अनध्यस्तविवर्तरूपानें. ३) अलंकार दागिना. ४) वाईट, विषाद. ५) भगवंतांनीच आपल्या मुरलीच्या मुखानें जर बोलाविलें तरमात्र वृत्ति स्थिर राहूं नये. ती त्यांचेकडे जावी.)

प्रेमाचिया वृत्तिविण । कासया पाहिजे सखिप्रेषण । (य-१०पा.१६५)
जो विश्वकल्याण करुणानिधान । तो काय प्रेम न जाणे ॥१०९॥

(ओवी १०९ चा अर्थ- आपली प्रेमवृत्ती नसता भगवंताकडे सखीला बोलावण्यास पाठविणे व्यर्थ होय.)

देव काय चाकर । तुम्हांसवें खेळेल दिनरात्र ।
ही भक्ति नव्हे घोर । लागला देवा ॥११०॥
प्रेमीं आपुलेपणा उरे । तरी द्वैत कल्पांतीं न मुरे ।
म्हणवोनि प्रेम भरे । ऐसें होवावें ॥१११॥
स्वामीचिया इच्छा लीला घडो । कां मोक्ष अथवा बंध पडो ।
परी स्वामीवरी [१]सुरवाडो । प्रेम अत्यंत ॥११२॥
अथवा देवासी सुख द्यावें म्हणोन । लीलेची इच्छा [२] उपपन्न ।
तरी तेथही स्वसुखाचें कारण । नाहीसें होय ॥११३॥
म्हणोनि स्वामीचा प्रेम दवडितां । तरी दवडणें होय वृथा ।
प्रेमें पावे सुखैकता । याचिलागीं ॥११४॥

(ओवी ११४ अर्थ- स्वामीचा प्रेम दवडीता - स्वामीने आपल्यावर प्रेम करावा ही इच्छा सोडल्यास ती प्रेम सोडण्याची इच्छा व्यर्थ होते व त्या भक्ताच्या निरपेक्ष प्रेमामुळेच तो सुखरूप होतो)

इतुक्याहिवरी । लीला उठती [३]लोकाकारी ।
तरी तेथही निर्धारीं । कैवल्यचि ॥११५॥
एवं अनध्यस्तविवर्तेसीं । मिळे सेवाचि पैं ऐसी ।
जीवन्मुक्तिविशेषीं । सेवाचि फळ ॥११६॥

(टीप :- १) वाढो. २) योग्य आहे. ३) लौकिक आकारानें)

(भावार्थ :- भक्ताची सेवा त्याला अनध्यस्तरूपानें प्राप्त होते व ह्या जीवन्मुक्तीच्या विशेष (भक्तियुक्त) स्थितींत सेवा हेंच फळ असतें ॥११६॥)

यद्यपि परप्रारब्धेकरून । भगवद्देह नाहीं उपपन्न ।
तथापि परमायाअपेक्षेंकरून । ऐश्वर्य पूर्ण अबंधक ॥११७॥
परकर्मे प्राप्त होतां । तरी दुःख होईल सर्वथा । परमायाहि कल्पी सुखरूपता ।
याचिलागीं ईश्वरीं मुक्ता मिळणें विरुद्ध नाहीं ॥११८॥

(दर्पण :- जीवाच्या प्रारब्धकर्माचें फळ सुखदुःखरूप असतें. जीवाच्या प्रारब्धानें जर भगवंताला देह प्राप्त झाला असता तर त्याला खात्रीनें दुःखहि झाले असतें. परंतु तसे होत नाहीं. भगवंताचा देह दुसऱ्याच्या मायेच्या अपेक्षेने कल्पिला असतो. दुसऱ्याच्या मायेचा नियंता असलाच पाहिजे, म्हणून परमेश्वराच्या देहाची कल्पना आहे. हा नियंता नित्यमुक्त, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, स्वतःसृदिानंदरूप असाच पाहिजे. म्हणून जीव मुक्त झाल्यावर ईश्वरांत मिळाल्यास त्याचे ठिकाणीं अनित्यता, दुःखरूपता किंवा अल्पज्ञता हे धर्म येत नाहींत व त्याची मुक्तस्थिति भंग पावत नाहीं.)

हेंचि श्रीतातचरण । दीनकरुणाद्रवें पूर्ण ।
'अमृतवंशीं' [१] समुद्‌गीर्ण । करिती तें प्रमाण ऐका ॥११९॥
''कां बिम्ब प्रतिबिम्बा द्योतक । प्रतिबिम्ब बिम्बा अनुमापक ।
तैसें द्वैतमिसें एक । मिरवत असे'' ॥ अमृ.अ.१.२६

(टीप :- १) बोललेले, सांगितलेले.)

(भावार्थ :- किंवा बिंब हें प्रतिबिंबाला प्रकाशित करणारें असतें व प्रतिबिंबावरूनच बिंबाची कल्पना करता येते. या बिंबप्रतिबिंबामुळें एक बिंबरूप मुखच जाणलें जातें. त्यांच्या द्वैताचें केवळ निमित्त असून ते द्वैत सिद्ध करीत नाहींत तर अद्वैतच सिद्ध करतात. प्रतिबिंबाने बिंबाचे अनुमान होते. त्याप्रमाणे द्वैताच्या मिषाने एकच तत्त्व विलास पावते)

एवं जीवेश्वरनिर्णयें । तेविंचि बद्धमुक्तनिर्णयें ।
वदती कीं उपाधिनाशें स्वयें । ईश्वरचि जीवु ॥१२०॥
''हा घटाकार जैसा । निमालिया तया अवकाशा ।
न लगे मिळो जाणे आकाशा । आना ठाया ॥८३॥ ज्ञा.६
तैसा देहाहंकार नाथिला । हा समूळ जयाचा नाशिला ।
तो परमात्मा संचला । आधींचि आहे ॥८४॥ ज्ञा.६
म्हणोनि सत्यसंकल्पादिक । विदेहमुक्तासी अविरोधी सकळिक ।
परी प्रतिबिम्ब मिथ्या सकलंक । हे बोलिले दीक्षित सिद्धान्तलेशीं ॥१२१ ॥
प्रतिबिम्बाचें सत्यत्व-खंडण । तरी आभासवादाचेंचि अंगीकरण ।
आभासवादीं उपाधिहनन । तैं आभास आपण विनाश पावे ॥१२२॥
(य१०.१६६) मग बिम्बाची तयासीं ऐक्यता । दीक्षित कोठोनि बोलती वृथा ।
प्रतिबिम्बा स्वरूपता । जंव तत्वतां न मानिती ॥१२३॥

(दर्पण :- प्रतिबिंब मिथ्या आहे, असें म्हणणें म्हणजे तो आभास आहे, असें म्हणणें आहे. त्याला आभास मानल्यास जलादिकाची उपाधि, नाश पावली म्हणजे आभास स्वतः नष्ट होईल. मग प्रतिबिंब, उपाधि नाश पावल्यावर बिंबांत मिळतो, हें अपय्या दीक्षित कसें म्हणतात? म्हणून प्रतिबिंब हें बिंम्बस्वरूपच आहे, असें मानिलें पाहिजे.)

असो हे खंडणमंडणरीती । दीक्षितही अद्वैतवेदान्ती ।
यास्तव तयांचीही उक्ति । मान्य असो कां ॥१२४॥
येथ आमुचा दृष्टान्तु । जेविं स्वर्णकण धातुमिश्रितु ।
तो स्वर्णी मिळवावा अन्य धातु । वेगळी करूनि ॥१२५॥
तो मिळालिया सुवर्णी । ये अलंकारादियोग्यतास्थानीं ।
तेविं जीव आला अंशपणी । [१] उपाधिसंसर्गे ॥१२६॥
तो उपाधिनाश होतां । जीवु ब्रह्मचि तत्वतां ।
परी अंशत्वें पाहतां । अंशीसीं मिळे ॥१२७॥

(टीप :- १) उपाधीच्या संसर्गानें जीव स्वतः अंश असला तरी त्याला अंशपणा आला.)

(भावार्थ :- उपाधीचा नाश झाला म्हणजे जीव ब्रह्मच आहे. पण पूर्वीच्या जीवाच्या अंशपणामुळें ब्रह्माचे ठिकाणीं जो अंशीपणा आला, त्या अंशीपणानें मर्यादित जें ब्रह्म म्हणजे ईश्वर त्याचे ठिकाणीं तो उपाधिपासून मुक्त झालेला अंशजीव मिळतो ॥१२७॥)

अंशी तंव परमेश्वर । सत्यकामादिगुणबिढार ।
म्हणोनि मुक्तहि साचार । तोचि तो होय ॥१२८॥
ज्ञानानंतर मात्र भक्ति । संपादित जीवन्मुक्ति ।
आणि विदेह तंव मुक्ति । [१]वागविषय ॥१२९॥
यद्यपि निदिध्यासनप्रकाशांत [२] । भक्ति विदेहमुक्तिगत ।
आम्हीं बोलिलों तें वादिजयार्थ । जो वाग्विषय मानीत विदेहकैवल्या ॥१३०॥

(भावार्थ :- ज्ञानानंतर भक्तीनें जीवन्मुक्ति प्राप्त होते आणि विदेहमुक्ति तर वाणीचा विषयच नाही म्हणजे तिचें वाणीनें वर्णन करतां येत नाहीं. जरी निदिध्यासन

प्रकाशांत विदेहमुक्तींत भक्ति राहते, असें आम्ही म्हटलें आहे तरी - विदेह मुक्ति वाणीचा विषय आहे, असें मानून त्या विदेह मुक्तींत भक्ति राहत नाहीं, असें जो म्हणत असेल त्या वादीच्या जयार्थ आम्ही तसे म्हटलें आहे.॥१२९-३०

(टीप :- १) वाग्+अविषय २) श्री गुलाबराव महाराजांचा यष्टि १ मधील ग्रंथ)

तया वादिया वाग्विषय । आम्ही बोलिलों निःसंशय ।
जरी विदेहकैवल्य वाग्विषय । तरी भक्तिहि तेथ राहों शके ॥१३१॥
[१] किंवा बद्धजीवारोपित । जे सत्यसंकल्पादि समस्त ।
तेणें लीला होत । [२]आरोपवशें ॥१३२॥
आणि एकजीववादीं पाहतां । नाहीं मुक्तीची आवश्यकता ।
जे बंधाचीच असत्यता । अत्यंत म्हणुनी ॥१३३॥
यालागीं ब्रह्मप्रत्ययु आघवा । तेथ अध्यासु कळलिया जीवा ।
कळत कीं केव्हांचि मुक्तभावा । -पासून न [३]च्यवलों मी ॥१३४॥
म्हणोनि जीवता कीं ब्रह्मता । हें नाममात्र भिन्नता ।
एरवीं मुक्ततेची वार्ता । तैसीचि राहे ॥१३५॥
म्हणोनि तया स्फुरणा । अध्यास निवर्तलिया क्षणा ।
प्रत्ययें सत्यसंकल्पादिगुणा । विश्वचि भरे ॥१३६॥

(टीप : १) बद्ध जीवाच्या अपेक्षेनें आरोपित केलेले. २) आरोपामुळें ३) ढळलो)

(भावार्थ :- म्हणून त्या जीवरूप स्फुरणाचा अध्यास निवृत्त होतांच सत्य संकल्पादि गुणांनी युक्त असा परमेश्वर विश्वांत भरलेला प्रत्ययास येतो ॥१३६॥)

''तैसा जाणणियाचा व्यवहारू । जेथें माखिला सुमरू ।
तेथें आणिजे पुरू । अज्ञानाचा ॥१००॥ (अमृ.प्र.७)
यया नांव अज्ञान ऐसें । तरी ज्ञान होवावें तैं कैसें''॥१०१॥(अ.प्र.७)
एवं तातवचन असे । अनुभवामृतसप्तमीं ॥१३७॥

(भावार्थ :- त्याप्रमाणें जेथें द्रष्टा-दृश्य या व्यवहारांत सुमरू म्हणजे ज्ञानच माखले म्हणजे घनदाट भरले आहे, तेथें अज्ञानाचा पूर म्हणजे सर्व अज्ञानच आहे म्हणावयाचें काय ? सर्वत्र ज्ञान व ज्ञानाचाच व्यवहार दिसत असतांना, अशा ज्ञानाला जर अज्ञान म्हणायचे तर ज्ञान तरी कसें काय आहे? ॥१००-१०१॥)

''सोनें सोनेपणा उणें । न येतांचि झालें लेणें ।
तेविं न वेचतां जग होणें । अंगें जया ॥४॥ (य१०.१६७)
कल्लोळ कंचुक । न फेडितां उघडे उदक ।
तेविं जगेसी सम्यक । स्वरूप जो ॥५॥''(चांगदेवपासष्टी)

(भावार्थ :- सोन्याच्या सोनेपणाला कमीपणा न येता त्याच्यावर जसा अलंकारपणा येतो, त्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपाचा नाश न होतां जो आपल्या अंगानें म्हणजे आपणच जगत् बनतो ॥४॥ तरंगरूपी आंगडें न टाकतांहि पाणी जसें आपल्या स्वरूपानें स्पष्ट असतें, त्याप्रमाणें ज्याला जगद्भाव म्हणजे कांहीं एक निराळी वस्तु नसून सर्वत्र एक परमात्माच भरला आहे, असा प्रत्यय येतो ॥५॥)

इत्याद्युपदेशगोष्ठी । कीं दृष्टिसृष्टि कल्पकासाठीं ।
सत्यसंकल्पादिकांची पेटी । अविरुद्ध ब्रह्मीं ॥१३८॥

(भावार्थ :- ज्याचे ठिकाणीं भेदरूपानें सृष्टीची कल्पना आहे, त्याच्याकरितां दृष्टिसृष्टिवाद आहे. एरव्हीं सत्यसंकल्पादि धर्माचा सांठा ब्रह्माला विरुद्ध नाहीं ॥१३८॥)

म्हणवोनि ब्रह्माभेदें । एकजीवापेक्षिक आरोपभेदें ।
लीला होय अविरोधें । देवभक्तादि ॥१३९॥
एरवीं तें परब्रह्म । आघवा वाग्विषयक्रम ।
परी वाग्विषयोपक्रम । उपलक्षणें जरी ॥१४०॥

देवभक्तांची साकारता : ब्रह्माशी अविरोधी

घरावरी पाखरूं बैसलें । तेंणें घरातें वेगळें केलें ।
तें देखोनि एक चाले । तया घराकडे ॥१४१॥
मध्यें अवचितां उडालिया पाखरूं । त्याचि सदनीं पावे नरू ।
तेवीं ज्ञानें अविकारू । ज्ञात जें ब्रह्म ॥१४२॥
ते केलिया अज्ञाननिवृत्ति । ज्ञातत्व न लावी अंगाप्रति ।
तथापि विदेहमुक्ति । ब्रह्मीचि घडे ॥१४३॥
अतएव ज्ञातत्वोपलक्षित । ब्रह्म हें अंगिकारी वेदान्त ।
उपलक्षण तंव आरोपित । राहे जैसें ॥१४४॥
तेवि एकजीवापेक्षिकआरोपावच्छेदें । जे ईश्वरी लीला उमटे भेदें ।
तें अद्वैत ब्रह्माविरोधें । परीं विनोदें विवर्त ॥१४५॥
म्हणोनि प्रतिभासावच्छिन्न । पारमार्थिकी ते सत्ता पूर्ण ।
यास्तव विशिष्टाद्वैतग्रहण । केलें ऐसें म्हणों नये ॥१४६॥
अनध्यस्तविवर्तभेदविषयिणी । विद्यमान श्रुतिजननी ।

त्रिपादमहानारायणीं । परब्रह्मणि आकार बोधी ॥१४७॥

नित्यसाकार व मुक्तसाकार

''साकारोऽपि पुनर्द्विविधः । नित्यसाकारो मुक्तसाकारश्चेति ।
नित्यसाकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः ।
उपासनया ये मुक्तिं गताः तेषां साकारो मुक्तसाकारः ।
तस्याखंडज्ञानेनाविर्भावो भवति । सोऽपि शाश्वतः ।
मुक्तसाकारस्त्वैच्छिक इत्यन्ये वदन्ति ॥'' (त्रिपादमहानारायणोपनिषद् अ.२)

ज्ञाने न निवर्ते म्हणोन । अनध्यस्तविवर्ता नित्यसाकारपण ।
ईश्वरीं मिळालिया मुक्ताकारण । तेचि साकारपण अनध्यस्तविवर्ते ॥१४८॥
म्हणोनि देवभक्तादि लीला । विरोधी न येचि वेदान्ताला ।
विशेष अर्थ स्पष्ट केला । अन्यग्रंथीं ॥१४९॥
या श्रुतीचें उपबृंहण । लब्ध स्कंदपुराणवचन ।
यास्तव आह्मा व्याख्यानाविण । श्रुतिविशेषप्रतिपत्ति मिळे ॥१५०॥
वैष्णवखंडीं स्कंदपुराणीं । व्रजनाभा सांगती शांडिल्यमुनी । (य १०-१६८)
कीं लोकान्तरीं न जातां जिये स्थानीं । जाय मुक्त ॥१५१॥
तें जीवापेक्षिक ऐश्वर्यपद । पूर्णपरब्रह्म अभेद ।
तयातें भक्त शुद्ध । म्हणती व्रज ॥१५२॥

''श्रुणुत दत्तचित्तौ मे रहस्यं व्रजभूमिजम् ।
वृजिनं व्याप्तिरित्युक्त्या व्यापनाद् व्रज उच्यते ॥१९॥
गुणातीतं परंब्रह्म व्यापकं व्रज उच्यते ।
सदानंदपरंज्योतिर्मुक्तानां पदमव्ययम्'' ॥२०॥ (स्कंद.पु.वै.रा,भा.मा.अ.१)

गद्यार्थ :- शांडिल्यमुनि व्रजनाभा व परिक्षितीला म्हणतात, चित्त देऊन ऐका; ह्या व्रजभूमीचें रहस्य मी तुम्हाला सांगतों. 'वृजन' शब्दाचा अर्थ व्याप्ति असा असून सर्वव्यापक असल्यामुळें 'व्रज' म्हणतात. म्हणजे तीन गुणाहून रहित, प्रकृतीहून पर, असें जें वेदप्रतिपाद्य ब्रह्म, अध्यास मिथ्या असल्यामुळें ज्याच्या व्याप्तीचा परिच्छेद करीत नाहीं म्हणून त्याला व्रज म्हणतात. तेंच सत्यस्वरूप, आनंदरूप व चैतन्यरूप असून मुक्तांना गम्य म्हणजे प्राप्य आहे.

यद्यपि या श्लोकांत शुद्धब्रह्मच मुक्तप्राप्य आहे, तथापि बिम्बभूत परमेश्वराची प्राप्ति सत्यस्वरूपाहून भिन्न नसल्यामुळें, शुद्धाचीच प्राप्ति आहे हा

विवरणकाराचा आम्ही [१] अभ्युपगम केलेला सिद्धान्तच पुढील वचनावरूनहि स्पष्ट होणार आहे.

(टीप :- १) स्वीकार.)

''तस्मिन्नन्दात्मजः कृष्णः सदानन्दांगविग्रहः।
आत्मारामश्चाप्तकामः प्रेमात्कैरनुभूयते''॥२१॥

(स्कंद पुराण भागवत माहात्म्य.अ.१)

पूर्वी बोलिला सिद्धान्त । की ईश्वरीं मिळालिया मुक्त ।
लीला होय यथार्थ । तो गूढ सिद्धान्त इये श्लोकीं ॥१५३॥
त्या व्रजसंज्ञक परब्रह्मणि । नंदात्मज शार्ङ्गपाणि ।
अनध्यस्त विवर्त म्हणोनी । सदानंदविग्रह बोलिजे ॥१५४॥
आपुलियाचि नानारूपीं । किंवा अभेदस्वरूपीं ।
रमे म्हणोनि सत्यसंकल्पीं । आत्माराम बोलिजे हा ॥१५५॥
यासी कदापि नाहीं अज्ञान । आणि मायावृत्तीनें अहंब्रह्मज्ञान ।
उपजे तेंहि तयाकारण । अनुपयोगी ॥१५६॥
अज्ञान नसतां कासयाची निवृत्ति । मग कां प्रशंसावी ज्ञानवृत्ति ।
यालागीं ईश्वराची अहंब्रह्मवृत्ति । लोकानुग्रहार्थी वेदरूप होय ॥१५७॥
(य- १०-१६९) म्हणोनि अज्ञान आणि ज्ञान । दोहीं विषयीं तो आपण ।
अकाम असोनि परिपूर्ण । आप्तकाम यास्तव ॥१५८॥

ज्ञानी व भक्त यांच्या मुक्तींतील भेद

''प्रेमात्कैरनुभूयते'' । येणें शुद्ध पदार्थे ।
भक्तासीच प्रत्यया येतें । कृष्णब्रह्म ॥१५९॥
म्हणजे ज्ञानी जे होती । तेही निर्गुणींच मिळती ।
परी रसाभेदप्रतीति । तयां न मिळे ॥१६०॥
ज्ञान झालिया रसाभाव । आणि विदेहमुक्तींत ब्रह्मस्वभाव ।
एवढीच ज्ञानियाची ठेव । भक्ता विशेषभाव याहुनी ॥१६१॥
कीं ज्ञान झालिया रसप्रतीति । तैसे सरसचि विदेहमुक्त होती ।
[१] रस परब्रह्मचि सिद्धान्तीं । अग्निपुराणोक्ति ऐसी ॥१६२॥
ज्ञानी आणि भक्ताप्रती । समान मुक्तौ सगुणेशभावापत्ति ।
तथापि रसलीला भक्ताप्रती । हा विशेष आम्हीं म्हणों ॥१६३॥

विदेहमुक्तींत कांही । विशेष आवश्यकतम साच नाहीं ।
परी अनध्यस्तविवर्तता लवलाहीं । चुकेचिना हें ॥१६४॥
कां वचनाचेनि अनुरोधें । विदेहकैवल्यें सिद्धे ।
तेथ वचनाचेचि अनुरोधें । अनध्यस्तविवर्त मिळे ॥१६५॥
नित्यसाकार अनध्यस्तविवर्त । जेवि महानारायणश्रुति सांगत ।
तेवि भक्तिनें जाहलें मुक्त । तयाचाहि साकार शाश्वत सांगते [२]श्रुति ॥१६६॥

(टीप :- १) आनंदाची उत्कट प्रतीति २) सात्वतश्रुति म्हणजे भागवत)

भक्ति व उपासना यांतील भेद

श्रुतींत उपासनाशब्द । तो भक्तीविषयींच प्रसिद्ध ।
अज्ञदृष्ट्या साम्यता सिद्ध । दोहींची म्हणूनि ॥१६७॥

(भावार्थ :- श्रुतींत जो 'उपासना' शब्द आहे तो भक्ति या अर्थीच योजिला आहे. अज्ञानी, उपासना व भक्ति यांत फरक करीत नाही. ॥१६७॥)

'उपासनया ये मुक्तिं गताः' म्हणे श्रुतिजननी ।
आणि 'प्रेमात्कैरनुभूयते' हें पद [१]उपबृंहणीं ।
प्रेमपर्याय भक्तिलागुनी । क्रियाप्रधान उपास्तिते नसे ॥१६८॥

(टीप :- १) विस्तार)

(भावार्थ :- 'उपासनेनें जे मुक्त झाले'' असें श्रुतींत म्हटलें आहे व त्याचा अर्थ स्कंदपुराणांत ''प्रेमात्कैरनुभूयते'' या पदांनी विस्तृत केला आहे. 'प्रेम' हा भक्तीलाच दुसरा शब्द आहे. क्रियाप्रधान असणारी जी उपासना ती कांहीं भक्ति नव्हे ॥१६८॥)

प्रेमांत क्रिया शिथिल होत । हा अनुभव जाणती महंत ।
यालागीं उपबृंहित श्रुत्यर्थ । कीं येथील उपासक भक्त निश्चयें ॥१६९॥
म्हणोनि भक्तासीचि कृष्णानुभव । या उपबृंहणार्था सम्यग्भाव ।
आणि [१] विद्यावृत्त्या स्वयमेव । उपपन्नही ॥१७०॥
स्वानुपयोगी परानुग्रहार्थी । जे परमेश्वरीं विद्यावृत्ति ।
तदापेक्षिक अनध्यस्तविवर्ती । होय परब्रह्म ॥१७१॥

(टीप :- १) परमेश्वराचे ठिकाणीं असणाऱ्या विद्यावृत्तीनें हे योग्यच आहे, ते कसे ते पुढील ओव्यात सांगतात.)

(भावार्थ :- स्वतःला अनुपयुक्त व दुसऱ्यावर अनुग्रह करण्याला उपयोगी अशी जी परमेश्वराच्या ठिकाणीं असलेली विद्यावृत्ति तिच्या अपेक्षेनें परब्रह्म अनध्यस्तविवर्त होतें ॥१७१॥)

किंवा ज्ञानी जे होती । ते अवतारकार्या सहाय न येती ।
अथवा जीवन्मुक्तींत श्रीकृष्णप्रतीति । अभक्तज्ञानिया नव्हे कदा ॥१७२॥
म्हणोनि 'प्रेमात्कैरनुभूयते' । हें वचन मुळीं विराजतें ।
येणेंचि उपबृंहण होतें । नित्यसाकार मुक्तसाकार श्रुतीचें ॥१७३॥
अभेदेऽपि भेदप्रत्यायक । धर्म तोचि विशेषक ।
जैसी सत्ताभेद प्रत्यायक[१] । 'ही सत्ता' या वचनें ॥१७४॥
तैसेंचि तुमचें मत । म्हणोनि अचिंतनीय भेदाभेदसिद्धान्त । (य १०-१७०)
प्रविष्ट झालिया येथ । मधुराद्वैत विशेष कायी ॥१७५॥

(टीप :- १) खात्री पटविणारे)

(भावार्थ :- पूर्वपक्षः ''ही सत्ता'' ह्या वचनानें अभिन्न अशा सत्तेच्या भेदाचा प्रत्यय येतो, म्हणून ''ही सत्ता'' ह्या शब्दांनी जो अर्थ तो सत्तेचे भेदाचा प्रत्यय आणून देणारा धर्म होय. म्हणून अभेदांत भेदाचा प्रत्यय आणून देणारा धर्मच, विशेषता दाखविणारा धर्म होय. म्हणून अद्वैत ब्रह्माचे ठिकाणीं जर सगुणाचा प्रत्यय असेल तर त्या अद्वैत ब्रह्माचे ठिकाणी सगुणाचा म्हणजे भेदाचा प्रत्यय करून देणारा धर्म असला पाहिजे. म्हणजे त्या ब्रह्माचे ठिकाणी अभेदाचा प्रत्यय करून देणारा व भेदाचा प्रत्यय करून देणारा असे दोन्ही धर्म असले पाहिजेत. म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणीं अचिंतनीय भेदाभेद आहे, असेंच तुमचें मत दिसते. हाच चैतन्य संप्रदायांचा सिद्धान्त आहे. तेव्हां मधुराद्वैतसंप्रदायांत काय विशेष आहे ? ॥१७४-१७५॥)

साचचि अचिंत्य भेदाभेद आणि मधुराद्वैत । मूढदृष्टी एक दिसत ।
परी यामाजी रहस्य गुप्त । तें त्वद्दत्त उदाहरणेंचि मिळे ॥१७६॥
अभेदसत्तेंतही सत्ता । हा भेदप्रत्यय तत्वतां ।
वाक्योपाधिमुळें पाहतां । अन्यथा नाहीं ॥१७७॥
धर्मचि जरी म्हणावा । तरी तो सर्वदा प्रत्यया यावा ।
वाक्यलयीं लया जावा । ऐसें न व्हावें ॥१७८॥
आणि सत्येचा भेदप्रत्यय । जो वाक्यबळे होय ।
तो वाक्यलयीं लय । पावे हें दिसे ॥१७९॥
यद्यपि वाक्यासहि सत्ता । म्हणोनि भेदप्रत्यय कां धर्मविशेषता ।
तरी पुसो आम्ही कीं विशेषा सत्ता । पृथक् कोठली ॥१८०॥

(भावार्थ :- अभेदांत भेदाचा प्रत्यय करून देणाऱ्या वाक्याला सत्ता असतेच. म्हणून त्या वाक्याच्या ज्या अर्थानें भेदाचा प्रत्यय येतो, तो अर्थ अभेद सत्तेचा भेदरूप विशेष धर्म दाखविणारा असल्यामुळें त्या अर्थाचे ठिकाणीं त्या अभेद सत्तेची विशेषधर्मता येते, असें जरी असलें तरी, त्या भेद प्रत्यायक अर्थानें जी विशेष सत्ता दिसते ती पृथक् कोठून आली?)

अभेदसत्तेंत विशेषभान । सर्वथा नोहे उपाधिविण ।
म्हणोनि वाचारंभण । भेदप्रत्यायक धर्मू ॥१८१॥

(भावार्थ :- अभेद सत्तेंत जें विशेष भान होतें, तें उपाधी वांचून कधींच होत नाहीं. म्हणून अभेदसत्तेंत भेदाचा प्रत्यय करून देणारा जो धर्म, तो वाचारंभण मात्र (नाममात्र) आहे. म्हणजे म्हणण्यापुरता आहे. ॥१८१॥)

तेवीं आमच्याहि मतीं । प्रतिबिम्बापेक्षिक बिम्बत्वारोपावच्छित्ति ।
म्हणवोनि ईश्वरीं बिम्बभूतीं । अनध्यस्तविवर्तता ॥१८२॥

(भावार्थ :- आमच्या मतांतहि ईश्वराला जी अनध्यस्तविवर्तता आहे, ती देखील प्रतिबिंबाच्या अपेक्षेनें जो ब्रह्माचे ठिकाणीं बिंबत्वाचा आरोप आला आहे, त्या आरोपानें आहे. त्या बिंबत्वाचे अवच्छेदानें जें ब्रह्म तेंच बिंबभूत ईश्वर आहे, असे आम्ही म्हणतो.)

आणि अभेदीं भेदप्रत्यय पूर्ण । तया प्रत्यया सत्यपण ।
हें आम्हा नाहीं प्रमाण । चैतन्यमत ॥१८३॥

(भावार्थ :- अभेदांत जो सगुणरूप भेद प्रत्यय त्याला चैतन्यमतांत ब्रह्माइतकेंच सत्यपण आहे. हें चैतन्यमत आम्हांला प्रमाण नाहीं.)

(दर्पण :- आम्ही सगुणरूप ब्रह्माहून भिन्न सत्तेंत मानतो व तें एकाच सत्तेंत मानतात एवढा फरक आहे. तथापि -

आमचें सगुण विवर्त असलें तरी अध्यस्त नाहीं. हा आमच्यांत इतर शांकरवेदान्त्याहून विशेष आहे.)

यास्तव वरील उपबृंहण । तयाचें केलें निरूपण ।
आतां पुढेंहि अनुसंधान । चित्त श्रोता दृढ राखो ॥१८४॥

''आत्मा तु राधिका तस्य तयैव रमणादसौ ।
आत्मारामतया प्राज्ञैः प्रोच्यते गूढवेदिभिः ॥२२॥
कामास्तु वाञ्छितास्तस्य गावो गोपाश्च गोपिकाः ।
नित्याः सर्वे विहाराद्या आप्तकामस्ततस्त्वयम् ॥२३॥

(स्कंदपुराण., वै., भा. मा. अ. १)

गद्यार्थ :- त्या श्रीकृष्णाचा आत्मा राधिका असून, तिच्यासह रममाण होतो म्हणून त्याला आत्माराम म्हणतात, आणि त्याचे वांछित काम गोपिका, गायी व विहार हे सर्वच नित्य असल्यामुळें, अर्थात् त्याला आप्तकाम म्हणतात.

या दोन श्लोकांचें तात्पर्य पूर्वी उद्धृत केलेल्या श्रुतीमध्यें जे नित्यसाकार व मुक्तसाकार सांगितले असून, नित्यसाकार नित्यच आहे परंतु मुक्तसाकार देखील शाश्वत आहे, असे जे म्हटलें आहे तेंच हें आहे. म्हणजे अभेद परब्रह्माचे ठिकाणींहि, ज्याप्रमाणें सत्यसंकल्पादिक बद्धजीवापेक्षेनें नित्य आहेत, तद्वत् पूर्वी दाखविल्याप्रमाणें श्रीकृष्ण (य :१० पा.१७१) व त्याचे गायी, गोपी आदिक विहारहि नित्य आहेत; हाच या श्लोकांचा व पूर्वीच्या श्रुतींचा अर्थ आहे.

''रहस्यं त्विदमेतस्य प्रकृतेः परमुच्यते ।
प्रकृत्या खेलतस्तस्य लीलाऽन्यैरनुभूयते'' ॥२४॥

(स्कंद पुराण वै.भा मा., अ.१)

अर्थ :- 'इदं' म्हणजे हें आतां निरूपिलेलें, एतस्य- म्हणजे श्रीकृष्णाचें किंवा व्रजभूमीचें रहस्य, प्रकृतीच्या पलीकडचें आहे. परब्रह्मच रहस्य आहे, अशा वादाची व्यावृत्ति करण्याकरितां 'इदं' हें मूळांत पद आहे. 'इदं' म्हणजे ज्याचें प्रकरण चाललें आहे तें. प्रकरणहि परब्रह्माचेंच चाललें आहे. अशी शंका येऊं नये म्हणून 'एतस्य' हें पद घातलें आहे. 'एतस्य' म्हणजे श्रीकृष्णाचें किंवा व्रजभूमीचें, पूर्वील श्लोकांत परब्रह्माला व्रजभूमित्व सांगून ''तस्मिन्नन्दात्मजः कृष्णः'' या श्लोकानें श्रीकृष्णाचे अनध्यस्तविवर्तत्व स्पष्ट केलें आहे. (आधार+आधेय) आधाराधेयभाव वस्तुतः नसूनहि, पंचपादिकाकारानें म्हटलेल्या सृदिानंदाच्या पृथगिवभानाप्रमाणें, येथीलहि आधाराधेय इव भान विरोधी नाहीं. वस्तुतः आधाराधेयाचा अभेदच आहे, हें श्रीकृष्णानें मी ब्रह्माचा आधार आहे. असें म्हटल्यानें सिद्ध होत आहे. पूर्वी उद्धृत केलेल्या श्लोकांत, ज्याप्रमाणें व्रजसंज्ञक ब्रह्म श्रीकृष्णाचा आधार आहे असें प्रतिपादिलें आहे तसें,

''ब्रह्मणोऽहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च''॥२७॥ गीता अ.१४-२७

या गीतावचनांत परब्रह्माचा मी आश्रय आहे, असें म्हटलें आहे. व असाच भाष्यकार व आनंदगिरीहि अर्थ करितात. ब्रह्म माझा आधार आहे. प्रकाशाची

ज्याप्रमाणें सूर्य घनीभूत प्रतिमा आहे, त्याप्रमाणें मी ब्रह्माची घनीभूत प्रतिमा आहे; असा अर्थ श्रीधरस्वामी व परमार्थप्रपाकार करितात. या परस्परवचनांमध्यें ब्रह्माचा व परमेश्वराचा अभेद असल्यामुळें, विरोध होऊं शकत नाहीं. ह्याप्रमाणें गीता वचनाचा व वरील स्कंदपुराण वचनाचा विरोध येत नाहीं.

शिवाचे हृदय विष्णु आहे व विष्णूचें हृदय शिव आहे, हें शास्त्रीय वचन अभेद दाखवीत असून, ''माझ्या हृदयांत तूं व तुझ्या हृदयांत मी आहे'' ही लोकप्रसिद्ध म्हणहि प्रेमाभेदच दाखवित असते.

तात्पर्य मुळांतील 'इदं' शब्दाचा व 'एतस्य' शब्दाचा संबंध प्रकरणपठित श्रीकृष्णाकडेच आहे. (य१०पा.१७२)

आतां मूळांतील ''प्रकृतेः परम्' या पदाचा अर्थ तर असा आहे कीं, राधा, कृष्ण, गायी व गोपिका हे सर्व विहार नित्य असल्यामुळें मायाकार्य नाहींत. ह्या परमेश्वराची प्रकृत्यात्मक जी लीला आहे, ती मात्र अन्य लोकांनीं अनुभविली जाते.

भगवंताची द्विविध लीला

''लीलैव द्विविधा तस्य वास्तवी व्यावहारिकी ॥२६॥
वास्तवी तत् स्वसंवेद्या जीवानां व्यावहारिकी ।
आद्यां विना द्वितीया न द्वितीया नाद्यग॒ चित् ॥२७॥
आवयोर्गोचरेयं तु तल्लीला व्यावहारिकी ॥२७॥

(स्कंद, वैष्णव., भागवतमहात्म्य, अ.१)

गद्यार्थ :- लीला किती प्रकारची आहे ?

उत्तर - दोन प्रकारची.

प्रश्न - कोणती ?

उत्तर - वास्तवी व व्यावहारिकी.

त्यांतून वास्तवी ही स्वसंवेद्य म्हणजे श्रीकृष्ण व भक्तांनाच गम्य असून व्यावहारिक लीला प्रकृतिरूप असल्यामुळें शांडिल्य म्हणतात- आपल्याला ती गोचर आहे.

प्रयोजनावांचून जो खेळ त्याला लीला म्हणतात. याविषयीं **''लोकवत्तु लीला कैवल्यं''** हें बादरायणाचें सूत्र प्रमाण आहे. सर्वज्ञता व आप्तकामता असून इतर लोकांचें त्याचेपासून कार्य होतें, म्हणून ती लीला उन्मत्तचेष्टेप्रमाणें व्यर्थहि नाहीं. ह्या लीलाविषयाचें उद्घाटन मी *** 'सूत्रद्वयी'** व्याख्यानांत उत्कृष्ट केलें आहे तें पहावें.

*(टीप :- *'**सूत्रद्वयी**' हा ग्रंथ उपलब्ध नाही)*

आद्यलीला आहे म्हणूनच द्वितीयलीला होऊं शकते; म्हणजे सत्यसंकल्पादि गुणवान् परमात्मा आहे, म्हणूनच तो जड प्रकृतीला चालवूं शकतो. शुद्धब्रह्म सर्वथा उदासीन असल्यामुळें चालवूं शकत नाहीं; आणि अनध्यस्तविवर्तशरीर असल्यामुळें भक्तोद्धार व अवतारांचें सृष्टिकार्यहि होतें;

परंतु द्वितीया म्हणजे परमेश्वराची प्रकृत्यात्मक जी लीला आहे, तिचा मात्र आद्यलीलेमध्यें प्रवेश नाहीं. म्हणजे उत्पत्तिस्थितिलयकरणादि जे ब्रह्माविष्णुरुद्रांचे गुणानुसार धर्म, त्यांचा व त्यांच्या कार्याचा, आद्यलीला नित्य असल्यामुळें, तिला अगदी स्पर्श नाहीं. तुम्हाआम्हांला जी गोचर लीला आहे, ती ह्या परमेश्वराची प्रकृत्यात्मक समजावी.

पहिली लीला अनध्यस्तविवर्त असून, दुसरी लीला अध्यस्तविवर्त आहे. विवर्तास्तव पहिलीलाहि लीलाच म्हटलें आहे. याप्रमाणें या श्लोकाचा अर्थ आहे. (य१०.१७३) **एवं सेवाफल मुक्तींत भक्ति । येथ प्रमाण बहुत श्रुति स्मृति ।**
अथवा वाग्अविषय विदेहमुक्ति । तरी अवतारसहायादि प्रतीति सेवाफल ॥१८६॥
मुक्तासी सगुणेशभावापत्ति । जाहलियाहि पुढती ।
रघुनाथादि अवतार होती । भक्तांसहित ॥१८७॥
येचविषयीं रामावतार । ध्यातां रामायणानुसार ।
तरी एकत्व अनेकत्वप्रकार । दृष्टीं पडे ॥१८८॥
एकचि परमात्मा चतुर्धा होऊन । झाला राम सौमित्र भरत शत्रुघ्न ।
हे वाल्मीकांचें निरूपण । तो श्लोक प्रमाण ऐकावा ॥१८९॥
''विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । (बालकांड,अ.१५,२१.)
देव म्हणती नारायणा । भक्तभूषणा करुणाघना ।
दशरथाच्या तिघी अंगना । तियांच्या उदरीं अवतरें तूं ॥१९०॥
स्वरूपें करोनि चार मूर्ति । रावण निर्दाळीं कृपामूर्ति ।
तुझी ऐकोनि निर्मल कीर्ति । अचलस्थिति मिळो विश्वा ॥१९१॥
देवाचें मानोनियां वचन । तैसेंचि करी नारायण ।
हें याचि अध्यायीं निरूपण । एकतिसावे श्लोकीं ॥१९२॥

''मानुष्ये चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः।
ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥३१॥''
(बालकांड,अ.१५,श्लो.३१)
मग तो जलजाकांत जलनिधिशयन । जलजनाभ जलजनयन ।
चतुर्विध होवोनि आपण । चिंती जन्मग्रहण मनुष्ययोनीं ॥१९३॥
एवं वाल्मिकसंमति । विष्णुपुराणीं अग्निपुराणीं आणि भागवती ।
एवंविधचि वचनें असती । आतां पद्मपुराणोक्ति ऐकावी ॥१९४॥
''मध्यान्हसमये लग्ने सर्वग्रहशुभान्विते ।
कौसल्या जनयामास पुत्रं लोकेश्वरं हरिम्'' ॥९२॥
शुभयोगीं शुभलग्नीं । शुभदिवशीं माध्याह्नीं ।
पुत्ररूपें शार्ङ्गपाणि । उपजविती झाली कौसल्या ॥१९५॥
''कैकेय्यां भरतो जज्ञे पांचजन्यांशसंभवः।
सुमित्रा जनयामास लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥९३॥
शत्रुघ्नं च महाभागा देवशत्रुप्रतापनम् ।
अनन्तांशेन सम्भूतो लक्ष्मणः परवीरहा ॥९४॥ (य.१० पा.१७४)
सुदर्शनांशाच्छत्रुघ्नः संजज्ञेऽमितविक्रमः ।
ते सर्वे ववृधुस्तत्र वैवस्वतमनोः कुले ॥९५॥
(पद्मपुराण,उत्तरखंड,अ.२६)
कैकयीचे ठायीं भरत । झाला पांचजन्यांशसंभूत ।
सुमित्रेचे ठायीं सुत । शेष जाहला लक्ष्मण ॥१९६॥
सुदर्शनांश शत्रुघ्न । तो सुमित्रेतें जाहला उत्पन्न ।
कोठें तो कैकेयीचा नंदन । तरी हे कल्पभेदानें व्यवस्था ॥१९७॥
एवं सांगे पद्मपुराण । ऐसेंचि वदे अध्यात्मरामायण ।
या विरोधाचें परिहरण । तिलककार एवं वदती ॥१९८॥
''अत्रात्मानमित्युक्त्या शंखचक्रानन्तानामपि भगवद्रूपता सूचिता''
(बालकांड, वाल्मीकीरामायण अ. १५ श्लो. २१, टीका.)
अनंतादिक भक्त । आणि तेचि भगवंत ।
रहस्य हें यथार्थ । या वचनाचें ॥१९९॥
कीं मुक्तातें सगुणेशभावापत्ति । जाहलिया जे अवतार होती ।
तेथ मुख्य अनध्यस्त श्रीपति । येर मुक्तसहायक ॥२०१॥
म्हणोनि तयासि पुनर्जन्म नाहीं । लीला मात्र करिती पाहीं ।
हा अवघाचि खेळ लवलाहीं । अनध्यस्तविवर्ते ॥२०१॥
(१) तयासी मानतां (२) धर्मार्थता । तरी मोडेल भगवन्नित्यमुक्तता ।
एवं बोलिले तत्वतां । सिद्धान्तलेशीं (३) दीक्षितवर ॥२०२॥
म्हणोनि अनंतादिक । मुक्तींत झालियाहि एक ।
अवतारसमयीं सहायक । भक्त होवोनि क्रीडती ॥२०३॥
(टीप :- १) लीलेला. २) धर्माचें आचरण करण्याकरितां. ३) अपय्यादीक्षित.)
'' तरी ऐकें गा रघुनाथा । तुम्हां अवतारांची सत्ता ।
न ये जीवांचिया हाता । जरी यथार्थता मुक्त जाहला'' ॥१५५॥
(भावार्थरामायण.)
ऐसी भावार्थरामायणीं । विलसली नाथवाणी ।
अवतारसमयीं म्हणोनि । मुक्त भक्तसहायक ॥२०४॥
भगवदंगापासोन । अवतारसमयीं सहायक उत्पन्न ।
येथ संमत पद्मब्रह्मवैवर्तादिपुराण । करावें विलोकन त्यांचें जनीं ॥२०५॥
श्रीकृष्णाचें पूर्णत्व
'वासुदेवकलानंत' हे एक वचन । आणि 'अंशेन अवतीर्ण' हें द्वितीयवचन ।
'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' हें तृतीयवचन । श्रीमद्भागवतीं प्रमाण असती ॥२०६॥
म्हणोनि 'अंशशब्दें' बळिराम । मुक्तावतारसहायक परम ।
आणि 'पूर्ण' शब्दें मेघश्याम । अनध्यस्तविवर्त ॥२०७॥
एवं (४)ज्ञानें सगुणसाक्षात्कारु । होय तयासि हा प्रकारु ।
श्रीकृष्ण ध्यानेंहि अविकारू । अहेतुकज्ञान मिळोनि मिळे ॥२०८॥
(टीप :- ४) ज्ञानपूर्वक भक्तीनें.)
(य१०.१७५) गौण जें निरूपिलें ध्यान । जें ब्रह्मलोकपदउपासनेंतील जाण ।
श्रीकृष्णाचें ध्यान व ज्ञान समान । श्रीभागवतमानें ॥२०९॥
किंवा लीलामात्रचि सहायक । एरवीं तो परमात्माचि सकळिक ।
एवं उपपत्ति पाहतां अनेक । सेवाफल सेवाचि उरे ॥२१०॥
वाग्विषय मानितां विदेहमुक्ति । तरी तेथ एवंविध नांदे भक्ति ।
ही आवडीची प्रतीति । सदा महंतीं ओळखावी ॥२११॥

एरवीं जीवन्मुक्तींत । भक्तीविण नाहीं परमानंद प्राप्त ।
यालागीं सदेह झालिया निश्चित । सेवेचे फळ सेवासुखचि ॥२१२॥
आतां संक्षेपशारीरकमतें । कीं प्रारब्धसंपातीं ज्ञान होतें ।
तोंवरी श्रवण मनन निदिध्यासातें । अभ्यासावें ॥२१३॥
तेथ [१] प्रष्टव्य ऐसें आहे । ब्रह्माभ्यास व्यतिरेकें कीं अन्वयें ।
व्यतिरेकें समाधि होये । आणि व्युत्थानीं लाहे [२] कैवल्य ॥२१४॥
म्हणोनि अन्वयब्रह्मभावना । तरी निका भूतां सगुणपणा ।
कां श्यामसुंदरा करुणाघना । भूतसमर्पणा सगुणभक्ति उरे ॥२१५॥

(टीप :- १) प्रश्न करण्याला योग्य. २) अद्वैत.)

(दर्पण :- संक्षेपशारीरकमताप्रमाणें जर मरण समयींच ज्ञान होते, तर त्यापूर्वी अन्वयाने ब्रह्माभ्यास करतांना, अन्वयानें भूतमात्रांचे ठिकाणीं ब्रह्मभावना करावी लागेल. आणि भूतांना तर सगुणपणा आहे, तेव्हां सगुण भूतांचेंच ब्रह्मभावनेनें ध्यान करावें लागेल. किंवा भक्तिपक्षांत श्यामसुंदर करुणाघन भगवंताला भूतसमर्पण करावें लागेल. दोन्ही पक्षांत जीवंतपणीं सगुण भक्तिच करणें राहते.)

निर्गुणध्यान सगुणध्यान । संपातसमयाविण नाहीं ज्ञान ।
आणि निर्गुणध्यानाहूनि सुखद सगुणध्यान । बोलिले भगवंत द्वादशीं ॥२१६॥

(भावार्थ :- मरणापर्यंत जर ज्ञानच होत नाहीं तर, तोपर्यंत निर्गुणाचे असो किंवा सगुणाचें असो ध्यानच जर करायचे तर, भगवंतांनी गीतेंतील बाराव्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें निर्गुणध्यानापेक्षां सुखद असें सगुणध्यानच कां करूं नये ? ॥२१६॥)

श्रवणाद्यभ्यासें मरणसमयीं । ज्ञान होणें पडे ठायीं ।
तें अपरोक्षतीव्रत्वें कीं अपूर्वे लवलाहीं । बोलिजे आधीं ॥२१७॥

(भावार्थ :- श्रवणादिकांच्या अभ्यासानेंच मरणाचे वेळीं ज्ञान होतें असें झाले तर, तें अपरोक्ष ज्ञानाच्या तीव्रत्वानें होते किंवा अपूर्व पुण्याच्या फलाने होतें ? हे अगोदर सांगा ॥२१७॥)

संपातसमयाविण अपरोक्ष नाहीं । म्हणोनि आद्यपक्ष अयुक्त पाहीं ।
द्वितीय पक्षीं श्रवणज अपूर्वाहूनिहि । भगवत्प्रसादज अपूर्व बळिवंत ॥२१८॥

(भावार्थ :- मरणापर्यंत अपरोक्ष ज्ञानच होत नसेल तर पहिला पक्ष बरोबर नाहीं. द्वितीयपक्षीं पुण्य फलानेंच ज्ञान होतें म्हणावें तर श्रवणादिकांच्या पुण्यापेक्षां भगवंताच्या प्रसादानेंच अधिक बलवान पुण्य प्राप्त होईल.)

वासुदेवे भगवति । दृढ प्रयोजितां भक्ति । आशु उपजे ज्ञानविरक्ति ।
यालागीं आमरणान्त भक्तिचि [१] सर्वज्ञमतीं अंगीकारावी ॥२१९॥
एवं ज्ञानोत्तर देह राहो न राहो । परी भक्तीचा सारिखा लाहो ।
हा जीवन्मुक्तप्रत्यय पाहा हो । दाविला ठावो विवरूनी ॥२२०॥
विदेहकैवल्यीं मुक्त भगवंत । एक झालिया शब्द खुंटत ।
पुढें भगवंताचें समस्त । भगवंत जाणे ॥२२१॥
म्हणोनि तेथ आम्हीं मौन । सेवाचि दृढ मानी मन ।
मीमांसकांचें समाधान । उपरीचि केलें ॥२२२॥

(टीप :- १) सर्वज्ञात्माचार्यांच्या ''संक्षेप शारीरकांतील'' मताप्रमाणें)

गुरुस्तवनपूर्वक कविता निवेदन

यास्तव सर्वभावें आतां । मी वाहिलों सद्गुरुनाथा ।
आळंदीवल्लभा कृपावंता । श्रीज्ञानेश्वरातें ॥२२३॥
येथ परिहार द्यावया कांही । माझा मजला महिमा नाहीं ।
उणें पुरें ज्ञानेश्वरआई । जाणें मी तत्पायीं निवांत ॥२२४॥
श्रीज्ञानेश्वर जननी । येणेंचि नामें चाऱ्ही वाणी ।
सदा लागोत श्रीगुरुभजनीं । हा आळंदीमणीदत्तवरू ॥२२५॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, नानाछंदबद्धे, प्रेमनिकुंजे, चंपुकाव्ये, सेवैवफलनिदर्शनन्नाम, पंचमी वल्ली ॥
॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

(सारांश)

१. ज्याप्रमाणें गंगा समुद्रास मिळाल्यावर पुनः तिचें वरच्यावर मिळणें चालूंच असते, त्याप्रमाणें भक्त भगवंतांत मिळून पुनः प्रीतिवृत्तीनें मिळतच राहतो.

२. जीवन्मुक्तींत प्रारब्धभोगानें जें दुःख होतें तें भक्तिवांचून निवृत्त होत नाही. व मोक्षस्वरूप कैवल्यांत भक्ताला स्वस्वरूपानेंच भगवदनुराग राहतो.

३. मुक्तींत द्वैत राहतें हें म्हणणें श्रुतीला-युक्तीला संमत नाहीं. अद्वैत व द्वैत दोन्ही हे एका ठिकाणी राहूंच शकत नाहीत

४. सिद्ध ईश्वरांत मिळतो, हें आमचें मत आहे आणि सिद्धाला निरवग्रह ऐश्वर्य प्राप्त होते.

५. सगुण उपासकाला ऐक्याचा साक्षात्कार होऊं शकत नाही. त्याचे ठिकाणीं अंतःकरणभेद राहतोच.

६. विषमसत्तेंत विरोध नसल्यामुळें सामान्य चेतनाचे ठिकाणीं सत्यसंकल्पादिक गुण अविरोधी आहेत.

७. जरी जक्षणादि व्यापार सामान्यचैतन्याला अविरोधी आहेत, तथापि जीव त्यांचा उपाधि स्वतः धारण करतो.

८. विदेहमुक्तींत अविद्या निवृत्त झाल्यामुळें आरूढाहंता राहत नाही; म्हणून त्याला जक्षणादि व्यापार भासत नाहीं.

९. सत्यसंकल्पादि ऐश्वर्य ईश्वराचे ठिकाणीं अनावरण सिद्ध आहे. म्हणून तें राहूं शकतें. ईश्वराला आवरण मानणें म्हणजे वेदाला अप्रमाण मानणें होय.

१०. जीवाच्या कल्पनेच्या अपेक्षेनें ईश्वराच्या ऐश्वर्याचा स्वीकार केला असून तो परानुग्रहार्थ ईश्वराला विरोधी नसल्यामुळें ईश्वराचा सगुण साक्षात्कार होऊं शकतो.

११. **हा सगुण साक्षात्कार ज्ञानानेंच होतो. ध्यानानें होणारा सगुण साक्षात्कार कर्तृभावनेवर अवलंबून असल्यामुळें तो नित्य सिद्ध नाहीं.**

१२. **ज्याला ध्यानाने सगुण साक्षात्कार होतो तो पुनः परत येतो; पण ज्याला ज्ञानानें सगुण साक्षात्कार होतो तो मुक्त होतो.**

१३. अनेक-जीववादांत एक जीव मुक्त झाला तरी, इतर जीवांच्या अपेक्षेनें ईश्वर राहत असल्यामुळें मुक्त सगुण ईश्वरांत मिळतो.

त्याचप्रमाणें एक-जीववादांत देखील अंतःकरणांत अनेक जीवाभास मानिले असल्यामुळें त्यांच्या अपेक्षेनें असलेल्या सगुण ईश्वरांतच मुक्त मिळतो.

अथवा एक-जीववादियांच्या मतानें जीवप्रतिबिंबाच्या अपेक्षेनें असलेल्या बिंबाला ईश्वर मानलें आहे.

१४. जरी ज्ञानानें अविद्येचें आवरण निवृत्त होतें तरी प्रारब्धानें मुक्ताला प्रतिबिंबाचे भान होतें व त्यामुळें त्याला ब्रह्मानुसंधान ठेवावें लागते. पण ईश्वराला सृष्टि लीलाच वाटत असते.

१५. इतक्या भेदानें जीवन्मुक्तींत अभेदानें आनंदरूपिणी भगवद्भक्ति राहूं शकते.

१६. दृष्टिसृष्टिवादांत प्रतिबिंबापेक्षिक बिंबत्वारोपलक्षण जे सत्यसंकल्पादि गुण तदवच्छिन्न बिंबभूत परमात्मा असून तोच मुक्तांना प्राप्य आहे.

१७. हृदयांत अपरोक्ष असणारा जो तत्पद परमात्मा तो मुक्तजीवांना प्राप्य आहे हें समन्वय अध्यायांत व इतरत्र भाष्यकार म्हणतात.

१८. व्यवहारदृष्टीनें मुक्त ईश्वरांत मिळतो, पण परमार्थदृष्टीनें मुक्त शुद्धच होतो.

१९. जरी जक्षणादि व्यापार मुक्तांना अविरोधी आहेत, तथापि त्यांना प्रारब्ध नियामक असल्यामुळें तें निवृत्त झाल्यावर विदेहकैवल्य प्राप्त होतें.

२०. जक्षणादि व्यापार परप्रारब्ध निर्मित असल्यामुळें विदेहाचे ठिकाणीं ते आवश्यक नाहीं, पण ईश्वराचे ठिकाणीं असणारे सत्यसंकल्पादि गुण बद्धजीवाचे अपेक्षेनें आरोपित असल्यामुळें एक मुक्त झाला तरी इतर जीवांचे अपेक्षेनें ईश्वर राहतो.

२१. ज्याप्रमाणें प्रतिबिंब व बिंब ह्याच्यांत अभेद असतो त्याप्रमाणें ईश्वर व सिद्ध ह्यांत अभेद असतो.

२२. नेत्रद्वारा चित्त वृत्तिरूपानें बाहेर जावून दर्पणाने जेव्हां अभिहत होते तेव्हां तें परतून मुखाला विषय करतें.

२३. म्हणून बिंब व प्रतिबिंब एकच आहेत. त्यांत बिंबत्व व प्रतिबिंबत्व भ्रममात्र आहेत. तसेंच ईश्वर व जीव एक असून ईश्वरत्व व जीवत्व भ्रम मात्र आहेत.

२४. जीवत्व ह्यांत जो 'त्व' प्रत्यय आहे तो बौद्धार्थ अधिकरण भिन्नता दाखवितो. येथें प्रकृतिवाच्य परमार्थता असून प्रत्ययवाच्य यावदर्थता (यावदर्थच) आहे.

२५. **जीवन्मुक्तींत लोकांची वासना न धरतां प्रेममात्र भक्ति करावी.** व पुढील वृत्ति श्रीकृष्ण चरणीं अर्पण करावी.

२६. प्रेमांत आपलेपणा उरल्यास द्वैत कधींच मुरणार नाहीं. म्हणून भगवंताच्या इच्छेनें लीला होवो, मोक्ष होवो किंवा बंध होवो, कांहींहि होवो पण भगवंतावर प्रेम अत्यंत राहो.

२७. किंवा देवास सुख द्यावे म्हणून लीलेनें इच्छा झाल्यास तेथेंहि स्वसुखाचे कारण राहत नाहीं.

२८. असें असूनहि ज्या लीला उठतात त्यांत कैवल्यच असतें.

२९ ह्याप्रमाणें अनध्यस्तविवर्तरूपानें सेवा प्राप्त होत असून जीवन्मुक्तींत सेवा हेंच फल असतें.

३०. भगवंताचा देह परप्रारब्धानें राहत नसून परमायेच्या अपेक्षेनें राहतो व परमाया, ही सुखरूपता कल्पित असल्यामुळें ईश्वरांत मुक्तानें मिळणें विरुद्ध नाहीं.

३१. सत्यसंकल्पादि गुण विदेहमुक्तास विरुद्ध नाहींत.

३२. उपाधि निवृत्त झाल्यावर अंश जो जीव तो आपल्या अंशीशीं म्हणजे सत्यसंकल्पादिगुणानें युक्त अशा ईश्वराशीं मिळतो.

३३. विदेहमुक्ति वागविषय (वाग्+अविषय) असल्यामुळें तेथें भक्ति सांगतां येत नाहीं. जीवन्मुक्तीत मात्र भक्ति असते, असें सांगतां येते, कारण ती वाग्विषय आहे.

३४. किंवा बद्धजीवाचे अपेक्षेनें जे सत्यसंकल्पादिक गुण त्या योगानें लीला होते.

३५. एकजीववादांत बंधाचीच असत्यता असल्यामुळें अध्यास निवृत्त झाला म्हणजे सत्यसंकल्पादि गुणांनी विश्वच भरलेलें आहे, असा प्रत्यय असतो.

३६. दृष्टिसृष्टिवादांत सत्यसंकल्पादि गुण ब्रह्माशीं विरुद्ध नाहींत.

३७. एकजीवापेक्षिक आरोपानें जी ईश्वराचे ठिकाणीं भेदानें लीला दिसते ती अद्वैतब्रह्माशीं अविरोधी आहे; पण विवर्तस्वरूप आहे.

३८. परब्रह्माचे ठिकाणीं **अनध्यस्तविवर्त साकार - त्रिपादमहानारायणोपनिषदांत सांगितला आहे व त्याचेच उपबृंहण स्कंदपुराणांत केलें आहे.**

३९. सदानंदांग विग्रह आत्माराम, आप्तकाम, नंदात्मज जो कृष्ण त्याचा अनुभव भक्तांना होतो असेंहि स्कंदपुराणांत म्हटलें आहे.

४०. ज्ञानी व भक्त ह्या दोघांनाहि विदेहमुक्तींत सगुण ईश्वराचीच प्राप्ति होते व रसप्रतीति असते. पण जीवन्मुक्तींत भक्ताला रसप्रतीति असते, हा **विशेष** आहे.

४१. सात्वतश्रुतींत म्हणजे भागवतांत **भक्तीनें जे मुक्त होतात त्यांचाहि साकार नित्य** सांगितला आहे.

४२. ''अचिंत्य भेदाभेद'' चैतन्यमत व मधुराद्वैत मत यातील फरक :-

चैतन्यमतांत अभेदांत जो भेदप्रत्यय त्या प्रत्ययास सत्यपण दिलें आहे; पण मधुराद्वैतमतांत त्याला सत्यपण नाहीं. कारण आम्ही प्रतिबिंबापेक्षिक बिंबत्वारोपावच्छिन्न बिंबभूत ईश्वराचे ठिकाणीं अनध्यस्तविवर्तता मानतो.

४३. ज्याप्रमाणें सत्यसंकल्पादि बद्धजीवापेक्षेनें परब्रह्माचे ठिकाणीं नित्य आहेत.

त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण व त्याच्या गायी, गोपी आदिक विहारहि नित्य आहेत. असें स्कंदपुराणांत म्हटलें आहे.

४४. प्रयोजनावांचून जो खेळ त्याला लीला म्हणतात. परमेश्वराचे ठिकाणीं सर्वज्ञता व आप्तकामता असून त्याच्या लीलेनें इतर लोकांचें कार्य होतें. म्हणून परमेश्वराची लीला उन्मत्तचेष्टेप्रमाणें व्यर्थ नाही.

४५. परमेश्वराची लीला दोन प्रकारची आहे. एक वास्तवी व दुसरी व्यावहारिकी.

** पहिली* ***स्वसंवेद्य*** *म्हणजे श्रीकृष्ण व त्यांच्या भक्तांनाच गम्य असून*

*** ***व्यावहारिक लीला*** *प्रकृतिरूप असल्यामुळें ती लोकांना गोचर आहे.*

४६. आद्यलीला आहे म्हणूनच द्वितीयलीला होऊं शकते. परंतु सृष्टिकार्यार्थ जी प्रकृत्यात्मक द्वितीय लीला तिचा आद्यलीलेंत स्पर्श नाहीं.

** पहिली लीला अनध्यस्तविवर्त असून * दुसरी अध्यस्तविवर्त आहे. पहिली देखील विवर्त असल्यामुळें तिलाहि लीलाच म्हटलें आहे.*

४७. मुक्तींत भक्ति होणें हें सेवाफल आहे. *व विदेहमुक्ती जर वाग्विषय मानली तर अवतार-सहायादि प्रतीति हें सेवाफल होय. मुक्तांना जेव्हां सगुणेशभाव होतो तेव्हां पुढें जे अवतार होतात, त्यांत मुख्य भगवान असून इतर भक्त सहायक असतात.*

४८. त्या भक्तांना पुनर्जन्म नसतो. हा सर्व अनध्यस्तविवर्त लीलामात्र खेळ असतो. विदेहमुक्ति वाग्विषय मानल्यास तींत ह्याप्रमाणें लीलामात्र सहायक होऊन भक्ति असते. भक्तिवांचून जीवन्मुक्तींत परमानंद नसल्यामुळें तेथेंही भक्ति असतेच. ह्याप्रमाणें सेवेचें सेवा हेच फळ आहे.

४९. संक्षेपशारीरकाचे मतानें प्रारब्धसंपाताचे वेळीं ज्ञान होतें, तेव्हां तोपर्यंत निर्गुण ध्यान करण्यापेक्षां सगुणध्यान केल्यानें आनंद प्राप्ति होत असल्यामुळे आमरण भक्तिच करणें योग्य आहे. कारण मरण समयीं होणारे ज्ञान अपूर्वानें होत असल्यास श्रवणादिकांपासून उत्पन्न होणाऱ्या अपूर्वा-पेक्षा भगवत्प्रसादानें उत्पन्न होणारें अपूर्व अधिक समर्थ आहे.

५०. विदेहकैवल्य वाग्विषय नसल्यास मुक्त व भगवंत एक झाल्यामुळें त्याविषयीं काहींच बोलतां येत नाहीं. पण (ज्ञान) ज्ञानोत्तर देह राहो किंवा न राहो आमरण भक्तीचाच लाहो असणें योग्य आहे.

५१. 'श्री ज्ञानराज माऊली' ह्या नामानें चारहि वाणी श्रीगुरुभजनांत लागोत, असा श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा वर आहे.

श्रीगुरु श्री पांडुरंगनाथ महाराज यांच्या चरणीं समर्पण असो.)

॥ समाप्त ॥

श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या वाङ्मयीन मूर्तीचे शिल्पकार

श्रीबाबाजीमहाराज पंडित

वयाच्या १९ व्या वर्षी चंद्रपूरचे नारायण पैकाजी पंडित प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराजांकडे आले. १९०५ मध्ये त्यांनी आई-वडिल-घरदार-शिक्षण वगैरे सर्व सोडून देऊन सद्गुरुसेवेस आरंभ केला. महाराजांचे कपडे धुणे, आंघोळीस पाणी देणे, स्वतः स्वयंपाक करून महाराजांना जेऊं घालणे, वगैरे लहान-मोठी सारी कामे जीव ओतून केलीत. जणुं ज्ञानेश्वरीतील सद्गुरुसेवा मूर्तिमान् साकारली.

हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे वगैरे ग्रंथलेखनिकांत तेही प्रमुख होते. त्यांनी महाराजांची, कांहीहि अपेक्षा न ठेवतां सेवा केली. त्यांनी महाराजांना कधीही कांही देखील मागितलं नाही. त्यांचे ते निर्व्याज आणि उत्कट प्रेम पाहून महाराजांनी उद्गार काढले -

''मी पंडिताला वश झालो आहे''

गुरुभक्तीनं ओथंबलेल्या अन्तकरणाला आणखी काय हवं असतं ! शेवटच्या वेळी तर महाराजांनी आपण होऊन अमोघ आशीर्वाद पंडितांना दिला -

''अरे पंडित, आजवर मी तुला कांही दिलं नाही.
माझे ग्रंथ वाच. तुला ते समजतील !''

या अमोघ शब्दांनी 'ये हृदयीचं ते हृदयी सामावलं. अन् पंडितांचं सारं जीवन उजळून गेलं.

''सोनियाचा दिवस आजि अमृतें पाहिला''

त्या सोज्वळ प्रकाशात महाराजांच्या ग्रंथांची सर्व हस्तलिखिते सूक्तिरत्नावलीच्या रूपाने प्रकाशित केलीत. अन् पंडितांच्या अखंड परिश्रमांतून श्रीमहाराजांची वाङ्मयीन मूर्ती साकारली.

दृष्ट लागावं असं गुलाबाचं अक्षरशिल्प मुद्रांकित झालं.
आणि अखिल मानवी संस्कृतीला
सत्त्वसंपन्नतेची दृष्टी देणारं विचार-वैभव लाभलं !

संत श्री गुलाबराव महाराजांची विषयानुसार ग्रंथावली

सूत्रग्रंथ - (१) अन्तर्विज्ञानसंहिता(सं)य१६ (२) ईश्वरदर्शनम् (सं) य१६ (३) ऱमसूत्री (सं) य१६ (४) दुर्गातत्त्वम् (सं) य१६ (५) काव्यसूत्रसंहिता (सं) य१६ (६) शिशु-व्याकरणम् (सं) य१६ (७) न्यायसूत्राणि (सं) य१६ (८) एकादशीनिर्णयः (सं) य१६ (९) पुराणमीमांसा (सं) य१६

आकर ग्रंथ - (१०) संप्रदायसुरतरु य११

भाष्यग्रंथ - (११) नारदीयभक्त्यधिकरण न्यायमाला (सं) य१६ (१२) भक्तिभाष्यम् (सं) य १६ (१३) भक्तिभाष्यम् (सं) य १५ (१४) प्रियलीलामहोत्सव (भागवत) निमंत्रणविलास य ३(१५) प्रियलीलामहोत्सव आमंत्रणविलास, आगमनविलास य३ (१६) श्रीधरोच्छिष्टपुष्टिः(सं) य१६ (१७) श्रीधरोच्छिष्टपुष्टिलेशः(सं) य१६ (१८) ब्रह्मसूत्रव्याख्या य१५ (१९) निगमांतसुभा य१५ (२०) ब्रह्मसूत्रांवर निरूपण य१८ (२१) भगवद्गीतासंगति य१(२२) मनोहारिणी (हिन्दी) य१८ (२३) गीतेवरील निरूपणे य१७ (२४) गीतेवरील प्रवचने य१७ (२५) गीता निरूपणे य१८ (२६) गीता स्फुट निरूपणे य१८ (२७) ऐश्वर्यार्थदीपिका-ईश्वरगीता य१५ (२८) षट्पद्ध्वनिः (सं) य१६ (२९) ईशावास्योपनिषद् (सं) य१६ (३०) ऋग्वेदटिप्पणी (सं)य१६ (३१) अमृ. चौसष्टी य१ (३२) चिरंजीवपदाभ्यास य२ (३३)बालवासिष्ठ(सं) य१६ (३४) योगवासिष्ठतत्त्व य१७ (३५)योगवासिष्ठ(म) य१८

शास्त्रीय ग्रंथ - (३६) सुखवरसुधा य१३ (३७) वेदान्तपदार्थोद्देशदीपिका य१३ (३८) शास्त्रसमन्वयः (सं) य१६ (३९) आगमदीपिका (सं) य१६ (४०) युक्तितत्त्वानुशासनम् (सं) य१६ (४१) प्रेमनिकुंज य१० (४२) शांतिसुधाकर य२ (४३) वेदान्तप्रक्रियासमुाय य१५ (४४) वेदान्तनिरूपण य१५ (४५) तत्त्वबोधः (सं) य१६ (४६) षड्दर्शनलेशसंग्रहः (सं) य१६

भक्ति ग्रंथ - (४७) भक्तिपदतीर्थामृत - 'तत्त्वमसि' महावाक्यविरण य१ (४८) निगमांतपथसंदीपक य१(४९) भगवद्भक्तिसौरभ य२ (५०) प्रीतिनर्तन य२ (५१) नित्यतीर्थ य२ (५२) प्रिय पाहुणेर य२ (५३) भक्तितत्त्वविवेक (सं) य१६ (५४) प्रियप्रेमोन्माद (सं) य१६ (५५) गोपिकापादपीयूषलहरी य१५ (५६) गोविंदानंदसुधा (सं) य२

योग ग्रंथ - (५७) निदिध्यासनप्रकाश य १ (५८) ध्यानयोगदिवाकर य२ (५९) सोपानसिद्धि य२ (६०) हिरण्ययोग (स्वप्न)य१५ (६१) योगांगयमलक्षण य१५ (६२) योगप्रभाव (पद्य) य१५ (६३) योगप्रभाव (गद्य) य१९ (६४) कुंडलिनी. जगदंबा य१५

सांख्य - (६५) सांख्यसुरेंद्र य१४ (६६) सांख्यतत्त्व सूत्र य१५ (६७) सांख्यसार निबंध य१५ (६८) सांख्यसार य१८

संगीत - (६९) छंद प्रदीप य१५ (७०) गानसोपान य१५

आयुर्वेद - (७१) मानसायुर्वेद (सं) य१६ (७२) मानसायुर्वेद (म) य१५ (७३) भिषगिंद्रशचीप्रभा (सं)य१६ (७४) वैद्यवृंदावन (म)य१५

प्रकरणग्रंथ - (७५) स्वमतनिर्णयः(सं)य१६ (७६) संप्रदायकुसुममधु(सं) य१६ (७७) सािन्निर्णयः(सं) य१ (७८) कांतकांतावाक्यपुष्पम् (सं)य२ (७९) चित्तोपदेश य२ (८०) सद्वैजयंती य२ (८१) बाराखडी य२ (८२) त्रिकांडसार य२ (८३) प्रमादकल्लोळ य१५

गाथा - (८४) अभंगांची गाथा य९ (८५) पदांची गाथा य९

निबंध - (८६) अलौकिक प्रवास य२ (८७) अमोघनिरूपण य२ (८८) बौद्ध निबंध य१५ (८९) वेदान्तनिरूपण य१५ (९०) सिद्धिसार य१५ (९१) अलौ. व्याख्यानमाला य५ (९२) युक्त्या य१७ (९३) गुरुचरणकौमुदी य१८ (९४) निरूपण य१७

संवाद व वचनामृत - (९५) साधुबोध य८ (९६) मणिमंजुषा य१२ (९७) सुवर्णकण य१७ (९८) स्वमंतव्यांशसिद्धान्ततुषार य६ (९९) दुर्महृदयभंजन य१५ (१००) प्रश्नोत्तरे य१५ (१०१) वृत्तिक्षीरसागर य१५ (१०२) ब्रालबुद्धिविवर्धिनी य१७

पत्रे, निबंध व समीक्षा (११८) - (१०३) अकरा पत्रे य१ (१०४) वीस पत्रे य२ (१०५) अडतीस पत्रे य७ (१०६) सत्तेचाळीस पत्रे य१२ १०७. एकपत्र य१५

लोकगीते, स्तोत्रे - (१०८) स्त्रीगीते य४ (१०९) स्त्रगीतसंग्रह य४ (११०) तुंबडी य२ (१११) रुक्मिणी स्वयंवर य९ (११२) रुक्मिणीपत्रिका य९ (११३) मातृपितृभावनाष्टक य२ (११४) कृष्णपंचपदी य२ (११५) गुरुपंचपदी य२

आत्मकथन व आख्याने - (११६) आत्मचरित्र य१५ (११७)सूचना प्रकरण य१ (११८) सूचना प्रकरण य२ (११९) अभंग१९ आख्या. य९ (१२०). पदे ७ आख्याने य९ (१२१) पतिव्रताचरितामृत य१५

विविधरचना - (१२२) सुखपर्व (नाटक) य१५ (१२३) मात्रामृतपानम् (सं) य१६ (१२४) पत्नीप्रेमपराग य१५ (१२५) नवीनभाषा 'नावंग' य१६ (१२६). शब्दकोष य१५ (१२७) सांकेतिक लधुलिपी य १५ (१२८) मोक्षपट (क्रीडा) य१५ (१२९) हरिपाठ- प्रतिज्ञा य१५ (१३०) हरिपाठ-अर्थक्रम य१५ (१३१) मायर्स समीक्षा य१५ (१३२) शिक्षणरत्नाकर-नाही (१३३) ज्ञानबोध अभंग य९पू.

०००